

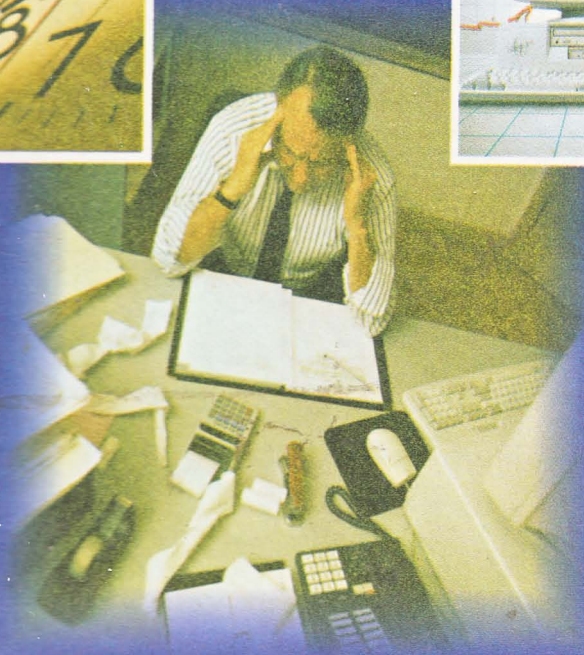
707.

ЦЕНА *кооп*

12000

ТАДБИРКОТЛИК ХУКУКИ

(Махсус қисм)

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ХЎЖАЛИК СУДИ

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ
ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИ ВА ДИПЛОМАТИЯ
УНИВЕРСИТЕТИ

ТАДБИРКОРЛИК ҲУҚУҚИ

(Махсус қисм)

Дарслик

*Олий хўжалик суди ҳузуридаги Илмий-маслаҳат кенгаши
ҳамда Ўзбекистон Миллий университетининг «Хўжалик
ҳуқуқи» кафедраси мажлисида муҳокама этилиб,
нашрга тавсия қилинган*

NAMANGAN AVLAT
UNIVERSITETI
Axborot-resurs markazi

18274

Масъул муҳаррир: юридик фанлари доктори, профессор **Ш. РЎЗИНАЗАРОВ.**

Ш. Рўзиназаров, ю.ф.д., профессор. Кириш, I боб, II боб
А. Мадраҳимов билан ҳаммуаллифликда, XIII боб. 3- §, 5- §.

А. Саидов, ю.ф.д., профессор III боб.

К. Рашидов, ю.ф.н., доцент IV боб, VIII боб 1—7- §.

Д. Раҳимов, ю.ф.н., V боб, IX боб.

А. Тўраев, ю.ф.н., VI боб, VIII боб 8- §.

У. Уватов. VII боб.

Б. Тошев, ю.ф.н., X боб.

У. Арифжанов, ю.ф.н. XI боб.

У. Умаров, ю.ф.н. XII боб.

П. Казиев, «Ўзагросуғурта» компанияси раиси XIII боб. 1- §,
2- §, 4- §, 5- §.

И. Маманов, ю.ф.н. XVI боб.

М. Рустамбоев, ю.ф.д., профессор XV боб. **Ф.Тоҳиров**,
ю.ф.н., доцент билан ҳаммуаллифликда.

М. Абдусаломов, Олий Хўжалик суди раиси XVI боб.

Нашр учун масъул: **Д. АҲМЕДОВ.**

Тақризчи: юридик фанлари доктори, профессор

Б. Ибратов.

К И Р И Ш

Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар тадбиркорликнинг ҳуқуқий асосларини мукамал ўрганишни ва амалиётга татбиқ этишнинг самарадорлигини оширишни тақозо этади. Ижтимоий ҳаётнинг ўзи ҳам биринчи галда тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнеснинг жадал ривожланиши учун зарур бўлган барча шарт-шароит ва кафолатларни яратишни зарурият қилиб қўймоқда.

Президентимиз **И. А. Каримов** таъкидлаганидек, *«Кичик ва ўрта бизнес, хусусий тадбиркорлик мамлакатнинг нафақат ялпи ички маҳсулотини шакллантиришда асосий бўғин, балки аҳоли бандлиги ва даромадлари манбаининг, миллий фаровонликка эришишнинг муҳим омили ҳам бўлиши даркор»*¹.

Мамлакатимизда тадбиркорликни ривожлантириш учун тегишли меъёрий ҳуқуқий асослар яратилган. Шу билан биргаликда, қонун ҳужжатларини амалиётда қўллаш тажрибаси шуни кўрсатяптики, уларни ҳаёт талаби асосида такомиллаштиришни ҳамда уни татбиқ этишнинг самарадорлигини ошириш зарурияти пайдо бўлмоқда.

Айниқса, тадбиркорлик ҳуқуқи бозор шароитида муҳим ҳуқуқий институт сифатида кенг доирадаги масалаларни қамраб олганлиги сабабли, бу борадаги билимлардан хабардор бўлиш мақсадида турли хил дарслик, қўлланма, тўпламларга эҳтиёж борлигини ҳаёт кўрсатмоқда. Тадбиркорларнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш энг муҳим вазифалардан бирига айланмоқда. Тадбиркорлик ҳуқуқи асосларини олий, ўрта ва махсус ўқув юртларида ўқитишни яхши йўлга қўйилишининг талаб этилаётганлиги ўз навбатида бундай дарсликларни нашр қилиш зарурияти мавжудлигини кўрсатмоқда.

Президентимиз **И. А. Каримов** Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Иккинчи чақирىқ олтинчи сессиясидаги маърузасида таъкидлагандек, *«Малакали ҳуқуқшуносларни тарбиялаш ҳамон эскича олиб борилмоқда, ўқитиш дастурларининг сифати, айниқса, ҳуқуқнинг янги устивор йўналишлари бўйича замонавий талабларга жавоб бермайди»*².

¹ И. А. Каримов. Жамиятда тадбиркорлик руҳини қарор топтириш — тараққиёт гарови // Халқ сўзи. 2001 йил. 18 июль.

² И. А. Каримов. Адолат — қонун устиворлигида // Халқ сўзи. 2001 йил. 30 август.

Тадбиркорлик ҳуқуқи бозор муносабатларининг қарор топиши билан узвий боғлиқ бўлиб, *динамик ривожланиб бораётган ҳуқуқ тармоғи* бўлиб ҳисобланади. Бу ҳуқуқ соҳаси тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларнинг таркиб топиши ва ривожланиши билан чамбарчас боғлиқдир.

Тадбиркорлик ҳуқуқи соҳаси ҳуқуқ тизимида янги йўналиш бўлганлиги сабабли, илмий, ўқув-услубий нуктаи назардан янада ҳар томонлама ўрганишни зарурият қилиб қўймоқда. Ўз навбатида, тадбиркорлик ҳуқуқи бошқа турдош ҳуқуқ соҳалари билан узвий боғлиқ ҳолда ва бир-биридан фарқли хусусиятлари таҳлил этилган ҳолда ривожлантирилмоғи лозим.

Тадбиркорлик ҳуқуқининг ушбу махсус қисмида қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик фаолиятини ҳуқуқий таъминлаш, қурилиш соҳасида тадбиркорлик фаолиятининг қоидалари, чет эл инвестиция фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш шакллари ва асослари, алоқа, энергетика, транспорт, саноат соҳасида тадбиркорлик фаолиятининг ҳуқуқий тартибга солиниши, биржа фаолияти билан боғлиқ тадбиркорликнинг ҳуқуқий қоидалари, тадбиркорлик субъектларининг божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларига риоя қилиш қоидалари, тадбиркорликда ташқи иқтисодий алоқаларнинг ҳуқуқий қоидалари, тадбиркорлик соҳасида аудиторлик фаолиятининг ҳуқуқий асослари, тадбиркорлик соҳасида реклама ҳуқуқининг асослари, тадбиркорлик фаолиятини ахборот билан таъминлашнинг ҳуқуқий асослари, тадбиркорлик фаолиятини кредитлашнинг ҳуқуқий тартиби, тадбиркорлик соҳасида сугуртанинг ҳуқуқий қоидалари, тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда бухгалтерия ҳисобининг ҳуқуқий асослари, тадбиркорлик соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик, тадбиркорлик соҳасида жиноий жавобгарлик, тадбиркорларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини химоя қилиш каби масалалар ёритиб берилган. Тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш билан боғлиқ вазифаларни чуқур англаш, амалиётдаги муаммоларни тўғри ҳал қилиш, бунинг учун эса зарур ҳуқуқий воситалардан унумли фойдаланиш, бозор иқтисодиётининг ҳуқуқий қоидаларини тушуниб олиш учун олий ўқув юртлари, хусусан, юридик ўқув юртларининг талабалари юқори билим ва қобилиятга эга бўлишлари лозим.

Мазкур дарслик тузилишига кўра ва айрим масалаларни баён қилиш услуби жиҳатидан муайян камчиликлардан холи эмас. Шу сабабли, муаллифлар жамоаси дарсликда баён этилган масалалар юзасидан мутахассислар ва кўп сонли ўқувчиларнинг таклиф ва истакларини мамнуният билан қабул қилади ва унинг қайта нашрларини тайёрлашда эътиборга олади, деб ишонч билдиради.

I БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИ ҲУҚУҚИЙ ТАЪМИНЛАШ

1- §. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИ ТУШУНЧАСИ ВА МОҲИЯТИ.

Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни амалга оширишда тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш муҳим аҳамиятга эгадир.

Қишлоқ хўжалигидаги тадбиркорлик — субъектларининг ишлаб чиқариш, ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатиш ҳамда фойда ёки даромад олишга қаратилган амалдаги қонунлар доирасидаги ташаббускорлик билан фаолият кўрсатишидир.

Ўзбекистон Республикасининг **Фуқаролик кодекси** қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик фаолиятини тартибга солишда муҳим ўрин тутади. Шу сабабли Фуқаролик кодекси қишлоқ хўжалик тадбиркорлигининг икки хил кўринишини, *биринчидан, оддий шаклдаги*, яъни *якка тартибдаги тадбиркорлик* — деҳқон хўжалигини юридик шахс тузмасдан амалга ошириш; *иккинчидан, мураккаб шаклдаги* юридик шахс тузган ҳолда, *деҳқон хўжалигини, фермер хўжалигини, қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги), ижара корхонаси, акциядорлик жамиятлари, чет эл инвестицияси иштирокидаги қишлоқ Хўжалик корхоналари, кичик корхоналар, унитар корхоналар* ташкил қилиб Хўжалик фаолиятини юритишни назарда тутади.

Фуқаролик кодексининг **24- моддасига** кўра, фуқаро якка тадбиркор сифатида давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишга ҳақлидир.

Фуқароларнинг юридик шахс ташкил этмасдан амалга ошириладиган тадбиркорлик фаолиятига нисбатан, агар қонун ҳужжатларидан ёки ҳуқуқий муносабат моҳиятидан бошқача тартиб англашилмаса, ушбу Кодекснинг қоидалари қўлланилади.

Юридик шахс ташкил этмасдан ушбу моддани биринчи қисми талабларини бузган ҳолда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган фуқаро тузган битимлар хусусида ўзининг тадбиркор эмаслигини важ қилиб кўрсатишга ҳақли эмас. Суд бундай битимларга нисбатан ушбу Кодекснинг тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ мажбурияти тўғрисидаги қоидаларини қўллаши мумкин.

Қишлоқ хўжалигида якка тартибда тадбиркорлик мулкий муносабатларида фойда олиш мақсадида ҳар бир шахс ўз номидан таваккалчилик асосида фаолият юритишдан иборатдир. Тадбиркор кредиторлари олдида ўз қарзлари бўйича нафақат тадбиркорликни амалга ошириш билан боғлиқ мол-мулк ҳисобидан, шунингдек, ўзига тегишли бошқа мол-мулклари билан ҳам жавоб беради.

Қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик фаолияти билан 18 ёшга тўлган ва бу ёшга тўлмасдан никоҳдан ўтган ёки вояга етмасдан 16 ёшидан *эмансипация* қилинган, яъни тўлиқ муомалага лаёқатли деб тан олинган фуқаролар шуғулланишлари мумкин. 14 ёшдан 18 ёшгача ёки спиртли ичимликларни суиистеъмол қилиш натижасида муомалага лаёқати чекланган вояга етган шахслар тадбиркорлик фаолияти билан қонуний вакиллари, ота-она, фарзандликка олувчилар ёки васийларнинг розилиги билан шуғулланишлари мумкин.

Шуни таъкидлаш лозимки, ўтмишда юридик шахсни ташкил этмасдан туриб тадбиркорлик фаолиятини амалга оширадиган фуқаро ёлланма меҳнатни жалб қилиш ҳуқуқига эга эмас эди. Ҳозирги пайтда Фуқаролик кодекси **26-моддасининг** 3- қисмига ва **56-модданинг** 1- қисмига мувофиқ ёлланма меҳнатни жалб қилишга руҳсат берилади.

Мураккаб шаклдаги юридик шахсни ташкил қилган ҳолда тадбиркорлик фаолиятини юритувчилар ўзининг субъект таркибига кўра хилма-хил фаолиятини амалга оширувчи тижоратчи қишлоқ хўжалик корхоналари ҳисобланади. қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик фаолиятининг амалда ҳамма кўриниши намоён бўлади. Қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик субъектларининг тижоратчи корхоналарга бўлиниши уларнинг мулкий ҳуқуқи ва фаолиятининг хусусиятларига қараб белгиланади. Умумий қоидага кўра, тижоратчи ташкилотнинг асосий мақсади фойда олиш ва уни муассислар ўртасида тақсимлашдан иборат.

Қишлоқ хўжалиги тадбиркорлик фаолиятини амалга оширадиган юридик шахслар асосан тижоратчи ташкилотлардан ташкил топган. Фуқаролик кодексининг **40-моддаси**

2- қисмида тижоратчи ташкилотлар ташкилий-ҳуқуқий шаклларининг тўлиқ рўйхати келтирилган. Бу қишлоқ хўжалигида фаолият юритадиган ишлаб чиқариш тадбиркорлик тузилмаларига ҳам бевосита тааллуқлидир. Қоидага асосан, юридик шахснинг номида унинг ташкилий-ҳуқуқий шакли, албатта, кўрсатилган бўлиши керак. Бу унинг турли хил ҳуқуқий муносабатларга киришишида *контр агентлари* учун ҳам зарур бўлиб ҳисобланади. Қишлоқ хўжалигида юридик шахслар ташкил қилиб амалга ошириладиган тадбиркорликда унинг фаолиятининг хусусиятлари, ҳуқуқ доираси, мажбурият юзасидан жавоб беришга оид қонун ҳужжатларида белгиланган талаблар ўз ифодасини топиши лозим.

Қишлоқ хўжалик тижоратчи корхоналарининг тадбиркорлик фаолияти муайян принциплар ва шартларга асосан амалга оширилади. **Булар жумласига қуйидагилар киради:**

Биринчидан, ҳар қандай тадбиркорликнинг асосий принципи бўлиб, унинг субъектларнинг, хусусан, фуқаролар, уларнинг бирлашмалари, юридик шахсларнинг мустақил ташаббус кўрсатиш фаолияти ҳисобланади. қишлоқ хўжалигида агар тадбиркор фаолият юритиш учун мустақил ташаббус кўрсата олмаса, у ўз олдига қўйган мақсадига эриша олмайди, рақобатга бардош бера олмайди, натижада банкротга учраши муқаррар. Бундай тижоратчи корхоналарга нисбатан *банкротлик* ва *санацияга оид қонун* нормаларининг қоидалари қўлланилади. Бозор шароитида қишлоқ хўжалигида фаолият юритувчи тадбиркорлик субъекти ўз фаолиятини мустақил белгилайди, режалаштиради ва уюштиради. Унинг фаолияти юқори турувчи давлат органлари томонидан режалаштиришга йўл қўйилмайди. Қишлоқ хўжалик тадбиркорлик тузилмалари ҳуқуқий шакл жиҳатдан ўз фаолиятини юридик шахс ташкил қилиб ёки юридик шахс ташкил қилмасдан амалга оширилишидан қатъи назар, ўзлари ишлаб чиқарётган маҳсулотга, хизматга бўлган талабни ҳисобга олиб, тараққиёт истиқболларини ўзлари мустақил ҳолда белгилайди.

Ўз-ўзидан равшанки, ташаббуссиз мустақил тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришга имконият яратилмайди. Ўтмишда, иқтисодиётдаги фаолият ташаббусга асосланмаганлиги, мустақилликдан маҳрум бўлганлиги учун маъмурий буйруқбозликка бўйсундирилган социалистик «колхоз» ва «совхоз» ишлаб чиқаришининг бошқарув шакллари муваффақиятсизликка учради. Шу сабабли, аграр тармоғда

тадбиркорлик мустақиллиги амалдаги қонунлар доирасида амалга оширилиб, ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилинган тақдирда, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг самарадорлигига эришиш мумкин.

Иккинчидан, қишлоқ хўжалигида тadbиркорлик фаолиятининг оқилона ривожланиши учун нафақат Ўзбекистон Республикаси миқёсида сиёсий, ҳуқуқий ва ахборот майдони зарур бўлиб қолмасдан, балки жаҳон бозорига чиқиш ҳам самарали ҳуқуқий нормалар билан қатъий мустаҳкамланган бўлиши шарт. Умумбашарий тadbиркорлик фаолияти қайси соҳада амалга оширилишидан қатъи назар муайян маъмурий-худудий, ҳатто давлат чегараси билан чекланиб қолмаслиги керак. Бошқача айтганда, қишлоқ хўжалигида тadbиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун давлат томонидан ҳар томонлама *тенг* имкониятлар яратилиши иқтисодий ислохотларни тармоғда жадаллаштиришнинг муҳим омили бўлиб ҳисобланади.

Учинчидан, қишлоқ хўжалигида тadbиркорлик фаолиятини амалга оширишда давлатнинг мавқеи алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, уни самарали амалга оширишни белгиланган тартибда *ҳуқуқий нормаларда* ифода этади, муайян салбий оқибатларнинг олдини олиш мақсадида ҳуқуқий таъминлаш чораларини кўради; алоҳида тadbиркорлик субъектларининг монополистик фаолиятини чеклайди, товар бозорларида соғлом рақобатни ривожлантириш ва тadbиркорликни ҳуқуқий муҳофаза қилишни кафолатлайди.

Қишлоқ хўжалигида тadbиркорлик фаолиятининг муҳим шarti — тadbиркорларни давлат рўйхатидан ўтказиш ҳисобланади.

Якка тартибдаги тadbиркорлик давлат рўйхатидан ўтказилгандан кейин фуқарога тadbиркорлик билан шуғулланиш учун ҳуқуқ берилади.

Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган «**Деҳқон хўжалиги тўғрисида**»ги қонуннинг **6- моддасига** кўра, деҳқон хўжалигининг бошлиғини давлат рўйхатига олиш деҳқон хўжалиги бошлиғининг доимий яшаш жойидаги туман ҳокимлиги томонидан, қонун ҳужжатларида назарда тутилган зарур ҳужжатлар билан биргаликда ариза берилган пайтдан эътиборан уч кун ичида амалга оширилади. Деҳқон хўжалиги бошлиғига ер участкасига умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини берувчи *давлат ҳужжати* ҳамда белгиланган намунадаги давлат рўйхатидан ўтказганлик тўғрисидаги *гувоҳнома* берилади. Агар давлат рўйхатига

олиш белгиланган муддатда амалга оширмаган ёки деҳқон хўжалиги бошлиғи асоссиз деб ҳисоблайдиган сабабларга кўра рад этилган бўлса, Хўжалик бошлиғи судга мурожаат қилиши мумкин.

Қўрғон қишлоқда овул фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари ҳар бир деҳқон хўжалигини Хўжалик китобига киритиб, унда деҳқон хўжалигининг таркиби, хўжалик бошлиғи ёхуд унинг вазифасини бошқарувчи шахс, шунингдек хўжаликнинг ташкилий-ҳуқуқий (юридик шахс ташкил этган ҳолда ёки юридик шахс ташкил этмасдан) тўғрисидаги маълумотларни қайд этиб қўяди.

Агар қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик субъекти юридик шахс сифатида ташкил қилинса, уларни рўйхатга олиш тартиби Фуқаролик кодексининг **44-моддаси**да белгиланган тартибга асосан амалга оширилади. Чунончи, ушбу моддага кўра, юридик шахс қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим. Давлат рўйхатидан ўтказиш ҳақидаги маълумотлар барчанинг танишиб чиқиши учун очиқ бўлган юридик шахсларнинг ягона давлат реестрига киритилади.

Юридик шахсни ташкил этишнинг қонунда белгилаб қўйилган тартибини бузиш ёки унинг таъсис ҳужжатлари қонунга мос келмаслиги юридик шахсни давлат рўйхатидан ўтказишнинг рад этилишига сабаб бўлади. Юридик шахсни ташкил этиш мақсадга мувофиқ эмас, деган важ билан уни рўйхатдан ўтказишни рад этишга йўл қўйилмайди.

Юридик шахс давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб ташкил этилган ҳисобланади. қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик фаолиятининг мазмунини эркин амалга ошириладиган, қонун билан тақиқланмаган фаолият ташкил этади. Шу сабабли ҳамма қишлоқ хўжалик тадбиркорлик субъектларига *моддий, молиявий, меҳнат, ахборот* ва *табиий ресурслари* олишда тенг имкониятлар беради. қоидага кўра, қишлоқ хўжалик тадбиркорларнинг ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятлари ҳар хил турдан иборат бўлишидан улар қонун олдида тенг ҳуқуқлидир.

Фуқаролик кодексининг **41-моддаси 4-** қисмига асосан юридик шахс қонунда рўйхатда белгилаб қўйилган айрим фаолият турлари билан фақат махсус *рухсатнома* (лицензия) асосидагина шуғулланиши мумкин.

Қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда тармоқ ишлаб чиқаришининг ўзига хос хусу-

сияти, ишлаб чиқаришнинг муҳим воситаси сифатида ердан фойдаланишга асосланади. Бундан ташқари, кенг ҳудудда турли хил агротехник шароитда амалга оширилиши, иш даври билан ишлаб чиқариш вақтининг номуносивлиги, табиий об-ҳаво шароитига боғлиқлиги, туپроқнинг ҳолати, ернинг ирригация ва мелиоратив ҳолатини инобатга олишнинг зарурлиги шулар жумласидандир. Хуллас, бутун дунёда инсоният яшаши ва эҳтиёжи учун фақат қишлоқ хўжалиги соҳасида деҳқон ва фермер ва бошқа хўжаликларни ташкил қилиб, озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. Бундан ташқари, яна бир қатор субъектив ва объектив омиллар мавжудки, улар бевосита қишлоқ хўжалик тижорат корхоналари ва тадбиркорларнинг ишлаб чиқариш — хўжалик фаолиятига ўз таъсирини кўрсатади.

Шу сабабли, қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик фаолиятини *ҳуқуқий тартибга солишда* қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг биологик жараёни, ер ва бошқа табиий ресурслардан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари, қишлоқ хўжалигининг давлат томонидан тартибга солишнинг устуворлиги, қишлоқ хўжалигининг иқтисодий рақобатбардошлик хусусиятлари, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни соҳалаштириш ва ихтисослаштириш тузилмавий ўзгаришларнинг алоҳида муҳим ўрин тутиши, деҳқончиликни ривожлантиришнинг ўта ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий аҳамиятга мойиллиги инобатга олиниши лозим.

Қайд этилган ҳар бир омилнинг таъсири билан боғлиқ ҳуқуқий муаммолар қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш хусусиятларини ёритишда ўз ечимини топиши лозим. Бу эса, ўз навбатида, *биринчидан*, ягона, қулай, самарали бозор хўжалигини вужудга келтириб, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши тадбиркорлик тузилмалари тузилишини жаҳон давлатлари тажрибаси ва ҳуқуқий амалиётга мувофиқлаштирилишини; *иккинчидан*, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши тузилмаларининг республикамиз иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлашда мавқеи ошиши ва уларнинг тадбиркорлик фаолият юригишини ҳуқуқий таъминлашни; *учинчидан*, қишлоқ хўжалиги тижоратчи корхоналарнинг иқтисодий қарамсизлиги ва хўжалик мустақиллигини ҳамда уларнинг тадбиркорлик ва бизнес соҳасида фаолиятни рағбатлантириш мурватларининг қонуний асосларини мустаҳкамлашни; *тўртинчидан*, республика қишлоқ хўжалигининг имкониятига, қишлоқ хўжалик тадбиркорларининг ташаббускорлиги

ва деҳқонларни ҳуқуқий ва ижтимоий ҳимоя қилиш тизими шакллантиришга ҳаққоний баҳо беришни талаб этади.

Қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик фаолиятининг асосий мазмуни шундан иборатки, деҳқонларга ўзларининг тадбиркорлиги ва ташаббускорлигини рўёбга чиқариш учун кенг эркинлик бериш, ишлаб чиқариш воситаларининг ўз хўжайинига эга бўлиш, ўз меҳнатларининг пировард натижалари бўйича манфаатдорлигини ошириб, ишлаб чиқарган маҳсулотларини мустақил тасарруф этиш ҳуқуқларини кафолатлаш зарур. қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик фаолиятининг мазмунини тушуниб олишда тармоқдаги турли хил тадбиркорлик субъектларининг *ташкилий-ҳуқуқий шакли* сифатида уларнинг тутган ўрни, ҳуқуқий мақомининг ўзига хос хусусиятлари мавжудлигини эътироф этиш улар фаолиятининг самарадорлигини оширишнинг муҳим шарти бўлиб ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик субъектлари томонидан самарали фаолиятнинг ташкил қилиниши, қишлоқ хўжалигида товар ишлаб чиқарувчилар *тадбиркорликнинг принциплари моҳият ва мазмунини* чуқур англаган ҳолда, хўжалик фаолиятини юритиши аграр тармоқда иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг муҳим гарови бўлиб ҳисобланади.

2- §. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ

Бозор муносабатлари шароитида қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик фаолиятини *режалаштириш* муҳим ўрин тутади. қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик фаолияти муайян режалаштириш асосида амалга оширилсагина ўз самарасини бериши мумкин. Шу сабабли қишлоқ хўжалиги тадбиркорлик фаолиятини режалаштириш, *биринчидан*, давлат ва унинг органлари томонидан, *иккинчидан*, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш тадбиркорлик тузилмаларининг бизнес режаларини тузиши орқали амалга оширилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик фаолиятини давлат томонидан режалаштириш мажбурий тусга эга бўлмасдан, балки тавсиявий кўринишда бўлади. Бинобарин, бундай режалаштиришнинг моҳияти шундан иборатки, давлат ўтмишда ҳукмрон бўлган, яъни маъмурий буйруқбозликка асосланган иқтисодий тизимдан фарқ қилган ҳолда қишлоқ хўжалик корхоналарининг

фаолияти давлат режаларига катъий боғлиқ қилиб қўйилмасдан, ўз ишлаб чиқаришини мустақил ташкил қилишда ва уни ўз манфаатларига мослаб режалаштириш имкониятига эга бўлади. Қишлоқ хўжалик корхоналари тадбиркорлик мустақиллигига эга бўлиб, ўз фаолиятининг самарадорлигини оширишга муайян шароит яратилади. Қишлоқ хўжалик тадбиркорлик субъектлари фаолиятининг режаларини бизнес-режаларида белгилаб олиб ишлаб чиқариш фаолиятини юритади. Давлат томонидан белгиланадиган режалаштириш мажбурий маъмурий кўрсатмаларга асосланмасдан, балки иқтисодий воситалар ёрдамида ахборот маълумотлари орқали амалга оширилади.

Қишлоқ хўжалигида *режалаштиришнинг иқтисодий воситалари* бўлиб тармоқни ривожлантиришга қаратилган *инвестициялар, қишлоқ хўжалик маҳсулотларига нисбатан давлат истеъмолчи сифатида қатнашиши, давлат солиқ сиёсати, муайян йилларга мўлжалланган давлат дастури* асосида тармоқ иқтисодиётини юксалтириш ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш энг аввало, давлат томонидан ривожлантиришнинг истиқболли режалари назарда тутилади. қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик руҳини қарор топтириш муаммоларини ечиш мулақо янгича ёндашув асосида ҳал қилишни талаб этмоқда. Амалиёт таҳлили кўрсатганидек, *узоқ муддатли (3—5 йилгача) ва фьючерс шартномаларни тузишни кенгайтириш, маҳсулот ишлаб чиқарувчиларни бўнак билан таъминлаш, шунингдек, жойларнинг ўзидан маҳсулотни сотиб олишга тўғридан-тўғри шартномаларни кенг қўллаш, ихтисослаштирилган бозордан қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг улгуржи сотиб олинадиган ҳажмларини ошириш, улгуржи бозорларда маркетинг хизмати ва товарларни сертификатлашни ташкил этиши, транспорт, почта банк хизматлари ва суғуртани ривожлантиришни таъминлаш* лозим.

Қишлоқ хўжалиги ва унинг айрим тармоқларини ривожлантиришни давлат томонидан бошқариш механизми, жумладан, давлат эҳтиёжларига қишлоқ хўжалик маҳсулотлари сотиб олиш тизими янада такомиллаштирилади, қишлоқ хўжалик товар ишлаб чиқарувчиларни иқтисодий рағбатлантириш ва давлат томонидан қўллаб-қувватлаш кучайтирилади ва ҳоказо.

Жойларда *ҳуқуқий, иқтисодий ва маркетинг маълумотларини йиғиш ва тарқатиш* бўйича маълумот хизматлари тузиш

асосида қишлоқ хўжалик товар ишлаб чиқарувчиларини маълумот билан таъминлашни ташкил этишни яхшилаш чораларини ишлаб чиқариш кўзда тутилган. Давлат қишлоқ хўжалик тадбиркорлик ишлаб чиқариш гузилмаларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишга кафолатлар беришни уларга бир қатор ҳуқуқларни амалга ошириш имқониятини яратиш орқали таъминлайди.

Бинобарин, давлат қишлоқ хўжалик товар ишлаб чиқарувчи субъектларининг *тадбиркорлик фаолияти билан мустақил шуғулланиш, мулкларини ноқонуний олиб кўйишдан ҳимоя қилиш, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда фаолият соҳасини эркин танлаш, мулкларни, ишлаб чиқариш маҳсулотларини даромад (фойда)ни тасарруф этиш, товар бозорларида монополистик фаолиятдан ҳимояланиш, нарх, маҳсулотларни реализация қилиш шакл ва усуллари ҳақидаги масалаларини ҳал этиш, ишлаб чиқариш тизимини ва ходимлар сонини мустақил белгилаш кабиларни* кафолатлайди.

Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 29 апрелда қабул қилинган «**Деҳқон хўжалиги тўғрисида**»ги Қонуни 25-моддасига кўра, давлат қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштириш ва уни реализация қилиш билан шуғулланувчи деҳқон хўжаликларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини кафолатлайди. Давлат органлари деҳқон хўжалигини ривожлантириш ва мустақамлашга кўмаклашишлари лозим.

Шунингдек, ушбу қонун асосида давлат деҳқон хўжаликларининг тадбирларини назарда тутиб, давлат рўйхатидан ўтказганлик йиғимини тўлашдан ва биринчи маротаба томорқа ер участкаси олган бундай хўжаликлар рўйхатга олинган пайтдан эътиборан *икки йил муддатга ер солиқидан озод қилишга оид тартибни белгилайди. Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан режалаштириш қўйидаги йўналишлар асосида амалга оширилиши мумкин:* қишлоқ хўжалик сиёсатини ва уни амалга ошириш тартибини белгилаш; қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорининг жорий таҳлили ва истиқболини белгилаш ҳамда рағбатлантириш; мамлакатда озиқ-овқат ресурслари ва ишлаб чиқариш воситаларига оид ахборот маълумотларини қишлоқ хўжалик тадбиркорлик субъектларига етказишни таъминлаш; қишлоқ хўжалигини илмий жиҳатдан таъминлаш, кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлашни ташкил этиш; қишлоқ хўжалигига устувор тармоқ сифатида давлат ва маҳаллий

бюджетдан маблағлар ажратиш ва уни харажат қилишнинг ижроси юзасидан назоратни амалга ошириш; қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш дастурини ҳаётга татбиқ этиш бўйича қишлоқ хўжалик тадбиркорлик субъектларини муайян тавсиялар ишлаб чиқишга фаол жалб этиш; қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва озиқ-овқат товарлари стандартларини тартибга солиш; хорижий давлатларда агросаноат ривожланишини қиёсий таҳлил этиб, мамлакатимизда ушбу соҳани жадаллаштиришнинг ижтимоий-иқтисодий истиқболларини белгилаш; қишлоқ хўжалигига солиқ орқали таъсир ўтказиш ва тегишли имтиёзларни бериш; қишлоқ хўжалик, ер ва бошқа тармоққа оид қонун ҳужжатларини такомиллаштириш; давлат эҳтиёжлари учун қишлоқ хўжалик маҳсулотларига давлат контрактини белгилаш, моддий техника ресурслари билан таъминлаш; қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг импорт ва экспорт қилинишини ташкил қилишни рағбатлантириш механизмларини ишлаб чиқиш; қишлоқ хўжалигида мулкий пайларни жорий этиш, қишлоқда хўжалик корхонаси фаолиятини пировард натижаларидан манфаатдорликни ошириш мақсадида меҳнатни ташкил этишнинг оилавий (жамоа) пудратига асосланган ички хўжалик муносабатларини ривожлантириш; тупроқ эрозиясига қарши курашиш ва мелиоратив тадбирларни ўтказиш ҳамда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг саноатга асосланган энг замонавий технологиясини жорий этиш ҳисобига деҳқончилик маданиятини, тупроқ унумдорлигини ошириш чораларини кўриш; қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини самарали юритишнинг асосий мезони сифатида қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлигини оширишни таъминловчи замонавий агротехник қоидалари ва талабларига риоя этиш, пахтачиликни ва бошқа қишлоқ Хўжалик экинларини ривожлантириш, маҳаллий тупроқ-иқлим шароитига мос районлаштирилган навларни тўғри танлаш ва жойлаштиришни ташкил этиш ва ҳоказо.

Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан режалаштириш, қоидага кўра, давлат бюджети ҳисобидан ижро ҳоқимияти органлари томонидан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасининг қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ва унинг жойлардаги ҳудудий органлари ушбу масалалар билан шуғулланувчи органлар ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигида тадбиркорликни давлат томонидан режалаштириш давлат дастури асосида амалга оширилиб,

тармоқда тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлашга қаратилган муайян ҳудудий режалаштириш тадбирларида ҳам ўз ифодасини топиши лозим.

Ҳозирги шароитда республикаимиз вилоятларининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олиб, давлат томонидан ҳудудий режалаштириш асосида тадбиркорликни амалга ошириш муҳим аҳамиятга эгадир. Қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш дастурига асосан *ҳар бир вилоят ва туманларнинг* тадбиркорлик фаолиятини режалаштиришнинг жорий ва истиқболга мўлжалланган дастурини ишлаб чиқиш, ҳаётга татбиқ этиш қишлоқ хўжалигида тадбиркорликни ривожлантиришнинг муҳим шарти бўлиб ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик фаолиятини давлат томонидан режалаштиришни амалиётга татбиқ этишда қишлоқ хўжалик тижоратчи корхоналари томонидан амалга ошириладиган бизнес-режалар алоҳида ўрин тутади. қишлоқ хўжалигига оид бўлган давлат ёки ҳудудий дастурларнинг бажарилиши, энг аввало, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши тадбиркорлик тизимлари орқали таъминланади. Қишлоқ хўжалик тижоратчи корхоналари мустақил равишда ишлаб чиқариш ва бошқа фаолиятнинг ҳажмлари ва турларини белгилайди. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган «**Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида**»ги Қонуннинг 20- моддасига асосан, қишлоқ хўжалик кооперативи (ширкат хўжалиги) ўз фаолияти йўналишларини ишлаб чиқаришнинг тузилиши ва ҳажмларини мустақил равишда белгилайди.

Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) ўзи етиштираётган маҳсулот сифатига оид амалдаги норматив ва стандартларга, экология, санитарияга оид ва қонун ҳужжатларида белгиланган бошқа талабларга риоя этиши шарт.

Давлат органлари ва бошқа органлар ҳамда ташкилотларнинг, шунингдек, улар мансабдор шахсларнинг қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) хўжалик фаолиятига аралашувига йўл қўймайди, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно. Кези келганда шуни таъкидлаш керакки, қонун қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги)нинг хўжалик фаолияти деганда, унинг фаолиятини режалаштиришни ҳам кўзда тутади. Демак, ҳар қандай қишлоқ хўжалиги тижоратчи корхонаси, шу

жумладан, қишлоқ хўжалик кооперативи (ширкат хўжалиги) ўз жамоа тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда мустақил равишда бизнес-режаларини тузишга ҳақлидир; давлат органлари ва мансабдор шахслар томонидан уни ўзгартириш, қўшимчалар киритишга ёки бекор қилишга йўл қўйилмайди; қонун ҳужжатларида кўрсатилган ҳоллар бундан мустасно. Қишлоқ хўжалик тижоратчи корхоналари бизнес-режаларида ишлаб чиқариш фаолиятини амалга ошириш ва ривожлантиришга қаратилган истиқболга мўлжалланган режаларни белгилайди. Бу бизнес-режалар уларнинг бозор муносабатлари шароитида тадбиркорликни кенг миқёсда жадаллаштиришга, рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқаришга, уларнинг банкротликка учраш хавфини бартараф қилишда, фаолиятни молиявий барқарорлаштириб, унинг пировард натижасида фойда (даромад) олишда муҳим омил яратишига имкон беради. Қишлоқ хўжалик тижоратчи корхоналарининг ишлаб чиқариш-молиявий фаолиятига оид режаларни ишлаб чиқариш, тасдиқлаш ва ижро қилиш унинг уставида кўрсатилади, энг аввало корхонанинг органлари томонидан бажарилиши назорат қилинади. Қишлоқ хўжалик тижоратчи корхонасининг бизнес-режалари унинг юқори бошқарув органлари мажлисларида муҳокама қилиниши ва уни такомиллаштириш юзасидан ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш масалалари кўриб чиқилиши лозим. Шунингдек, қишлоқ хўжалик тижоратчи корхоналарининг фойда олиш режаси, муассасалар операциялари ҳужжатлари ҳамда бухгалтерия ҳисоби ва баланслари устидан солиқ органлари томонидан назорат амалга оширилади.

Хулоса қилиб айтганда, бозор иқтисодиёти шароитида тармоқ ишлаб чиқариш фаолиятини режалаштириш асосан қишлоқ Хўжалик тижоратчи корхоналари зиммасига тушиб, улардан катта масъулият талаб этилади. қишлоқ хўжалигида тадбиркорликни давлат томонидан режалаштиришнинг тавсиявий кўрсаткичларини инобатга олиб, ҳар бир аграр тармоқ тадбиркорлик субъекти қандай ҳажмда маҳсулот ишлаб чиқариши, қандай баҳода сотиши, контрагентни танлашини мустақил белгилашни ўзлари ҳал қиладилар. қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш дастурлари ва давлат режалаштириш маълумотлари ҳар бир қишлоқ хўжалик тижоратчи корхоналари учун ўз бизнес-режаларини тузиш асос бўлиб хизмат қилади.

3- §. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДАГИ ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИ ҲУҚУҚИЙ МАҚОМИ

Бозор муносабатлари шароитида қишлоқ хўжалигидаги тадбиркорлик субъектлари ўзларининг ҳуқуқий ҳолатига эга.

Қишлоқ хўжалигидаги *тадбиркорлик субъектлари сифатида юридик шахс ташкил қилмасдан фаолият юритувчи субъектлар, тадбиркорлар, деҳқон хўжаликлари, қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкат хўжалиги), ижара корхоналари, акциядорлик жамиятлари кичик, ўрта ҳамда чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар қатнашади*¹. Улар ўзига хос ҳуқуқий ҳолатга эга.

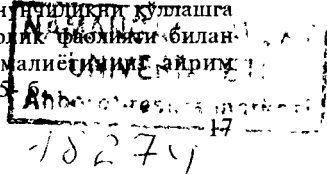
Қишлоқ хўжалигидаги тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқий ҳолатини белгилашда Фуқаролик кодексининг аҳамияти каттадир. Фуқаролик қонун ҳужжатлари Фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг ҳуқуқий ҳолатини мулк ва ашёвий ҳуқуқларнинг, интеллектуал фаолият натижаларига бўлган ҳуқуқларнинг вужудга келиш асосларини ҳамда уларни амалга ошириш тартибини белгилайди, шартнома мажбуриятлари ва ўзга мажбуриятларни, шунингдек, бошқа мулкий ҳамда у билан боғлиқ шахсий номулкий муносабатларни тартибга солади.

Ҳуқуқий адабиётларда *тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи фуқаро ва юридик шахсларнинг қайси ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинишлиги тўғрисида ягона фикр йўқ*². Бозор муносабатлари шароитида қишлоқ хўжалик тадбиркорлик субъектлари фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишда фуқаролик ва қишлоқ хўжалик ҳуқуқи, ер ҳуқуқи, тадбиркорлик ҳуқуқи нормалари муҳим ўрин тутади³.

¹ Кретов С. Правовая основа предпринимательской деятельности // Хозяйство и право. 1991. №8. стр 13; Азимов Ч.Н. Гражданин, Предпринимательство. Закон. — Харьков. Основа 1991. стр 48; Предпринимательство в АПК Под. ред. С. И. Грядова М.: Колос — 1997.

² Айрим муаллифлар тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишнинг ҳуқуқий асосларини белгиланган қонун ҳужжатлари савдо ва тижорат ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинади, деб ҳисоблайди. Каранг: Чанкин В. В. Торговое право; современные тенденции // Государство и право. 1993. 12 сон. 10 бет; В. Ф. Попондопуло Коммерческое право. Изд-во Санкт-Петербургского университета. 1998.

³ Тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ қонунчиликни қўллашга батафсил қаранг: Ш. Н. Рўзиназаров. Тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ қонунчиликни қўллаш бўйича суд амалиётида айрим масалалари // Хўжалик ва ҳуқуқ. 2000. 12- сон. 25

Фуқаролик кодексида тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқ ва муомала лаёқати, битимларни тузиш тартиби ва унинг турлари, фуқаролик ҳуқуқий муносабатларида ўз номида ёки вакил сифатида иштирок этувчи учинчи шахсларнинг ҳуқуқ ва бурчлари, бузилган ҳуқуқларини ҳимоя қилиш муддатлари, усуллари, тартиб ва чоралари, улар риоя қилиши лозим бўлган мажбурият ҳуқуқининг умумий қоидалари, фуқаролик ҳуқуқий шартномалар ўз ифодасини топган. қонун фуқаролик ҳуқуқий муносабатларига қатнашувчи тадбиркорларнинг иқтисодий ва ҳуқуқий мустақиллигини кафолатлайди, уларнинг ҳуқуқлари ва жавобгарлигини белгилаб беради, тадбиркорларнинг бир-бирлари билан, бошқа корхоналар ҳамда ташкилотлари билан, барча бошқарув идоралари билан ўзаро муносабатларини мулкчиликнинг турли шакллари асосида ва уларга мувофиқ тартибга солиб туради.

Фуқаролик ҳуқуқий муносабатлари субъектларининг тадбиркорлик фаолияти ўзига хос хусусиятга эга бўлган ҳолда намоён бўлади.

Тадбиркорликнинг ҳуқуқий маънода мулкий муносабатларнинг субъекти сифатида иштирок этишда иккита бири-бири билан боғлиқ тушунчани фарқ қилиш лозим. *Биринчидан*, мулкчилик субъектлари тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш орқали фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда иштирок этадилар. *Иккинчидан*, тадбиркорлик фаолияти иқтисодий хўжалик фаолиятининг таркибий қисми бўлсада, қонун унинг белгиларини алоҳида қилиб ажратиб кўрсатади. Агар ҳуқуқ субъекти тадбиркор жисмоний шахс бўлса, унинг серқирра фаолиятининг (ижтимоий, маданий) бири бўлиб, фойда ёки даромад олиш мақсадида таваккал қилиб мулкий жавобгарликни ўз зиммасига олиб, амалдаги қонун асосида ташаббускорлик билан фаолият юритади.

Ҳуқуқий адабиётларда таъкидланганидек, *фуқароларнинг моддий ишлаб чиқариш, маиший ва ижтимоий-маданий хизмат доирасидаги яқка тартибдаги тадбиркорлиги фуқароларнинг (унинг оила аъзоларининг) ташаббускорлик билан ўз таваккалчилигида даромадни олиш мақсадида аниқ натижага эришишга йўналтирилган фаолиятдир*¹.

¹ Игнатенко В.Н. Гражданско-правовые вопросы индивидуальной предпринимательской деятельности в сфере материального производства, оказания бытовых и социально-культурных услуг. Автореф. дисс... к.ю.н. Харьков. 1991.стр 9.

Қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик шаклларида бири юридик шахс ташкил этмай тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи *деҳқон хўжаликларидир*.

Тадбиркорлик шаклини *якка тартибдаги фаолият* асосида амалга ошириш деганда, мулкчилик субъектининг ўзи мустақил тарзда иқтисодий фаолиятнинг у ёки бу тури бўйича тадбиркорлик билан шуғулланиши тушунилади.

Бу шаклда қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда субъект сифатида фақат *фуқаролар* қатнашади.

Қишлоқ хўжалигида якка тартибдаги фаолият хусусий тадбиркорлик шаклларида бири бўлиб, фуқаролар бундай фаолият билан юридик шахс мақомини олмай шуғулланиди.

Бунинг тартиби қонун ҳужжатлари асосида белгиланади.

Деҳқон хўжаликлари аграр тармоқда тадбиркорлик шаклларида бири бўлиб мустақил хўжалик юритувчи тузилма сифатида ўзининг ҳуқуқий ҳолатига эга.

Ўзбекистон Республикасининг «**Деҳқон хўжалиги тўғрисида**»ги Қонунининг **1-моддасига** кўра, деҳқон хўжалиги оилавий майда товар хўжалиги бўлиб, оила аъзоларининг шахсий меҳнати асосида мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш учун оила бошлиғига берилган томорқа ер участкасида қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштиради ва реализация қилади.

Деҳқон хўжалигидаги фаолият тадбиркорлик фаолияти жумласига киради ҳамда деҳқон хўжалиги аъзоларининг истагига кўра *юридик шахс ташкил этган ҳолда ва юридик шахс ташкил этмасдан* амалга ошириши мумкин.

Қишлоқ хўжалигида деҳқон Хўжаликлари ҳуқуқ лаёқати вужудга келишининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд.

Деҳқон хўжалиги ихтиёрийлик асосида, Хўжалик бошлиғининг қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) бошқарувиغا ёхуд бошқа қишлоқ Хўжалик корхоналари, муассасалари ва ташкилотларининг иш берувчисига (маъмуриятига) ҳамда туман ҳокимига ёзма мурожаатига асосан ташкил этилади. Аризада сўралаётган ер участкасининг жойлашган манзили, майдони, деҳқон хўжалигининг таркиби ҳамда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиш учун ер участкаси белгиланган мақсадда фойдаланишнинг йўналишлари кўрсатилади

Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) бошқаруви деҳқон хўжалигини ташкил этиш тўғрисидаги

масалани умумий мажлис муҳокамасига киритади, мажлис бу хусусда тегишли қарор қабул қилади. Бошқа қишлоқ хўжалик корхоналари, муассасалари ва ташкилотларида деҳқон хўжалигини ташкил этиш тўғрисидаги қарори шу корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг юқори бошқарув органи, иш берувчиси (маъмурияти) томонидан қабул қилинади.

Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) умумий мажлисининг ёки бошқа қишлоқ хўжалик корхонаси, муассасаси ва ташкилоти юқори бошқарув органининг, иш берувчисининг (маъмуриятининг) қарори асосида ер участкалари бериш масалаларини кўриш бўйича комиссиясининг хулосасини инобатга олган ҳолда туман ҳокими деҳқон хўжалигини ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилади.

Туман ҳокимининг деҳқон хўжалигини ташкил этиш тўғрисидаги қарори туманнинг *молиявий, банк, солиқ* ва *бошқа тузилмалари* учун мажбурий ҳужжатдир.

Деҳқон хўжалиги белгиланган тартибда давлат рўйхатига олинган пайтдан эътиборан ташкил этилган деб ҳисобланади.

Деҳқон хўжалигининг бошлиғини давлат рўйхатига олиш деҳқон хўжалиги бошлиғининг доимий яшаш жойидаги туман ҳокимлиги томонидан, қонун ҳужжатларида назарда тутилган зарур ҳужжатлар билан биргаликда ариза берилган пайтдан эътиборан уч кун ичида амалга оширилади. Деҳқон хўжалиги бошлиғига Ер участкасига умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини берувчи давлат ҳужжати ҳамда давлат рўйхатидан ўтказилганлик тўғрисидаги гувоҳнома берилади.

Агар давлат рўйхатига олиш белгиланган муддатда амалга оширилмаган ёки деҳқон хўжалиги бошлиғи асоссиз деб ҳисоблайдиган сабабларга кўра рад этилган бўлса, хўжалик бошлиғи судга мурожаат қилиши мумкин.

Посёлка, қишлоқ ва овул фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари ҳар бир деҳқон хўжалигини хўжалик китобига киритиб, унда деҳқон хўжалигининг таркиби, хўжалик бошлиғи ёхуд унинг вазифасини бажарувчи шахс, шунингдек, хўжаликнинг ташкилий ҳуқуқий шакли (юридик шахс ташкил этган ҳолда ёки юридик шахс ташкил этмасдан) тўғрисидаги маълумотларни қайд этиб қўяди. Деҳқон хўжаликлари давлат рўйхатидан ўтказилганлик йиғимини тўлашдан озод қилинади. Деҳқон хўжаликлари тадбиркорликнинг ташкилий-ҳуқуқий шакли сифатида товар-пул

муносабатларида юридик шахс ташкил этиб ёки юридик шахс ташкил этмасдан мустақил субъект сифатида қатнашади. Унда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг хусусияти яққол намоён бўлади. Деҳқон хўжаликлари юридик шахс сифатида ташкил этилганда ўзларига тегишли бўлган мулкнинг мулкдори ҳисобланиб, қишлоқ хўжалигидаги ишлаб чиқариш корхоналарига хос бўлган белгиларга эгадир¹.

Деҳқон хўжалиги тадбиркорлик шаклларида биридир. Бу хилдаги тадбиркорлик оилавий майда товар хўжалиги бўлиб, унинг аъзолари жумласига биргаликда яшаётган ва деҳқон хўжалигини биргаликда юритаётган оила бошлиғи, унинг хотини (эри), болалари, шу жумладан, фарзандликка олинган болалари, тарбияга олган болалари, ота-оналари, меҳнатга қобилиятли ёшга етган бошқа қариндошлари киради. *Деҳқон хўжалиги биргаликдаги тадбиркорлик шаклларида бири ҳисобланади, чунки унда умумий биргаликдаги мулк негизда юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган ҳолда ёки бундай ҳуқуққа эга бўлмасдан қишлоқ Хўжалик ишлаб чиқариш билан шуғулланадилар.* Деҳқон хўжалиги фаолияти йўналишларини ишлаб чиқариш тузилиши ва ҳажмларини мустақил равишда белгилайди. Деҳқон хўжалиги қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг қонунларда тақиқланмаган ҳар қандай тури, шунингдек, қишлоқ хўжалиги маҳсулотини қайта ишлаб ва реализация қилиш билан шуғулланишга ҳақли.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши тадбиркорлик субъектлари таркибида фермер Хўжаликлари ҳам салмоқли ўринни эгаллайди. Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган «**Фермер хўжалиги тўғрисида**»ги қонуннинг **1-моддасига** асосан, *фермер хўжалигига узок муддатли ижарага берилган ер участкаларидан фойдаланган*

¹ Ҳуқуқий ва иқтисодий алабиётларда деҳқон хўжалиklarининг ҳуқуқий мақомига эътибор берилмоқда. Қаранг: Устюкова В. В. Правосубъектность крестьянского хозяйства // Сов. гос. и право. 1992. 1 сон. 61 бет.; Черномерец А. Е. Право собственности на имущество крестьянского хозяйства // Государство и право. 1993. 1 сон. 59 бет., Макин Г., Павленко В., Хицков И. Сельскохозяйственные предприятия в системе кооперационных связей и отношений АПК // АПК; Экономика и управление. 1995. 8 сон. 7 бет., қишлоқ хўжалик ҳуқуқи. Масъул муҳаррирлар: Раҳмонқулов Х. Р., Усмонов М. Б. —Т.; Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси нашриёт уйи. 2000. 108 сон. 120 бет. Рўзиназаров Ш. Н. Деҳқон хўжалигининг ҳуқуқий мақоми //қонун ҳимоясида. 2000. 3- сон. 15- бет.

ҳолда, товар — қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи фермер хўжалиги аъзоларининг биргаликдаги фаолиятига асосланган, юридик шахс ҳуқуқларига эга мустақил Хўжалик юритувчи субъектдир.

Фермер хўжалиги мустақил ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги қишлоқ хўжалик тадбиркорлик субъекти сифатида **қуйидаги белгиларни ажратиш кўрсатиш мумкин:**

биринчидан, қишлоқ хўжалиги ва у билан боғлиқ фаолиятни мужассамлаштирган учта компанентни: мулкӣй, томорқа участкаси ва фуқарони ўзида ифода этади.

иккинчидан, юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган мустақил хўжалик юритувчи субъекти сифатида ҳуқуқ ва мажбуриятларга эгадир.

учинчидан, товар қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш фаолияти узоқ муддатли ижарага берилган ер участкасида амалга оширилади.

Қонунга асосан, фермер хўжалик бошлиғининг туман ҳокимига ва қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) бошқарувига ёзма мурожаати асосида ташкил этилади. қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) бошқаруви фермер хўжалигини ташкил этиш тўғрисидаги масалани умумий йиғилишга олиб чиқади, умумий йиғилиш бу хусусида тегишли қарор қабул қилади. Фермер хўжаликлари рўйхат олиш тартибида ташкил қилинадиган юридик шахслар жумласига киради. Туман ҳокими қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) умумий йиғилишининг қарори асосида, ер участкалари бериш масалаларини кўриш бўйича туман комиссиясининг хулосасини инобатга олган ҳолда фермер хўжалигини ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилади.

Ер участкасини ижарага олиш шартномаси белгиланган тартибда давлат рўйхатига олинган пайтдан эътиборан фермер хўжалиги туман ҳокимлигида давлат рўйхатига олинганидан кейин юридик шахс мақомини олади, банк муассасасида ҳисоб-китоб ва бошқа хил ҳисоб варақалар очишга, номи ёзилган муҳрга эга бўлишга ҳақлидир.

Юридик ва жисмоний шахслар билан ўзаро муносабатларда фермер хўжалиги номидан шу хўжалик бошлиғи иш кўради. Фермер хўжалигининг бошлиғи бўлиб шу хўжаликнинг ўн саккиз ёшга тўлган, қишлоқ хўжалигида тегишли малака ва иш тажрибасига эга бўлган, муомалага лаёқатли аъзоларидан бири тайинланади.

Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги)дан фарқли равишда фермер хўжалигини ташкил этиш шартлари қонунда аниқ мустақамлаб кўйилган. Фермер хўжалиқларига ер беришнинг ўзига хос хусусиятлари бўлиб, *биринчидан*, фермер хўжалиқларига захира ерлари, махсус республика ерлари, меҳнат ресурслари етарли бўлмаган хўжалиқлардаги ва янги суғориладиган ерлардан бериш, *иккинчидан*, уларга зарар кўриб ишлаётган ёки кам рентабелли қишлоқ хўжалиқ корхоналарининг ерлари берилиши ҳисобланади. Қонунчиликда рўй берган энг муҳим янгиллик фуқароларга фермер хўжалиги юритиш учун ер участкалари эллик йилгача бўлган, лекин *ўн йилдан кам бўлмаган муддатга* ижарага берилишининг ҳуқуқий ифодаланганлигидир.

Фермер хўжалигининг ҳуқуқ субъекти эканлиги унга берилган ҳуқуқ ва мажбуриятлар доирасида тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишни талаб этади. Фермер хўжалиги бошқа хўжалиқ юритувчи субъектлар билан тенг ҳуқуқларга эга. Улар қонун ҳужжатлари билан белгиланган ҳуқуқ ва мажбуриятларни ўз зиммасига олади.

Бозор шароитида фермер хўжалиқлари фуқаролик ҳуқуқий муносабатларининг субъектлари сифатида қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) умумий йиғилишининг қарори билан ихтисослашувига мувофиқ ўз фаолияти йўналишларини, ишлаб чиқариш тузилмаси ва ҳажмларини мустақил равишда белгилайди. Фермер хўжалиги қишлоқ хўжалиқ ишлаб чиқаришнинг қонунларда тақиқланмаган ҳар қандай тури ҳамда қишлоқ хўжалиги маҳсулотини қайта ишлаш ва реализация қилиш билан шуғулланишга ҳақли.

Фермер хўжалиги ўзи етиштираётган маҳсулотни реализация қилиш, шу жумладан, давлат хариди тартибида реализация қилиш учун юридик ва жисмоний шахслар билан ихтиёрийлик асосида хўжалиқ шартномалари тузиш ҳуқуқига эга. Фермер хўжалиги ўзи етиштираётган маҳсулотга бозордаги талаб ва таклиф нисбатидан келиб чиқиб, мустақил равишда нарх белгилайди. Фермер хўжалиги ўзи етиштираётган маҳсулот сифатига оид *амалдаги норматив ва стандартларга, экология, санитарияга оид ҳамда қонун ҳужжатларида* белгилаб кўйилган бошқа талаблар ва қоидаларга риоя этиши шарт. Фермер хўжалиги етиштираётган маҳсулотни экспортга етказиб бериш, шунингдек, чет эллик шериклар билан ҳисоб-китоб қилиш қонун ҳужжатлари

билан белгиланган тартибда амалга оширилади. Одатда, фермер хўжаликларининг хўжалик фаолиятига давлат органлари ҳамда ташкилотларининг, ҳамда мансабдор шахсларнинг аралашувиغا йўл қўйилмайди, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Фермер хўжалиги ўз мажбуриятлари бўйича қонунларга мувофиқ ундиришга қаратиш мумкин бўлган мол-мулки билан жавоб беради. Умумий қоидага асосан, *давлат фермер хўжалигининг мажбуриятлари бўйича, фермер хўжалиги эса давлат мажбурияти бўйича жавоб бермайди.*

Фермер хўжалигини тугатиш тартиби қонун ҳужжатларида белгиланган асосларга кўра амалга оширилади.

Қишлоқ хўжалигида *тадбиркорлик ишлаб чиқариш тузилмаларидан бири бўлиб қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги)* ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалик кооперативларининг ҳуқуқий ҳолати Ўзбекистон Республикасининг «**Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида**»¹ Қонуни билан белгиланади. Ушбу қонун қишлоқ хўжалиги кооперативларини (ширкат хўжаликларини) ташкил этиш, уларнинг фаолияти, қайта ташкил этилиши ҳамда тугатилишининг ҳуқуқий асосларини, ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилайди, уларнинг бошқа юридик ва жисмоний шахслар билан ўзаро муносабатларини тартибга солади.

Қонуннинг **1-моддасига** кўра, қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) товар қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштириш учун пай усулига ва асосан оила (жамоа) пудратига, фуқароларнинг ихтиёрий равишда бирлашишига асосланган, юридик шахс ҳуқуқларига эга мустақил хўжалик юритувчи субъектдир.

Қишлоқ хўжалигидаги ижара корхоналари товар-бозор муносабатларида мустақил субъект сифатида қатнашиб, тадбиркорлик фаолиятини юритади. қишлоқ хўжалигидаги ижара корхоналарининг ҳуқуқий мақомини белгилашда Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, Ер кодекси, мулкчилик, кооперация, тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари, ижара, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, гаров ва бошқа қонунлари муҳим аҳамиятга эга. қишлоқ хўжалигида ижара корхонаси деганда, амалий жиҳатдан ушбу корхона мулкани ижарага

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998. 5—6- сонлар. 84- модда.

олиш тушунилади. Бошқача айтганда, қишлоқ ҳўжалигидаги ижара корхонаси деганда, юридик шахс мақомига эга бўлган ижарага берувчининг ҳақ бараварига муайян муддатта мулккий мажмуаларни шартномада белгиланган шартлар асосида ваколатни амалга оширувчи мустақил Хўжалик юритувчи тадбиркорлик тузилмаси тушунилади.

Қишлоқ ҳўжалигидаги *ижара корхоналари тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларида тенг ҳуқуқли ўзига хос ҳуқуқ субъекти сифатида иштирок этади.*¹ Қишлоқ ҳўжалигидаги ижара корхоналари ҳуқуқий мақомининг ўзига хос хусусияти, *биринчидан*, давлат ва ижара жамоаси умумий мулкка асосланган корхона ва жамоа мулкига асосланган корхона (тўлиқ сотиб олингандан сўнг) кўринишда фаолият юритишда яққол намоён бўлади. қишлоқ ҳўжалигидаги ижара корхоналарининг ўзига хос хусусияти ва бошқа тадбиркорлик ишлаб чиқариш тузилмаларидан фарқли томони ҳам шундаки, уни ташкил қилишда корхона ижара шартномасини имзолаб, устави тасдиқлангандан кейин товар-пул муносабатларида мустақил ҳуқуқ субъекти лаёқатига эга бўлади.

*Бозор муносабатлари шароитида қишлоқ ҳўжалигидаги тадбиркорлик ишлаб чиқариш тузилмаларининг ташкилий-ҳуқуқий шакллари таркибида акциядорлик жамиятлари алоҳида ўрин эгаллайди.*²

Акциядорлик жамиятларининг ҳуқуқий ҳолати 1996 йилнинг 26 апрелида қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «**Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида**»³ги Қонун билан белгиланган. Бундан ташқари, улар фаолиятини ҳуқуқий таъминлашда Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик

¹ Ижара тўғрисидаги қонун. //Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1992. 1- сон. 45- модда; Рўзиев Р. Корхона ижарасининг ҳуқуқий муаммолари // Хўжалик ва ҳуқуқ. 1998. 5- сон. 21- б.

² Андреев В.Создание акционерных обществ и контроль за его деятельностью // Хозяйство и право. 1996. 4- сон. 95- бет; Рўзиназаров Ш. Н. Қишлоқ ҳўжалигида акционерлик жамиятларини ташкил қилишнинг ҳуқуқий тартиби // қонун ҳимоясида. 1996. 8- сон. 15- бет; Долинский В. В. Закон об акционерных обществах: органы юридического лица//Государство и право. 1996. 7- сон. 58- бет; Тимохов Ю. А. Общества с ограниченной ответственностью и закрытые акционерных обществ // Государство и право. 1996. 7- сон 69- бет; Метелева Ю. А. Правовое положение акционера в акционерном обществе-М: Статут. 1999.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1996. 5—6- сонлар. 61- модда

кодекси, Ер кодекси, мулкчилик, ижара, тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, хўжалик жамиятлари ва ширкатлари, гаров, товар бозорида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат, қимматли қоғозлар ва фонд биржаси, чет эл инвестициялари, банк ва банк фаолияти, истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, қимматли қоғозлар бозорининг фаолият кўрсатиш механизми ва бошқа қонунлари муҳим аҳамиятга эга.

Акциядорлик жамиятлари тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларининг мураккаб таркибли субъекти ҳисобланади. Чунки, унинг фаолиятида ҳуқуқий ҳолаги бир хил бўлмаган субъектлар, яъни юридик ва жисмоний шахслар тарафларнинг тенглигига, хоҳиш-иродасига асосланган ҳолда қатнашиб, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини амалга оширади. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг **«Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»¹**ги Қонуннинг **2-** моддасига кўра, *устав фонди жамиятнинг акциядорларга нисбатан мажбуриятларини тасдиқловчи муайян миқдордаги акцияларга тақсимланган Хўжалик юритувчи субъект акциядорлик жамияти деб ҳисобланади. Жамият қонун ҳужжатларида ман этилмаган ва таъсис ҳужжатларида кўрсатилган исталган фаолият тури билан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда шуғулланиши мумкин. Жамият муассислари таъсис ҳужжатларида фаолиятнинг асосий турларинигина санаб ўтишга ҳақлидирлар.²*

Қишлоқ хўжалигида акциядорлик жамиятларини ташкил қилишнинг объектив омили бўлиб, тадбиркорлик тузилмалари ўз хўжалигини юритиш мураккаб бўлган шароитда зарур техника, аслахалар, малака етишмаган шароитда деҳқон хўжаликлари фаолиятини кооперациялаш асосида акциядорлик жамиятига бирлашиш ҳуқуқига эгадир. Айрим ҳолларда, тадбиркорлик фаолиятини қишлоқ хўжалиги юритиш учун етарли жамғармалар етишмаган тақдирда, акциядорлик

¹ Ўзбекистон Республика Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1996. 5—6- сонлар. 61- мода.

² Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш, шунингдек, айримларини ўз кучини йўқотган деб топиш тўғрисидаги 2000 йил 15 декабрдаги қонуни // Ҳалқ сўзи. 2001. 9- январь.

жамиятлари жамоа мулкдор шаклида ташкил қилиниши мумкин. Деҳқон акциядорларни бирлаштирган корхона алоҳида деҳқонга қараганда энг қисқа муддатда етарли даражада замонавий тадбиркорлик ишлаб чиқаришни ташкил қилинишини, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш ва сақлаш учун моддий заҳирани вужудга келтиришни ёки мақбул истеъмолчилар топишни енгиллаштиради. Шунингдек, саноат ва қишлоқ хўжалиги ўртасидаги хўжалик алоқадорлик шакли сифатида деҳқончилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш корхоналари ҳамда аграр тармоққа техника таъминоти акциядорлик жамиятларини тузиш мумкин.

Қонунга кўра, акциядорлик жамиятининг *ташкिलий-ҳуқуқий шакли очиқ* ёки *ёпиқ* тури бўлиши мумкин. Очиқ турдаги акциядорлик жамиятининг муассасалари таркибига кирувчиларнинг энг кам сони чекланмайди, ёпиқ турдаги жамиятнинг муассислари эса камда уч шахсдан иборат қилиб белгиланади. Жамиятнинг ҳар бир муассиси унинг акциядори бўлиши мумкин.

Акциядорлар ўзларига тегишли акцияларини бошқа акциядорларнинг розилигисиз эркин тасарруф этиши мумкин бўлган жамият очиқтурдаги акциядорлик жамияти ҳисобланади. Очиқ турдаги жамият ўзи чиқараётган акцияларга очиқобуна ўтказишга ва қонун ҳужжатларининг талабларини ҳисобга олган ҳолда уларни эркин сотишга ҳақлидир. Очиқ турдаги жамият ўзи чиқараётган акцияларга ёпиқ обуна ўтказишга ҳақли, жамият уставида ва қонун ҳужжатларида обуна ўтказиш имконияти чеклаб қўйилгани бундан мустасно. Очиқ турдаги жамият акциядорларининг сони чегараланмайди.

Акциялар фақат ўз муассасалари ёқи олдиндан белгиланган бошқа муайян доирадаги шахслар орасида тақсимланадиган жамият ёпиқ турдаги акциядорлик жамияти ҳисобланади. У ўзи чиқараётган акцияларга очиқобуна ўтказишга ёхуд уларни чекланмаган доирадаги шахсларга сотиб олиш учун бошқача тарзда таклиф этишга ҳақли эмас. Ёпиқ турдаги жамият акциядорларининг сони эллик нафардан зиёд бўлиши мумкин эмас.

Белгиланган чегарадан ортиб кетган тақдирда у бир йил давомида очиқтурдаги акциядорлик жамиятига айлантирилиши, ушбу муддат тугагач, акциядорлар сони белгиланган миқдоргача, суд йўли билан тугатилиши лозим.

Ёпиқ турдаги жамият акциядорлари ушбу жамиятнинг бошқа акциядорлари сотаётган акцияларни ўзга шахсга таклиф этилаётган нархда сотиб олишда имтиёзли ҳуқуққа эга бўладилар. Агар акциядорлар акцияларни сотиб олишда ўз имтиёзли ҳуқуқларидан фойдаланмасалар, жамият акциядорлар томонидан сотиладиган акцияларни сотиб олиш учун имтиёзли ҳуқуққа эга бўлиши унинг уставида кўзда тутилиши мумкин.

Акциядорлар сотаётган акцияларни сотиб олишда имтиёзли ҳуқуқдан фойдаланиш тартиби, муддати жамият уставида белгилаб қўйилади. Имтиёзли ҳуқуқдан фойдаланиш муддати акциялар савдога қўйилган пайтдан бошлаб 30 кундан кам ва 60 кундан кўп бўлиши мумкин эмас.

Очиқтурдаги акциядорлик жамияти энг юқори ва мураккаб ташкилий-ҳуқуқий шакл бўлиб, энг катта давлат қишлоқ хўжалик корхоналарини, масалан, қайта ишловчи корхоналар, катта чорвачилик мажмуалари, паррандачилик фабрикаси ва бошқаларга қулай бўлиб, мулкий муносабатларнинг бир шакли бошқа шаклга ўзгартириш мақсадга мувофиқ.

Қишлоқ хўжалигида, одатда, таъсисчиларнинг доираси олдиндан аниқ бўлганлиги сабабли, ёпиқ турдаги акциядорлик жамиятлари (масъулияти чекланган жамиятлар) ташкил қилинади. Бундай шаклда мулкий бадал эгаларига мулкдорлик гувоҳномаси берилади. қишлоқ хўжалик корхонасини акциялаштириш дастурини очиққолда бошқа шахслар ва ташкилотлар сотиб олиш учун акцияни эълон қилади. Бундай акция эгалари бошқа қишлоқ хўжалик акциядорларининг розилигисиз сотишлари мумкин.

Қишлоқ хўжалигидаги кичик корхоналар тадбиркорлик фаолиятининг мустақил шакли бўлиб, ишлаб чиқариш тузилмалари ичида ўзига хос ҳуқуқий мақомга эга.¹

Кичик корхоналар ҳуқуқий мақомини белгилашда Ўзбекистон Республикасининг *Фуқаролик кодекси, мулкчилик, ижара, чет эл инвестициялари, қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги), ташқи иқтисодий фаолият, тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари туғрисидаги қонунлар* муҳим аҳамиятга эга.

¹ Бозор шароитида Хўжалик юриштиши кичик корхоналар шаклида амалга оширишга катта эътибор берилмоқда — Ичитовкин Б. Н. Малые формы хозяйствования М. Экономика- 1991; Козленко Н. Н. Рынок и предприятие М.; Агропромиздат — 1992; Алимов А. Кичик корхоналарни бошқаришни такомиллаштириш // Хўжалик ва ҳуқуқ. 2000. 12- сон. 31- бет.

Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 25 мартда қабул қилинган **Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида**¹ "ти" Қонунининг 2- моддасига кўра якка тартибдаги тадбиркорлар ишлаб чиқариш тармоқларида банд бўлган ходимларнинг ўртача йиллик сони *кўпи билан ўн киши*, савдо, хизмат кўрсатиш ва ишлаб чиқариш соҳасининг бошқа тармоқларида — *кўпи билан беш киши* бўлган микрофирмалар, саноат соҳасида банд бўлган ходимларининг ўртача йиллик сони *кўпи билан қирқ киши*, қурилиш, қишлоқ хўжалиги ва бошқа ишлаб чиқариш тармоқларида — *кўпи билан йигирма киши*, фан, илмий хизмат кўрсатиш чакана савдо ва ишлаб чиқариш соҳасининг бошқа тармоқлари - *кўпи билан ўн киши* бўлган **кичик корхоналар, кичик тадбиркорлик субъектлари**;

ходимларнинг ўртача йиллик сони кичик корхоналар учун белгиланганидан кўпроқ, яъни *саноатда юз кишидан, қурилишда эллик кишидан, қишлоқ хўжалиги, бошқа ишлаб чиқариш тармоқлари, улгуржи савдо, умумий овқатланиш тармоқларида ўттиз кишидан, чакана савдо, хизмат кўрсатиш соҳаси ва ноишлаб чиқариш соҳасининг бошқа тамоқларида - йигирма кишидан* кўп бўлмаган ўрта корхоналар — **ўрта тадбиркорлик субъектларидир.**

Кичик ва ўрта тадбиркорлик субъектлари ходимларининг ўртача йиллик сони қонун ҳужжатларида кўрсатилган тартибда белгиланади.

Фаолиятнинг бир неча турини амалга оширувчи (кўп тармоқли) юридик ва жисмоний шахслар йиллик обороти ҳажмида улуши энг кўп бўлган фаолият тури мезонлари бўйича кичик ва ўрта тадбиркорлик субъектлари жумласига киритилади ва мулкий жавобгарликни зиммасига олиб, товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишга, фойда (даромад) олишга қаратилган ташаббускорликни амалга ошираётган юридик шахслар хусусий тадбиркорлик субъектлари ҳисобланади.

Юридик шахсни ташкил этмай тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган жисмоний шахслар ҳам кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектлари ҳисобланадилар.

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш тузилмаси ҳисобланган кичик корхона тадбиркорлик фаолияти субъекти ҳуқуқий мақоми жиҳатидан махсус ҳуқуқий лаёқатга эга

² Халқ сўзи. 2000 й. 15- июнь.

ҳолда Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига ифода қилинган юридик шахсларга оид қондалар унга ҳам бевосита татбиқ этилади.

Қишлоқ хўжалик корхоналари ўз номидан турли хил *шартномалар, контрактлар тузади, мулкий тусда бўлмаган шахсий мажбуриятларни ўз зиммасига олади, ўзининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун хўжалик судида даъвогар ва жавобгар сифатида қатнашиши, ўз номига, мустақил балансига, банк муассасаларида ҳисоб-китоб ва бошқа рақамларга ўз номи ёзилган муҳрига эга бўлиши мумкин.*

Кичик корхоналар тадбиркорлик фаолияти субъекти сифатида ўзига хос юридик мақомга эга. Ушбу нуқтаи назардан қараганда, иккита ҳолатни бир-биридан фарқ қилиш лозим. Биринчидан, кичик корхона фуқароларнинг тадбиркорлик фаолиятини ташкил қилиш шакли бўлса, иккинчидан, мулк ҳуқуқини объекти сифатида қараш мумкин.

Қишлоқ хўжалигида чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар янги тадбиркорлик субъектлари ҳисобланиб, унинг ҳуқуқий мақомини мустаҳкамлаш энг муҳим вазифалардан бири ҳисобланади¹.

У қишлоқ хўжалигида чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарни ташкил қилишнинг афзаллик томонига эга бўлиб, бунда, *биринчидан*, хорижий рақобатдошлар ҳамкорлигида корxonанинг даромадлари ва иқтисодий ўсиш имконияти яратилса, *иккинчидан*, унц ташкил қилишга ҳаммавақт ҳам катта миқдордаги пул воситаларига эҳтиёж бўлмасдан, бойлик сифатида интеллектуал мулк ва технологиядан фойдаланилади, *учинчидан*, халқаро бозорга кириш енгиллашади, *тўртинчидан*, иштирокчиларнинг бошқарув ва молия ресурсларидан самарали фойдаланишни зарурият қилиб қўяди.

Ўзбекистон Республикасининг «Чет эл инвестициялари тўғрисида»²ги, «Чет эл эллик инвесторлар ҳуқуқларининг

¹ Ҳуқуқий адабиётларда чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарнинг ҳуқуқий мақомини ёритишга эътибор берилмоқда; Панкратов П.А. Правовое положение совместных предприятий как юридических лиц в СССР // Автореф. дисс. к.ю.н. — 1991, Халикулов А. Р., Касимов Ш. И. Совместные предприятия: Создания и организация деятельности. Справочник коммерсанта. Т.; Нур. — 1992; Денчик Н. Иностранные инвестиции как правовая форма обновления хозяйственных связей // Хозяйство и право. 1996. 6-сон. 47-бет.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998. 5—6 сонлар. 91-молда.

кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида»¹ги қонун, 1995 йил 30 августда қабул қилинган «Концессиялар тўғрисида»²ги қонунлари ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар қишлоқ хўжалигидаги чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар ҳуқуқий ҳолатини белгиловчи меъёрий ҳужжатлар ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигидаги чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар ҳуқуқий ҳолатининг ўзига хослиги ва мураккаблиги шундан иборатки, *товар-бозор муносабатларида иштирок қилишда Ўзбекистон Республикаси қонунларигина эмас, балки рақобатдош давлат қонунлари ҳам аҳамиятга моликдир.*

Ўзбекистон Республикасининг «Чет эл инвестициялари тўғрисида»³ги қонунининг 6- моддасига кўра, чет эллик инвесторлар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар ташкил этишлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари билан ўзларига берилган барча ҳуқуқлар, кафолатлар ва имтиёзлардан фойдаланишлари мумкин.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар деганда, *акциядорларининг (улушлари пайларининг) ёки устав жамғармаларининг камидан ўттиз фоизини чет эл инвестициялари ташкил этадиган корхоналар тушунилади. Улар Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига зид келмайдиган ҳар қандай ташкилий-ҳуқуқий шаклларда фаолият кўрсатадилар*³.

Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхона уни таъсис этиш йўли билан ёки илгари чет эл инвестициялари иштирокисиз таъсис этилган, корхонада иштирок этиш улушини (пайини, акцияларини), ёхуд бундай корхонани бутунлай, шу жумладан, хусусийлаштириш жараёнида чет эллик инвестор томонидан сотиб олиниши натижасида ташкил этилиши мумкин.

Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхона давлат рўйхатига олинган пайтдан эътиборан юридик шахс ҳуқуқига эга бўлади. Чет эл инвестициялари иштирокидаги

¹Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998. 5—6 сонлар. 93- модда.

²Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995. 9- сон. 185- модда.

³ *Батафсил қаранг.* Каримов А. Чет эл инвестицияли корхоналарни давлат рўйхатидан ўтказиш тартиби тўғрисида // Хўжалик ва ҳуқуқ. 2000. 10 сон. 47 б ет.

корхоналар ташкил этиш ва уларни давлат рўйхатига олиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Хулоса қилиб айтганда, қишлоқ хўжалигида фаолият юритадиган ҳар бир тадбиркорлик субъекти қонун нормалари билан белгиланган ҳуқуқий мақомга эгадир. қишлоқ хўжалигида бозор муносабатларининг тадрижий ривожланиши асосида тадбиркорлик фаолиятининг шакллари янада ривожлантирилиши объектив жараён ҳисобланади. Шу сабабли, қонун ҳужжатларини амалиётга қўллаш тажрибасини ва қишлоқ хўжалигидаги тадбиркорлик фаолияти субъектларининг ҳуқуқий ҳолатининг ўзига хос хусусиятларини эътиборга олиб, уларнинг самарадорлигини ошириш талаб этилади.

4- §. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИНГ ҲУҚУҚ ВА МАНФААТЛАРИНИ СУДДА ҲИМОЯ ҚИЛИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Мамлакатимизда қишлоқ хўжалигига оид қонун ҳужжатларини амалиётга қўллаш самарадорлигини ошириш энг долзарб масалалардандир.

Товар ишлаб чиқарувчи Хўжаликлар қишлоқ хўжалигидаги тадбиркорлик субъектлари ҳисобланади. Шу сабабли, улар иштирокидаги низолар қонун ҳужжатлари ва иш ҳолатларига асосан ҳал этилиши Хўжалик судлов ишини юритишнинг энг муҳим вазифаларидан биридир.

Кези келганда шуни таъкидлаш лозимки, қишлоқ хўжалигида мулккий муносабатларни ислоҳ этишга қаратилган кўйлаб қонунлар мавжуд бўлиб, уларда бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берадиган ширкат, фермер ва деҳқон Хўжаликларини ташкил этиш ва уларнинг фаолиятини ривожлантириш учун тўла ҳуқуқий асослар яратилган. Ўзбекистон Республикасининг *Ер кодекси, қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги), фермер хўжалиги, деҳқон хўжалиги ва Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий ҳуқуқий базаси тўғрисидаги қонунлар* шулар жумласидандир. Бу ҳуқуқий ҳужжатларнинг бош мақсади қишлоқда чинакам мулкдорни, ерга, мулкка ҳамда ишлаб чиқарилган маҳсулотга нисбатан ҳақиқий эгаллик туйғусини шакллантиришдан иборат.

Ҳар бир қишлоқ Хўжалик тадбиркорлик субъектлари ўз ҳуқуқларини тиклаш, етказилган моддий ва маънавий зарарни ундириш ҳақида мансабдор шахсларнинг ноқонуний қарорлари ва хатти-ҳаракатлари устидан даъво аризаси билан судга мурожаат қилишга ҳақли.

Республика Хўжалик судлари томонидан ширкат, деҳқон ва фермер хўжаликлари ҳамда Агросаноат комплексига кирувчи кичик ва ўрта бизнес корхоналари иштирокида 2000 йилда 1824 та, 2001 йилнинг биринчи ярмида 662 та иш кўрилган бўлиб, шулардан 2000 йилда даъвогар сифатида ширкат, фермер ва деҳқон хўжаликлари фойдасига 345 та иш бўйича 258,3 млн. сўм, аксинча, улардан даъвогарлар фойдасига 1479 та иш бўйича 3115,1 млн. сўм ундирилган. 2001 йилнинг биринчи ярмида ширкат, фермер ва деҳқон хўжаликлари 441 та иш бўйича даъвогар сифатида иштирок этиб, улар фойдасига 271,1 млн. сўм ундирилган бўлса, улардан даъвогарлар фойдасига 670 та иш бўйича 642,4 млн. сўм ундирилган.

2001 йилнинг I ярмида ширкат Хўжаликларининг 76 тасидан 61 та, деҳқон хўжаликларининг 11 тасидан 11 та, фермер хўжаликларининг 365 тасидан 323 та даъво аризалари қаноатлантирилиб, бу кўрсаткич республика бўйича 89 % ни ташкил этган.

2001 йилнинг биринчи ярми билан 2000 йилнинг биринчи ярми таққосланадиган бўлса, ўтган йилнинг шу даврида ширкат, деҳқон ва фермер хўжаликлари 168 та иш бўйича даъвогар сифатида иштирок этган, жорий йилнинг шу даврида бу кўрсаткич 441 тани ташкил қилган. Амалдаги қонун ҳужжатларида хусусий тадбиркорлар, ширкат, деҳқон ва фермер хўжаликлари ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, уларнинг бузилган манфаатларини тиклаш механизми тўла яратилган. Шунга қарамай ширкат, деҳқон ва фермер хўжаликларининг ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасидаги умумий кўрсаткич паст даражадалигича қолмоқда.

Суд амалиёти таҳлили далолат беришича, олинган маҳсулот ва хизматлар учун ҳисоб-китоб, контрактация шартномалари бўйича мажбуриятларни лозим даражада бажармаслик ҳамда товар етказиб беришга оид даъво турлари ширкат, деҳқон ва фермер хўжаликлари иштирокида кўрилган ишларнинг асосий қисмини ташкил этган. Бундан ташқари, хўжалик судлари томонидан давлат ва ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳуқуқий бўлмаган ҳужжатларини ҳақиқий

эмас деб топиш тўғрисидаги ишлар ҳам кўрилиб, кўп ҳолларда даъволар ширкат, деҳқон ва фермер хўжаликлари фойдасига ҳал қилинган.

Хусусан, даъвогарлар «**Нилуфар**» ва «**Ижодкор**» фермер хўжаликлари хўжалик судига даъво ариза билан мурожаат қилиб, Хонқа тумани ҳокимининг 1998 йил 21 сентябрдаги 292-сон қарорини қисман ҳақиқий эмас деб топишни сўраган.

Иш ҳолатларига кўра, 1995 йилда Хонқа туманидаги «**Янги ҳаёт**» жамоа хўжалигининг умумий йиғилиши қарори билан «**Нилуфар**» фермер хўжалигига 15 гектар, «**Ижодкор**» фермер хўжалигига 30 гектар ер 10 йил муддатга ижарага берилган бўлиб, 1995—1998 йиллар давомида ушбу фермерлар бу ерлардан фойдаланиб келган ва яхши ҳосил олишга эришган. 1998 йилда фермерларни қайта рўйхатдан ўтказиш пайтида Хонқа туман ҳокимининг 21 сентябрдаги 292-сон қарори билан «**Ижодкор**» фермер хўжалигининг ери 2 гектар қилиб белгиланган. ҳокимнинг ушбу қарори Ўзбекистон Республикасининг «**Фермер хўжалиги тўғрисида**»-ги қонуннинг **10-моддаси** талабига зид бўлганлиги ҳамда ҳар иккала фермер хўжалиги билан «**Янги ҳаёт**» жамоа хўжалиги ўртасида 1995 йилда 10 йил муддатга тузилган шартнома мавжудлиги туфайли даъво қаноатлантирилиб, қарорнинг 1-иловаси бўйича «**Нилуфар**» ва «**Ижодкор**» фермер хўжаликларига тегишли қисми бекор қилинган. Бундан ташқари, «**Нилуфар**» фермер хўжалигига 30 гектар ва «**Ижодкор**» фермер хўжалигига 15 гектар ердан 10 йил фойдаланиш муддати белгиланган.

Ишни апелляция тартибида кўриб чиқишда ер участкаси ҳажмини белгилаш хўжалик судининг ваколатига кирмаслиги инobatта олиниб, ҳал қилув қарорининг фермер хўжаликларига 15 ва 30 гектар ҳажмда ер участкалари белгилаш қисми бекор қилинган. қарорнинг қолган қисми ўзгаришсиз колдирилган.

Хўжалик судлари томонидан ҳуқуқий ҳимояга муҳтож ширкат, деҳқон ва фермер хўжаликлари ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ низолар кўриб чиқиб ҳал этилмоқда.

Жумладан, даъвогар «**Учкўрғондонмаҳсулотлари**» ҳиссдорлик жамияти жавобгар «**Мавсум**» фермер хўжалигидан шартнома бўйича дон маҳсулотлари етказиб бермаганлиги учун 25 фоиз жарима 316891 сўмни ундиришни сўраб Хўжалик судига мурожаат қилган.

Суд ишни ҳар томонлама ўрганиб чиқиб, фермер хўжалигига ажратилган ер тошлоқ эканлиги, буғдой экилган майдон дўл ва жала натижасида 9 гектар ерга экилган буғдойнинг 50 фоизи ва 13 гектар ернинг 25 фоизи зарарланганлиги ва бу ҳақда далолатномалар тузилганлиги, табиий офат натижасида фермер хўжалиги 925000 сўмлик зарар кўрганлиги, экилган буғдой текширилганда унинг илдизи ер қатламининг 25—30 сантиметрига жойлашганлиги, буғдой илдизи попук илдиз бўлиб, бу шароитда режадаги буғдойни олиб бўлмаслик тўғрисидаги мутахассис хулосалари мавжудлигини ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг **326-моддасини** қўллаб, даъвони қисман, яъни 100000 сўм миқдориди қаноатлантирган.

Шунингдек, даъвогар Янгиқўрғон туманидаги Т. Неъматов номли ширкат хўжалиги жавобгар «Намангангўшт-сутсаноат» бирлашмасидан 677972 сўм асосий қарз, 101696 сўм жарима, 176280 сўм пеня, жами 955948 сўм ундиришни сўраб хўжалик судига мурожаат қилган. Даъво суд томонидан қисман кўрсатилган 8 тонна гўшт етказиб берилган бўлсада, жавобгар олинган маҳсулот учун ўз вақтида ҳисоб-китоб қилмай шартнома шартларини ва **«Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари контрактация шартномаларини тузиш ва бажариш тартиби тўғрисидаги Низом»** талабларини қўпол равишда бузган.

Шартнома шартларини лозим даражада бажармай, Хўжаликка мулкий зарар етказишга сабабчи бўлган жавобгар корхона раҳбари ҳамда бош ҳисобчи моддий жавобгарликка тортилган.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг **15-моддаси**да давлат органлари, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ёки бу органлар мансабдор шахсларининг ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) натижасида фуқарога ёки юридик шахсга етказилган зарар давлат томонидан ёки фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органи томонидан тўланиши кераклиги кўрсатилган.

Хўжалик судлари томонидан ушбу модда талабларига қатъий риоя этилиши ва уни амалиётда татбиқ этилиши кўп ҳолларда тадбиркорлик субъектларининг бузилган ҳуқуқларининг тикланишига имкон яратмоқда. Суд амалиёти кўрсатишича, ақсарият ҳолларда фермер хўжаликларининг ҳуқуқи давлат ҳокимияти органлари томонидан ҳам бузи-

лишига сабаб бўлмақда. Чунончи, даъвогар Сурхондарё вилоят прокурори «**Солиобод**» фермер хўжалиги манфаатларини кўзлаган ҳолда, вилоят Хўжалик судига даъво аризаси билан мурожаат қилиб, туман ҳокими томонидан мажбурий равишда топширтирилган 40390 килограмм дон баҳосини бозор нархларида ҳар килограмми учун 90 сўмдан ҳисоблаб, жами 3635100 сўмни жавобгарлар «**Сурхондонмаҳсулотлари**» уюшмаси ва Термиз тумани ҳокимидан ундиришни сўраган. Даъво вилоят хўжалик суди томонидан тўла қаноатлантирилиб, «Сурхондонмаҳсулотлари» уюшмасидан «**Солиобод**» фермер хўжалиги фойдасига 3625100 сўм ундирилган. Апелляция судлов ҳайъати ҳал қилув қарорини ўзгаришсиз колдирган. Олий хўжалик суди судлов ҳайъатининг қарорига кўра вилоят хўжалик судининг ҳал қилув қарори ва апелляция судлов ҳайъати қарори ўзгартирилиб, «**Солиобод**» фермер хўжалиги фойдасига «Сурхондонмаҳсулотлари» ҳиссадорлик уюшмасидан 1233107 сўм дон баҳоси ва Термиз тумани ҳокимлигидан 2401993 сўм етказилган зарар ундирилган. Шу билан бирга келгусида бу каби қонун бузилиши ҳолатларига йўл қўйилишининг олдини олиш мақсадида Сурхондарё вилоят ҳокимлигига хусусий ажрим киритилган.

Иш бўйича тўпланган ҳужжатлар ва томонларнинг кўргазмаларидан маълум бўлишича, «Сурхондонмаҳсулотлари» уюшмаси томонидан фермер хўжалигига нисбатан донни мажбурий равишда тортиб олиш ҳаракатлари содир этилмаган. Аксинча, Термиз тумани ҳокими Б. Панжиев томонидан фермернинг режадан ортиқча бўлган буғдойи туман ва вилоятга белгиланган давлат режалари бажарилмаганлиги сабабли мажбурий равишда олиниб, омборга топширтирилган.

Давлат ҳокимияти органлари томонидан уларнинг айби билан фермер хўжалигига етказилган зарар ушбу органлар томонидан тўланиши учун асос бўлади.

Қайд этилганларга асосан судлов ҳайъати фермерга етказилган зарарни туман ҳокимлигидан ундирган.

Бундан ташқари, даъвогар Учқўрғон тумани Кўчқор ота номли ширкат хўжалиги хўжалик судига мурожаат қилиб, жавобгар «**Олтин водий**» ишлаб чиқариш жамоа корхонасидан 354700 сўм асосий қарз, 17735 сўм жарима, 311960 сўм пеня, жами 684395 сўм ундириб беришни сўраган.

Хўжалик судининг ҳал қилув қарори билан даъво қисман қаноатлантирилиб, жавобгардан даъвогар фойдасига 354700 сўм асосий қарз ва 177350 сўм пеня ундириб берилган.

Иш апелляция тартибида кўрилмаган.

Кассация судлов ҳайъатининг қарорига кўра вилоят Хўжалик судининг мазкур Хўжалик иши бўйича чиқарган ҳал қилув қарори ўзгартирилиб, даъвогар фойдасига 354700 сўм асосий қарз, 10400 сўм пеня ундирилган. Даъвони пеня ундириш ҳақидаги қисми рад қилинган.

Ишда мавжуд бўлган ҳужжатларга кўра, томонлар ўртасида 1998 йилда тузилган контрактация шартномасига кўра ширкат хўжалиги 10 тонна пиёз маҳсулотини 150000 сўмга тайёрлов савдо жамоа корхонасига етказиб бериши, жамоа корхонаси эса маҳсулот учун тўловни амалга ошириши лозим эди. 1999 йил 15 сентябрда даъвогар жавобгарга 20800 сўмлик 2300 килограмм пиёз етказиб берган. Иш ҳолатидан аниқланишича, етказиб берилмаган пиёз ўрнига томонлар ўртасидаги оғзаки келишувга кўра қабул қилиш ҳужжатлари орқали даъвогар жавобгарга 333900 сўмлик 13356 килограмм олма маҳсулоти етказиб берган. Даъвогар етказиб берилган маҳсулот пулларини жавобгар тўламагани ва тўлов кечиктирилганлиги учун жами пиёз ва олма пули 354700 сўмни ва контрактация шартномасига кўра ҳар бир кечиктирилган кун учун 311960 сўм пеняни ундиришни сўраган.

Суд мазкур ишни кўриб чиқиб, даъвонинг асосий қисмини тўла ва пеня қисмини қисман, яъни асосий қарзнинг 50 фоизи миқдориди 177350 сўмга қаноатлантирган. Аниқланган ҳолатларга кўра, 1999 йил 29 декабрдаги контрактация шартномаси фақат пиёз маҳсулоти етказиб бериш учун тузилган бўлиб, бу шартномага олма маҳсулоти етказиб бериш ҳақида тегишли тартибда, яъни Фуқаролик кодексининг **382- моддаси**, Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 29 августдаги 438- сон қарори билан тасдиқланган (Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 30 апрелдаги 202- сон қарори билан киритилган ўзгартиришлари билан) **«Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари контрактация шартномаларини тузиш ва бажариш тартиби тўғрисидаги Низом»**нинг 9, 10- бандларига кўра ўзгартириш киритилмаган. Шу сабабли, даъвогар етказиб берилган олма маҳсулоти учун 1998 йил 29 декабрдаги шартномада белгиланган неустойкани қўллаш қонун талабларига зиддир. Яъни шартномада тарафлар ўртасида маҳсулот

тўловини кечиктирганлик учун неустойка тўғрисидаги келишув ёзма шаклда расмийлаштирилмаган бўлса, суд неустойкани ундиришга ҳақли эмас.

Фуқаролик кодексининг **260, 262- моддаларига** кўра, қонун ҳужжатлари ёки шартнома билан белгиланган, қарздор мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда кредиторга тўлаши шарт бўлган пул сўммаси неустойка ҳисобланади. Неустойка тўғрисидаги келишув ёзма шаклда тузилиши керак. Томонлар ўртасида олма маҳсулоти тўловни кечиктирганлик учун неустойканинг шакли бўлган пеня тўғрисида ёзма келишув бўлмаган.

Судлов ҳайъати қайд этилганларга асосланган ҳолда, даъвони пеня ундириш ҳақидаги қисмининг фақат етказиб берилган пиёз учун бўлган қисмини, яъни 10400 сўм миқдориди қаноатлантириб, қолган қисмини рад этган.

Суд амалиёти шуни кўрсатмоқдаки, фермер хўжаликларининг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган ҳуқуқий база республикада яратилган бўлсада, фермер хўжаликлари бошлиқлари ва аъзоларининг ҳуқуқий билимлари бугунги кун талабига жавоб бермайди. Бу ҳолни хўжалик судига мурожаат этган фермер хўжаликларининг даъво аризаларидан ҳам кўриш мумкин. Кўпчилик ҳолларда улар аризаларда келтираётган вазларининг моҳиятини тўлиқ англай олмаяптилар. Оқибатда, улар томонидан асосиз даъво билан чиққанликлари учун давлат божи ва суд ҳаражатлари ундирилмоқда.

Хусусан, Меҳнатобод туманидаги «**Боёвут**» фермер хўжалиги даъво аризаси билан вилоят хўжалик судига мурожаат этиб, уч томонлама шартномага асосан 1997 йилда етиштирилган ҳосилдан 13 тонна, 1998 йилда эса 10 тонна пахта толаси сотилиб, унинг пули тўланмаганлиги, Фуқаролик кодексининг 327-моддасига биноан мажбуриятлари бажарилмаганлиги учун «Турон» пахта тозалаш ҳиссадорлик жамияти «Ўзпахтасаноатсотиш» ҳиссадорлик жамиятидан 1.999.000 сўм асосий қарз, 723.000 сўм банк фоизи, жами 2.722.000 сўм ундириш сўралган.

Аниқланишича, «Боёвут» фермер хўжалиги 1997 йил 1 декабрдаги контрактация шартномасига асосан «Турон пахта тозалаш» ҳиссадорлик жамиятига 1998 йил 12 февралдаги 56,3 тонна етиштириб топширилган пахта хом ашёси қайта ишлангандан сўнг 13,4 тонна, шартномага биноан топширилган 59,4 тонна пахта маҳсулоти қайта ишлангандан кейин

10,2 тонна пахта толаси олинган. Даъвогарга маҳсулот етказиб бериш учун жавобгар 186.700 сўм миқдориди аванс (бўнак) тўлаган. Шунингдек, пахта терими учун даъвогарга 313.400 сўм ҳам тўлаган.

Тарафлар ўртасида 1998 йил 25 ноябрда ўтказилган ўзаро ҳисоб-китоб солиштириш далолатномасига кўра, жавобгарнинг қарзи 1.587.000 сўмни ташкил қилган. Шундан сўнг 1998 йил 9 декабрдаги 1220- сонли тўлов топшириғи билан 199.000 сўм, жами 1.579.000 сўм даъвогарга тўланган.

Юқоридагиларга асосан, даъвогарнинг асосий қарзини ва банк фоизи суммаларини ундириш ҳақидаги даъво талаблари асоссиз деб топилиб, даъвони тўлиқ рад этиш ҳақидаги ҳал қилув қарори қабул қилинган.

Фермер ва деҳқон хўжаликлари томонидан шартномаларни тузишда ҳам бир қатор камчиликларга йўл қўйилмоқда.

Шартномаларнинг аксариятида, гарчанд улар 1999 йил сентябрь-октябрь ойларида тузилган бўлса-да, хўжалик маҳсулотини қабул қилиш манзилига 1999 йил 20 августгача етказиб бериш мажбуриятини зиммасига олган.

Бундан ташқари, шартномада унинг тузилган санаси, жойи, рақами, тайёрловчининг манзили, хўжалик банкнинг номи ва манзили, бошқарувчиси, шартноманинг умумий баҳоси, доннинг тўғри қабул қилиш жойи, мақсадсиз ишлатилган бўнак ва банк кредитини кимга қайтариш, шартнома тузилган муддат, шартномага хўжалик ва тайёрловчи банklar, маҳсулот тайёрлаш ва унинг сифати бўйича давлат инспекцияси раҳбарлари, ҳуқуқшунос имзоси, лавозими, фамилияси, исми, ота исми, банк реквизитларини қайд этмаслик ҳолатлари мавжуд бўлиб, бундай ҳолатларни бартараф этиш юзасидан хўжалик судлари томонидан тузилган шартномалар амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқлаштириш чоралари ҳам кўрилмоқда.

Суд амалиёти ўрганилганда, аксарият низолар контрактация, маҳсулот етказиб бериш шартномалари бўйича фермер ва деҳқон Хўжаликлари томонидан дебиторлик қарзларини ундириш билан боғлиқ низолардан иборат эканлиги аниқланди.

Контрактация шартномалари бўйича топширилган қишлоқ хўжалиги маҳсулоти учун шартномада белгиланган ҳақ вақтида тўланмаган бўлса, неустойка ундирилиши лозим.

Фермер хўжалиги фақатгина Фуқаролик кодексиди ёки Фермер хўжалиги тўғрисидаги қонунда назарда тутилган асослар бўйича тугатилиши мумкин. Фермер хўжалигини

тугатиш ҳақидаги даъво аризасидаги талаблари бўйича юқорида қайд этилган норматив ҳужжатларда белгиланган асослардан бошқа асослар юзасидан ариза берилган ҳолларда судлар бундай талабларни қаноатлантиришни рад қилишлари лозим.

Кўшкўпир тумани солиқ инспекцияси «**Ҳамро**» фермер хўжалигини тугатиш ҳақида даъво ариза билан Хўжалик судига мурожаат қилган. Солиқ инспекцияси томонидан мазкур фермер хўжалиги 6 ойдан буён фаолият кўрсатмаётганлиги аниқланган. Суд мажлисида аниқланишича, фермер хўжалиги бир неча маротаба мурожаат қилганлигига қарамай, тегишли органлар томонидан унга ер майдони ажратилмаганлиги сабабли фаолият юритмаган. Мазкур ҳолат Кўшкўпир тумани прокуратураси томонидан текширилган ҳужжатлар билан ҳам тасдиқланган. Юқоридагиларга асосан, давлат органлари мансабдор шахслари томонидан «**Фермер хўжалигини қайта рўйхатдан ўтказиш тўғрисида**»ги қонун ҳужжатларига риоя этмаганлиги оқибатда солиқ инспекциясининг даъво талаблари қаноатлантирилмаган.

Шуни эътироф этиш лозимки, фермер хўжалиklarини тугатиш ҳақидаги даъволар кўрилганда, судлар томонидан фермер хўжалиklари 6 ой мобайнида молиявий-хўжалик фаолияти юритилмаган, деган асос билан тугатилиши мумкин эмас, чунки Фуқаролик кодексининг **53- моддаси 2- қисмига** мувофиқ кўрсатилган асослар деҳқон-фермер хўжалиklarига татбиқ этилмайди.

Хўжалик судлари фермер ва деҳқон хўжалиklarига нисбатан давлат органлари ва бошқа органлар томонидан ушбу хўжалиklarнинг хўжалик фаолиятига аралаштиришга йўналтирилган ҳуқуқбузарлик ҳаракатлари содир этилганлигини аниқласалар, судлар бундай бузилган ҳуқуқларни тиклаш бўйича чора кўришлари керак.

Суд амалиётидан маълум бўлишича, Учкўприк туманидаги «**Дўстлик**» фермер хўжалигининг «**Оқ сув**» ширкатига ҳамда Учкўприк ҳокимиятига нисбатан ҳоким қарорини ҳақиқий эмас деб топиш ва меҳнат жамоаси умумий йиғилиши баённомасини бекор қилиш ҳақидаги даъвоси бўйича хўжалик иши кўриб чиқилган. қайд этилган ҳужжатларга асосан «**Дўстлик**» фермер хўжалигининг фаолияти тугатилган.

Иш ҳолатларидан аниқланишича, 1998 йил 27 октябрда «**Дўстлик**» фермер хўжалигини «**Оқ сув**» ширкатига бирлаш-

тириш масаласи бўйича меҳнат жамоасининг йиғилиши ўтказилган. Мазкур йиғилиш баённомаси тазйиқ остида фермер хўжалигининг бошлиғи ҳамда меҳнат жамоаси аъзолари томонидан имзоланган. Ўтказилган йиғилиш баённомасига асосан ҳокимнинг 424- сон қарори билан фермер хўжалигининг фаолияти уни «Оқ сув» ширкатига бирлаштириш йўли билан тугатилган ва фермер хўжалиги давлат рўйхатидан чиқарилган.

Хўжалик судининг ҳал қилув қарори билан даъво ?аноатлантирилган. Учкўприк тумани ҳокимининг 1998 йил 4 ноябрдаги фермер хўжалигини тугатиш ҳақидаги қарори ҳамда меҳнат жамоаси умумий йиғилишининг 1998 йил 27 октябрдаги баённомаси ва «Оқ сув» ширкати меҳнат жамоаси аъзоларининг 1998 йил 27 октябрдаги 7- сонли баённомаси бекор қилинган. Айбдор шахсларга нисбатан Жиноят кодексининг 205- моддаси 2, 209- моддаси 1- қисмлари қўлланиб, жиноят иши қўзғатилган ва фермер хўжалигининг қонуний ҳуқуқлари тикланган.

Шуни таъкидлаш жоизки, агар фермер ва деҳқон хўжаликлари бошлиқлари аттестациядан ўтказилмаган деган асос билан тугатилган бўлса, хўжаликни тугатиш учун асос бўла олмаслиги, ҳокимнинг бу ҳақдаги қарори ҳақиқий эмас деб топилиши лозим.

Амалиётнинг кўрсатишича, Шеробод туман Бобур номли деҳқон фермер хўжалиги жавобгар Шеробод тумани ҳокимининг 1998 йил 28 сентябрдаги 285- сон қарорини бекор қилишни сўраб хўжалик судига мурожаат этган.

Шеробод тумани ҳокимининг ушбу қарорида деҳқон-фермер хўжалиги бошлиқларини аттестациядан ўтказиш комиссиясининг 1998 йил 20 сентябрдаги қарорини маъқуллаб, аттестациядан ўтаолмаган деҳқон-фермер хўжаликлари фаолияти тўхтатилган ва уларнинг ер майдонлари тегишли жамоа ва фермер хўжаликларига олиб берилган. Даъвогар туман ҳокимининг қароридан норози бўлиб, аттестацияда қатнашмаганлиги, фермерларни аттестациядан ўта олмаганлиги сабабли фаолиятни тугатиш Ўзбекистон Республикасининг Фермер хўжалиги тўғрисидаги қонунда белгиланмаганлигини билдирган ва ушбу қарорни бекор қилишни сўраган. Ҳақиқатан ҳам Шеробод тумани ҳокимининг қабул қилган қарори амалдаги қонунларга зид бўлгани учун суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиб, фермер хўжалигининг юридик мақоми тикланган.

Агар, фермер ёки деҳқон хўжалиklarининг қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етказиб бериш ҳақидаги контрактация шартномасини тузишга мажбур қилиш билан боғлиқ иш кўриляётганда, хўжалик суди томонидан тайёрловчи ташкилот кўрсатилган маҳсулотни ишлаб-чиқариш жараёнида ёрдам кўрсатгани аниқланган ҳолларда суд контрактация шартномасини тузишга мажбур қилиш ҳақида ҳал қилув қарорини қабул қилишга ҳақли.

«Донмаҳсулот»нинг 2000 йилга бугдой етказиб бериш учун контрактация шартномаси тузишга мажбурлаш ҳақидаги даъвоси бўйича иш хўжалик судида кўриб чиқилган. Иш ҳолатларига кўра, даъвогар «Катагон» фермер хўжалигини йилнинг бошида аванс, минерал ўғитлар билан таъминлаган.

Суд контрактация шартномаларидан келиб чиқиб барча мажбуриятларни тайёрловчи бажарганлигини ҳисобга олиб, «Катагон» фермер хўжалигини бугдой етказиб бериш шартномасини тузишга мажбур қилган. Ушбу ўринда шуни ҳам эътиборга олиш лозимки, хўжалик процессуал кодексининг **114-моддасига** кўра, шартнома тузишга мажбур этганлик тўғрисидаги аризага шартнома лойиҳаси ҳам илова қилиниши лозим.

Фермер ва деҳқон хўжалиklarини тугатиш ҳақидаги ҳоким қарорининг борлиги иш бўйича иш юритишни тугатиш учун асос бўлмаслиги лозим.

Суд, ҳоким қарорига асосан фермер ва деҳқон хўжалигини юридик шахс рўйхатидан чиқарилганлигини аниқлаши лозим ва шундан кейингина ажрим чиқариши, мазкур қарор бўлмаса, суд низони мазмунан кўриб чиқиши талаб этилади.

Хўжалик судлари амалиётида ишни кўриш жараёнида фермер ёки деҳқон хўжалиklarини ҳоким қарорига асосан тугатилганлиги аниқланган тақдирда шу қарорга асосан судлар иш юритишни тугатмоғи лозим.

«Қалдирғоч» фермер хўжалигининг Алишер Навоий номи меҳнат жамоасига нисбатан 179.000 сўм асосий қарз, 72.000 сўм жарима, 1.096.000 сўм пеня ва 82.800 сўм зарарни ундириш ҳақидаги даъвоси бўйича низо кўриб чиқилган. Биринчи инстанция суди даъвогар талабларини қисман қаноатлантирган.

Апелляция инстанцияси суди фермер хўжалиги олти ой мобайнида фаолият юритмаганлиги учун фермер хўжалигини тугатиш ҳақидаги ҳоким қарорини тақдим қилинганлигига асосланиб, иш юритишни тугатган.

Апелляция инстанцияси суди иш бўйича иш юритишни тугатиш ҳақида ажрим чиқараётганда, судга тақдим қилинган

фермер хўжалигини тугатиш ҳақидаги ҳоким қарорини асос қилиб олган. Бунда суд томонидан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг **55- моддасига** мувофиқ юридик шахслар, юридик шахсларнинг ягона давлат рўйхатида ёзув чақирилгандан сўнггина тугатилган деб ҳисобланиши ҳолатлари ҳисобга олинмаган. Бироқ иш хужжатларида «Қалдирғоч» фермер хўжалигини давлат рўйхатидан чиқарилганлиги ҳақида ҳокимнинг қарори бўлмаган.

Бундан ташқари, апелляция инстанцияси қарор қабул қилишда фермер хўжаликлари олти ой мобайнида молиявий-Хўжалик фаолияти юритмаган, деган асос билан тугатилиши мумкин эмас, чунки Фуқаролик кодексининг **53- модда 2- қисмига** мувофиқ кўрсатилган асослар деҳқон-фермер хўжаликларига татбиқ этилмаслиги эътиборга олинмаган. Шунга кўра суд иш бўйича нотўғри иш юритишни тугатган, чунки фермер хўжалиги давлат рўйхатидан чиқарилгунга қадар фаолият юритаётган юридик шахс ҳисобланади ва судда иш бўйича тараф бўлиб чиқиши ва қатнашиши мумкин.

Қайд этилганларга асосан, Олий хўжалик суди Раёсати апелляция инстанция суди қарорини бекор қилиб, ишни янгитдан кўриш учун шу судга юборган.

Фермер хўжалиги иштирокидаги низоларни ҳал қилиш амалиёти кўрсатганидек, бу туркумдаги низоларни ҳал қилишнинг самарадорлигини ошириш мақсадида бир қатор ташкилий ва ҳуқуқий чораларни кўриш талаб этилади.

Энг аввало, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 29 августдаги 438- сон қарори билан тасдиқланган **«Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари контрактация шартномаларини тузиш ва бажариш тартиби тўғрисидаги Низом»**нинг 6- бандига кўра хомашё жойини ва тайёрловчилар билан шартномалар тузиш учун хўжаликлар рўйхатини аниқлаш маҳаллий қишлоқ хўжалиги органлари томонидан, хўжалик ва тайёрловчининг истаклари ҳисобга олинган ҳолда йил бошланишидан икки ой кечикмай амалга оширилиши лозим.

Амалиётда ушбу қоидага тўлиқ риоя қилинмаяпти. Фермер хўжалиklarининг таклифлари туман, қишлоқ ва сув хўжаликлари бошқармалари ҳамда тегишли ҳокимиятлар томонидан етарли даражада инобатга олинмай юқори режа белгиланиб, қарорлар қабул қилиниши натижасида фермерлар ҳуқуқ ва мажбуриятлари бузилиши ҳоллари учрамоқда.

Шуни ҳам таъкидлаш зарурки, режа белгиланаётганда ер унумдорлиги, сифати ва бошқа кўрсаткичлари, яъни ер бонитетини эътиборга олиш лозим. Бу эса, ўз навбатида, албатта режанинг бажарилмаслиги оқибатда фермернинг зарар кўришига сабаб бўлмоқда

Бундан ташқари туман ҳокимликларининг пахта, ғалла ёки бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш ҳажмларини йил мобайнида бир неча мартадан ўзгартиришлари оқибатда ҳам контрактация шартномаларини қайта-қайта тузишга сабаб бўлмоқда. Бу ҳам ўз навбатида шартномаларнинг лозим даражада бажарилишига салбий таъсир кўрсатапти. Фермер хўжаликларига шартнома тузиш эркинлигининг кафолатлари яратилган бўлса-да, аксарият ҳолларда уларнинг бу ҳуқуқларини амалга оширишда қийинчиликлар туғилмоқда. Фермер хўжаликларининг бузилган ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишда моддий ва процессуал ҳуқуқ нормаларининг тўғри қўлланилишини таъминлаш одил судловда қонун устуворлигини таъминлашнинг энг муҳим талабидир.

Суд амалиёти таҳлили натижаларига кўра, деҳқон ва фермерлар ҳуқуқий савиясининг пастлиги, жойларда ҳуқуқий хизматнинг яхши йўлга қўйилмаганлиги, таъминотчи, хизмат кўрсатувчи ташкилотларнинг монополистик мавқега эга эканлиги, деҳқон, фермерларнинг улар билан муносабатларни бузмасликка интилишлари, шартномаларнинг сифатсиз тузилаётганлиги, деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмаларининг ўз вазифаларини лозим даражада бажармаётганлиги ҳолатлари ўз навбатида деҳқон ва фермерлар ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишнинг самарадорлигини оширишни талаб этмоқда.

II БОБ. ҚУРИЛИШ СОҲАСИДА ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИНГ ҲУҚУҚИЙ ҚОИДАЛАРИ

1- §. ҚУРИЛИШ ПУДРАТИНИ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШ ТУШУНЧАСИ ВА АСОСЛАРИ

Қурилиш пудрати шартномаси энг муҳим Фуқаролик-ҳуқуқий шартномалардан бири бўлиб, у иқтисодиёт тармоқларида ҳам кенг қўлланилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти **И. Каримов** 1999 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2000 йилда иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисида таъкидлаганидек, *«самарали фаолият кўрсатадиган пудрат ишлари бозори ҳозирча ташкил этилгани йўқ, тендерларни ўтказишда объектларни «ўзига тегишли» қурилиш ташкилотлари ўртасида тақсимлаш, уларнинг нарҳини олдиндан белгилаб қўйиш, очиғини айтганда, бу муҳим тадбирни амалдаги қоидаларга зид равишда номигагина ўтказишдек кўплаб нуқсонларга йўл қўйилмоқда»*.

Бу эса ўз навбатида қурилиш пудрати шартнома муносабатларини ҳуқуқий тартибга солишнинг самарадорлигини оширишни ва қонун ҳужжатларини амалиётда қўллаш механизминини такомиллаштиришни ҳам талаб этади.

Бинобарин, қурилиш пудрати шартнома муносабатлари иштирокчилари амалдаги қонун ҳужжатларини тўғри татбиқ этишлари унинг ижросини таъминлашнинг муҳим шарти бўлиб ҳисобланади. қурилиш пудрати шартномавий муносабатлари иштирокчиларининг ўз зиммаларига юклатилган ҳуқуқ ва мажбуриятларни лозим даражада ва оқилона бажармаслиги қонун ҳужжатларига етарли риоя этмаётганлигидан ҳам далолат беради.

Шу сабабли қурилиш пудрати шартномасини тартибга солувчи ҳуқуқий манбаларни амалиётга қўллашни самарадорлигини ошириш зарур.

Қурилиш пудрати шартнома муносабатларини тартибга солувчи манбаларни норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тизимида тутган ўрнига кўра 4 гуруҳга туркумлаш мумкин. **Булар жумласига:** *биринчидан*, қурилиш соҳасига оид Халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган қоидалари, *иккинчидан*, қонунлар, *учинчидан*, қонун ости ҳужжатлари, *тўртинчидан*, идоравий-меъерий ҳужжатлар киради.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси қурилиш пудрати шартнома муносабатларини ҳуқуқий тартибга солувчи асосий норматив ҳуқуқий ҳужжат бўлиб ҳисобланади. Мазкур Кодекснинг 37- боб, 1- параграф, 631—655, 3- параграфи, 666—685- моддалари қурилиш пудрати шартномасига бағишланган бўлиб, ушбу нормаларда асосан пудрат тўғрисида умумий қоидалар, шунингдек, қурилиш пудрати шартномаси тушунчаси, шартнома иштирокчилари, суғурталаш ҳолатлари, лойиҳа-смета ҳужжатларини тайёрлаш, ҳақ тўлаш, томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ва бошқа нормалар ўз ифодасини топган.

Шу билан бир қаторда, Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 22 декабрдаги «**Архитектура ва шаҳарсозлик тўғрисида**»ги, 1998 йил 24 декабрдаги «**Инвестиция фаолияти тўғрисида**»ги, 1998 йил 29 августдаги «**Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий ҳуқуқий базаси тўғрисида**»ги қонунлари ҳам муҳим ўрин тутади.

Қурилиш пудрати шартнома муносабатларини тартибга солишда қонуности ҳужжатларининг роли ҳам беқиёсдир.

Бундай қонуности ҳужжатлари бўлиб Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 26 январдаги қарори билан тасдиқланган «**Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш кўмитасининг Давлат идорадан ташқари экспертиза бош бошқармаси («Бошдавлат-экспертиза») тўғрисида**»ги Низом, 1995 йил 25 ноябрдаги «**Қурилиш соҳасидаги қонунбузишлар учун молиявий санкциялар тўғрисида**»ги қарори ва «Қурилиш соҳасидаги қонунбузишлар учун молиявий санкциялар қўллаш тартиби тўғрисида»ги Низом, 1998 йил 3 сентябрдаги «Капитал қурилишда иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш чоратадбирлари тўғрисида» ги қарори ва шу қарор билан тасдиқланган «**1998—2000 йилларда қурилишда иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш Дастури**», «**Ўзбекистон Республикаси ҳудудида капитал қурилишда танлов савдолари (тендер) ташкил этиш ва ўтказиш тўғрисида**»ги Низом,

«Курилишни контракт асосида ташкил этиш тўғрисида»ги Низомни, **«Объектларни фойдаланишга тайёр ҳолда қуришни ташкил этиш тўғрисида»**ги Низом, **«Бозор муносабатлари шароитларида қурилишда шартномавий нархларни белгилаш Тартиби»**, 1999 йил 20 августдаги қарори билан тасдиқланган **«Курилиши тугалланмаган объектлар ва асосий фондлар қурилишини вақтинча тўхтатиб қўйиш ва қайтадан бошлаш тартиби»** ва бошқалар ҳисобланади.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, Республикамизда 1998 йил 3 сентябрига қадар қурилиш ишларини амалга оширишда асосий қонун ости ҳужжатларидан бири бўлиб Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 21 июлдаги 369- сонли қарори билан тасдиқланган **«Курилишни контракт асосида ва объектларни тайёр ҳолда топширишни ташкил этиш тўғрисида»**ги Низом ва **«Бозор муносабатлари шароитларида қурилишдаги шартномавий нархларни белгилаш тартиби»** ҳисобланар эди. Қурилиш пудратини олиб борувчи хўжалик юритувчи субъектлар ўз фаолиятларида ушбу қонун ости ҳужжатларидан фойдаланар эдилар. Республикамизда қурилиш соҳасида иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш, бозор принциплари ва механизмлари асосида қурилиш мажмуини бошқариш тизимини такомиллаштириш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1998 йил 3 сентябрда қабул қилинган 375- сонли **«Капитал қурилишда иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»**ги қарори билан юқорида қайд этилган янги, замон талабларига жавоб берадиган қонун ости ҳужжатлари тасдиқланиб, шу қарорга кўра Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 21 июлдаги 369- сонли қарори ўз кучини йўқотди.

Бинобарин, Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 3 сентябрда қабул қилинган **«Капитал қурилишда иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»**ги қарорида қурилишда иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари қайд этилган, буларга, *биринчидан*, пудрат қурилиш ташкилотлари ва қурилиш индустрияси корхоналарини хусусийлаштириш ва акциялаштириш жараёнларини янада чуқурлаштириш, қурилиш бошқарув тузилмаларини ихчамлаштириш ва монополиядан чиқариш; *иккинчидан*, хусусий қурилиш фирмалари ташкил этилишини рағбатлантириш, қурилиш соҳасида ўрта ва кичик корхоналар ва ташкилотларни бозор инфратузилмасини ривожлантириш; *учинчидан*, капитал қурилишда

пудрат ва лойиҳа ишлари бозорини шакллантириш, қурилиш фаолиятида шартнома муносабатларининг аҳамиятини кучайтириш, буюртмаларни жойлаштиришда ҳамма жойда тендер савдоларини жорий этиш; *тўртинчидан*, инвестиция лойиҳаларининг техник-иқтисодий асосларини тайёрлаш даражасини ошириш ҳамда уларни шакллантириш, кўриб чиқиш ва тасдиқлаш тартибини такомиллаштириш, қурилишнинг меъёрий-техник негизини янгилаш; *бешинчидан*, тармоғни бошқаришнинг барча бўғинларида институтчионал ислохотларни амалга ошириш, бошқаришнинг устун даражада бир-икки бўғинли тизимига ўтган ҳолда қурилиш мажмуини бошқариш тузилмасини такомиллаштириш ва ниҳоят, бригада пудратини жорий этиш, ишнинг тугалланган босқичлари бўйича ҳақ тўлаш асосида пудрат қурилиш ташкилотларида ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этиш шакллари ва механизмини такомиллаштириш, шунингдек, қурилиш ишлари муддатларини қисқартириш ва таннархини пасайтириш кабилар қиради.

Шунингдек, юқорида қайд этилган Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 3 сентябрда қабул қилинган қарори билан тасдиқланган **«Ўзбекистон Республикаси ҳудудида капитал қурилишда танлов савдолари (тендер) ташкил этиш ва ўтказиш тўғрисида»**ги Низом Ўзбекистон Республикаси ҳудудида янги объектлар қуриш, ишлаб турган объектларни кенгайтириш, техника билан қайта жиҳозлаш, реконструкция қилиш, тузатиш ва илгари тўхтатиб қўйилган объектлар қурилишини давом эттириш билан боғлиқ ишлар, хизматларнинг бутун комплексини бажаришга ва товарлар етказиб беришга танлов савдоларини тайёрлаш, ташкил этиш ва ўтказиш тартиби ва шартларини белгилаб беради.

Мазкур Низом маблағ билан таъминлашнинг марказлаштирилган манбалари, ўз маблағлари ва давлат бошқаруви ижро этувчи органларининг, давлат корхоналарининг, шунингдек, устав жамғармасида давлат улуши бор бўлган корхоналарнинг уларга тенглаштирилган маблағлари ҳисобига амалга оширилаётган инвестиция лойиҳаларини рўёбга чиқариш учун тендер савдолари ўтказишда мажбурий ҳисобланади.

Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 18 ноябрдаги **«Капитал қурилишда бошқарув тузилмасини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»**ги Фармонида асосан тегишли лойиҳа ҳужжатлари бўлмаган

ва молиялаш манбалари тасдиқланмаган объектлар қурилишига йўл қўймаслик; қурилиш қиймати ошиб кетишига олиб келадиган унумсиз харажатларни кескин қисқартириш чораларини кўриш; объектлар қурилишига, шу жумладан, объектларни тўлиқ қуриб топшириш шarti билан буюртмаларни тендер (танлов) асосида жойлаштириш тизими кенг жорий этилишини таъминлаш; хусусий қурилиш фирмалари, кичик ва ўрта пудрат қурилиш ташкилотлари барпо этиш ва уларнинг фаолият кўрсатишини, пудрат ишлари бозори, қурилиш моллари улгуржи бозорларини шакллантиришни ривожлантириш назарда тутилган.

Шу билан бирга, қонуности ҳужжатлари туркумига Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 26 мартдаги 135- сонли Қарори билан тасдиқланган **«Объект муддатидан илгари фойдаланишга топширилганлиги ва шартнома қийматига нисбатан маблағлар тежалганлиги учун пудратчи ташкилотни буюртмачи томонидан мукофотлаш Тартиби»**ни ва 1999 йил 20 августдаги 397- сонли қарори билан тасдиқланган **«Қурилиши тугалланмаган объектлар ва асосий фондлар қурилишини вақтинча тўхтатиб қўйиш ва қайтадан бошлаш Тартиби»**ни киритиш мумкин. Ушбу тартибларда маблағлар тежалган ва объект муддатидан илгари фойдаланишга топширилган тақдирда қурилиш қатнашчиларини мукофотлаш шартлари ва тартибини ва Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қурилиши тугалланмаган объектлар ва асосий фондлар қурилишини вақтинча тўхтатиб қўйиш ва қайтадан бошлашнинг ягона қоидалари ифодасини топди.

Бундан ташқари, Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1999 йил 3 сентябрда **«Қурилиш ишлаб чиқаришини ташкил этиш ва бошқаришнинг чет эл тажрибасини ўрганиш ва уларнинг янги усулларини ҳамда илғор қурилиш технологияларини жорий қилиш ишларини ташкил этиш тўғрисида»**ги 412- сонли қарори қабул қилинди. Ушбу қарорга кўра, Вазирлар Маҳкамасининг қурилиш ва қурилиш материаллари саноати комплекси хузурида қурилиш ишлаб чиқаришини ташкил этиш ва бошқаришнинг чет эл тажрибасини ўрганиш ва уларнинг янги усулларини ҳамда илғор қурилиш технологияларини жорий этиш бўйича доимий ишловчи Республика комиссияси, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари қошида ҳудудий комиссиялар тузилди. **Бундан мақсад, инвестиция жараёнларини самарали бошқариш, бизнес-режалар тузиш,**

халқаро амалиётга, халқаро молиявий ва кредит муассасалари мезонларига мувофиқ лойиҳа ҳужжатларини ишлаб чиқиш, инвестициялар соҳасида давлат буюртмасини ва давлат харидларини, шартнома муносабатларини, пудрат ишлари ва қурилиш материаллари бозорини, нарх белгилаш устидан мониторингни шакллантириш, янги техника ва қурилиш монтаж ишларининг технологияси, қурилиш материалларининг илғор турлари қўлланишини иқтисодий асослаш, қурилиш ишлаб чиқаришини ташкил этиш ва бошқаришининг илғор усулларини, илғор қурилиш технологияларини жорий этиш, шу жумладан, лизинг бўйича қурилиш техникаси, кичик механизация воситалари, технология асбоб-ускуналари олиш масалаларида жойлардаги давлат бошқаруви ва ҳокимияти органларига, инвестиция жараёни қатнашчилари бўлган корхоналар ва ташкилотларга кўмаклашиш, замонавий техникавий даражадаги тегишли ахборот базасини ташкил этиш ва ахборотнинг қурилиш жараёни қатнашчилари ўртасида кенг ёйилишини таъминлаш, чет эл инжиниринг фирмалари ва қурилиш компанияларининг тажрибасини ўрганиш, маҳаллий мутахассисларни хорижий мамлакатларда ўқитиш ва тажриба алмашиш учун семинарлар ташкил этишдан иборатдир.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 20 декабрда қабул қилган 532- сонли **«Объектларни давлат маблағлари ва ҳукумат кафолати остидаги кредитлар ҳисобига барпо этишда қурилиш таваккалчиликларини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида»**ги Қарори ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, ривожланаётган бозор муносабатлари шароитида қурилиш пудрати шартномаси бўйича томонларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш, суғурта ҳодисалари оқибатда пайдо бўладиган қурилиш таваккалчиликларини қоплаш ва зарарларни тўланишини таъминлашга қаратилган қоидалар ўзининг ифодасини топган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 20 декабрдаги мазкур қарори билан тасдиқланган **«Объектларни давлат маблағлари ва ҳукумат кафолати остидаги кредитлар ҳисобига барпо этишда қурилиш таваккалчиликларини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида»**ги Низомга асосан мулкчилик шаклларида қатъи назар, хўжалик юритувчи субъектлар, жумладан қишлоқ хўжалигидаги қурилиш пудрати корхоналари-пудратчилар давлат бюджети маблағлари ва ҳукумат кафолати остидаги кредитлар ҳисобига маблағ билан таъминланаётган объектларни қуриш

учун пудрат шартномаларини тузишда мажбурий суғурта қилиш, суғурталовчи, яъни суғурта ташкилотининг жавобгарлиги, суғурта шартномасини тузиш, суғурта ҳодисаси бошланганда томонларнинг ўзаро муносабатларининг ҳуқуқий асослари белгиланган. қурилиш пудратини амалга оширувчи хўжалик юритувчи субъектлар Фуқаролик кодексининг суғурта ҳақидаги нормалари ва Ўзбекистон Республикасининг «**Суғурта тўғрисида**»ги Қонунига ва қайд этилган қонун ости ҳужжатларига асосан шартномавий муносабатлар самарадорлигини таъминлашга эришишлари улар хўжалик фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишнинг таркибий қисми бўлиб ҳисобланади.

Қурилиш пудрати шартнома муносабатларини тартибга солувчи идоравий-меъёрий ҳужжатлар жумласига: Республика Адлия вазирлиги томонидан 1998 йил 19 ноябрда давлат рўйхатидан ўтказилган «**Техник иқтисодий асослар, қурилиш лойиҳалари ва шаҳарсозлик ҳужжатларини давлат экспертизадан ўтказиш тартиби тўғрисидаги Йўриқнома**», 1998 йил 23 ноябрда рўйхатдан ўтказилиб, 1999 йилнинг 1 январидан кучга киритилган «**Қурилиш меъёрлари ва қондалари («КМК») «Қурилиши тугалланган объектларни фойдаланишга қабул қилишга оид асосий қондалар**», 1998 йил 23 декабрда давлат рўйхатидан ўтказилган «**Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти (БҲМС) №117, «Капитал қурилишга оид пудрат шартномалари**» кабилар киради. *Ушбу идоравий-меъёрий ҳужжатларда қурилиш пудратини амалга ошириш механизми, қурилиш қийматини баҳолаш, лойиҳаларни экспертизадан ўтказиш тартиби ва тайёр объектларни фойдаланишга топширишга оид қондалар* белгиланган.

Юқорида қайд этилган қонун ҳужжатлари Хўжалик юритувчи субъектлар, шу жумладан буюртмачи ва пудратчилар ўртасида тўғри татбиқ этилмаслиги оқибатида суд амалиётида қуйидаги камчиликлар учрамоқда:

биринчидан, буюртмачи ва пудратчилар ўртасида қурилиш пудрати шартномалари расмийлаштириш ва шартномаларнинг ушбу тури бўйича қонун ҳужжатларида қўйилган талабларни ифода этилмаслиги;

иккинчидан, қурилиш пудрати шартномалари учун муҳим аҳамиятга эга бўлган қурилиш баҳоси ва уни ҳисоб-китоб шакллари белгиламаслиги, шунингдек, буюртмачи ва пудратчини ҳуқуқ ва мажбуриятларини шартнома тузиш эркинлиги асосида қонун талабларига лозим даражада риоя этилмаслиги;

учинчидан, қурилиш пудрати ишларини амалга ошириш учун асосий ҳужжат бўлиб ҳисобланган лойиҳа смета ҳужжатларини тузмасдан қурилиш-таъмирлаш ишларини бажариш, мавжуд смета ҳужжатларини белгиланган тартибда экспертгадан ўтказмасдан ва қурилиш ишларини суғурта қилдирмасдан амалга ошириш ҳолларида намоён бўлмоқда. Натижада қўшгина хўжалик юритувчи субъектларга қурилиш соҳасида қилган қонунбузишлари ва ўз мажбуриятларини бажармаслиги ёки лозим даражада бажармаслиги учун қонун ҳужжатларида ва шартномаларда белгиланган тартибда молиявий санкцияларни қўллаш оқибатда қўллаб миқдорда неустойка (пеня, жарима) тўламоқдалар. Бу эса хўжалик юритувчи корхоналарнинг ночор аҳволга тушиб қолишига сабаб бўлмоқда;

тўртинчидан, қурилиш пудрати шартномавий муносабатларида тарафлар йўл қўяётган хато ва камчиликлар шартнома ингизомига риоя қилиш ҳуқуқий маданияти етарли даражада эмаслиги ва қурилиш пудрати шартномавий алоқадорлик асосида буюртмачи ва пудратчи сифатида фаолият кўрсатаётган хўжалик юритувчи субъектлар ишида ҳам юридик хизматни яхши йўлга қўйилмаганлигидан далолат беради.

Юқорида қайд этилганлар асосида хулоса қилиш мумкинки, Республикамизда қурилиш пудрати билан боғлиқ шартномавий муносабатларни амалга ошириш ва тартибга солиш учун қонунчилик базаси яратилган. Шунинг учун мулкчилик шаклидан қатъи назар барча хўжалик юритувчи субъектлар («буюртмачилар») ва пудратчи ташкилотлар юқорида баён этилган қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқ хўжалик фаолиятининг самарадорлигини ошириши, қонун ва шартнома шартлари асосида ўз зиммаларига юклатилган ҳуқуқ ва мажбуриятларни бажарилишини таъминлаши зарур.

Хусусан, қурилиш пудрати шартнома муносабатларини тартибга солувчи қонун ҳужжатларини хўжалик судлари томонидан амалиётга қўллашни такомиллаштирилиши қурилиш пудрати соҳасида келиб чиқаётган низоларни кўришларида моддий ва процессуал ҳуқуқ нормаларини татбиқ этишнинг ҳам муҳим омили бўлиб ҳисобланади.

Шубҳасиз, қурилиш пудрати шартнома муносабатларини тартибга солувчи қонун ҳужжатларини ҳуқуқни қўллаш фаолияти ва жараёни нуқтаи назаридан ҳар томонлама илмий

ва назарий таҳлил қилиб ўрганиш уларни амалиётга тадбик этишнинг самарадорлигини оширишда муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Бу эса ўз навбатида, қурилиш пудрати шартнома муносабатларини такомиллаштиришни тақозо этади.

2- §. ҚУРИЛИШ ПУДРАТИ ШАРТНОМАСИ ҲУҚУҚИЙ ТАБИАТИ

Қурилиш пудрати шартномаси ўзига хос ҳуқуқий табиатга эга бўлган Фуқаролик ҳуқуқий шартномалардан бўлиб ҳисобланади.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 3 сентябрда қабул қилган «**Ўзбекистон Республикаси ҳудудида капитал қурилишда танлов савдолари (тендер) ташкил этиш ва ўтказиш тўғрисида**»ги, «**Қурилишни контракт асосида ташкил этиш тўғрисида**»ги, «**Объектларни фойдаланишга тайёр ҳолда қурилишни ташкил этиш тўғрисида**»ги Низомлари, «**Бозор муносабатлари шароитларида қурилишда**» шартномавий нархларни белгилаш тартиби кабилар муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 18 ноябрдаги «**Капитал қурилиш бошқарув тузилмасини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида**»ги Фармонида тегишли ҳужжатлари бўлмаган ва молиялаш манбалари тасдиқланмаган объектлар қурилишига йўл қўймаслик, қурилиш қиймати ошиб кетишига олиб келадиган унумсиз харажатларни кескин қисқартириш чораларини кўриш, объектлар қурилишига, шу жумладан, объектларни тўлиқ қуриб топшириш шарти билан буюртмаларни тендер (танлов) асосида жойлаштириш тизимини кенг жорий этилишини таъминлаш, хусусий қурилиш фирмалари, кичик ва ўрта пудрат қурилиш ташкилотлари барпо этиш ва уларнинг фаолият кўрсатишини, пудрат ишлари бозори, қурилиш моллари улгуржи бозорларини шакллантиришни ривожлантириш назарда тутилган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 3 сентябрда қабул қилинган «**Капитал қурилишида иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида**»ги Қароридида қурилишда иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари белгиланган бўлиб, улар қуйидагилардир:

биричидан, пудрат қурилиш ташкилотлари ва қурилиш индустрияси корхоналарини хусусийлаштириш ва акциялаштириш жараёнларини янада чуқурлаштириш, қурилиш бошқарув тузилмаларини ихчамлаштириш ва монополиядан чиқариш; *иккинчидан*, хусусий қурилиш фирмалари ташкил этилишини рағбатлантириш, қурилиш соҳасида ўрта ва кичик корхоналар ва ташкилотларнинг бозор инфратузилмасини ривожлантириш; *учинчидан*, капитал қурилишда пудрат ва лойиҳа ишлари бозорини шакллантириш, қурилиш фаолиятида шартнома муносабатларининг аҳамиятини кучайтириш, буюртмаларни жойлаштиришда ҳамма жойда тендер савдоларини жорий этиш, устун даражада фойдаланишга тайёр ҳолда қурилиш; *тўртинчидан*, инвестиция лойиҳаларини техник-иқтисодий асосларини тайёрлаш даражасини ошириш ҳамда уларни шакллантириш, кўриб чиқиш ва тасдиқлаш тартибини такомиллаштириш, қурилишнинг меъерий-техник негизини янгилаш; *бешинчидан* тармоқни бошқаришнинг барча бўғинларида институционал ислохотларни амалга ошириш, бошқаришнинг устун даражада бир-икки бўғинли тизимига ўтган ҳолда қурилиш мажмуини бошқариш тузилмасини такомиллаштириш ва *ниҳоят*, бригада пудратини жорий этиш, ишнинг тугалланган босқичлари бўйича ҳақ тўлаш асосида пудрат қурилиш ташкилотларида ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этиш шакллари ва механизмини такомиллаштириш, шунингдек, қурилиш ишлари муддатларини қисқартириш ва таннархини пасайтириш.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 3 сентябрдаги қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида капитал қурилишда танлов савдолари (тендер) ташкил этиш ва ўтказиш тўғрисида»ги Низом Ўзбекистон Республикаси ҳудудида янги объектлар қуриш, ишлаб турган объектларни кенгайтириш, техника билан қайта жиҳозлаш, реконструкция қилиш, тузатиш ва илгари тўхтатиб қўйилган объектлар қурилишини давом эттириш билан боғлиқ ишлар, хизматларнинг бутун комплексини бажаришга ва товарлар етказиб беришга танлов савдоларини тайёрлаш, ташкил этиш ва ўтказиш тартиби ва шартларини белгилайди. Капитал қурилишдаги тендер савдолари тизими ўзида қўрилишнинг қиймати ва муддатлари доирасида буюртмаси (инвестор)га қурилиш, монтаж, тузатиш ва бошқа ишлар ҳажмлари бажарилишини, зарур сифатга эга бўлган

товарлар ва хизматлар харид қилинишини, асбоб-ускуналар етказиб берилишини, монтаж қилиниши ва созланишини кафолатловчи ташкилотни танлов асосида танлаш усулини ифодалайди.

Мазкур Низом маблағ билан таъминлашнинг марказлаштирилган манбалари, ўз маблағлари ва давлат бошқаруви ижро этувчи органларининг, давлат корхоналарининг, шунингдек, Низом жамғармасида давлат улуши бор бўлган корхоналарнинг уларга тенглаштирилган маблағлари ҳисобига амалга оширилаётган инвестиция лойиҳаларини рўёбга чиқариш учун тендер савдолари ўтказишда мажбурий ҳисобланади.

Савдони ўтказиш ва унинг вақти тўғрисидаги қарор тасдиқланган техник-иқтисодий асослар ёки лойиҳа бўйича буюртмаси (инвестор) томонидан қабул қилинади. Савдолар ўтказиш усулига кўра очиқ ва ёпиқ бўлиши мумкин. Очиқ савдоларда, мулкчилик шаклларида қатъи назар, барча юридик ва жисмоний шахслар, шу жумладан, хорижий юридик ва жисмоний шахслар қатнашиши мумкин.

Ёпиқ савдолар республиканинг буюртмачи томонидан олдиндан белгиланган ташкилотлари, хорижий ва хусусий фирмалар иштирокида ўтказилади, уларга махсус билдиришнома юборилади. Пудрат савдолари, одатда, очиқ ўтказилади. Ёпиқ пудрат савдолари Вазирлар Маҳкамаси ёки у томонидан вакил қилинган орган томонидан белгиланган тартибда фавқулодда ҳолларда ўтказилади. Пудрат савдосида лойиҳа ва қурилиш-монтаж ишларини амалга оширувчи, мулкчиликнинг барча шаклларидаги юридик ва жисмоний шахслар, шунингдек, қурилиш маҳсулотлари ва асбоб-ускуналари тайёрловчи корхоналар қатнашиши мумкин.

Қурилиш пудрати шартномаси корхонани, бинони, (жумладан, уй-жой биносини), иншоотни ёки бошқа объектни қуриш ёки қайта қуриш ҳақида, шунингдек, монтаж, созлаш, ишга тушириш ва қурилаётган объект билан бевосита боғлиқ бўлган бошқа ишларни бажариш ҳақида тузилади. *Қурилиш пудрати шартномаси тўғрисидаги қоидалар, агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, бино ва иншоотларни капитал таъмирлаш ишларига нисбатан ҳам татбиқ этилади.*

Қурилиш пудрати шартномаси шартли равишда **«контракт»** тушунчасида амалдаги қонун ҳужжатларида ўзининг ифодасини топган.

Қурилишда томонларнинг ўзаро муносабатларига ва жавобгарлиги тақсимотига кўра контрактнинг қуйидаги турларидан фойдаланиш мумкин. *Биринчидан*, тўғридан-тўғри контрактлар. Бундай контрактлар асбоб-ускуналар ва материалларни етказиб берган ёки бермаган ҳолда комплекснинг таркибий қисми бўлган алоҳида объектларда қурилиш, монтаж ёки махсус ишлар ҳажмларини бажариш юзасидан тузилади. Тўғридан-тўғри контракт бўйича пудратчи фақат ўзининг тўғридан-тўғри мажбуриятлари, ўз ишлари ва хизматлари учун жавоб беради, қурилишни тугаллаш ҳамда барча ишларни мувофиқлаштириш учун жавобгарлик буюртмаси зиммасида қолади. *Иккинчидан*, лойиҳа-қурилиш контракти объектни лойиҳалаш ва қурилиш бўйича мажбуриятларни бош пудратчи зиммасига юклашни назарда тутати. Объектни лойиҳалаш институтлари, пудратчининг лицензияга эга бўлган лойиҳалаш бўлинмалари ёки унинг раҳбарлигида бажарилиши мумкин. *Учинчидан*, «тайёр ҳолда фойдаланишга топшириш» контракти лойиҳа-қурилиш контрактининг ривожлантирилиши ҳисобланади. Бунда бош пудратчи буюртмачининг барча анъанавий вазибаларини, шу жумладан, ишга туширишни ўз зиммасига олади. Объект буюртмачига доимий фойдаланишга тўлиқ тайёр ҳолда топширилади.

Пудратчи (буюртмасининг розилиги ёки агар бу контрактда акс этган бўлса розилигисиз) бош пудратчи ролини бажаради ва ишларнинг бир қисмини ёки турини бажариш учун бошқа ташкилотларни (субпудратчиларни), улар билан субпудрат контрактлари тузган ҳолда жалб этиши мумкин. Ушбу контракт контрактларнинг тўғридан-тўғри турларига киради.

Етказиб берувчи заводлар билан контрактлар, қоидага кўра, фақат мураккаб ва ноёб асбоб-ускуналарни яратишда ёки асбоб-ускуналарни тушам ҳолда етказиб бериш юзасидан тузилади.

Уч томонлама контракт учинчи шахслар (суғурта компанияси ёки маблағ билан таъминловчи банк ва таркибига пудратчи кирадиган пудратчи ташкилотлар уюшмаси) иштирокида тузилади, улар буюртмасига ёки бош пудратчига нисбатан (агар улардан бири иқтисодий ночор бўлиб қолса) кафил сифатида чиқиши керак. Бош пудратчининг кафиллиги бош пудратчи иқтисодий ночор бўлиб қолганда буюртмачининг манфаатларини ҳимоя қилишни кафолат-

лайди. Пудратчи мажбуриятларини бажармай қолган тақдирда иқтисодий жавобгарликни ўз зиммасига оладиган суғурта компанияси, банк ёки юқори ташкилот кафилиликка олувчи бўлишлари мумкин.

Бозор муносабатлари шароитида қурилиш пудрати контракти **«тайёр қурилиш объектини сотиш»** шаклида ҳам амалга оширилиши мумкин. Қурилиш бозорининг ривожланиши билан «тайёр қурилиш объектини сотиш» шартномаси кенг қўланилиб, пудратчи фақатгина объектни қуриш мажбурияти билан чекланиб қолмай, балки *брокер* сифатида қатнашиб, пудрат савдоси орқали уни топширишга ҳақли бўлади. Танлов савдолари (тендер) асосида қурилиш пудрати контрактини тузиш ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, танловнинг шартлари буюртмачи томонидан белгиланади. Унинг буюртмаси учун афзаллиги шундан иборатки, у пудратсавдоси асосида пудратчи ташкилотни ўзи танлаб шартнома тузади. Буюртмачи сифатида қурилиш *пудрати шартномаси* бўйича юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган тадбиркор субъектлари қатнашиши мумкин. *Пудратчи* бўлиб эса, мулкчилик шаклидан қатъи назар қурилиш монтаж: лойиҳа-қурилиш ҳамда бошқа ташкилот ва корхоналар ҳамда алоҳида жисмоний шахслар ёки қонунчиликда ўрнатилган тартибда қурилиш фаолиятини амалга ошириш учун рухсатномага эга бўлиб, рўйхатдан ўтказилган ишларни мувофиқлаштириш бўйича вазифани ўз зиммасига олган воситачи ташкилотлар қатнашиши мумкин.

Якка тартибдаги музокаралар асосида буюртмаси томонидан бош пудратчи танлангандан кейин томонларга дастлабки (контрактдан олдинги) битим тузиш тавсия қилинади. Унда буюртмачи ва бош пудратчининг қурилиш юзасидан контрактнинг мазмуни мақсади, шартлашилган муддатларда контрактни тузишни ва ишларни бажаришни бошлашни таъминловчи дастлабки тадбирлар белгиланади.

Дастлабки битим ўз ичига объектнинг номи ва унга доир асосий маълумотлар (бош пудратчининг қуввати, ишларининг базавий нархлардаги ҳажми, қурилишнинг меъёрий муддати ва қурилишни бошлашнинг мўлжалдаги муддати); лойиҳа-смета ҳужжатлари таркиби, ҳажми ва уларни берид муддатлари; қурилиш майдонини бош пудратчига топшириш муддатлари ва иморатларни бузиш зарурияти туғилган тақдирда уни бўшатиш шартлари; қурилишни асбоб-ускуналар, материаллар, контсрукциялар ва буюмлар

билан таъминлаш тартиби ва шартлари; контракт турини (анъанавий лойиҳа-қурилиш ёки тайёр ҳолда топшириш) танлаш ва уни тузиш муддатлари; қурилишни маблағ билан таъминлаш манбаи; томонларнинг контрактни тузишдан олдинги битимни бузганлик учун жавобгарликни олади.

Дастлабки битим контракт тузиш учун замин бўлиб хизмат қилади ва лойиҳа-смета ҳужжатларини ишлаб чиқишни прогнозлаш, конструкциялар, буюмлар, асбоб-ускуналар тайёрлашга буюртмаларни жойлаштиришга ҳозирлаш, субпудратчи ташкилотлар, етказиб берувчилар билан контрактларни тайёрлаш ва шу кабилар учун асос ҳисобланади. Шунингдек, дастлабки битим банк ихтиёрига кўра бош пудратчи фаолиятини кредитлаш учун асос бўлиб хизмат қилиши мумкин ва айни бир вақтда контракт имзолангунга қадар томонлар манфаатларини ҳимоя қилиш учун ҳужжат бўлиши мумкин.

Қурилиш пудрати шартномаси бўйича тарафлар ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади. Қурилиш пудрати шартномаси иштирокчилари ўз зиммаларига юклатилган ҳуқуқ ва мажбуриятларни бажаришда ўзаро ҳамкорлик қилиши лозим. Фуқаролик кодексининг 667- моддасига биноан, агар қурилишни ва у билан боғлиқ ишларни амалга оширишда қурилиш пудрати шартномасини тегишли даражада бажаришга тўсиқлар борлиги маълум бўлса, тарафларнинг ҳар бири бундай тўсиқларни бартараф этиш учун ўзига боғлиқ бўлган ҳамма чораларни кўриши шарт. Ушбу мажбуриятни бажармаган тараф тегишли тўсиқлар бартараф этилмаганлиги туфайли етказилган зарарни ундириб олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлади.

Қурилиш пудрати шартномасида назарда тутилган ҳолларда бир тараф ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган мажбуриятларни бажариш учун қилган харажатларни бошқа тараф тўлаши лозим. Қурилишни контракт асосида ташкил этиш тўғрисидаги Низом контракт тизимининг турларига қараб, унинг иштирокчиларининг ўзаро муносабатларида вужудга келадиган ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг нуфузли хусусиятларини белгилайди. Контракт турига қараб ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг тақсимланиши, энг аввало, дастлабки келишувдан кейин тарафлар томонилан имзоланган контрактда ўз ифодасини топади. Хусусан, контрактни тузувчи буюртмаси ва пудратчи ҳамда бошқа иштирокчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

юқорида қайд қилинган ҳуқуқий ҳужжатларда ифодаланган бўлиб, тарафлар муайян контрактнинг турини эътиборга олиб, ўзаро келишилган ҳолда ҳуқуқ ва мажбуриятларни белгилашга ҳақлидир. Энг муҳими, тарафлар шартномада ўзаро белгиланган ҳуқуқ ва мажбуриятлар тақсимотига кўра бир-бирининг ишига ноўрин аралашishi мумкин эмас.

Фуқаролик кодексининг **676- моддасига** мувофиқ буюртмачи, пудратчининг оператив-ҳўжалик фаолиятига аралашмаган ҳолда ишларнинг бажарилишини ва сифатини, уларни бажариш муддатларига (графикка) риоя этилишини, пудратчи берган материалларнинг сифатини, шунингдек, буюртмачининг материалдан пудратчи тўғри фойдаланаётганлигини текширишга ва назорат қилишга ҳақли. Буюртмачи ишларнинг бажарилиши устидан текширув ва назоратни амалга ошираётганда қурилиш пудрати шартномаси шартларидан ишлар сифатини ёмонлаштириши мумкин бўлган даражада чекинишни ёки бошқа камчиликларни аниқласа, бу тўғрида дарҳол пудратчига хабар бериши шарт. Буни хабар қилмаган буюртмачи аниқланган камчиликларни кейинчалик ваз қилиб келтириш ҳуқуқини йўқотади.

Агар буюртмачидан қурилиш жараёнида пудратчи олган кўрсатмалар қурилиш пудрати шартномаси шартларига зид бўлмаса ва пудратчининг оператив хўжалик фаолиятига аралашishдан иборат бўлмаса, пудратчи бундай кўрсатмаларни бажариши шарт.

Буюртмачи ишни текширмагани ва назорат қилмаганини ваз қилиб келтиришга ҳақли эмас, қонун ҳужжатларида бундай текшириш ва назоратни амалга ошириш буюртмачининг зиммасига юкланган ҳоллар бундан мустасно.

Қурилиш юзасидан контракт тузишнинг дастлабки битимда келишилган муддатлари бошланганда буюртмачи бош пудратчига контрактни тайёрлаш учун етарли бўлган **қуйдаги техник ҳужжатларни бериши керак:** қурилишнинг тасдиқланган титул рўйхати; белгиланган тартибда тасдиқланган техник-иқтисодий асослар, лойиҳа ва сметаларни ишлаб чиқиш бўйича йўриқномалар ва кўрсатмаларда назарда тутилган қурилиш қийматининг йиғма ҳисоб-китоби билан бирга лойиҳа ёки ишчи лойиҳа — 2 нусха; қурилишнинг биринчи йили учун асбоб-ускуналар ва материаллар бериш жадвали, агар бу қурилишнинг узлуксиз технологиясида кўзда тутилган ва улар билан таъминлаш буюртмачи зиммасига юкланган бўлса, ердан фойдаланиш ҳуқуқини

берувчи ҳужжат нусхаси; қурилиш чиқиндиларини, ортиқча тупроқни ташлаш жойини ажратиш тўғрисидаги рухсатнома; етишмаган тупроқни қазиб олиш учун карьерлар очишга рухсатнома; ерларни унумдор қилишга мўлжалланган унумдор тупроқ қатламини ўйиш учун жой ажратишга рухсатнома; кенгайтириш, реконструкциялаш ва техникавий қайта жиҳозлашга мўлжалланган ишлаб турган корхоналар, бино ҳамда иншоотларнинг ҳолатини ва мустақкамлигини тасдиқловчи материаллар.

Объект қурилиши икки ва ундан кўпроқ бош пудратчилар томонидан амалга оширилган тақдирда буюртмачи мазкур ҳужжатларни ҳар қайси бош пудратчига ўзлари бажарадиган иш ҳажми учун контракт тайёрлаш учун беради. Бунда барча бош пудратчилар учун умумий бўлган ҳужжат турлари бўйича ҳужжатлар кўчирмалари ва нусхалари берилади.

Қурилиш пудрати шартнома муносабатларида қатнашувчи буюртмачи ўз зиммасига олган лойиҳалаштиришга оид мажбуриятларни ўзаро келишилган шартлар асосида ишлаб чиқиб, ўз вақтида тақдим этиши лозим.

Фуқаролик кодексининг **670- моддасига** кўра, пудратчи қурилиш ва у билан боғлиқ бўлган ишларни ишнинг ҳажми, мазмуни ва уларга қўйиладиган бошқа талабларни белгилайдиган лойиҳа-смета ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириши шарт.

Қурилиш пудрати шартномасида бошқа кўрсатмалар бўлмаса, пудратчи лойиҳа-смета ҳужжатларида кўрсатилган ҳамма ишларни бажариши шарт, деб ҳисобланади.

Қурилиш пудрати шартномасида лойиҳа-смета ҳужжатларининг таркиби ва мазмуни аниқланган, шунингдек, қайси тараф ва қанча муддатда тегишли ҳужжатларни тақдим қилиши лозимлиги назарда тутилган бўлиши керак.

Пудратчи қурилиш давомида лойиҳа-смета ҳужжатларига ҳисобга олинмаган ишларни ва шу муносабат билан қўшимча ишларни бажариш ва қурилишнинг смета қийматини ошириш зарурлигини аниқласа, бу тўғрида буюртмачига хабар бериши шарт.

Пудратчи буюртмачидан ўн кун ичида ўз хабарига жавоб олмаган тақдирда, агар қонунда ёки қурилиш пудрати шартномасида бунинг учун бошқа муддат назарда тутилган бўлмаса, тегишли ишларни тўхтатиб, бекор туриб қолиш натижасида кўрилган зарарни буюртмачининг зиммасига

юклаши шарт. Агар буюртмачи қўшимча иш бажариш зарурати йўқлигини исботласа, бу зарарни қоплашдан озод этилади.

Қурилиш пудрати контрактда тарафларнинг асосий мажбуриятларидан бири қурилиш материаллари, конструкция-ишлов ва технологик аслахалар билан таъминлашдир.

Фуқаролик кодексининг **672- моддасига** кўра, агар шартнома бутун қурилишни ёки унинг муайян қисмини моддий таъминлаш буюртмачи томонидан амалга оширилиши назарда тутилган бўлмаса, қурилишни материаллар, шу жумладан, қисмлар ва конструкциялар, шунингдек, ускуналар билан таъминлаш мажбурияти пудратчи зиммасида бўлади.

Қурилишни таъминлаш мажбуриятини зиммасига олган тараф ўзи топширган материаллар (қисмлар, конструкциялар)дан, шунингдек, ускуналарни бажарилаётган ишлар сифатини ёмонлаштирмаган ҳолда фойдаланиб бўлмаслиги вужудга келганлиги учун, агар фойдаланиб бўлмаслик иккинчи тараф жавоб берадиган вазиятлар туфайли вужудга келганлигини исбот қилмаса, жавобгар бўлади.

Буюртмачи берган материаллар ёки ускуналардан бажарилаётган ишлар сифатини ёмонлаштирмаган ҳолда фойдаланиш мумкин эмаслиги аниқланган ва буюртмачи уларни алмаштиришдан бош тортган тақдирда, пудратчи қурилиш пудрати шартномасидан воз кечишга ва буюртмачидан ишнинг бажарилган қисмига мутаносиб равишда шартнома нархини тўлашни талаб қилишга ҳақли.

Буюртмачининг энг муҳим мажбуриятларидан бири бажарилган ишга ҳақ тўлашдир. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг **673- моддасида** ифода қилинганидек, буюртмачи пудратчининг бажарган иши учун сметада назарда тутилган миқдорда қонун ёки қурилиш пудрати шартномасида белгиланган муддатда ва тартибда ҳақ тўлайди. Қонун ёки шартномада тегишли кўрсатмалар бўлмаса, пудратчи томонидан бажарилган ишлар учун ушбу Кодекснинг **638- моддасига** мувофиқ ҳақ тўланади.

Қурилиш пудрати шартномасида ишларга объект буюртмачи томонидан қабул қилинганидан сўнг бир йўла тўлиқ ҳажмда ҳақ тўлаш назарда тутилиши мумкин.

Қурилиш пудрати шартномасида ишларни топшириш ва қабул қилиб олиш муҳим ўрин эгаллайди. Бу жараёнда қурилиш пудрати шартномаси иштирокчиларига муайян мажбурият юклатилади. Фуқаролик Кодексининг **680- моддасига** мувофиқ, пудратчидан қурилиш пудрати шартно-

маси бўйича бажарилган ишлар натижаси ёки агар шартномада назарда тутилган бўлса, ишларнинг бажарилган босқичи топширишга тайёр эканлиги тўғрисида хабар олган буюртмачи дарҳол уни қабул қилиб олишга киришиши шарт.

Агар қурилиш пудрати шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, буюртмачи ишлар натижасини қабул қилиб олишни ўз ҳисобидан ташкил этади ва амалга оширади. Қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда ишларни қабул қилиб олишда давлат органларининг ва фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг вакиллари иштирок этиши лозим.

Қурилиш пудрати шартномаси бўйича тарафлар шартнома шартларини бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун мулкый жавобгарликка тортиладилар.

Хулоса қилиб айтганда, бозор муносабатлари шароитида қурилиш пудрати шартнома муносабатлари иштирокчилари ўз зиммаларига олган ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг лозим даражада бажарилиши қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш, уй-жой ва маданий-маиший ҳамда бошқа объектлар қурилишини амалга оширишнинг самарадорлигини таъминлаш учун шароит яратади.

3- §. ҚУРИЛИШ ПУДРАТИ ШАРТНОМАСИ БЎЙИЧА НИЗОЛАРНИ ҲАЛ ҚИЛИШ ТАРТИБИ

Республикамизда хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги низоларнинг аксарият қисми қурилиш пудрати шартномавий мажбуриятларининг бажарилмаслиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги билан боғлиқдир.

Қурилиш пудрати шартномаси шартларини бузганлик учун жавобгарликлардан бири бу фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликдир.

Қурилиш пудрати шартномаси бўйича белгиланган мажбуриятларни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун буюртмачи ёки пудратчи (ёрдамчи пудратчи) шартномада кўрсатилган тартибда жавобгар бўладилар.

Қурилиш пудрати шартномасидан келиб чиқаётган низолар таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, шартнома тарафларнинг жавобгарлиги аксарият ҳолларда фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик кўринишида намоён бўлмоқда.

Ушбу тоифадаги низоларни ҳал этишни бошқа кўринишдаги низолардан фарқли равишда ўзига хос хусусиятлари мавжуд.

Бу хусусиятлар биринчи навбатда, шартнома бўйича тарафларнинг жавобгарлигида кўринади.

Шартнома мажбуриятларини бузганликлари учун буюртмачи жавобгарлиги **Фуқаролик кодекси меъёрларига кўра:** *шартнома тузиш даврида, буюртмага кўра олиб борилаётган қурилиш иши ва қурилиш тугалланиши, иш натижаларини топшириш ва қабул қилиш жараёнларида келиб чиқиши мумкин.*

Бундан ташқари, ушбу тоифадаги ишларни кўришда нафақат Фуқаролик кодекси меъёрлари, балки бир қатор қонун ва қонун ости ҳужжатларига суянган ҳолда иш кўрилади.

Шу сабабли хўжалик судлари қурилиш пудрати шартномаларидан келиб чиқаётган низоларни ҳал этишда ўзига хослигини ва ишни мураккаблигини ҳисобга олган ҳолда иш юритишлари лозим.

Қурилиш пудрати шартномаси бўйича низолар *моддий ва процессуал ҳуқуқни қўллаш асосида* ҳал этилади.

Моддий ҳуқуқ меъёрлари шартномавий мажбуриятни бажармаслик ва лозим даражада бажармасликда, процессуал ҳуқуқ меъёрлари эса иш учун аҳамиятли ҳолатларнинг тўлиқ аниқланмаганлиги, хўжалик суди аниқланган деб ҳисоблаган иш учун аҳамиятли ҳолатларнинг исботланмаганлиги, суд ҳужжатида баён қилинган хулосаларнинг иш ҳолатларига мувофиқ келмаган ҳолатларда қўллаш кабилар, шулар жумласидандир.

Қурилиш соҳасидаги низоларни келиб чиқишининг асосий сабабларидан бири, буюртмачилар томонидан пул маблағлари бўлмаганлиги учун бажарилган ишларга тўловларни амалга ошириш мажбуриятларини бажармаслиги ва пудратчилар томонидан қурилиш ишлари миқдори учун олдиндан бўнак ажратилса-да ишларни бажармасликлари ва қурилиш пудрати ишларини шартнома тузмасдан бажариш оқибатда келиб чиқмоқда.

Қурилиш пудрати билан боғлиқ низоларни хўжалик судларида кўрилиш натижалари таҳлил қилинганда, хўжалик юритувчи субъектлар қурилиш пудрати шартномаларини тузишида ҳар доим ҳам амалдаги қонунчилик меъёрларига риоя қилмаётганликлари аниқланмоқда.

Ҳозирги кунда қурилиш пудрати шартномавий муносабатлари Ўзбекистон Республикасининг тегишли қонунлари ва меъёрий ҳужжатлар билан тартибга солинади. Қурилиш

пудрати шартнома муносабатларини тартибга солишда Фуқаролик кодекси (631—655, 666—685- моддалари), Ўзбекистон Республикасининг «Архитектура ва шаҳарсозлик тўғрисида»ги, «Инвестиция фаолияти тўғрисида»ги, «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги қонунлари муҳим ўрин тутди.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 3 сентябрдаги ва 1999 йил 20 августдаги қарорлари билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикаси ҳудудда капитал қурилишда танлов савдолари (тендер) ташкил этиш ва ўтказиш тўғрисида»ги Низом, «Қурилишни контракт асосида ташкил этиш тўғрисида»ги Низом, «Объектларни фойдаланишга тайёр ҳолда қуришни ташкил этиш тўғрисида»ги Низом, «Бозор муносабатлари шароитларида қурилишда шартномавий нархларни белгилаш Тартиби», «Қурилиши тугалланмаган объектлар ва асосий фондлар қурилишини вақтинча тўхтатиб қўйиш ва қайтадан бошлаш Тартиби» ва бошқа бир қатор қонун ости ҳужжатларида ҳуқуқий меъёрлар батафсил берилган бўлса-да, кўпчилик хўжалик юритувчи субъектларнинг амалдаги қонунчилик меъёрларини билмасликлари оқибатда ҳуқуқий нуқтаи назардан саёз бўлган пудрат шартномалари тузилишига сабаб бўлмоқда

Фуқаролик кодексининг 364- моддасига кўра агар тарафлар ўртасида шартноманинг барча муҳим шартлари юзасидан шундай ҳолларда талаб қилинадиган шаклда келишувга эришилган бўлса, шартнома тузилган ҳисобланади. Шартноманинг нарсаси тўғрисидаги шартлар, қонун ҳужжатларида бундай турдаги шартномалар учун муҳим ёки зарур деб ҳисобланган шартлар, шунингдек, тарафлардан бирининг аризасига кўра келишиб олинishi зарур бўлган ҳамма шартлар муҳим ҳисобланади.

Суд амалиётидан маълум бўлишича, шартномаларда кўрсатилиши лозим бўлган, жумладан тўлов тартиби, мажбуриятларни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун жавобгарлик, ишларни сифат ва сони бўйича қабул қилиш тартиби, ишлар қиймати, қурилиш муддатлари каби шартлар кўрсатилмаслик ҳолатлари кўплаб учрайди. Бу эса, ўз навбатида, шартнома тарафларининг ўз мажбуриятларини бажармаслик ёки лозим даражада бажармаслигига ва кўплаб низоларни келиб чиқишига сабаб бўлади.

Хусусан, «Солижон» хусусий корхонаси ва «Ўсимликларни ҳимоя қилиш маркази» ўртасидаги низо хўжалик суди томонидан кўрилганда, томонлар ўртасидаги пудрат шартномасида шартноманинг муҳим шартларидан ҳисобланган, бажарилиши лозим бўлган ишлар кўлами, иш бажарилиши мўлжалланган объект ва шартнома баҳоси кўрсатилмаган.

Бундан ташқари, пудратчи ва буюртмачилар ўртасида тузилаётган пудрат шартномаларида ҳанузгача 1998 йил 3 сентябрда кучини йўқотган Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 21 июлдаги 369- сонли қарори билан тасдиқланган «Қурилишни контракт асосида ташкил этиш тўғрисида»ги Низом қоидаларига ҳавола қилиниши ҳолатлари учрайди. Таъкидлаш лозимки, ушбу Низом қоидаларини Хўжалик судлари томонидан қўлланилиш ҳолатлари ҳам йўқ эмас. Шу билан бирга, даъвогарлар томонидан даъво аризалари тақдим этилишида низони мазмунан кўриб унинг тўғри ҳал қилинишига асос бўлувчи муҳим аҳамиятга эга бўлган ёзма далиллар судга берилмаганлиги оқибатда судларда ишларни кўриш бир неча ойга чўзилиб кетмоқда.

Аксарият ҳолларда, судлар ҳам даъво талабларини асословчи далилларни етарли даражада тақдим этмаса-да, даъвони қаноатлантирмоқдалар.

Фикримизни тасдиқлаш учун суд амалиётига мурожаат қиламиз: хўжалик суди томонидан кўриб чиқилган «Реверс» маъсулияти чекланган жамиятининг «Муборакнефтегаз» нефт ва газ конлари бошқармасидан 76557734 сўм, «Шўрганнефтегаз» бошқармасидан 12079874 сўм ундириш ҳақидаги ишлар бўйича даъвогар судга пудрат шартномалари билан бирга фақат солиштирув далолатномалари ва локал сметалар тақдим этган холос. Суд эса иш учун аҳамиятга эга бўлган ва асосий ҳужжатлар (далиллар) ҳисобланган пудрат ишларини бажарилганлиги ва топширилганлигини тасдиқловчи актларни талаб қилмасдан, солиштирув далолатномасига асосланган ҳолда даъвони қаноатлантирган. Кассация судлов ҳайъати томонидан суд ҳал қилув қарорлари бекор қилиниб, қарорлар етарлича асослантирилмаганлиги, иш учун аҳамиятли ҳужжатлар талаб қилиб олинмаганлиги ва ҳолатларнинг тўлиқ аниқланмаганлиги учун иш янгитдан кўриш учун юборилган.

Маълумки, мулкчилик шаклидан қатъи назар барча хўжалик юритувчи субъектлар ўзаро ҳуқуқий муносабатларини фақат шартнома асосида амалга оширишлари лозим.

Бизга маълумки, Хўжалик фаолиятининг барча соҳаларида корхонанинг бошқа корхоналар, ташкилотлар, юридик ва жисмоний шахслар билан муносабатлари шартнома негизида қурилади.

Лекин, айрим пудратчи корхоналар қурилиш пудрати ишларини шартномасиз амалга ошириб, уларни топшириш ва қабул қилиш актлари билан буюртмачиларга топшириши ва қилинган ишлар учун ҳақ ундириш ҳақида ариза билан судга муурожаат қилмоқдалар. Суд амалиёти эса, ўз навбатида, томонлар ўртасида шартнома бўлмаса-да, қилинган ишлар бўйича топшириш ва қабул қилиш актлари ва солиштирув далолатномалари мавжудлиги учун даъвони қаноатлантириш ҳақида қарорлар қабул қилмоқдалар. Ваҳоланки, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг **666- моддасига** кўра қурилиш пудрати бўйича ҳуқуқий муносабатларни келиб чиқиши учун асос-шартнома ҳисобланади.

Фуқаролик кодексининг **326- моддасига** биноан, агар тўланиши лозим бўлган неустойка кредиторнинг мажбуриятини бузиш оқибатларига номуносивблиги кўриниб турса ҳам, суд неустойкани камайтиришга ҳақлидир. Бу ҳақда Олий хўжалик суди Пленумининг 1999 йил 5 февралдаги қарориди батафсил тавсия берилишига қарамасдан, судлар амалиётида неустойканинг бир тури бўлган жаримани ундириш ҳақидаги даъво талабларини рад этмоқдалар.

Чунончи, хўжалик суди «Сўғдиёна» уюшмасининг Касби тумани МТП дан 683043 сўм асосий қарз ва 1137886 сўм жарима ундириш ҳақидаги даъво талабининг асосий қарз ундириш қисмини қаноатлантириб, жарима қисмини даъвогар 40 фоиз тўловни олдиндан амалга оширмасдан ишлар бажаргани учун рад этган.

Фуқаролик кодексининг **638—673- моддаларига** асосан, агар пудрат шартномасида бажарилган ишга ёки унинг айрим босқичларига олдиндан ҳақ тўлаш назарда тутилган бўлмаса, буюртмачи пудратчига шартлашилган ҳақни тегишли тарзда ва келишилган муддатда, ёхуд буюртмачининг розилиги билан муддатидан олдин бажарилиб, унинг натижалари узил-кесил топширилганидан кейин тўлаши шарт.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 12 майдаги «Халқ хўжалигида ҳисоб-китоблар ўз вақтида ўтказилиши учун корхона ва ташкилотлар раҳбарларининг масъулиятини ошириш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармонининг 1- бандига кўра барча мулкчилик шакллари-

даги хўжалик юригувчи субъектларнинг истеъмолчилар ва буюртмачиларга, агар улар етказиб бериладиган (бажарилган ишлар, хизматлар) қийматининг 15 фоизини олдиндан тўламасалар, маҳсулот жўнатиши, ишларни бажариши ва хизматлар кўрсатиши тақиқланган. Пудрат шартномалари таҳтилидан кўринишича, аксарият пудратчилар шартнома тузишларида олдиндан тўловни белгилаб олсалар-да, Фармон талабларига амал қилмай, ушбу тўловни олмасдан туриб ишларни бажармоқдалар.

Нагигада, пудрат шартномалари бўйича бажарилган ишлар учун ўз вақтида ҳисоб-китоб амалга оширилмаётганига пудратчиларни ўзлари ҳам сабабчи бўлмоқдалар.

«**Моҳир пардоз**» хусусий фирмаси ўзи билан «**Тошметро-қурилиш**» трести ўртасида тузилган пудрат шартномаси бўйича хўжалик судига мурожаат қилиб, жавобгардан 1602108 сўм асосий қарз, 324426 сўм пеня ундириб беришни сўраган. Иш кўриб чиқилиб, асосий қарз тўлангани учун даъвонинг пеня ундириш қисми қаноатлантирилган.

Аммо, даъвогарнинг ўзи шартнома талабига зид равишда кўрсатилган 25 фоизлик тўловни олдиндан тўламасдан туриб иш бошлаб юборган. Шунинг учун хўжалик суди дебиторликни вужудга келишида даъвогарнинг ҳам айби борлигини ҳисобга олиб, даъвогар раҳбарини тўлов интизомини бузганлик учун Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг **175- моддасига** биноан 26250 сўм жаримага тортган.

Маълумки, Фуқаролик кодексининг **670- моддасига** кўра пудратчи қурилиш давомида лойиҳа-смета ҳужжатларида ҳисобга олинмаган ишларни ҳамда шу муносабат билан қўшимча ишларни бажариш ва қурилишнинг смета қийматини ошириш зарурлигини аниқласа, бу тўғрида буюртмачига хабар бериши шарт.

Бироқ, ишлар таҳтилидан шу нарса маълум бўлмоқдаки, пудратчи қурилиш ташкилотлари ўзаро тузилган шартнома ва лойиҳа смета ҳужжатларида кўрсатилган ишлардан ташқари қўшимча ишларни буюртмачини огоҳлантирмасдан бажармоқдалар. Натижада низо келиб чиқиб, судга даъво аризалари киритилмоқда. Судлар эса Фуқаролик кодекси меъёрларидан келиб чиқиб, бундай қўшимча талаблар асоссиз бўлганлиги учун рад этиш ҳақида қарорлар қабул қилмоқдалар.

Хусусан, «**Камолот—Г**» масъулияти чекланган жамияти шаҳар хўжалик судига даъво аризаси билан мурожаат қилиб,

жавобгар-буюртмачи Сергели гумани ҳокимиятининг хўжалик ҳисобидаги капитал қурилиш бошқармасидан шартномага кўра бажарилган ишлар учун 4269149 сўм ундириб беришни сўраган.

Ишни биринчи инстанция судида кўриш жараёнида ва гувоҳларнинг берган кўрсатмаларидан аниқланишича, пудратчи томонлар ўртасидаги пудрат шартномаси ва лойиҳа смета ҳужжатларига кўра Сергели автомашина бозорини асфальтлаштириш бўйича жами 29599288 сўмлик ишларни бажариб топширган, буюртмачи ишларни қабул қилиб олган ва барча тўловларни амалга оширган. Лекин, пудратчи томонидан шартнома мажбуриятларини бажарилиши яқунланишида иш ҳажмига ва сметага киритилмаган қўшимча ишларни бажариш лозимлиги аниқланган. Бу объект топширилиши лозимлиги учун туман раҳбарияти пудратчи — «Камолот—Г» жамиятига қўшимча участкада ҳам асфальтлаштириш ишларини амалга оширишни топширган ва қилинган ишлар бўйича раҳбарият шартнома тузиш ва бажарилган қўшимча ишлар учун тўлов амалга оширилади, деган оғзаки кафолатидан сўнг, жамият 4269149 сўмлик қўшимча ишларни бажарган.

Даъвогарнинг бу қўшимча ишлар учун тўлов ҳақидаги важи суд томонидан инобатга олинмаган, чунки қўшимча ишлар учун смета тузилмаган, шунингдек, буюртмачи далолатномани имзоламаган.

Пудратчи қўшимча ишлар бажарилиши лозимлиги ҳақида буюртмачини огоҳлантирмаган. Пудратчи буюртмачидан ўн кун муддат ичида ўз хабарига жавоб олмаса, қўшимча ишларни бажаришни тўхтатиши лозимдир. Шунинг учун пудратчи — «Камолот—Г» жамияти бу мажбуриятларни бажармаганлиги учун, қилинган қўшимча иши учун буюртмачидан ҳақ тўлаш ва шу туфайли кўрилган зарарни қоплашни талаб қилиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган.

Фуқаролик кодексининг **647—681-моддаларига** кўра пудратчи томонидан бажарилган ишлар сифати шартнома шартларига, лойиҳа сметада кўрсатилган талабларга мос келиши лозим, агарда бу талаблардан чекинишга йўл қўйилса, у ҳолда мажбуриятлар тегишли тартибда бажарилмаган ҳисобланади.

Хўжалик суди амалиётидан маълумки, кўпгина пудратчилар томонидан бажарилган ишларнинг сифатсизлиги нафақат топшириш даврида, балки бевосита суд томонидан тайинланган экспертиза натижаларига кўра ҳам аниқланаяпти.

Пудратчи — «Шанс Микс» масъулияти чекланган жамияти хўжалик судига даъво ариза билан мурожаат қилиб, буюртмачи — «Электросигнал» акциядорлик жамиятидан пудрат шартномасига кўра амалга оширилган таъмирлаш ишлари учун 876892 сўм асосий қарз, 181708 сўм пеня ундириб беришни сўраган.

Буюртмачи даъво аризага эътирознома билдириб, бажарилган ишлар сифатсизлиги ва буни аниқлаш учун қурилиш экспертизаси тайинлаш лозимлигини сўраган.

Биринчи инстанция суди томонидан иш мазмунан кўриб чиқилиб, даъво талаблари қаноатлантирилган.

Апелляция инстанцияси ишни қайта кўриб чиқишда, жавобгарнинг ишнинг сифати бўйича экспертиза тайинлаш ҳақидаги илтимосномасини қаноатлантирган ва қурилиш экспертизаси тайинлаган. Экспертиза хулосаси тақдим этилганидан сўнг, апелляция инстанцияси ҳал қилув қарорини қисман ўзгартириб, даъвони қисман қаноатлантирган.

Чунки, экспертиза томонидан бажарилган ишларнинг сифатсиз эканлиги ва ишларни бажаришда қисман қурилиш меъёрлари ва қоидаларидан четга чиқилганлиги тасдиқланган. Нагижада буюртмачининг актга қўшилган баъзи иш турларини сифатсиз бажарилганлиги ҳақидаги вазлари суд жараёнида қурилиш экспертизаси тайинлаш орқали ўз исботини топган.

Бироқ, бу ишларни қисман сифатсизлиги даъво талабларини тўлиқ рад этиш учун асос бўла олмайди.

Шунинг учун апелляция инстанцияси даъвони қисман қаноатлантириб, ўзининг қарорида сифати шартнома ва лойиҳа сметага мос келувчи қисми бўйича тўлов мажбуриятининг бажарилиши лозимлигини қайд этган.

Фуқаролик кодексининг **634-моддасига** кўра, агарда қонун ҳужжатларида ёки пудрат шартномасида пудратчининг шартномада кўрсатилган ишни шахсан ўзи бажариш мажбуриятлари келиб чиқмаса, пудратчи ўз мажбуриятларининг бир қисмини бажариш учун бошқа шахслар — ёрдамчи пудратчиларни жалб қилишга ҳақли.

Бундай ҳолатда пудрат шартномаси бўйича буюртмачининг пудрат шартномаси бўйича мажбуриятларини бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлиги учун ёрдамчи пудратчи олдида бош пудратчи жавобгар бўлади.

Агар қонун ёки пудрат шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, буюртмачи ва ёрдамчи пудрат-

чининг ҳар бири бош пудратчи билан тузган шартномалар бузилиши билан боғлиқ талабларни бир-бирига қўйишга ҳақли эмас.

Ёрдамчи пудратчи томонидан бажарилган ишлар учун тўлов буюртмачи томонидан ишлар учун бош пудратчига тўловлар амалга оширилган-оширилмаганидан қатъи назар, бош пудратчи томонидан амалга оширилиши лозим.

Лекин, шунга қарамай ёрдамчи пудратчиларнинг бажарилган ишлар учун ҳақни буюртмачилардан ундиришни сўраб судга мурожаат қилиши ҳоллари кўп учрамоқда.

Хусусан, ёрдамчи пудратчи — «**Минор — қурилиш сервис**» масъулияти чекланган жамияти хўжалик судига даъво ариза билан мурожаат қилиб, жавобгарлар «**Зарбдор қурилиш**» ва академик лицейлар ва ҳунар техника коллежлари қурилиши бўйича дирекциясидан 11915206 сўм ундириб беришни сўраган.

Хўжалик судининг ҳал қилув қарори билан даъво рад этилган.

Апелляция суди ишни қайта кўриб чиқиб, даъвони қисман қаноатлангирган ва бош пудратчи — «Зарбдор қурилиш» шўъба корхонасидан даъвогар фойдасига 9456513 сўм асосий қарз, 992880 сўм пеня ундириб берилган.

Ёрдамчи пудратчи «Минор — қурилиш сервис» жамияти кассация шикоятни билан мурожаат қилиб, апелляция суди қарорини бекор қилиб, даъвони буюртмачи-дирекция ҳисобидан қаноатлантиришни сўраган.

Аниқланишича, «Минор — қурилиш сервис» жамияти - ёрдамчи пудратчи ва бош пудратчи «Зарбдор қурилиш» корхонаси ўртасида тузилган пудрат шартномасига кўра, ёрдамчи пудратчи академик лицейда пудрат ишларини бажарган. Ушбу ишларда буюртмачи — академик лицейлар ва ҳунар техника коллежлари қурилиши бўйича дирекция бўлиб, бу дирекция бош пудратчи — «Зарбдор қурилиш» корхонаси билан пудрат ишларини амалга ошириш бўйича шартнома тузган. қилинган ишлар топшириш ва қабул қилиш актлари билан ўз тасдиғини топган ва даъвогар бош пудратчи — «Зарбдор қурилиш» корхонаси ўртасида солиштирув далолатномаси тузилган.

Ёрдамчи пудратчи — «Минор — қурилиш сервис» жамияти томонидан ишларни бажарилганлик ҳолати ва унинг қиймати иш материаллари билан тасдиқланган ва тарафлар томонидан эъгироз билдирилмаган.

Ёрдамчи пудратчи тўғридан-тўғри буюртмачи билан ҳисоб-китоб қилиши мумкин, қачонки улар ўртасида бош

пудратчини розилигини олган ҳолда алоҳида ишларни бажариш учун шартнома тузилган бўлса (ФК 634- модданинг 4-қисми), ёхуд бош пудрат шартномаси ва ёрдамчи пудрат шартномасида гарафлар қилинган ишлар учун ёрдамчи пудратчи ҳисоб-китобни бош пудратчини четлаб ўтган ҳолда тўғридан-тўғри буюртмачи билан амалга оширишни белгилаб қўйган бўлсалар.

Қайд этилган ушбу иш бўйича шартномаларда бундай шартлар белгиланмаган. Шунинг учун апелляция судлов ҳайъати асосли равишда, қилинган ишлар учун билдирилган даъвони буюртмачи бош пудратчига тўловни амалга оширган-оширмаганидан қатъи назар, бош пудратчи — «Зарбдор қурилиш» шўъба корхонаси ҳисобидан қаноатлантирган.

Хўжалик судлари қурилиш пудрати билан боғлиқ низолар хусусида қарорлар қабул қилишда фақатгина хўжалик процессуал кодекси меъёрлари билан чекланиб қолмасдан, балки қурилиш пудрати муносабатларини тартибга солувчи моддий ҳуқуқ меъёрларини ҳам қўллашлари ва бу ҳақда қарорларда кўрсатишлари лозим.

Маълумки, қурилиш пудрати шартномасидан келиб чиқадиган ишларни ҳал этишнинг ўзига хос хусусиятларидан бири бу — бажарилган ишларни сифати юзасидан низолар ҳисобланади.

Суд амалиётидан кўринишича, кўп ҳолларда ишларни кўриш давомида буюртмачилар томонидан бажарилган ишларнинг сифати лозим даражада эмаслиги сабабли уни аниқлаш учун экспертиза тайинлашни сўраб мурожаат қилинган ҳоллар учрайди.

Ўзбекистон Республикаси Хўжалик процессуал кодексининг 67- моддасига кўра ишни кўриш вақтида келиб чиқадиган, махсус билимларни талаб қиладиган саволларни тушунтириб бериш учун хўжалик суди ишда иштирок этувчи шахснинг илтимосига кўра экспертиза тайинлайди.

Суд амалиётида эса ушбу тоифадаги ишларни кўришда нафақат тарафларнинг илтимосномалари, балки ишларни ҳар томонлама кўришлик ва далилларга баҳо беришлик учун суднинг ўзи томонидан ҳам экспертиза тайинланиши лозим бўлган ҳолатлар ҳам учрамоқда, лекин процессуал қонунчиликда судга бундай ваколат берилмаган.

Бизнинг фикримизча, хўжалик судларига ишни кўриш вақтида келиб чиқадиган, махсус билимларни талаб қиладиган саволларни тушунтириб бериш учун хўжалик суди

ишда иштирок этувчи шахсларнинг илтимосига кўра ва ўз гашаббуси билан экспертиза тайинлаш ваколати берилса, ишларни ҳар томонлама, батафсил ва ўз муддатида одилона кўрилиши учун имконият яратилади.

Бундан ташқари, хўжалик процессуал кодексининг **169 - моддасига** кўра ҳал қилув қарорини ўзгартириш ёки бекор қилиш учун қуйидагилар, иш учун аҳамиятли ҳолатларнинг тўлиқ аниқланмаганлиги, хўжалик суди аниқланган деб ҳисоблаган иш учун аҳамиятли ҳолатларнинг исботланмаганлиги, ҳал қилув қарорида баён қилинган хулосаларнинг иш ҳолатларига мувофиқ келмаслиги, моддий ёки процессуал ҳуқуқ меъёрларининг бузилганлиги ёхуд нотўғри қўлланилганлиги асос бўлади. Апелляция инстанцияси томонидан қайд этилган ҳолатлар мавжуд бўлганида хўжалик процессуал кодексининг **168- моддасига** кўра, ҳал қилув қарорини ўзгартириш, қарорни тўла ёки қисман бекор қилиб, янги қарор қабул қилиш мумкин. Лекин, апелляция инстанциясига юқорида қайд этилган ҳолатлар аниқланганида ҳал қилув қарорини бекор қилиб, ишни янгитдан кўриш ваколати берилмаган.

Бироқ, суд амалиётидан кўринишича, кўп ҳолларда биринчи инстанция судлари томонидан ишларни ҳар томонлама кўрмаслик, далилларга баҳо бермаслик, иш учун аҳамиятли далилларни сўраб олмасдан, барвақт хулосага келишлик (бу камчиликлар қурилиш пудрати шартномаларидан келиб чиқаётган низоларни ҳал этишда ҳам учрайди) кўплаб учрайди. Шунинг учун апелляция инстанциясига биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорини бекор қилиб, ишни янгитдан кўриб чиқишга юбориш ваколати берилиши, ишларни пухта, ҳар томонлама қонуний ва асослантирилган ҳолда кўриб чиқишлигининг муҳим омили бўлиб ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, судлар томонидан қурилиш пудрати шартнома муносабатлари бўйича низоларни моддий ва процессуал ҳуқуқ меъёрлари асосида ҳал этиш бўйича суд амалиётининг самарадорлигини ошириш, ўз навбатида, қурилиш пудрати шартномаси тарафларининг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилишнинг муҳим гарови бўлиб хизмат қилади.

III БОБ. ЧЕТ ЭЛ ИНВЕСТИЦИЯ ФАОЛИЯТИНИ ХУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШ ШАКЛЛАРИ ВА АСОСЛАРИ

1- §. ЧЕТ ЭЛ ИНВЕСТИЦИЯЛАРИ ТУШУНЧАСИ

«Инвестициялар», «чет эл инвестициялари» тушунчаларини ҳар хил таърифлаш мумкин. «Инвестициялар» сўзининг ўзи инглиз тилидан олинган бўлиб (*investments*), у «*капитал қўйилмалари*»ни англатади. Демак, «инвестициялар» ҳамда «*капитал қўйилмалари*» атамалари синонимлардир.

Чет эл инвестициялари тўғрисида гапирар эканмиз, авваламбор, давлат инвестициялари ва хусусий инвестицияларни фарқлаш лозим. Давлат инвестициялари — бир давлат ёки давлатлар гуруҳи бошқа давлатга берадиган заёмлар, кредитлардир. Бу ҳолда давлатлар ўртасидаги муносабатлар вужудга келиб, улар Халқаро шартномалар томонидан тартибга солинади ҳамда уларга нисбатан Халқаро ҳуқуқ нормалари қўлланилади. Хусусий банклар консорциуми (гуруҳи) давлатга инвестициялар берганда «*диагонал*» муносабатлар ҳам бўлиши мумкин.

Хусусий инвестициялар деганда бир мамлакатнинг хусусий фирмалари, компаниялари ёки фуқаролари бошқа мамлакатнинг тегишли субъектларига берадиган инвестициялар тушунилади. Инвестиция муносабатлари шу даражада мураккаб ва кўп қирралики, кўпинча давлатлар ўртасидаги муносабатлар хусусий шахслар ўртасидаги муносабатлар билан узвий боғланган бўлади. Бундай алоқа суброгацияда, яъни инвестор ўз ҳуқуқ ва талабларини давлатга топширганда яққол кўринади.

Қарздор давлатнинг у олган кредитлар бўйича моддий мажбуриятлари (масалан, фоизлар тўлови) хусусий инвестор мулкӣ ҳуқуқларининг тўлиқ ёки қисман қиймати ҳисобига қарздор мамлакатда қаноатлантирилганда (масалан, табиий ресурсларни ишлаб чиқишга доир ҳуқуқларни бериш) муносабатларнинг янада мукамалроқ конструкцияси ҳам бўлиши мумкин.

«Чет эл инвестициялари» гушунчасини ҳуқуқий маънода аниқлаш жуда муҳимдир. Чунки, фақат уларга нисбатан чет эл инвестициялари тўғрисидаги миллий қонун ҳужжатлари ҳамда тегишли Халқаро шартномалар қоидалари татбиқ этилади. Чет эл инвестицияларининг турли тушунчалари маълум қуйидаги таърифни келтириш мумкин. «Чет эллик инвесторлар томонидан тадбиркорлик фаолияти объектларига даромад олиш ҳамда билимлар бериш мақсадига қўшаётган мулкнинг ҳамда мулкӣ ҳуқуқларнинг барча турлари, шу жумладан, интеллектуал фаолият натижаларига доир ҳуқуқлар ва ашёвий ҳуқуқларга тааллуқли бўлмаган ҳуқуқлар чет эл инвестициялари ҳисобланади».

Давлатларнинг миллий қонун ҳужжатларида бошқа умумий тарифлар ҳам қўлланилиб, уларда келтирилган тарифдан айрим фарқлар мавжуддир. Масалан, **Қозғистон қонунида**¹ чет эл инвестициялари деганда чет эллик инвестор республикага олиб кирадиган ҳамда товарлар ишлаб чиқаришга ва хизматлар кўрсатишга мўлжалланган мулкнинг барча турлари, шунингдек шу мақсадда олиб кириладиган валюта маблағлари тушунилади.

1993 йилги **Украина Декретида**² Украинада амал қилаётган ҳуқуқ-тартибот доирасида чет эллик инвесторлар томонидан қўшилаётган бойликларнинг барча турлари ҳақида сўз боради. Бунда «*малакали инвестициялар*», яъни устав капиталининг камида 20 фоизини ташкил этадиган, айна вақтда, моддий ва номоддий ашёлар ҳамда ҳуқуқлар учун суммаси 50 минг АҚШ долларини ёки омонатлар, қимматли қоғозлар ва шу кабилар учун суммаси 500 минг АҚШ долларини (банклар учун сумма миқдори икки маротаба кўпаяди) ташкил этадиган инвестициялар тушунчаси киритилади.

Россия қонуни бўйича³ чет эл инвесторлар тадбиркорлик ва бошқа фаолият объектларига фойда (даромад) олиш мақсадига қўшадиган мулкӣ ва интеллектуал бойликларнинг барча турлари чет эл инвестициялари деб эътироф этилади.

Биз келтирган мисоллардан кўриниб турибдики, турли давлатларнинг қонунларида чет эл инвестициялари тушунчаси тарифларини асосий элементлари бир-бирига тўғри

¹ Советы Казахстана. 1995. 20 января.

² Ведомости Верховного Совета Украины. 1993. № 28. Ст. 302.

³ Ведомости Верховного Совета РСФСР. 1991. № 29. Ст. 1008.

келади. Ҳуқуқий адабиётларда ҳам инвестицияга умумий тариф беришга уринишлар қилинган. **А. Г. Богатирев** фикрига кўра, «*чет эл инвестициялари бир мамлакатдан турли кўриниш ва шаклларда олиб чиқилган ҳамда бошқа мамлакат ҳудудига корхонага (ёки ишга) қўшилган мол-мулк — хорижий капиталдир*»¹.

Юридик нуқтаи назардан бир неча жиҳатларга эътибор қаратиш лозим. Биринчидан, мулк институтининг инвестицияларни тушуниш учун аҳамияти, ҳар қандай инвестиция мулк ҳуқуқи объектидир. У давлат мулкида (давлат чет эл инвестициялари), хусусий юридик шахслар ёки фуқаролар мулкида (хусусий инвестициялар) бўлиши мумкин. Аммо «*чет эл мулки*» ҳамда «*чет эл инвестициялари*» тушунчалари ўртасида тенглик белгисини қўйиш керак эмас. Улар бир хил эмас, чунки мулк, умуман ва хусусан чет эл мулки - бу «*инвестициялар*» ва «*чет эл инвестициялари*» тушунчаларига қараганда кенгроқ тушунчалардир.

Мисол учун, хорижий давлат мулкида элчихона биноси бўлади, хорижий фуқаро мулкида эса турар жой. Лекин бу объектларга инвестициялар сифатида қараш мумкин эмас, чунки келтирилган мисолларда мулк (агар уй тадбиркорлик ёхуд бошқа хўжалик фаолияти мақсадларига хизмат қилмаса) ўзга мақсадга йўналтирилган. Мақсадга йўналтирилганлик (тадбиркорлик, хайрия фаолияти) муҳим аҳамият касб этади. Оддий ички инвестициялардан чет эл инвестицияларининг келиб чиқиш манбалари, уларнинг мулкдори (инвестори) ким эканлиги билан фарқ қилади. Ўзининг келиб чиқишига кўра улар хорижий капитал ҳисобланади. Чет эл инвестициялари мамлакатга бошқа давлатдан олиб кирилади, улар қабул қилаётган мамлакат иқтисодийётига бошқа давлат инвесторлари томонидан қўшилади.

Иқтисодий нуқтаи назардан қараганда хусусий чет эл инвестициялари заём ва кредитлар (ссуда капитали) тарзидаги инвестицияларга ҳамда тўғридан-тўғри ва портфель инвестициялари (тадбиркорлик капитали) тарзидаги инвестицияларга бўлиниши мумкин. Тўғридан-тўғри инвестициялар деганда одатда ишлаб чиқариш ва ўзга (қўшма ёки тўлиқ хорижий капиталга тегишли) корхоналарни инвестициялаш тушунилади. **Портфель инвестициялари** деганда *акциялар, облигациялар* ва бошқа қимматли қоғозларни сотиб олиш тушунилади.

¹ Богатирев А. Г. Инвестиционное право. М., 1992. С.12

Чет эл инвестициялари тўғрисидаги қонуннинг таъсир доираси кучи буларнинг барча шаклларига ёки фақат тўғридан-тўғри ҳамда портфель инвестицияларига нисбатан гатбиқ этилиши мумкин. *Мисол учун, Эстония қонуни*¹ инвестицияларни Эстония Республикасида жойлашган корхоналарга қўшилган инвестициялар билангина чеклаб қўяди. **Қозоғистон қонуни**² эса, ўз таъсир доирасидан махсус молия муассасалари томонидан берилган кредитларни истисно этган (*Қозоғистон Чет эл инвестициялари тўғрисидаги қонуни. 1994 йил, 1- модда*).

Соф юридик характерга эга бўлган яна бир жиҳатта эътибор қаратиш лозим. Чет эл инвестициялари деганда қабул қилаётган мамлакатга унинг миллий қонун ҳужжатларига мувофиқ олиб кирилган барча мулккий бойликлар тушунилади.

Қонун ҳужжатларида ҳамда халқаро шартномаларда бериладиган чет эл инвестициялари турлари (шакллари)нинг рўйхати, одатда тўлиқ эмас, балки намунавий бўлади, чунки юқорида айтганимиздек, инвестициялар тушунчаси чет эллик инвестор қабул қилаётган мамлакат ҳудудида қўшадиган мулккий бойликларнинг барча турларини қамраб олади.

Бу рўйхатга қуйидагилар киради:

биринчидан, кўчмас ва кўчар мулк (бинолар, иншоотлар, асбоб-ускуналар ва бошқа моддий бойликлар) ҳамда тегишли мулккий ҳуқуқлар, шу жумладан гаров ҳуқуқи;

иккинчидан, пул маблағлари: акциялар, омонатлар, облигациялар ёки ширкатлар, корхоналар, шу жумладан қўшма корхоналарда иштирок этишнинг бошқа ҳар қандай шакллари;

учинчидан, иқтисодий бойликларни яратиш учун қўшилладиган пул маблағлари ёки иқтисодий аҳамиятга эга бўлган хизматлар кўрсатиш бўйича талаб этиш ҳуқуқи;

тўртинчидан, кўпинча интеллектуал мулкка (шу жумладан, саноат мулкига) доир ҳуқуқлар деб таърифланадиган интеллектуал фаолият натижаларига бўлган ҳуқуқлар;

бешинчидан, қонун ёки шартнома асосида берилладиган Хўжалик фаолият юритишга доир ҳуқуқлар, шу жумладан, хусусан, табиий ресурсларни қидириш ҳамда улардан фойдаланиш ҳуқуқлари.

Чет эл инвестицияларининг шу турларидан айримлари изоҳлашни талаб этади. Интеллектуал мулк (шу жумладан, саноат мулки) деганда муаллифлик ҳуқуқларини, ихтироларга, саноат намуналарига, фойдали моделларга, товар

¹ Ведомости Эстонской Республики. 1991. № 31. Ст. 376.

² Советы Казахстана 1995. 20 января.

белгиларга ёки хизмат кўрсатиш белгиларига доир ҳуқуқларни, шунингдек, «goodwill»ни тушуниш лозим (*бу тушунча корхонанинг обрўсини, унинг ишчанлик алоқаларининг таркибини, қийматини англатади*).

Бу гуруҳга технологияга, ахборотга ҳамда «ноу-хау»га доир ҳуқуқлар киради.

Халқаро битимлар ҳам капитал қўйилмаларига, ҳам капитал қўйилмаларининг натижасида, хусусан фойда ёки фойда улуши, дивидендлар, фоизлар, лицензия ёки ўзга мукофот пуллари, техник ёрдам ҳамда техник хизмат учун тўловлар, шунингдек бошқа мукофот пуллари сифатида олинадиган даромадларга нисбатан татбиқ этилади.

2- §. ЧЕТ ЭЛ ИНВЕСТИЦИЯЛАРИНИНГ ШАКЛЛАРИ

Миллий қонун ҳужжатлари назарда тутадиги, хорижий инвестициялаш қўшма корхона тузганда *улуш қўшиб қатнашиш, мавжуд корхоналарда иштирок этиш улушларини, акцияларни, пайларни, қимматли қоғозларни сотиб олиш* йўли билангина эмас, балки чет эллик инвесторларга тўлиқ тегишли бўлган корхоналарни, шунингдек, *хорижий юридик шахслар филиалларини тузиш*, ердан ҳамда бошқа табиий ресурслардан фойдаланиш *ҳуқуқларини сотиб олиш*, шунингдек, ўзга мулкый ҳуқуқларни сотиб олиш ҳамда қонун ҳужжатлари таъқиқламаган бошқа инвестиция фаолиятини амалга ошириш орқали олиб борилиши мумкин.

Амалиёт учун шуниси ҳам муҳимки, инвестиция қонун ҳужжатлари чет эллик инвесторларнинг давлат тасарруфидан чиқариш ҳамда хусусийлаштиришни амалга оширишда иштирок этиш имкониятини тўғридан-тўғри назарда тутати. Бундай корхоналарнинг хорижий жисмоний ва юридик шахслар томонидан сотиб олинishi чет эл инвестициялари тўғрисидаги миллий қонун ҳужжатлари ҳамда бошқа қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Давлатларнинг миллий қонун ҳужжатлари чет эл инвестициялари учун турли имкониятларни таъминлашга қаратилгандир. **Чет эллик инвесторга миллий қонун ҳужжатлари қандай имкониятлар бермоқда, деган саволга қуйидаги ҳаракатлар рўйхати жавоб бериши мумкин:**

- 1) қўшма корхоналар тузиш йўли билан, шунингдек, мавжуд корхоналарда иштирок этиш улушини (пайларни, акцияларни) сотиб олиш орқали улуш қўшиб қатнашиш;
- 2) хусусийлаштиришда иштирок этиш;

- 3) чет эллик инвесторга гўла тегишли бўлган корхоналар тузиш;
- 4) хорижий шахслар иштирокида банклар тузиш;
- 5) корхоналарни сотиб олиш;
- 6) шўъба корхоналари, филиаллар, ваколатхоналар тузиш;
- 7) ердан ва бошқа табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқларини сотиб олиш;
- 8) давлатнинг қимматли қоғозларини сотиб олиш;
- 9) маҳаллий юридик шахсларнинг қимматли қоғозларини сотиб олиш;
- 10) ўзга мулкый ҳуқуқларни сотиб олиш;
- 11) концессия шартномаларини тузиш;
- 12) қабул қилаётган мамлакатнинг юридик шахслари ҳамда фуқаролари билан шартномалар тузиш;
- 13) эркин иқтисодий зоналарда ҳўжалик фаолияти юритиш.

3- §. МИЛЛИЙ ҚОНУН ҲУЖЖАТЛАРИГА КўРА ЧЕТ ЭЛ ИНВЕСТИЦИЯЛАРИНИНГ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИНИШИ

Чет эл инвестицияларини тартибга солиш учун инвестиция фаолияти ҳамда чет эл инвестициялари тўғрисидаги махсус қонунлар билан бирга Фуқаролик қонун ҳужжатларининг қоидалари, *мулк тўғрисидаги, ер тўғрисидаги, ер ости бойликлари тўғрисидаги, корхоналар ҳамда тадбиркорлик фаолияти тўғрисидаги* умумий қонун ҳужжатлари, шунингдек, **акциядорлик, банкка оид, солиқ** ҳамда **божхона** қонун ҳужжатлари муҳим аҳамият касб этади.

Хорижий мамлакатлар тажрибасини ўрганиш шуни кўрсатмоқдаки, бундай миллий қонун ҳужжатларига эҳтиёж авваламбор кўп укладли иқтисодиётга эга бўлган мамлакатларда вужудга келади. Улар чет эл инвестициялари учун имтиёзли режим, қулай иқлим яратишга интилади. *Мисол учун*, бундай ҳолат **Африкада** кузатилиб, у ерда чет эл инвестицияларининг кодекслари ҳамда бошқа инвестиция қонунлари қабул қилинган. **Лотин Америка** мамлакатларида (**Аргентина, Бразилия**) чет эл инвестициялари тўғрисидаги қонунлар билан бирга махсус тармоққа оид кодекслар қабул қилинган (*масалан, Мексиканинг 1958 йилдаги Нефть қонуни* ҳамда 1965 йилдаги *Тоғ қонуни*)¹. **Эрон, Ҳиндистон,**

¹Қаранг: Бу ҳақда Вознесенский Н. Н. Иностранные инвестиции и смешанные предприятия в странах Африки. М., 1975.

Филиппин ва бошқа мамлакатларнинг қонун ҳужжатларида чет эл инвестицияларига катта эътибор берилади. Маълумки, ривожланган бозор иқтисодиётига эга бўлган мамлакатларда (**АҚШ, Германия, Франция**) чет эл инвестициялари тўғрисида махсус қонунлар йўқ. Одатда, чет эллик инвесторлар фаолиятига ҳамда умуман хорижий капиталнинг йўл кўйилишига нисбатан Фуқаролик ёки савдо кодексларининг умумий қоидалари, ушбу мамлакатларда тадбиркорлик фаолиятини тартибга солувчи нормалар қўлланилади.

А. Г. Богатирев фикрига кўра, *бундай қонун ҳужжатларига эҳтиёж бу мамлакатларда вужудга келмайди, чунки инвестиция жараёнларини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш умумий характерга эга бўлган ҳамда ривожланган бозор иқтисодиёти шароитида товар-пул муносабатларини тартибга солувчи қонун ҳужжатлари билан таъминланади. Капитал, товарлар, меҳнат ва шу кабиларнинг бозори мавжудлигини назарда тутуди*¹. Бошқача айтганда, чет эл инвестициялари учун алоҳида шарт-шароит ва алоҳида тартиб яратиш талаб этилмайди.

Шуниси қизиқарлики, *Япония* урушдан кейинги дастлабки йилда чет эл инвестициялари тўғрисида *махсус қонунлар* қабул қилган, сўнгра эса иқтисодий ривожланиш сари бу қонунлар бекор қилинган. Демак, англаш мумкинки, *бу ривожланган бозор иқтисодиётига эга бўлган мамлакатларда чет эллик инвесторлар учун алоҳида шарт-шароитлар, истиснолар (ёки имтиёзлар) бўлиши мумкин эмаслигини англамайди, лекин бу умумий қонун ҳужжатларида ифода этилади*².

Канада бошқа йўл билан, яъни *чет эл инвестицияларини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш соҳасида ягона ҳужжат қабул қилиш йўли билан борди*. Бу кўп жиҳатдан унинг ташқи иқтисодий сиёсатининг хусусиятларига, авваламбор, **АҚШ**га нисбатан бўлган хусусиятларига боғлиқ эди. 1973 йилда бу мамлакатда чет эл инвестициялари тўғрисидаги *қонун қабул қилинган бўлиб, у 1985 йилда Канадада инвестициялар тўғрисидаги қонун билан алмаштирилди*³.

¹ Богатирев А. Г. Инвестиционное право. М., 1992. С.72, 83-84.

² Хорижий мамлакатларнинг инвестицияларга тааллуқли қонун ҳужжатларининг багафсил таҳлили куйидаги ишда берилди: Доронина Н. Г., Семилютин Н. Г. Правовое регулирование иностранных инвестиций в России и за рубежом М., 1993. С. 30-45.

³ Қаранг: Доронина Н. Г., Семилютин Н. Г. Ўша асар. С.7

Хитой чет эл инвестицияларини жалб қилиш йўлига ўтгач режали иқтисодиёт шароитида чет эл инвестициялари учун алоҳида ҳуқуқий режим яратишни назарда тутадиган *махсус қонунлар* қабул қила бошлади. Бунга 1979 йил 1 июлда Хитой капитали ва хорижий капитал иштирокидаги *қўшма корхоналар тўғрисидаги қонун қабул қилиниши билан асос солинади*¹. Сўнгра, Хорижий капитал корхоналари тўғрисидаги қонун (1986 йил 12 апрелда), *Гуандун провинциясининг алоҳида иқтисодий зоналари тўғрисидаги Низом* (1979 йил 1 июлда), *Хитой ва хорижий капитал иштирокидаги қўшма корхоналар тўғрисидаги қонунни қўллаш ҳақидаги Низом* (1983 йил 20 сентябрда), Хитой Халқ Республикаси Давлат Кенгашининг «*Чет эл инвестицияларини рағбатлантириш тўғрисида*»ги қарори (1986 йил 11 октябрда) ҳамда бошқа ҳужжатлар қабул қилинди².

Хитойнинг қонун жиҳатидан тартибга солиш тажрибаси МДХ қатор мамлакатларининг *чет эл инвестициялари тўғрисидаги қонунларини* шакллантиришга анча таъсир этди.

Ҳозирги шароитда, *бир томондан*, мамлакатта иложи борича чет эл инвестицияларини жалб қилиш, *иккинчи томондан* эса, мамлакатда вужудга келаётган тадбиркорликни ҳимоя қилиш сиёсатини ўтказиш шароитида чет эл инвестициялари тўғрисидаги *махсус қонунлар зарур*. Чунки хорижий капиталнинг иқтисодиётга ҳамда чет эл корхоналари хўжалик фаолиятига қўшилиши махсус ҳуқуқий тартибга солишни талаб этади. Шундай қилиб, бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида махсус инвестиция қонунлари сақланиши керак. Гарчи, уларнинг аҳамияти ва салмоқли ҳиссаси ўзгариб боради. Агар бозорга ўтиш узоқ муддатли бўладиган бўлса, бизнинг назаримизда, инвестиция қонунлари нафақат сақланиб қолади, балки янада раванқ топади.

4- §. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ЧЕТ ЭЛ ИНВЕСТИЦИЯЛАРИ ТЎҒРИСИДАГИ АСОСИЙ ҚОНУНЛАРИ (1991—2001 й.)

Чет эл инвестициялари тўғрисидаги қонун ҳужжатларини қабул қилиш — чет эл инвестицияларини жалб қилишга нисбатан давлат сиёсатининг кўринишларидан бири бўлиб ҳисобланади.

¹ Қаранг: Китайская Народная Республика. Законодательные акты. М., 1989. С.286.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992. №89, 325-молла.

Ўзбекистон Республикасининг чет эл инвестицияларини тартибга солиш соҳасидаги махсус қонунчилик негизи қуйидагича:

1. 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган «*Чет эл инвестициялари тўғрисида*»ги Қонун¹.

2. 1998 йил 24 декабрда қабул қилинган «*Инвестиция фаолияти тўғрисида*»ги Қонун².

Энди Ўзбекистон миллий қонун ҳужжатлари инвесторларга берадиган **асосий кафолатларни** санаб ўтаемиз³.

Биринчидан, Ўзбекистон Республикасида чет эл инвестициялари национализация ва реквизиция қилинмайди.

Иккинчидан, чет эллик инвесторларнинг қонуний фаолияти натижасида олинган уларнинг чет эл валютасидаги даромади ва бошқа маблағларини чет элга ўтказиш ҳеч қандай чекловларсиз кафолатланади, шунингдек, олиб кириладиган хом ашё, бутловчи буюмлар ҳамда замонавий технологиялар импорти бўйича олинадиган даромаднинг конвертацияси сўзсиз таъминланади.

Учинчидан, хорижий жисмоний ва юридик шахсларга давлат мулкни хусусийлаштириш жараёнида, шу жумладан кўчмас мулкни сотишда эркин қатнашиш кафолатланади. Чет эллик инвесторлар мулкий ҳуқуқларни, шу жумладан савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектларига, шунингдек турар хоналарга улар жойлашган ер участкалари билан биргаликда бўлган мулк ҳуқуқларини, ерга ва табиий ресурсларга эгаллик қилиш ҳамда улардан фойдаланиш ҳуқуқини сотиб олишга ҳақли.

Тўртинчидан, чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар ўзининг ишлаб чиқариш маҳсулотини лицензиясиз экспорт қилишга ҳамда ўзининг ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун маҳсулотни импорт қилишга, шунингдек қўшма корхоналар устав фондига қўшиш учун бож тўловларисиз мол-мулкни олиб киришга ҳақли⁴.

Амалдаги қонун ҳужжатлари кафолатлар бериш билан бир қаторда чет эллик инвесторлар учун бир қанча солиқ

¹ Қаранг. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборот-номаси. 1998. № 5—6. 91- мода.

² Қаранг. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборот-номаси. 1998. № 1. 10- мода.

³ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари чет эллик инвесторларга берадиган аниқ кафолатлар ва имтиёزلарни 6- иловада ҳаранг.

⁴ И. А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, тараққиёт шартлари ва кафолатлари. Т., Ўзбекистон. 1997. 276—277- б.

имтиёзлари беради. Улар, башарти, давлатнинг инвестиция дастурига киритилган лойиҳаларни инвестициялашда иштирок этса, етти йил муддатга даромад солиқи тўлашдан озод этилади.

Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарнинг ишлаб чиқаришни кенгайтиришга ҳамда технологик жиҳатдан қайта жиҳозлашга йўналтириладиган даромад қисми ҳам солиқдан озод этилади.

Қўшма корхоналарнинг инвестицияларни амалга ошириш учун олинган кредитларни қайта молиялаштиришга ва тўлашга йўналтириладиган маблағлари солиққа тортилмайди.

Чет эл капитали иштирокидаги ишлаб чиқариш корхоналари учун солиққа тортишнинг турли ставкалари жорий этилиб, улар чет эллик инвесторнинг қўшма корхонаси устав фондидаги улушига қараб тегишли солиқ ставкаларини камайтиришни назарда тутди.

Хорижий капиталининг устав фондида 30 фоиздан ортиқ улуши бўлган ҳамда қишлоқ хўжалиги маҳсулотини, халқ истеъмоли товарларини ва қурилиш материалларини, тиббий асбоб-ускуналарни, қишлоқ хўжалиги, енгил ва озиқ-овқат саноати учун мўлжалланган машина ва асбоб-ускуналар ишлаб чиқариш ҳамда уларга қайта ишлов беришга, иккиламчи хом ашёга ва маиший чиқиндиларга ишлов беришга ихтисослашган қўшма корхоналар рўйхатдан ўтказилган пайтдан бошлаб икки йил мобайнида даромад солиқи тўлашдан озод этилади.

Ўз эҳтиёжлари учун республикага олиб кириладиган мол-мулк, хорижий шерикнинг чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар устав капиталига мулкий қўйилма, шунингдек Ўзбекистон иқтисодиётига умумий суммаси 50 млн. АҚШ долларида ортиқ бўлган тўғридан-тўғри инвестициялар бож тўловларидан озод этилади.

Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар учун ҳозир амал қиладиган имтиёзларнинг тўлиқ бўлмаган рўйхати ана шулардан иборат. Бундан ташқари, хорижий капитал иштирокидаги корхоналар республиканинг барча корхоналарига берилган солиқ имтиёзларидан фойдаланади.

Чет эллик инвесторларга кўмаклашиш мақсадида Ўзбекистонда махсус ташкилотлар ва муассасаларнинг тармоғи — чет эл инвестициялари бўйича агентлик, товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси, экспорт-импорт бўйича суғурталаш миллий компанияси тузилган.

«Ўзбекинвест» АИГ (АҚШ) билан биргаликда штаб-квартираси Лондонда жойлашган сиёсий хавфларни суғурталаш бўйича «Ўзбекинвест Интернетл» қўшма компаниясини таъсис этдилар. Таъсисчилари Халқаро молия корпорацияси, Европа Тараққиёт ва Ривожланиш банки, «Малайан Бэнк Берхард» банки (Малайзия) ҳамда ўзимизнинг Ташқи Иқтисодий Фаолият Миллий банки бўлган лизинг компанияси ташкил этилган.

Ўзбекистонда чет эл инвестицияларининг мустақкам суғурта ҳимояси таъминланмоқда. Халқаро тажрибада қабул қилинганларга нисбатан пастроқ суғурталаш база ставкалари таъминланмоқда. Тўловлар амалга оширилмаган тақдирда Ўзбекистон Республикасига ўз капиталини инвестициялаган чет эллик кредиторлар суғурта ҳолати вужудга келганидан сўнг атиги 30 кун ичида (гарчи жаҳон тажрибасида бу муддат 180 кун қилиб белгиланган) талаб билан мурожаат этиш имкониятига эга.

Республикада чет эллик инвесторларга бериладиган кафолатлар, имтиёзлар ва рағбатлантиришларнинг келтирилган, тўлиқ бўлмаган рўйхати шундан далолат берадики, Ўзбекистон ҳамкорлик, капитални қўшиш учун мақбул мамлакатдир¹.

Экспорт салоҳиятини кенгайтириш, Халқаро молия ва экосиёсий ташкилотлар билан алоқаларни мустақкамлаш, чет эл инвестицияларининг мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишлари ва дастурларини амалга ошириш учун кенг жалб қилинишини таъминлаш бўйича ишларнинг ташкил этилишини янада такомиллаштириш мақсадида **2001 йил 5 мартда** Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ўз аппарати таркибида **Ташқи иқтисодий алоқалар ва хорижий инвестициялар департаментини** ташкил этди². Ўзбекистон Республикаси ҳукумати «**2001—2002 йилларда хорижий инвесторларни жалб қилган ҳолда корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш бўйича келгусидаги чора-тадбирлар тўғрисида**»ги Қарорни ҳам қабул қилди.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда мамлакат иқтисодиётига чет эл инвестицияларини кенг жалб қилиш учун зарур қонунчилик ҳамда институционал асослар яратилди.

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, тараққиёт шартлари ва кафолатлари. Т., Ўзбекистон. 1997. 278—279-б.

² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 5 мартдаги «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Ташқи иқтисодий алоқалар ва хорижий инвестициялар департаментини ташкил этиш тўғрисида»ги 112-сонли Қарори.

5- §. ЧЕТ ЭЛ ИНВЕСТИЦИЯЛАРИНИ ТАРТИБГА СОЛИШ БЎЙИЧА КЎП ТОМОНЛАМА ШАРТНОМАЛАР

Чет эл инвестициялари кириб келишидан манфаатдор давлатлар учун инвесторлар ҳуқуқларининг ҳимоясини ҳамда бошқа мамлакатлардаги капитал қўйилмалари муносабати билан эҳтимоли бўлган таваккалчиликларнинг камайишини таъминлашга қаратилган кўп томонлама халқаро шартномаларда қатнашиш маълум аҳамият касб этади.

Бундай шартномалардан бири **1985 йилда** қабул қилинган **Сеул Конвенцияси** бўлиб, у **1988 йил 12 апрелда** кучга кирган. Мазкур Конвенцияга кўра давлат ва хусусий суғурталаш тизими чет эл инвестицияларини суғурталаш Халқаро кўп томонлама тизим билан тўлдирилади. Сеул Конвенциясига биноан инвестицияларни кафолатлаш бўйича кўп томонлама агентлик (МИГА) тузилади. Агентлик вазифалари Сеул Конвенцияси иштирокчи давлатларнинг инвестициялари таъсирига тушиши мумкин бўлган нотижорат таваккалчиликларни суғурталаш ҳамда қайта суғурталаш шартномаларини тузишдан иборатдир. Агентлик мазкур Конвенция мақсадлари учун ривожланаётган деб ҳисобланадиган, Конвенцияда иштирок этувчи ривожланаётган давлатларга инвестициялар оқимини таъминлаш бўйича фаолиятни кенгайтириш мақсадида қўшимча молиялашни ҳам амалга ошириши мумкин¹.

МИГАнинг ҳуқуқий мақомини белгилаш жуда қийин вазифадир. Ўз табиатига кўра халқаро ҳуқуқ субъекти ҳамда халқаро ташкилот бўлиб, у айни вақтда чет эл инвестициялари билан боғлиқ таваккалчиликларни суғурталаш соҳасидаги соф тижорат фаолияти билан шуғулланади ва тижорат корпорацияси (суғурта компанияси) ҳисобланади. Халқаро ташкилот ҳисобланувчи, лекин суғурталовчи бўлмиш МИГА суғурталаш шартномасининг тарафларидан бири, шартнома бўйича унинг контрагентлари эса хорижий давлатларнинг хусусий (юридик ва жисмоний) шахслари бўлмиш чет эллик инвесторлардир. Улар ўртасида шартнома

¹ Бу Конвенция тўғрисида қаранг: Богатырев А. Г. Инвестиционное право. М., 1992. С. 223; Доронина Н. Г., Семилютина Н. Г. Многосторонние международные конвенции в области защиты иностранных инвестиций и российское законодательство//Сов. Государство и право, 1992, № 10. С. 90—92.

тузиш мумкинлигининг ажралмас шарти МИГАга ҳам инвестор жойлашган мамлакатнинг, ҳам инвестициялар қабул қилувчи мамлакатнинг аъзолигидир.

Суғурта ҳолати юз берганда (масалан, даромад суммасини чет элга ўтказишда чекловлар жорий этиш, хорижий мулкнинг национализация қилиниши, қабул қилувчи давлат билан чет эллик инвестор тузган контрактнинг бузилиши ва ҳ.к.) МИГА кафолат олган чет эллик инвесторга одатда у кўрган зарарларнинг 90 фоизигача бўлган шартномада белгиланган суммани тўлаш мажбуриятини олади. МИГА ва чет эллик инвестор ўртасида тузилган шартномага биноан халқаро агентликка суброгация ҳуқуқи бўйича барча ҳуқуқлар ҳамда хусусий инвесторнинг қабул қилувчи давлатга нисбатан бўлган талаблари (Сеул Конвенциясининг **17-моддаси**) ўтади. ҳуқуқлар ўтган пайтдан бошлаб низоларни ҳал қилиш хусусий халқаро ҳуқуқни қўллаш соҳасидан халқаро ҳуқуқ соҳасига ўтиб, унда Халқаро ҳуқуқнинг иккита субъекти (халқаро ташкилот ва давлат) тарафлар ҳисобланади.

Сеул Конвенциясида *100 дан ортиқ давлатлар*, шу жумладан **Ўзбекистон, Россия** иштирок этади. Капитални экспорт қилувчи давлатларнинг ва, айниқса, импорт қилувчи давлатларнинг МИГА суғурта фондини шакллантиришда иштирок этиши инвестицияларнинг *реципиент* — давлати томонидан инвесторга нисбатан дискриминация характериға эга бўлган ҳамда чет эллик хусусий инвесторга зарар етказиши мумкин бўлган чораларни кўриш қисмида катта тийиб туриш таъсирини ўтказди.

Ўзбекистон Республикаси Сеул Конвенциясини **1992 йил 2 сентябрда ратификация** қилган бўлиб, у Ўзбекистон Республикаси учун **1992 йил 24 сентябрда** кучга кирди.

Ҳозирги пайтда кенг қўлланиладиган кўп томонлама шартнома — давлатлар ҳамда хорижий шахслар ўртасида инвестиция низоларини ҳал қилиш тартиби тўғрисидаги **Вашингтон Конвенциясидир**¹.

Ўзбекистон Республикаси Вашингтон Конвенциясини **1994 йил 6 майда** ратификация қилган, шунингдек, у Ўзбекистон учун **1995 йил 5 августда** кучга кирди.

¹ Конвенция матни ва шарҳини куйидагиларда ҳаранг: Советский журнал международного права. 1991. № 2. С. 210; Богатырев А. Г. Инвестиционное право. М., 1992. С. 196—206; Доронина Н. Г., Семилютина Н. Г. Правовое регулирование иностранных в России и за рубежом. М., 1993. С. 106.

Чет эл инвестицияларини амалга ошириш борасида инвесторларни ҳамда улар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш муаммоси нафақат икки томонлама давлатларо шартномалар даражасида, балки кўп томонлама асосда, асосан шартномалар предметини талқин қилиш ҳамда улар бўйича мажбуриятларни тарафлар — мамлакатлар ижро этиши муносабати билан юзага келадиган давлатлараро низоларни ҳал этиш қисмида ҳам ҳал қилишни талаб этади. Давлатлараро низоларни ҳал қилишнинг ҳуқуқий механизми капитал ҳаракатланиши билан боғлиқ трансчегара операцияларни амалга оширишда инвесторларнинг мулкӣ манфаатларини ҳимоя қилиш таъсирчан иқтисодий тизимини яратишни талаб этди. Вашингтон Конвенцияси 1965 йил 18 мартда имзоланган бўлиб, 1966 йил 14 октябрда кучга кирган.

Конвенциянинг мақсади *Тараққиёт ва ривожланиш халқаро банки* ҳузурида Инвестиция низоларини тартибга солиш бўйича халқаро марказни таъсис этишдир. Конвенцияга кўра давлатлар ҳамда улар ҳудудида амал қилаётган инвесторлар ўртасида келишмовчиликлар юзага келган тақдирда инвесторлар ўзлари мансуб бўлган давлат ҳимоясига эмас, балки Инвестиция низоларини тартибга солиш бўйича Халқаро марказга (ИНТСХМ) мурожаат этишлари мумкин.

Вашингтон Конвенцияси давлатлар ўртасида тузилган шартномаларни шарҳлаш ҳамда қўллаш бўйича низоларни ҳал этиш тартибини белгилайди.

Тарафлардан бири давлат бўлган бундай низоларнинг ўзига хос характери хусусан қўлланиладиган ҳуқуқ масалаларини тартибга солишда акс эттирилган. Вашингтон Конвенциясининг **42-моддасига** биноан *«арбитраж низони тарафларнинг битимига мувофиқ ҳуқуқ нормаларига биноан кўриб чиқади. Тарафларнинг битими бўлмаган тақдирда арбитраж низонинг тарафи бўлмиш Келишилаётган давлат ҳуқуқини, шунингдек қўлланилиши мумкин бўлган халқаро ҳуқуқ нормаларини қўллайди»*.

Конвенцияда иштирок этувчи давлатлар арбитраж қарорларининг *«ўз ҳудуди доирасида мазкур давлат суд органининг якуний қароридек ижро этилишини таъминлаш мажбуриятини олдилар»*.

Мамлакатларнинг Вашингтон Конвенциясига қўшилиши билан аксарият давлатларнинг, хусусан икки томонлама шартномалари бўлмаган давлатларнинг инвесторлари билан муносабатлардаги низоларни ҳал қилиш универсал тизими яратилади. Бу барча инвесторлар билан бўлган низолар учун бир хил тартиб яратиб беради.

ГАТТ доирасида **Уругвай** музокаралари борасида «**Савдо билан боғлиқ инвестиция чора-тадбирлари бўйича битим**» (СБИЧ) қабул қилинди. Битим биринчи катга ва, пировард натижада, кўп томонлама савдо тизими доирасида инвестиция битими бўйича музокараларни олиб боришнинг муваффақиятсиз уринишидир. Инвестиция тортишувларининг ҳимоячилари Уругвай раундида инвестицияларни ҳимоялаш учун янги кўп томонлама битим тузишга катта умид боғлаган эди. Оппонентлар кўп томонлама инвестиция музокараларига қарши бўлиб, ГАТТ раҳнамолигида инвестицияларни муҳокама қилишдан бош тортди. Шу муносабат билан инвестиция чора-тадбирлари бўйича битимни тузиш, айниқса, диққатга сазовордир. **СБИЧ** бўйича битим нафақат миллий режим тамойилларини бирлаштиради, балки узоқроқ мақсадни кўзлаб, аъзолардан интеллектуал мулкни ҳимоя қилиш учун ўз ички қонунларини ўзгартиришни, маълум минимал андозаларни бирлаштиришни талаб этади. СБИЧ бўйича битимда интеллектуал мулкни ҳимоя қилиш муваффақиятини англаш инвестициялаш соҳасида келгуси иш учун йўл кўрсатиши мумкин. Қабул қилинган СБИЧ бўйича битим инвестицияларни ҳимоя қилишга баҳоли қудрат ўз ҳиссасини қўшмоқда. У бўйича келишув ва музокаралар **БСТ** (Бутунжаҳон савдо ташкилоти) аъзолари ўртасида тегишли қоидаларнинг эволюциясига йўл очади ҳамда инвестициялаш учун кўп томонлама қоидаларни белгилаш юзасидан келгусидаги уринишларга асослар таъминлайди. қабул қилинган битим МДХ мамлакатлари учун, айниқса, **Россия** ва **Ўзбекистон** учун мазкур мамлакатлар БСТга қўшилиши арафасида қизиқиш уйғотади.

6- §. ЧЕТ ЭЛ ИНВЕСТИЦИЯЛАРИНИ РАҒБАТЛАНТИРИШ ВА ҲИМОЯ ҚИЛИШ ТЎҒРИСИДАГИ ИККИ ТОМОНЛАМА ХАЛҚАРО ШАРТНОМАЛАР

Халқаро тажрибада чет эл инвестициялари кўп томонлама шартномалар билан бир қаторда икки томонлама халқаро шартномалар тузиш йўли билан ҳам тартибга солинади.

1980—1990 йилларда чет эл инвестицияларини ҳимоя қилиш ва рағбатлантириш тўғрисидаги шартномалар капитални экспорт қилувчи мамлакатларнинг ривожланаётган давлатлардаги инвестициялаш сиёсатининг асосий воситаларига айланди. Агар 1987 йилда бундай шартномаларнинг

270 таси амал қилган бўлса¹, 10 йилдан кейин эса, яъни 1997 йил 1 январь ҳолатига кўра 162 та мамлакат иштирокида уларнинг **1330 таси** тузилди. Буларнинг **180 таси фақат 1996 йилнинг ўзида тузилган**, яъни шартномалар ҳар икки кунда тузиларди².

Агар олдин бундай икки томонлама шартномалар капитал қўйилмаларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги шартномалар деб аталган бўлса, кейинчалик «**капитал қўйилмаларини рағбатлантириш ҳамда ўзаро ҳимоя қилиш тўғрисидаги битим**» номи умумэтироф этган ҳолда кенг тарқалди. Ушбу номнинг афзаллиги шундан иборатки, унда биринчи ўринда айнан инвестицияларни рағбатлантириш турган бўлиб, сўнгра эса уларнинг ҳимояси тўғрисида фикр юритилади. *Ҳар қандай бундай битимнинг мақсади — қулай инвестиция иқлими яратиш йўли билан капитал қўйилмаларини ўзаро амалга оширишни айнан рағбатлантиришдир.*

Ўзбекистон учун чет эл инвестицияларини рағбатлантириш ва ҳимоя қилиш тўғрисидаги икки томонлама шартномаларнинг ўз тизимини шакллантириш хосдир.

1992 йилдан бошлаб Ўзбекистон Республикаси инвестицияларни рағбатлантириш ва ўзаро ҳимоя қилиш тўғрисидаги битимларни ҳарийб *40 та мамлакатлар билан*, шу жумладан, **Болгария Республикаси, Бельгия-Люксембург иқтисодий иттифоқи, Россия Федерацияси, Малайзия, Қозоғистон Республикаси** ва бошқалар билан тузди³.

Бу шартномалар деярли кенг таърифланган инвестициялар тушунчаси билан бирга, одатда, давлатлар ўзларига оладиган ўз ҳудудида бошқа давлат инвесторларининг фаолияти билан боғлиқ бўлган **4 та асосий ҳолатдан иборат бўлади:**

биринчидан, миллатга қулайроқ режим (ҚР) ёки миллий режим (МР) яратиш;

иккинчидан, чет эл инвестицияларининг национализация ва экспроприациядан ҳимоя қилинишини таъминлаш;

учинчидан, инвесторга ўз даромадлар ва капиталларини чет элга тўсқинликсиз ўтказиш имкониятини бериш;

¹ Bilateral investment, UN, NY. 1988. ST/CTS/65. P.6.

² Қаранг.: Доклад о мировых инвестициях. Обзор. ООН, Нью-Йорк, 1997. С.15.

³ Ўзбекистон Республикасининг чет эл инвестицияларини рағбатлантириш ва ҳимоя қилиш тўғрисидаги икки томонлама халқаро шартномаларининг рўйхатини 1-иловада қаранг.

тўртинчидан, инвестор билан унинг капитал қўйилмалари масалалари юзасидан низоларни халқаро арбитражда кўриб чиқиш.

Кулайроқ режим. Ўзбекистон Республикасининг чет эл инвестицияларини ҳимоя қилиш ва рағбатлантириш тўғрисидаги барча халқаро шартномалари чет эллик инвесторларга кулайроқ режимни яратишни, лекин аксарият ҳолларда эркин савдо зоналарининг иштирокчилари фойдаланиши мумкин бўлган имтиёзлар ва афзалликлар фойдасига бўлган ёхуд икки марта солиққа тортишдан қочиш тўғрисидаги истисноларни назарда тутди. **Бу норма қуйидагича таърифланади:** «*Келишилаётган тарафлар, башарти келишилаётган тарафлар бир-бирларининг инвестицияларига имтиёзлар ва афзалликлар татбиқ этишига мажбур бўлмаса, ўз ҳудудларида бир-бирларининг инвестицияларига ҳар қандай учинчи мамлакат инвестицияларига яратиладиган режимга қараганда нуқулайроқ бўлмаган режимни ҳамшиша яратадилар*».

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикасининг чет эл инвестицияларини рағбатлантириш ва ҳимоя қилиш тўғрисидаги барча халқаро шартномалари халқаро ҳуқуқий амалиётда **«абсолют стандарт режими»** (АСР) номини олган режим тўғрисидаги қоидали ўз ичига олади. Бу режим чет эл инвестицияларига бериладиган режимнинг умумий тавсифини назарда тутди: «*Келишилаётган тарафлар инвестицияларининг бир-бирларининг ҳудудларида тўлиқ ва сўзсиз ҳимоя қилинишини таъминловчи тенг ҳуқуқли ва адолатли режим*». Аммо АСР яратиш тўғрисидаги шарт шуни англатадики, чет эл инвестициялари билан боғлиқ масалаларни ҳал қилишда халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган нормалари ва принципларига, башарти улар тўғридан-тўғри шартномада кўрсатилган бўлсагина, мурожаат қилиш мумкин. Масалан, халқаро ҳуқуққа мурожаат этиш имкони йўқлиги келишилаётган давлатларга **«тенг ҳуқуқли»** ва **«адолатли»** режим каби тушунчаларни халқаро ҳуқуқий маънода эмас, балки ўз миллий қонун ҳужжатларига мувофиқ талқин қилишга имкон беради.

Чет эл инвестицияларини национализация ва экспроприациядан ҳимоя қилиш. **«Национализация»** ва **«экспроприация»** категориялари шартномаларда умумий характерга эга бўлади. Чунки шу муносабат билан қабул қилинадиган чора-тадбирлар деганда нафақат национализация ва экспроприация ҳаракатларининг ўзи, балки натижаларида инвестицияларни **«мажбурий олиб қўйиш»**, **«ўзгага бериш»** натижаси

бўлмиш ҳар қандай бошқа хатги-ҳаракатлар ҳам гушунилади. қатъий айтадиган бўлсак, халқаро ҳуқуқ нуқтаи назаридан одатда экспроприация ва национализацияга тамомила йўл қўйилади, агар улар қуйидаги шартларга жавоб берса: чет эл инвестицияларининг экспроприацияси **қуйидаги ҳолларда қабул қилувчи давлатнинг ҳуқуқий жиҳатдан тўғри ҳаракати деб ҳисобланади:**

биринчидан, агар у жамият манфаатларини кўзлаб амалга оширилса (жамот манфаати концепцияси);

иккинчидан, агар у камситиш характерга эга бўлмаса;

учинчидан, агар у инвестицияни қабул қилувчи давлат қонунарига мувофиқ амалга оширилса;

тўртинчидан, компенсация товон тўлаш ҳисобига амалга оширилса.

«Жамоат манфаати» концепцияси чет эл инвестицияларини ҳимоя қилиш ва рағбатлантириш тўғрисидаги барча шартномаларда акс эттирилган. Халқаро ҳуқуқда ушбу тушунчанинг ягона таърифи йўқ. У миллий қонун ҳужжатларига мувофиқ талқин қилинади. Бошқа сўзлар билан айтганда, агар экспроприация национализация «*оммавий тартиб, давлат хавфсизлиги ёки миллий манфаатларни ҳимоя қилиш*» мақсадларида ўтказилса, уларга йўл қўйилиши мумкин.

Экспроприациянинг характери дискриминацион бўлмаганлиги авваламбор шунда ифода этилганки, у қандайдир муайян давлатларнинг инвесторларига қарши йўналтирилган бўлмасдан, балки умумий характерга эга бўлади ҳамда *репрессив* ҳисобланмайди.

Экспроприация (национализация)нинг қонунийлиги шуни англатадики, биринчидан, у қабул қилувчи мамлакатнинг амалдаги қонун ҳужжатлари асосида амалга оширилади ҳамда, иккинчидан, инвесторга ушбу қонун ҳужжатларига унинг мувофиқлигини текшириш ҳуқуқи берилади. Ниҳоятда, экспроприация (национализация)га йўл қўйилиши кечиктирилиши мумкин бўлмаган, адекват ва самарали бўлиши лозим бўлган компенсация тўловига боғлиқ бўлади. Бу 4 та шартлар у ёки бу кўринишда Ўзбекистон Республикасининг чет эл инвестицияларини ўзаро ҳимоя қилиш ва рағбатлантириш тўғрисидаги барча шартномаларида ўз аксини топган.

Экспроприация (национализация)дан ташқи иқтисодий сиёсат воситаси сифатида фойдаланмаслиги лозим. Шундай қилиб, келишилаётган давлатлар хорижий мулкни национализация ёки экспроприация қилмаслик ва уни ушбу

хужжатларга ўхшаш оқибатларга эга бўлган чора-тадбирлар остига қўймаслик мажбуриятини ўз зиммаларига оладилар. Агар юқорида санаб ўтилган шартларга риоя этган ҳолда чет эл инвестицияларини мажбурий равишда олиб қўйиш юз берган бўлса, бу ҳолда қабул қилаётган давлат Ўзбекистон Республикасининг шартномаларига биноан инвесторга кечиктирилиши мумкин бўлмаган, **адекват** ва самарали бўлиши лозим бўлган компенсацияни тўлашга мажбур. Уларда компенсация суммаларини тўлаш ва ҳисоблаб чиқиш тартиби ҳам назарда тутилади. Бунда стандарт таърифи қуйидагича бўлади: «Компенсация адекват, эркин ўтказиладиган, ҳам ушлаб турилмасдан амалга ошириладиган бўлиши керак. У бозор қийматига ёки у бўлмаган тақдирда инвестицияларнинг экспроприацияси натижасида экспроприацияни амалга ошириш қарори тўғрисидаги расмий хабар берилган санасига қадар бўлган ҳақиқий зарарлар суммасига *эквивалент* бўлиши керак. Компенсация миқдори тарафлар ўзаро келишган методологияни қўллаш йўли билан аниқланиб, у халқаро тажрибада қўлланиладиган умум қабул қилинган баҳолаш усулларига мувофиқ бўлиши керак».

Ушбу компенсация товон пули тарифи қандай талқин қилинаётганлиги ҳақида **АҚШ** ва **ГФР**нинг чет эл инвестицияларини ҳимоя қилиш ва рағбатлантириш тўғрисидаги модел шартномалари яққол тасаввур беради. **АҚШ** модел шартномасига биноан «*адекват компенсация*» деганда «*экспроприация бевосита амалга оширилганидан ёки у ҳақида маълум бўлганидан олдин экспроприация қилинган инвестициянинг адолатли бозор қийматининг эквиваленти*» деб тушуниш лозим. У экспроприация санасидан бошлаб фоизларни ҳисоблаб қўшишни ҳам ўз ичига олиши керак. «**Адолатли бозор қиймати**» деганда сотувчи оқилона нархда сотилаётган ўз мулки учун олмоқчи бўлган, шунингдек, харидор ушбу оқилона нарх бўйича уни сотиб олмоқчи бўлган сумма тушунилади. Шундай қилиб, «оқилона бозор қиймати» тушунчасидан экспроприация қилинган инвестицияларнинг пулли эквивалентини аниқлаш учун фойдаланилади.

Тиклаш қийматининг усули жорий бозор нархлари бўйича амортизациядан сўнг, лекин бой берилган фойдани ҳамда кўзга кўринмайдиган активларни ҳисобга олмаган ҳолда мулкнинг соф қийматини баҳолашга асосланган.

Ва, ниҳоятда, активлар баланс қийматининг усули инвестицияни бухгалтерия китоблари бўйича амортизацияни

айирган ҳолда баҳолайди. Одатда, инвестицияларнинг баланс қиймати бозор нархидан настроқ бўлади. Шунинг учун бу усулни ривожланаётган мамлакатлар афзал деб билади.

Агар тарафлар кўрсатилган усулларга биноан инвестицияларнинг «бозор қийматини» аниқлай олмаса, улар бошқа баҳолаш мезонлари ҳақида ўзаро келишиб олади. қабул қилувчи давлат ҳамда инвестор бу бошқа инвестицияларни баҳолаш мезонлари ҳақида ҳам уч ой мобайнида келиша олмаган тақдирда улар мазкур масалани ҳал қилиш учун инвестиция низоларини ҳал қилиш бўйича халқаро марказга мурожаат этадилар.

Кечиктирилиши мумкин бўлмаган ёки ушлаб туришсиз амалга ошириладиган компенсация деганда, башарти тарафлар бошқа шарт ҳақида келишган бўлмаса, унинг инвестицияни ўзгага ўтказиш санасидан кечиктирмасдан тўланиши тушунилади. Самарали компенсация деганда кўпинча амалга оширилиши мумкин бўлмаган тўлов, мисол учун, бозорда муомалада бўлмаган давлатнинг қимматли қоғозлардаги тўлов назарда тутилади. **«Эркин ўтказиладиган компенсация»** тушунчасига тор талқин берилиб, у ўтказиш эркинлигини фақат капитал қўйилмалари экспроприация қилинган инвестор учун ўз самарадорлиги билан чеклайди¹.

Чет эл инвестицияларини ҳимоя қилиш ва рағбатлантириш тўғрисидаги шартномалар давлатлараро бўлиб, улар бўйича мажбуриятларни бажариш учун боғловчи бўгин зарур. У қабул қилувчи давлат ва чет эллик инвестор ўртасидаги ўзаро мажбуриятларни келишилаётган давлатлар ўртасидаги ўзаро халқаро мажбуриятларга айлантиради. Бундай боғловчи бўгин родини **суброгация принципи** бажаради. Бу принцип Ўзбекистон Республикасининг барча шартномаларига киритилган бўлиб, унинг ҳуқуқий табиати **қуйидагича белгиланади**: ... «агар Келишилаётган тарафлардан бири ёки унинг ваколатли органи суғурта полиси бўйича ўз фуқаросига ёки компанияга бошқа Келишилаётган тараф ҳудудида инвестициялаш ёки капитал билан боғлиқ бўлган нотижорат таваккалчиликларни тўлиқ ёки қисман қоплайдиган тўловни амалга оширса, у ҳолда бу бошқа Келишилаётган тараф **қуйидагиларни тан олади**: а) биринчи Келишилаётган тарафнинг фуқароси ёки компаниясининг ҳар қандай талаб қилиш ҳуқуқининг ушбу биринчи Келишилаётган тарафга ёки

¹ Bilateral investment UN. NY 1988 ST/CTS/65. P. 54.

унинг ваколатли органига ўтказилишини; б) бу биринчи Келишилаётган тараф ёки унинг ваколатли органи суброгация принципи кучига кўра бундай ўз фуқаролари ва компанияларининг ҳуқуқларини амалга ошириш ҳамда талабларини суд тартибида қондиришга эришиш ҳуқуқига эга бўлади.

Демак, биринчи Келишилаётган тараф, яъни давлат ёки унинг ваколатли органи, башарти у лозим деб топса, бундай ҳуқуқ ёки талабни аввалги ҳажмда амалга ошириш ваколатига эга бўлади».

Шундай қилиб, компенсация суммасини ҳисоблаб чиқиш тўғрисидаги масалалар бошидан ҳукуматлараро муносабатлар даражасида ҳал этилади, чунки суброгация принципига кўра бу ҳолда келишилаётган давлатга инвесторнинг капитал қўйилмаларига ва уларнинг даромадларига бўлган ҳуқуқлари ўтказилади. Компенсациядан ташқари экспроприация учун қатор шартномаларда қабул қилувчи давлат ҳудудида юз бераётган қуроли ва ижтимоий низолар оқибатда етказилган зарарлар учун компенсация назарда тутилади. Мазкур ҳолда компенсация ҚР асосида амалга оширилади.

Даромад ва капиталларнинг монеликсиз ўтказилиши. Чет эл инвестицияларини ҳимоя қилиш ва рағбатлантириш тўғрисидаги шартномаларга биноан қабул қилувчи давлат чет эллик инвесторга у амалга оширган капитал қўйилмалари муносабати билан дискриминацион бўлмаган асосда барча тўловларнинг чет элга эркин конвертация қилинадиган валютада эркин ўтказилишини кафолатлайди. Бу, аксарият, мамлакатларда инвестиция билан боғлиқ хорижий валютадаги суммаларни чет элга ўтказишга нисбатан бўлган валюта чеклашлари ўз кучини сақлаб қолиши билан изоҳланиб, улар ўз самарасига кўра капитал қўйилмаларини национализация ва экспроприация қилиш бўйича чора-тадбирларга тенглаштирилиши мумкин. Бу мажбурият, биринчи навбатда, дастлабки инвестиция суммаларига ва ундан олинadиган даромадларга, шунингдек, у билан боғлиқ ҳар қандай контракт ва заёмлар бўйича, национализация/экспроприация қилинган тақдирда компенсация ҳисобига амалга ошириладиган тўловларга ва шу кабиларга тааллуқлидир. Пул ўтказишлар асоссиз ушлаб туришсиз ҳамда ўтказиш кунига бўлган, қабул қилувчи давлатнинг валютани тартибга солиш амалдаги қоидаларига мувофиқ белгиланadиган валюта курси

бўйича амалга оширилиши керак. Шунинг таъкидлаш муҳимки, мазкур кафолат нафақат тўловларнинг техникавий ўтказилишини, балки инвесторнинг ички валюта бозоридан миллий валюта ҳисобига конвертация қилинадиган валютани сотиб олиш учун эркин фойдаланишини ҳам англатади.

Чет эл инвестициялари билан боғлиқ ҳамда чет элга эркин ўтказилиши лозим бўлган даромадлар ҳисобига фойда, дивидендлар, фоизлар, лицензион ва комиссия тўловлар, техник ёрдам учун тўловлар, интеллектуал мулкнинг ҳар хил турларига доир ҳуқуқлардан фойдаланганлик учун тўловлар ва шу қабилар киритилади. Ўзбекистон Республикасининг деярли барча шартномаларида таъкидланадики, юқорида кўрсатилган даромадларнинг ўтказилиши ушлаб туришсиз ўтказиш санасига бўлган курс бўйича эркин конвертация қилинадиган валютада ҳамда ҚРга мувофиқ амалга оширилиши керак.

Экспроприация учун компенсациядан ташқари қатор шартномаларда қабул қилувчи давлат ҳудудида юз бераётган қуроли ва ижтимоий низолар оқибатда етказилган зарарлар учун ҳам компенсация назарда тутилади. Мазкур ҳолда компенсация ҚР асосида амалга оширилади.

Бу аксарият мамлакатларда инвестиция билан боғлиқ хорижий валютадаги суммаларни чет элга ўтказишга нисбатан бўлган валюта чеклашлари ўз кучини сақлаб қолиши билан изоҳланиб, улар ўз самарасига кўра капитал қўйилмаларини национализация ва экспроприация қилиш бўйича чора-тадбирларга тенглаштирилиши мумкин.

Хорижий инвестициялаш масалалари юзасидан низоларни кўриб чиқиш. Чет эл инвестицияларини ҳимоя қилиш ва рағбатлантириш тўғрисидаги барча шартномалар инвестиция низоларини ҳал қилиш тартибини назарда тутиб, у тарафлар шу муносабат билан арбитраж ва хорижий суднинг қабул қилинадиган қарорларини тан олишини таъминлаш ҳамда уларнинг ижроси учун ҳуқуқий негиз яратиш учун хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикасининг бу соҳадаги шартномалари истисно эмас. Улар низоларнинг икки тоифаларини: чет эллик инвестор ва қабул қилувчи давлат ўртасидаги, шунингдек, мазкур шартномани тузган инвесторнинг давлати ҳамда қабул қилувчи давлат ўртасидаги низоларни ҳал қилиш тартибини назарда тутди. **Биринчи ҳолда,** низолар «*компенсациялар миқдори ва тўлаш тартиби*»га ва «*экспроприация*

*натижаси бўлган ҳар қандай бошқа масалалар»*га ёки тўловларни монеликсиз ўтказиш бўйича мажбуриятларни бажармаганлик, ёки лозим даражада бажармаганлик оқибатларига, шунингдек, инвестициялар билан боғлиқ бўлган бошқа муаммоларга тааллуқлидир. **Иккинчи ҳолда**, фақат шартномани талқин қилиш ва қўллашдан келиб чиқадиган низолар ҳақида фикр юритилади.

Иккала ҳолда низоларни ҳал қилиш тартиботи ҳамда арбитражларни шакллантириш тартиби батафсил тартибга солиб борилади. Чет эллик инвестор ва қабул қилувчи давлат ўртасидаги низоларни ҳал қилишда тарафлар дастлабки даврда юзага келган келишмовчиликларни маслаҳатлар ва музокаралар йўли билан тартибга солишга интилади. Агар олти ой мобайнида музокаралар натижасиз бўлса, унда низо иштирокчилари яраштириш тартиботи тўғрисидаги 1980 йилдаги ЮНСИТРАЛ регламентига мувофиқ яраштириш тартиботига ёки 1976 йил ЮНСИТРАЛ арбитраж регламентига мувофиқ **ad hoc** арбитражга мурожаат этиши керак. Яраштириш тартиботи қўлланилган тақдирда тарафларнинг ҳар бири ўзининг муросага келтирувчи воситачини тайинлайди. Низони арбитраж орқали ҳал қилишда тарафлар ўз арбитражини тайинлайди, улар эса ўзаро розилик бўйича низода иштирок этувчи давлатлар билан дипломатик муносабатларга эга бўлган учинчи мамлакатнинг фуқароси бўлиш **супер арбитраж**ни тайинлайдилар. Агар арбитраж тарафлар билан келишилган муддатларда шаклланмаса, у ҳолда улар бирининг талаби бўйича зарур тайинлашлар доимий халқаро арбитражларнинг раислари томонидан амалга оширилиши мумкин. Аммо, башарти низоловчи тарафлар давлат ва хорижий шахслар ўртасидаги инвестиция низоларини ҳал қилиш тартиби тўғрисидаги Вашингтон Конвенциясининг иштирокчилари бўлса, улар ҳар қандай тараф талабига кўра низони ҳал қилишни Инвестиция низоларини тартибга солиш бўйича халқаро марказ ҳузуридаги **арбитраж юрисдикциясига** топширадилар.

Арбитраж қарорлари кўпчилик овоз билан қабул қилиниб, улар бу қарорларни тан олувчи ва уларнинг ижросини таъминловчи тарафлар учун яқуний ва мажбурийдир. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, арбитраж қарорлари ҳам чет эл инвестицияларини *ҳимоя қилиш* ва *рағбатлантириш* тўғрисидаги шартномаларнинг қоидаларига, ҳам низо юзага келган мамлакатнинг миллий қонун ҳужжатларига (шу жумладан, унинг коллизия нормаларига) мувофиқ, шунингдек,

халқаро ҳуқуқнинг умум эъгироф этилган принципларига биноан қабул қилинади.

Шартномаларни талқин қилиш ва қўллаш ҳақидаги низоларга келсак, уларнинг барчасида низоларни ҳал қилиш тартиботини тартибга солувчи қоидалар бир хил ифода этилган. Биринчи даврда тарафларга низони беш ой мобайнида дипломатик йўл билан ҳал қилиш, сўнгра эса низо ҳал қилинмаган тақдирда **ad hoc** арбитражини уч аъзодан иборат таркибда тузиш таклиф этилади. Бунда ҳар бир тарафдан битта арбитр тайинланиб, улар эса умумий розилик билан супер арбитрни тайинлайдилар. Агар тарафлар 2—3 ой мобайнида арбитражни шакллантира олмаса, улар Халқаро суд раисига зарур тайинлашларни амалга ошириш учун ёрдам беришни сўраб мурожаат этадилар.

Кўриб чиқилган масалалар билан биргаликда айрим шартномалар мазкур шартномаларнинг таъсир кучини қабул қилувчи мамлакатда улар тузилгунга қадар амалга оширилган инвестицияларга нисбатан таъбиқ этиш тўғрисидаги қоидаларни ўз ичига олади. Бундан ташқари, бир қанча шартномаларга стабилизация шартлари киритилган. Уларда назарда тутилганки, тарафларнинг миллий қонун ҳужжатларидаги ўзгаришлар ёки уларнинг чет эл инвестицияларини ҳимоя қилиш ва рағбатлантириш тўғрисидаги тегишли шартномалари тузилганидан сўнг кучга кирган янги халқаро ҳуқуқий мажбуриятлари, башарти уларнинг амалга оширилган капитал қўйилмаларига тааллуқли бўлган ҳолатини яхшиласа, ҳар бир тарафнинг инвесторларига нисбатан амал қилади.

Икки томонлама шартномаларни тузишдан мақсад нимадан иборат?

Биринчидан, бундай шартнома туфайли уни тузган ҳар бир давлат ўз фуқароларининг ҳуқуқлари бошқа мамлакатда рўёбга чиқарилишини таъминлаш имкониятига эга бўлади.

Иккинчидан, ҳар қандай мамлакатнинг маълум таваккалчилик остида бўлган чет эллик инвестори учун принципал муҳимки, инвестицияларни қабул қилувчи давлат унинг бу мамлакатдаги капитал қўйилмаларининг зарур ҳимоясини ҳамда хавфсизлигини таъминласин. Бундай кафолатларнинг нафақат ички қонун ҳужжатларида, балки халқаро битимда мавжудлигига қабул қилувчи давлатнинг хорижий мулкнинг максимал сақланишини таъминлашга ҳамда уни мажбурий равишда олиб қўйиш чораларини кўрмасликка интилиш сифатида ҳаралади.

Учинчидан, шартномавий тартибга солиш инвестициялар учун битимда назарда тутилган режимни келгусида шартнома бўйича шерик бўлган мамлакатда рўй бериши мумкин бўлган ҳар қандай ўзгаришлардан, шу жумладан, қонун ҳужжатларидаги ўзгаришлардан қатъи назар қўллашга маълум кафолат беради.

Тўртинчидан, барча битимлар бундай шартнома тузган мамлакатлар ўртасидаги шартномаларни талқин қилиш ва қўллаш бўйича низоларни ҳал қилиш тартибини белгилайди. ҳар қандай тарафнинг таклифига кўра бу масалалар бўйича маслаҳатлар ўтказилиши мумкин. Низолар мумкин қадар музокаралар йўли билан ҳал этилиши керак. Низони тарафлар бирининг талабига кўра ҳал қилиш мумкин бўлмаганда, у холислар суди кўриб чиқиши учун топширилади.

Ўзбекистон Республикасининг *икки марта солиққа тортишдан қочиш*¹ ҳамда чет эл инвестицияларини ўзаро ҳимоя қилиш ва рағбатлантириш тўғрисидаги икки томонлама шартномаларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, улар Халқаро ташкилотларнинг модел битимлари тавсияларига аниқ амал қилади ва, шу боисдан, чет элдан капитал қўйилmalarини жалб қилиш учун қулай инвестиция иқлими яратишга кўмаклашади. Бундан ташқари, кўриб чиқилган шартномаларнинг нормалари Ўзбекистон Республикасининг чет эл инвестицияларини тартибга солувчи миллий қонун ҳужжатларини тўлдиришга ёрдам беради.

¹ Икки марта солиққа тортишдан қочиш соҳасидаги Ўзбекистон Республикаси тузган халқаро шартномаларнинг рўйхатини 2-иловада қаранг.

IV БОБ. АЛОҚА, ЭНЕРГЕТИКА ВА ТРАНСПОРТ СОҲАСИНИ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШ АСОСЛАРИ

1- §. АЛОҚА СОҲАСИНИ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШ АСОСЛАРИ.

Ўзбекистон Республикасида почта алоқаси ва телекоммуникациялар соҳасидаги ижтимоий муносабатлар «**Почта алоқаси тўғрисида**» ва «**Телекоммуникациялар тўғрисида**» ги қонунлар билан тартибга солинади¹.

Бу қонунларни аввало аниқ ва тўла тушуниш учун шу соҳаларга оид тушунчаларни яхшилаб англамоқ керак. «Почта алоқаси тўғрисида» ги Қонуннинг 3- моддасига биноан почта алоқаси деганда почта жўнатмаларини, шунингдек, пул маблағларининг почта ўтказмаларини жўнатиш (қабул қилиш, ишлов бериш, ташиш, ўтказиш) ни ва етказиб бериш (топшириш)ни таъминловчи техник ва транспорт воситаларининг ягона ишлаб чиқариш-технология мажмуини ўзида мужассамлаштирган алоқа тури тушунилади. *Провайдер* деганда, фойдаланувчиларга почта алоқаси хизматларини тижорат асосида почта алоқаси операторининг тармоқи орқали кўрсатувчи юридик ёки жисмоний шахс — почта алоқаси хизматлари провайдери тушунилади. *Фойдаланувчи* деганда почта алоқаси хизматидан фойдаланувчи, яъни почта алоқаси хизматларининг истеъмолчиси ҳисобланган юридик ёки жисмоний шахс тушунилади.

«**Телекоммуникациялар тўғрисида**» ги Қонуннинг 2- моддасига биноан *телекоммуникациялар тармоғи* деганда, узатишларнинг бир ёки бир неча турини: телефон, телеграф, факсимиль турларини, маълумотлар узатиш ва ҳужжатли хабарларнинг бошқа турларини, телевизион ва радиоэшиттириш дастурларини трансляция қилишни таъминловчи

¹ Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси томонидан «Телекоммуникациялар тўғрисида» Қонун 1999 йил 20 август ва «Почта алоқаси тўғрисида» Қонун 2000 йил 31 августда қабул қилинган.

телекоммуникация воситаларининг мажмуи тушунилади. Телекоммуникация хизматлари провайдери деганда фойдаланувчиларга операторлар тармоғи орқали тижорат асосида телекоммуникация хизматларини кўрсатувчи юридик ёки жисмоний шахс тушунилади.

Қонунларга мувофиқ почта алоқасининг мол-мулки ва телекоммуникация тармоқлари оммавий ва хусусий бўлиши мумкин.

Мулк шаклидан қатъи назар почта алоқаси фаолиятининг асосий принциплари қуйидагилардан иборат:

- ҳамма фойдаланувчилар учун очиқлиги;
- Ўзбекистон Республикасининг бугун ҳудудида почта жўнатмалари транзитининг эркинлиги;
- умумий фойдаланишдаги почта алоқаси фаолиятида ишгирок этишда юридик ва жисмоний шахсларнинг тенг ҳуқуқлилиги;
- ҳар бир шахснинг ёзишмалари ва почта жўнатмалари сир тугилиши ҳуқуқини таъминлаш;
- почта алоқаси соҳасида стандартлар, қоидалар ва нормаларнинг ягоналиги.

«Почта алоқаси тўғрисида» ги қонуннинг **14- моддасида** почта алоқаси оператори ва провайдерларининг мажбуриятлари белгиланган. Унга мувофиқ,

- почта алоқаси соҳасидаги фаолиятни почта қоидаларига мувофиқ амалга ошириш;
- фойдаланувчиларнинг почта алоқаси хизматларидан эркин фойдалана олишини таъминлаш;
- почта алоқаси кўрсатган хизматлар сифатли бўлишини таъминлаш;
- почта жўнатмалари ва пул маблағларининг бутлигини таъминлаш;
- почта алоқаси хизматларини кўрсатиш учун зарур бўлган технологик ускуналар, механизациялаштириш, автоматлаштириш ва ахборотлаштириш воситаларига эга бўлиш;
- фойдаланувчиларга почта алоқаси хизматларини кўрсатиш шартлари ва тартиби тўғрисидаги, шунингдек, почта алоқаси хизматлари тарифларининг ўзгарганлиги ҳақидаги ахборотни тақдим этиш;

— почта алоқаси хизматларининг бажарилмаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги учун фойдаланувчиларга етказилган зарарларни қонун ҳужжатларига мувофиқ қоғлаш.

Қонуннинг **15- моддасида** *оператор* ва *провайдерлар* почта алоқаси хизматларини кўрсатиш бўйича мажбурият-

ларни бажармаганлик ёхуд лозим даражада бажармаганлик учун фойдаланувчилар олдида қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгар бўладилар. Оператор ва провайдерларнинг жавобгарлиги почта жўнатмаларини йўқотиш, бузиш (шикастлаш), жойланмаларнинг кам чиқиши, почта жўнатмаларини етказиб бермаслик (топширмаслик) ёки пул маблағларининг почта ўтказмаларини амалга оширишнинг назорат муддатларини бузиш ҳамда почта алоқаси хизматларини кўрсатишнинг белгиланган талаблари бошқача тарзда бузилган ҳолларда юзага келади.

Қонуннинг 16- моддасида фойдаланувчиларнинг ҳуқуқлари кўрсатиб ўтилган, унга биноан фойдаланувчилар:

— Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида умумий фойдаланишдаги почта алоқаси хизматларидан фойдаланиш;

— ўз ҳуқуқ ва мажбуриятлари, почта қоидалари, кўрсатилаётган хизматлар ва уларга доир тарифлар ҳақидаги ахборотлардан эркин фойдалана олиш;

— ўз почта манзили бўйича, йўқлаб олиш тарзида ёки абонентлик почта жавони қутиларида фойдаланган ҳолда почта жўнатмаларини ва пул маблағларининг почта ўтказмаларини олиш;

— келган почта жўнатмалари ёки пул маблағларининг почта ўтказмаларини олишдан бош тортиш;

— қиймати эълон қилинган почта жўнатмаси жойланмасининг баҳосини мустақил равишда белгилаш;

— оператор ва провайдерлар томонидан ўз вақтида ҳамда сифатли хизмат кўрсатилиши;

— хизмат кўрсатилмаганлиги ёки лозим даражада сифатли хизмат кўрсатилмаганлиги натижасида етказилган зарарларнинг тўланиши, маънавий зиённинг қопланишига эришиш;

— ўз ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари бузилган тақдирда ваколатли давлат органларига ёки судга мурожаат қилишлари мумкин.

Қонунда фойдаланувчилар қуйидаги почта қоидалари талабларига риоя этишлари зарур:

— ўзларига кўрсатилган хизматлар учун ҳақ тўлаш;

— оператор ва провайдерларнинг иш сифати пасайишига қаратилган хатти-ҳаракатлар қилмаслик мажбурият сифатида мустаҳкамланган (**17- модда**).

Почта алоқаси хизматларини кўрсатиш бўйича мажбуриятларни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган

ҳолларда фойдаланувчи оператор ёки провайдер даъво тақдим этиш, шу жумладан етказилган зарар қопланишини талаб қилишга ҳақли (**18- модда**).

«Телекоммуникациялар тўғрисида»ги Қонуннинг **9- моддаси**да юридик ва жисмоний шахсларнинг телекоммуникациялар соҳасидаги айрим фаолият турлари махсус рухсатномалар (лицензиялар) асосида амалга оширилади. **Телекоммуникациялар қуйидаги турларининг, яъни:**

- маҳаллий тармоқлар;
- шаҳарлараро тармоқлар;
- халқаро тармоқлар;
- кўчма радиотелефон алоқа тармоқлари;
- шахсий радиочақирув тармоқлари;
- маълумотлар узатиш тармоқлари;
- телерадиоэшитгиришларни тарқатиш (трансляция қилиши) тармоқларининг лойиҳалаштирилиши, қурилиши, улардан фойдаланиш ва уларнинг хизматлар кўрсатиши лицензиялаштирилиши шарт.

Телекоммуникация тармоқлари операторлари ва провайдерлари тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда қуйидаги ҳуқуқларга эга:

- фойдаланувчиларга хизматлар кўрсатиш;
- фойдаланувчилар телекоммуникациялардан фойдаланишнинг белгиланган қоидаларини бузган тақдирда уларга хизмат кўрсатишни тўхтатиш;
- юридик ва жисмоний шахсларнинг айби билан юзага келган зарарларни қоплаттириш;
- юридик ва жисмоний шахсларнинг ноқонуний ҳатти-ҳаракатлари устидан қонун ҳужжатларига мувофиқ шикоят қилиш.

Бинобарин, телекоммуникация тармоқлари оператор ва провайдерлари тадбиркорлик фаолиятини юритаётган даврда **қуйидаги мажбуриятларни амалга оширишлари зарурдир:**

- телекоммуникация соҳасидаги фаолиятни лицензиядаги шартларга белгиланган қоидаларга мувофиқ амалга ошириш;
- кўрсатилаётган хизматлар сифати белгиланган стандартлар, қоидалар ва нормаларга мувофиқ бўлишини таъминлаш;
- телекоммуникация тармоқлари орқали узатиладиган телефон сўзлашувлари, телеграф ва бошқа хабарлар сир тутилишига риоя қилиш;

— хизматлар кўрсатиш шартлари ва тартиби тўғрисидаги, шу жумладан, телекоммуникация хизматлари тарифларининг ўзгарганиги тўғрисидаги батафсил ахборотни фойдаланувчиларга ўз вақтида гақдим этиш;

— телекоммуникация хизматлари кўрсатиш тўғрисидаги шартномаларнинг бажарилмаганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлиги учун, шунингдек хизматлар кўрсатилмаганлик ёки лозим даражада сифатли хизматлар кўрсатилмаганлик оқибатда фойдаланувчиларга ўтказилган зарарларни қонун ҳужжатларига мувофиқ қошлаш (22- модда).

Қонуннинг 23- моддасида фойдаланувчиларнинг ҳуқуқлари белгилаб қўйилган, улар қуйидаги ҳуқуқларга эга:

— умумий фойдаланишдаги телекоммуникация тармоқлари хизматларидан фойдаланиш;

— умумий фойдаланишдаги телекоммуникация тармоқларига ўзининг охириги (терминал) асбоб-ускуналарини қонун ҳужжатларида белгиланган шартларда ва тартибда улаш;

— операторлар ва провайдерлар томонидан белгиланган қоидаларга мувофиқ ўз вақтида ва сифатли хизмат кўрсатилишидан фойдаланиш;

— оператор ва провайдер шартномада келишилган шартларни бузган тақдирда телекоммуникация хизматларини рад этиш;

— телекоммуникация хизматлари кўрсатмаганлик ёки лозим даражада сифатли хизмат кўрсатмаганлик натижасида етказилган зарарларни тўлаттириш, маънавий зиённи қошлаш;

— ўз ҳуқуқлари бузилган тақдирда ваколатли давлат органларига ёки судга мурожаат қилиш.

Фойдаланувчиларнинг мажбуриятлари қонуннинг **24- моддасида** ифодаланган, яъни фойдаланувчилар зиммасига қуйидаги бурчлар юкланади:

— телекоммуникация хизматларидан фойдаланишнинг белгиланган қоидаларига риоя этиш;

— белгиланган стандартларга мувофиқ сертификатта эга бўлган охириги (терминал) асбоб-ускуналардан фойдаланиш;

— ўзгаларга кўрсатилган хизматлар учун ҳақни ўз вақтида тўлаш;

— иш сифатини пасайтиришга ёки телекоммуникация тармоқларини шикастлантиришга қаратилган хатти-ҳаракатлар қилмаслик.

Шунингдек, Қонунда телекоммуникация хизматларидан фойдаланиш чоғида имтиёзлар ва устунликлар белгиланган.

Фуқароларнинг айрим тоифаларига телекоммуникация хизматларидан фойдаланиш борасида белгиланган имтиёзлар берилиши муносабати билан оператор ва провайдерларнинг маблағларини қоплаш қонун ҳужжатларида белгиланадиган тартибда амалга оширилади. Давлат органлари мансабдор шахсларининг айрим тоифалари, хорижий давлатлар дипломатик ва консуллик вакилларига, халқаро ташкилотларнинг вакилларига, шунингдек, фуқароларнинг айрим тоифаларига телекоммуникация хизматларидан фойдаланиш чоғида навбатда туриш ва фойдаланиш масаласида устунликлар берилиши мумкин.

2- §. ЭНЕРГЕТИКА СОҲАСИНИ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШ АСОСЛАРИ.

Энергетика соҳасини ҳуқуқий тартибга солиш Ўзбекистон Республикасининг «**Энергиядан оқилона фойдаланиш тўғрисида**»ги қонун билан амалга оширилади¹. қонун миллий энергетика ресурслари сақланишини, энергиядан ва ишлаб чиқариш имкониятларидан самарали фойдаланишни таъминлайдиган умумий ҳуқуқий асосларни шакллантиришга қаратилган. қонун юридик ва жисмоний шахсларнинг ёқилғи қазиб олиш, ёқилғи, иссиқлик ва электр энергияси ҳосил қилиш, уларни қайта ишлаш, сақлаш, ташиш, тақсимлаш ва сарфлаш билан боғлиқ фаолияти соҳасида амал қилади.

Энергиядан оқилона фойдаланиш соҳасида ҳуқуқий тартибга солиш:

— энергия ҳосил қилиш ва уни сарфлаш чоғида энергиядан самарали ва экологик жиҳатдан хавфсиз фойдаланилишини таъминлаш;

— энергия жиҳатдан самарали технологияларни ишлаб чиқиш ва жорий этишни, арзонроқ нефть маҳсулотлари, табиий газ, кўмир ва бошқа турдаги табиий ёқилғиларни қазиб олиш ва ҳосил қилишни рағбатлантириш;

— энергия ҳосил қилиш ва уни сарфлаш миқдори ҳамда сифатини ўлчаш ва ҳисобга олишнинг аниқ, тўғри, бир хил бўлишини таъминлаш;

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан «Энергиядан оқилона фойдаланиш тўғрисида»ги қонуни 1997 йил 25 апрелда қабул қилинган.

— энергиянинг самарали ҳосил қилиниши ва сарфла- ниши ҳамда унинг сифати устидан, энергетика асбоб-уску- наларининг, энергия билан таъминлаш ва энергияни сарфлаш тизимларининг техникавий ҳолати устидан давлат текшируви ҳамда назоратини амалга оширишга қаратил- гандир.

Қонунда энергиядан оқилона фойдаланиш мақсадида энергия ҳосил қиладиган ва сарфлайдиган асбоб-ускуналар ҳамда маҳсулотга қонун ҳужжатлари назарда тутилган тартибда энергия жиҳатдан самарадорлик кўрсаткичлари белгилаб қўйилади (**4- модда**). Шунингдек, бу соҳада стан- дартлаш объектлари ва предметларидан самарали фойдала- нишни назарда тутади. Стандартлаш объектларига энергия ҳосил қиладиган ва уни сарфлайдиган ёки энергияни бир турдан бошқа турга айлантириб берадиган асбоб-ускуналар ва маҳсулотлар, транспорт воситалари, қурилиш, йўлсозлик ва қишлоқ хўжалик машиналари, ёритиш техникаси қурил- малари, иситиш, ҳарорат ва намликни бир хилда сақлаб туриш ҳамда ҳавони алмаштириш тизимлари, халқ истеъ- моли моллари, шунингдек, иссиқлик ўтказмайдиган матери- аллар ва қурилиш конструкциялари киради. Бундан ташқари, стандартлаш предметларини энергияни ҳосил қилиш ва маҳсулот ишлаб чиқариш, технология жараёнлари ва иш- ларни бажариш учун энергия сарфи кўрсаткичларининг маж- муи ва қиймати ташкил этади (қонунинг **5- моддаси**).

Қонуннинг **6- моддаси**да энергия жиҳатидан самарадор- лик ҳамда энергия сифати кўрсаткичларига риоя этилиши устидан давлат текшируви ва назорати Ўзбекистон Респуб- ликаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистон давлат стандартлаш, метрология ва сертификация маркази — «Ўздавстандарт» ҳамда бошқа органлар зиммасига юкланганлиги ҳамда **7- модда**да стандарт- лаш объектларига энергия сарфлаш нормативларини Ўзбе- кистон Ҳукумати ёки у ваколат берган органлар белгилаши кўрсатилган. Бинобарин, ушбу нормативлар ҳар беш йилда қайта кўриб чиқилади ва илғор технология ютуқларини ҳисобга олган ҳолда ўзгартирилиши лозим.

Қонунда энергия жиҳатидан самарадорлик кўрсаткич- ларига мувофиқлик бўйича:

- энергетика ресурслари;
- оммабоп маҳсулотлар ишлаб чиқариш, ишлар бажар- иш ва хизматлар кўрсатиш;

— энергия ҳосил қилувчи ва уни ишлатувчи асбоб-ускуналар ҳамда маҳсулотлар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда мажбурий сертификатлаштирилади (**8- модда**). Энергия ҳосил қилиш ва уни сарфлаш чоғида, шунингдек, энергияни сертификатлаш пайтида мажбурий давлат метрология текшируви ва назорати амалга оширилади ва у «Ўздавстандарт» зиммасига юклатилган (**9- модда**).

Қонуннинг 10- моддасида энергиядан оқилона фойдаланиш соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий йўналишлари ҳам белгилаб қўйилган. Уларга:

— аниқ мақсадга қаратилган миллий, тармоқ ва минтақа дастурлари ҳамда лойиҳаларини рўёбга чиқариш;

— миллий иқтисодиётни жадал ривожлантириш учун зарур бўлган энергия ҳосил қилишни ва уни сарфлашни барқарорлаштириш;

— энергияни ҳосил қилиш ва уни сарфлаш режимларини энг мақбул даражага келтириш, унинг ҳисобга олинишини ташкил этиш;

— энергия тежамли сарфланадиган асбоб-ускуналар ва энергия кам сарфланадиган маҳсулотлар ишлаб чиқарилишини рағбатлантириш;

— энергия ҳосил қилувчи ва уни ишлатувчи асбоб-ускуналар ҳамда маҳсулотга тааллуқли норматив ҳужжатларга энергия жиҳатидан самарадорлик кўрсаткичларини киритиш;

— энергия сифати, ишлаб чиқаришнинг энергия сарфланиши жиҳатидан самарадорлиги ва маҳсулотга энергия сарфи миқдори устидан давлат тешируви ва назоратини ташкил этиш;

— корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг энергия жиҳатидан давлат текшируви ва назоратини ташкил этиш;

— маҳсулотларнинг, ишлаб турган ва қайта қурилаётган объектларнинг, технологиялар ва асбоб-ускуналарнинг энергетика экспертизасини ўтказиш;

— энергия самарадорлиги юқори бўлган лойиҳаларни рўёбга чиқариш учун энергия жиҳатидан самарадор бўлган зоналар барпо этиш;

— энергия жиҳатидан самарадор ва экологик жиҳатдан соф технологиялар ва ишлаб чиқаришларни рағбатлантириш;

— энергия ҳосил қилиш ва уни сарфлаш устидан статистика кузатувини ташкил этишдан иборат.

Бундан ташқари қонунда энергиядан оқилона фойдаланиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати юридик ва жисмоний шахсларга (истеъмолчиларга):

— энергиядан оқилона фойдаланиш соҳасидаги аниқ мақсадга қарагилган миллий, тармоқ ва минтақавий дастурлар ҳамда лойиҳаларни давлат имтиёзли кредитлари ҳисобидан молиялаш бўйича;

— тармоқлараро илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларини молиялаш, энергия жиҳатидан самарадор асбоб-ускуналарнинг тажриба туркумларини ишлаб чиқариш бўйича;

— энергиядан фойдаланиш самарадорлигини анча оширадиган махсус асбоб-ускуналар, қурилмалар ва материалларни импорт қилганлик учун божхона божлари ва солиқлар бўйича ва ўз ваколатига мувофиқ бошқа масалалар бўйича имтиёзлар беради (**19- модда**).

3- §. ТРАНСПОРТ СОҲАСИНИ ҲУҚУҚИЙ ТАЪМИНЛАШ АСОСЛАРИ

Қуруқлик ерларидаги транспорт фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш «**Шаҳар йўловчилар транспорт тўғрисида**», «**Автомобиль транспорти тўғрисида**» ҳамда «**Темир йўл транспорти тўғрисида**»¹ ги қонунлар¹ билан тартибга солинади. Транспорт соҳасидаги ижтимоий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда ҳар бир транспорт соҳасига тааллуқли қонун ҳақида батафсил тўхталамиз.

«Шаҳар йўловчилар транспорти тўғрисида» ги қонуннинг **3- моддасига** биноан шаҳар йўловчилар транспорти деганда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида рўйхатга олинган, шаҳар доирасида йўловчилар ҳамда багаж ташишга мўлжалланган автомобиль ва электр транспорти тушунилади.

Шаҳар йўловчилар транспорти оммавий ёки хусусий мулк асосида ишлаши қонуннинг **4- моддасида** мустаҳкамланган.

Шаҳар йўловчилар транспорти жумласига *автобуслар, трамвайлар, троллейбуслар, метрополитен, йўналишли ва йўналишсиз таксилар* киради,

Шунингдек, қонунда идораларга қарашли йўловчи транспорти жумласига қорхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ўз ходимларини муайян йўналиш ва ҳаракат жадвали

¹ Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси томонидан «Шаҳар йўловчилар транспорти тўғрисида» Қонун 1997 йил 25 апрель, «Автомобиль транспорти тўғрисида» Қонун 1998 йил 28 август, «Темир йўл транспорти тўғрисида» Қонун 1999 йил 15 апрелда қабул қилинган.

бўйича мазкур корхона, муассаса ёки ташкилот томонидан белгиланган тартибда ёхуд ташиш шартномаси бўйича ташиш хизматлари кўрсатувчи автобуслари ва микроавтобуслари кириши кўрсатилган (5—6- модда).

Шаҳар йўловчилар транспортида ташиш иши ташиш шартномаси асосида амалга оширилади. Йўловчи ташиш шартномаси оммавий шартнома ҳисобланади ҳамда Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 358- моддаси билан тартибга солинади. **Ташиш шартномасининг тарафлари бўлиб қуйидагилар иштирок этади:**

— ташувчи-мулк ҳуқуқи асосида ёки бошқа қонуний асосда транспорт воситасига эга бўлган, шаҳарда тижорат асосида йўловчилар ташиш хизмати кўрсатадиган ва бунга махсус рухсатномаси (лицензияси) бўлган юридик ёки жисмоний шахс;

— йўловчи-ташувчининг хизматидан фойдаланувчи жисмоний ва юридик шахслар.

Ташиш шартномаси бўйича ташувчи йўловчини ва унинг багажини белгиланган манзилга элтиб қўйиши шарт. Йўловчи белгиланган йўл ҳақини, багажи бўлса, багаж ташиш ҳақини ҳам тўлаши шарт.

Қонунда шаҳар йўловчи транспортида йўловчиларни ташишда ташувчининг **қуйидаги асосий вазифалари белги-ланган бўлиб, унга биноан:**

— фуқароларнинг ташишга бўлган этиёжларини қондириш;

— шаҳар йўловчилар транспортининг бир маромда ишла-шини ташкил этиш;

— йўловчиларга хизмат кўрсатиш сифати ва маданиятини ошириш;

— йўловчиларнинг ҳаёти ва соғлиғи хавфсизлигини, транспорт воситалари ҳаракатининг хавфсизлигини, шунинг-дек атроф муҳитни муҳофаза қилиш талаблари бажарили-шини таъминлашдан иборат.

Қонуннинг 9—12- моддаларида давлат томонидан тартиб-га солишга қаратилган қоидалар аниқ қилиб кўрсатилган.

Давлат шаҳар йўловчилар транспорти фаолиятини лицензиялаш, солиқ, кредитлаш, молиялаш ва нарх белгилаш, инвестиция, ягона илмий-техника сиёсатини амалга оши-риш, шунингдек, қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа воситалар билан тартибга солади. Шаҳар йўловчилар транспортининг давлат бошқаруви Ўзбекистон Республикаси

Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, шунингдек Вазирлар Маҳкамаси махсус ваколат берган шаҳар йўловчилар транспортини бошқариш органи томонидан амалга оширилади.

Шаҳар йўловчилар транспортини бошқариш органининг (масалан, «Тошшаҳарйўловчитранс» ассоциацияси) ваколатлари жумласига **қуйидагилар киреди:**

— ташувчилар билан шартномалар тузиш ва уларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш;

— барча турдаги шаҳар йўловчилар транспортининг бир маромда ишлашини таъминлаш;

— ягона техника сиёсатини юритиш;

— барча турдаги шаҳар йўловчилар транспортини ривожлантириш ва йўловчиларга хизмат кўрсатиш тизимини такомиллаштириш, уларга кўрсатиладиган хизматларнинг ҳажмлари ва турларини кенгайтириш юзасидан комплекс тадбирлар ишлаб чиқиш ва уларни рўёбга чиқариш;

— йўловчиларга хизматлар кўрсатиш тартиби ва қоидаларини белгиловчи норматив ҳужжатлар ишлаб чиқиш;

— автобуслар, трамвайлар, троллейбуслар, шунингдек йўналишли таксиларда йўловчилар ташиш йўналишлари ва ҳаракат жадвалларини тасдиқлаш;

— йўловчиларнинг ҳуқуқлари таъминланишини назорат қилиш;

— шаҳар йўловчилар транспорти субъектлари учун ягона чипта тизимини жорий этиш, йўл чипталари, варақалари, шунингдек, айрим тоифадаги фуқароларга транспортда имтиёзли юриш ҳуқуқини берадиган ҳужжатлар тайёрлаш;

— қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Шаҳар йўловчилар транспортда йўловчилар ва багаж ташиш ҳақини тўлаш Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар давлат ҳокимияти органлари томонидан йўл қўйиладиган доирада белгиланган тарифлар бўйича амалга оширилади.

Шаҳар йўловчилар транспортда йўловчилар ва багаж ташишнинг йўл қўйиладиган доирадаги тарифлари даражаси иқтисодий асосланган ташиш харажатларидан ва йўловчилар ташиш хизматларига бўлган эҳтиёждан келиб чиқиб белгиланади. Йўналишсиз таксиларда багаж ҳақи олинмайди.

Шаҳар йўловчилар транспорти воситалари хавфсизлик, меҳнатни муҳофаза қилиш, экология талабларига, шунинг-

дек стандартлар ва техникавий шартларга, тиббий-санитария ва ёнғинга қарши нормаларга мувофиқлик *сертификатига* эга бўлиши лозим. Бундан ташқари транспорт воситалари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган бўлиши керак.

Сертификатлашдан ўтмаган ва белгиланган тартибда рўйхатга олинмаган транспорт воситалари фойдаланишга қўйилмайди. Барча турдаги йўловчилар транспортини сертификатлаш тартиби Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Шаҳар йўловчилар транспортининг салонида ҳаракат йўналиши, йўловчи ва багаж ташиш ҳақи тўғрисидаги маълумот, шунингдек, бошқа зарур ахборотлар бўлиши лозим. Ташувчи шаҳар йўловчилар транспортда ногиронлар ва болали йўловчилар учун зарур қулайликларни яратади.

Йўналишсиз таксиларда йўл ҳақини аниқлаш учун ҳисоблагич (таксометр), махсус таниб олиш белгилари ва бошқа энгил автомобиллардан фарқланувчи рағам белгилари бўлиши лозим. Йўналишсиз таксилар учун умумий белгилар Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади.

Қонунда шаҳар йўловчилар транспорти ташувчисининг мажбуриятлари белгилаб қўйилган бўлиб, унга мувофиқ ташувчи:

— шаҳарда йўловчиларни ташиш ишларини бажариш учун лицензияга эга бўлиши;

— йўловчиларни ташиш юзасидан белгиланган қоидаларга риоя этиши;

— йўловчиларнинг ҳаёти ва соғлиғи хавфсизлигини таъминлаши;

— меҳнатни муҳофаза қилиш, ёнғиндан сақлаш хавфсизлиги, ишлаб чиқариш санитарияси ва экология талабларини бажариши;

— ҳаракат хавфсизлигини, шаҳар йўловчилар транспортдан техник фойдаланиш ва уни ишлатиш қоидаларига риоя этилишини таъминлаши;

— фуқароларнинг айрим тоифаларини имтиёзли ташиши;

— қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа талабларни бажариши шарт.

Ташувчиларнинг белгиланган йўналишдан ўзбошимчалик билан четга чиқиши, ҳаракат жадвалини бузиши ҳамда йўловчиларга қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган бирон-бир талабни қўйиши ман этилади.

Қонуннинг 24- моддасида йўловчиларнинг ҳуқуқлари келтирилган. **Унга қўра йўловчилар:**

— шаҳар йўловчилар транспортининг ҳар қандай туридан фойдаланиш;

— бекатлар ва тўхтаб ўтиш манзилларидан фойдаланиш;

— ўзлари билан биргаликда етти ёшгача бўлган болаларини бепул олиб юриш;

— ўлчамлари белгиланган катталиқдан ошмайдиган, вазни йигирма килограммгача бўлган қўл юкини бепул олиб юриш;

— белгиланган тарифлар бўйича ҳақ тўлаб багаж олиб юриш;

— ҳаёти ва соғлиғини шахсий суғурта қилиш ҳақида ихтиёрий равишда шартнома тузиш;

— бекатлар ва охири диспетчерлик манзиллари диспетчерларидан шаҳар йўловчилар транспортининг иши тўғрисида ахборот олиш;

— қонун ҳужжатларида берилган бошқа ҳуқуқлардан фойдаланиш ҳуқуқига эгадир.

Йўловчиларнинг мажбуриятлари эса қонуннинг 25- моддасида мустаҳкамланган. Йўловчилар:

— йўловчиларни ташиш юзасидан белгиланган қоидаларга риоя этишлари;

— йўл ҳақи ва багаж ташиш ҳақини ўз вақтида тўлашлари, чиқтани манзилга етгунга қадар сақлашлари ва уни назорат қилувчи шахсларнинг талабига биноан кўрсатишлари;

— транспортда имгиёзли юриш ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжатларни кўрсатишлари;

— шаҳар йўловчилар транспортдан фойдаланганда тозалик ва тартибга риоя этишлари, ташувчиларнинг асбоб-ускуналари ва мол-мулкини эҳтиёт қилишлари;

— қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа талабларни бажаришлари шарт.

Йўловчиларнинг *тез ёнувчан, портловчи, заҳарли, радиоактив моддалар ва ашёларни, шунингдек, филофсиз ўқотар қурол, тивли ва кескир ашёларни* олиб юришлари ман этилади.

Қонуннинг 27- моддасида шаҳар йўловчилар транспорти тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик белгиланган .

«Автомобиль транспорти тўғрисида»ги қонун жами 31 моддани ўз ичига олади. Унда ушбу соҳа фаолиятини давлат

томонидан тартибга солиш, бошқариш, унинг бошқарувчи давлат маҳаллий органларининг ваколатлари белгилаб қўйилган.

Автотранспорт воситаларини стандартлаш, метрология жиҳатидан таъминлаш ва сертификатлаш, автомобилда ташишларни лицензиялаш, йўловчилар, багаж ва юклар ташиш шартномаси, фавқулодда ҳолатларда автомобиль транспортининг иши, ташувчининг, мижознинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини, ташиш шартномасидан келиб чиқадиган мажбуриятлар бўйича жавобгарлик, шунингдек, автомобиль транспортда хавфсизлик ва экология нормаларини таъминлаш, шу соҳадаги низоларни ҳал қилиш, қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик каби масалалар ҳам мустақкамланган.

Бу қонунда шу соҳага оид тушунчаларнинг мазмуни очиб берилган. Автомобиль транспорти деганда таркибига юридик ва жисмоний шахслар кирувчи, иқтисодий ва аҳолининг йўловчилар, багаж ва юкларни, шу жумладан, почтани автомобилда ташишга бўлган эҳтиёжларини таъминловчи *ишлаб чиқариш-технология мажмуи* тушунилади.

Автомобиль транспорти мулк шаклига қўра *хусусий* ва *оммавий*, шунингдек, шаҳардаги, шаҳар атрофидаги, *шаҳарлараро* ва *халқаро* ташишга ҳам бўлинади.

Автомобиль транспорти фаолияти давлат томонидан тартибга солинади ва қуйидаги шаклларда:

- сертификатлаш;
- лицензиялаш;
- солиқ солиш;
- ижтимоий аҳамиятга эга бўлган ташишлар учун тарифларни шакллантириш;
- ягона илмий-техника сиёсатини ўтказиш йўли билан амалга оширилади.

Қонуннинг **10—11-моддаларида** давлат ҳокимияти маҳаллий органларининг ваколатлари берилган бўлиб, уларнинг автомобиль транспортини комплекс ривожлантиришдаги минтақавий дастурларини ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш, автотранспорт хизматлари бозорини шакллантириш, барча ташувчиларнинг фаолияти учун кенг шароитлар яратиш, автомобиль транспортининг моддий техника ва ижтимоий негизини мустақкамлашга қўмаклашиши каби вазифалари аниқ қилиб кўрсатилган.

Ҳўжалик алоқаларининг кенгайиши деярли барча фуқароларни автомобиль транспортига оид муносабатлар иштирок-

чисига айлантирмоқда. Шу сабабли автомобиль транспорти воситаларининг хавфсизлик, экология, техник талабларига жавоб бериш масаласи жуда муҳимдир. Автотранспорт воситалари, аввало, хавфсизлик, меҳнатни муҳофаза қилиш, стандартлар ва техник шароитларга, табиий санитария ва ёнғинга қарши нормаларга мувофиқлик сертификатига эга бўлиши керак.

Сертификатлашдан ўтмаган ва белгиланган тартибда рўйхатга олинмаган автотранспорт воситасини бошқарувчи шахс қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгар бўлиши керак. Бошқариш ҳуқуқи тегишли малакага эга бўлган, тиббий текширувдан ўтган шахсга берилади. Бу қоида мезони Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан назорат қилинади. Йўловчилар, багаж ва юклар ташиш-шартнома асосида амалга оширилади, унда ташишнинг шартлари ва томонларнинг жавобгарлиги назарда тутилади, ҳақ белгиланади.

Қонунда **фавқулдда ҳолатлар** (зилзила, тошқин, ёнғин, эпидемия ва бошқа табиий офатлар) содир бўлган тақдирда ташувчилар ва мижозлар ўртасидаги шартнома муносабатлари Вазирлар Маҳкамаси ёки давлат ҳокимияти маҳаллий органларининг қарорига биноан табиий офатлар ёки уларнинг оқибатларини тугатиш вақтида тўхтатилиши ҳам кўрсатилган.

17- модда ташувчига бағишланган бўлиб, унда, масалан, фуқаролар ҳаётига, йўл ҳаракати хавфсизлигига таҳдид солувчи, экология ва санитария нормалари бузилишига ёки гайриқонуний ҳаракатларга сабаб бўлувчи ҳолатларда ташишдан воз кечиш ҳуқуқи мустаҳкамланган. Шунингдек, идораларга қарашли умумий фойдаланиш учун очиқ автомобил йўллари орқали жўнатилаётган юк ўз сертификатига мувофиқ эканлигини тасдиқловчи ҳужжатларни олиш ҳуқуқига ҳам эга. Шу билан бирга, ташувчи қатор мажбуриятларни бажариши керак, жумладан, у хизмат кўрсатиш чоғида лицензияли бўлиши, сертификатга ва тегишли тартибда рўйхатга олинган яроғли транспорт воситасидан фойдаланиши, шартнома шартларига риоя этиши, йўловчилар ҳамда юк ташишнинг белгиланган қоидаларига ва уларни элтиш муддатларига амал қилиши, сақланишини таъминлаш, ташишдан бош тортиш ҳолларида эса мижозга зарарни қоплаш, тартиб бўйича ҳисобот бериш ишларини юритиш Қонуннинг **18- моддаси**да ифодаланган.

Қонунда мижознинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари мустаҳкамланган. Чунончи, мижоз зарур ахборотни олиш,

ташувчини эркин танлаш ва ташиш учун шаргнома тузиш, ташувчи томонидан ўз вақтида ва сифатли хизмат кўрсатишдан баҳраманд бўлиш, етказилган зиённи ва маънавий зарарни қонун ҳужжатларига мувофиқ тўлаттириш ва қоплаттириш, ташиш шартномасида кўрсатиб ўтилган шартлар ташувчи томонидан бузилган тақдирда хизматлар кўрсатишдан воз кечиш, бу борада ваколатли давлат органларига ёки судга мурожаат қилиш, шунингдек, назарда тутилган ҳуқуқлардан фойдаланиш имконига эга.

Йўловчилар шаҳар ва шаҳар атрофи йўналишларидаги автобусларда етти ёшгача бўлган болаларни, шаҳарлараро ва халқаро йўналишлардаги автобусда алоҳида жой берилмаган ҳолда бепул олиб юриш, беш ёшдан ўн ёшгача бўлган бола учун алоҳида жой ажратилиб, тўлиқ чипта қийматининг 50 фоизини тўлаб ҳамда ўн ёшгача бўлган икки ёки ундан ортиқ бола олиб юрганда, улардан бирини бепул, қолганлари учун 50 фоизли чипта олиш каби ҳуқуқлардан фойдаланади. Бундан ташқари, йўловчилар шаҳар ва шаҳар атрофи йўналишларида 20 кг дан ошмайдиган оғирликдаги бағажни, шаҳарлараро ва халқаро йўналишлардаги белгиланган ўлчамлардаги бағажнинг бир ўрнини ўзи бепул, кўрсатиб ўтилган нормадалардагидан ортиқча бағажни эса ҳақ эвазига олиб юриш ҳуқуқига эгадирлар. Мабодо йўловчи чиптани ташиш бошланмасдан олдин топширса, у учун тўлаган сумма қайтиб берилади. Агар йўловчилар ташувчи рейслар кечиккан ёки бекор қилинган тақдирда етказилган зиён ҳамда маънавий зарарни қонунга биноан тўлаттириш ва қоплатиш ҳуқуқига эга.

Ташиш шартномаси асосида мижоз қатор мажбуриятларга ҳам эгадир. Шунга кўра, шартнома шартларига риоя қилиш, ташиш қоидаларида ўзига қўйилган талабларни бажариш, ташилаётган юкнинг шартномага мувофиқлигини тасдиқловчи зарур ҳужжатларни ташувчининг талабига биноан тақдим этиш, автотранспорт воситаларининг ташилиши лозим бўлган юк ёки бағаж ёнига бемалол ва хавфсиз кириб бора олишини таъминлаш ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа мажбуриятларни бажариши шарт **(20- модда)**.

Мажбурият бўйича томонлар жавобгарлиги ҳам белгилаб қўйилган.

Ташувчи юк ёки бағажнинг йўқолиши, кам чиқиши ёки шаклига (тузилишига) шикаст етказилганлиги (бузилганлиги) учун жавобгар бўлади.

Ташувчи шартномага мувофиқ юк ташишда автотранспорт воситасини бермаганлиги ёки ўз вақтида етказмаганлиги учун ҳам жавобгардир. Мабодо мижоз берилган автотранспортдан фойдаланмаса, узрли сабаблар натижасида шу ҳолат вужудга келган бўлса, жавобгарлик истисно қилинади (23—24- моддалар).

Лекин автотранспорт воситаси белгиланган манзилга кечикиб келган тақдирда (шаҳар ва шаҳар атрофида ташишлар бундан мустасно), агар кечиктириш ёки кеч етиб бориш ташувчига боғлиқ бўлмаган ҳолатлар туфайли юз берганлигини исботлай олмаса, ташувчи йўловчига жарима тариқасида кўрган зарарни ҳам тўлайди. Шунингдек, йўловчининг ҳаёти ёки соғлиғига шикаст етказилганлиги учун ташувчининг жавобгарлиги қонунга мувофиқ белгиланади.

Мабодо, мижознинг айби билан бошқа шахсларга ёки ташувчи жавобгар бўлган мол-мулкка зарар етказилса бу ҳолда мижоз (буюртмачи) жавобгардир.

Йўловчилар, багаж ва юкларни ташиш маълум даражада хавф билан боғлиқ хизматлардан ҳисобланади. Шу боис, йўловчилар багаж ва юкларни суғурта қилишлари шарт.

Темир йўл транспорти тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонунини мукамал тушуниш учун ундаги асосий тушунчалар моҳиятини аниқлаб олиш зарур бўлади. **Унга мувофиқ:**

— темир йўл транспорти (темир йўл) — умумий фойдаланишдаги транспорт турларидан бири бўлиб, у ишлаб чиқариш ва ижтимоий йўналишдаги корхоналар, муассасалар ва ташкилотларни ўз таркибига олган, бошқа давлатларнинг темир йўллари ва транспортнинг бошқа турлари билан ўзаро ҳамкорликда ташиш эҳтиёжларини таъминловчи ягона ишлаб чиқариш-технология мажмуидан иборатдир;

— темир йўл транспорти корхонаси — темир йўл асосий фаолиятининг тузилмавий бўлинмаси бўлиб, бевосита ташиш жараёнини таъминлайди;

— транспорт хизматлари бозори-юклар, йўловчилар, багаж ва юк бағажини ташувчи, транспорт воситаларига техник хизмат кўрсатувчи ва таъмирловчи, темир йўл транспортида ташиш билан боғлиқ қўшимча ёрдамчи ишларни ҳамда бошқа иш турларини (хизматларини) бажарувчи соҳа;

— умумий фойдаланишдаги темир йўллар-темир йўлнинг поездларни қабул қилиш ва жўнатиш, юклар, багаж ва юк бағажини қабул қилиш ҳамда топшириш ва йўловчиларга

хизмат кўрсатиш, манёвр ишларини амалга ошириш бўйича тегишли операцияларни бажариш учун очиқ бўлган темир йўл бекатлари жойлашган тармоғи;

— юк — ташиш учун темир йўл транспорти корхонаси томонидан белгиланган тартибда қабул қилинган, ўз вақтида элтиб берилиши ва сақланиши учун темир йўл жавобгар бўлган темир йўл ташиш объекти;

— йўловчи — йўл ҳужжатларига эга бўлган ва поездда сафар қилувчи фуқаро (жисмоний шахс);

— багаж — йўловчи олиб кетаётган ва сафар давомида йўловчилар вагонидан унинг ёнида бўладиган буюмлар, товарлар ва бошқа моддий бойликлар;

— юк багажи — йўловчилар ва почта-багаж поездларида ташиладиган темир йўл ташиш объекти;

— юк жўнатувчи(жўнатувчи) — ўз номидан ёхуд юк ёки юк багажи эгаси номидан иш кўрувчи ва ташиш ҳужжатларида қайд этилган юридик ёки жисмоний шахс;

— юкни олувчи (олувчи) — юк ёки юк багажини олиш ҳуқуқига эга бўлган юридик ёки жисмоний шахс.

Темир йўл транспорти соҳасини ҳуқуқий тартибга солиш мазкур қонун ва қонун ҳужжатлари асосида олиб борилади. Бундан ташқари, ушбу соҳанинг фаолияти Темир йўл **Устави**, юклар, йўловчилар, багаж ва юк багажини ташиш **қондалари**, шунингдек, бошқа **норматив ҳужжатлар** билан ҳам белгиланади.

Темир йўл транспортида мулкчилик масалаларига қонуннинг **3- моддаси** бағишланган. **Унга кўра**: Ташиш жараёнининг узлуксизлигини, ҳаракат хавфсизлигини ва авария-тиклаш ишлари ўтказилишини бевосита таъминловчи темир йўл транспорти корхоналари, умумий фойдаланишдаги темир йўллар ва темир йўл транспортининг бошқа мол-мулки мутлақ мулкдир. Ташиш жараёнида бевосита иштирок этмайдиган темир йўл транспорти мол-мулки қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда хусусийлаштирилиши мумкин.

Темир йўл қатновлари қуйидаги турларга бўлинади:

— ички қатновлар — юклар, йўловчилар, багаж ва юк багажини Ўзбекистон Республикаси доирасида ташиш;

— халқаро қатновлар — юклар, йўловчилар, багаж ва юк багажини Ўзбекистон Республикаси ва бошқа давлатлар ўртасида ташиш;

— тўғри аралаш қатновлар — юкларни ягона транспорт ҳужжати бўйича транспортнинг ҳар хил турларида ташиш.

Тўғри аралаш қатновлар ҳам ички, ҳам халқаро бўлиши мумкин.

Алоҳида муҳим давлат эҳтиёжларини, шу жумладан мудофаа эҳтиёжларини қондириш учун юкларнинг махсус турлари ташилишини таъминловчи ташишлар махсус ташишлар жумласига киради.

Темир йўл транспортининг ўзига хос хусусиятларидан бири уни бошқариш марказлаштирилган тартибда амалга оширилиши ва бу давлат темир йўл транспортини бошқариш органининг ваколатлари жумласига киради. **Давлат темир йўл транспортини бошқариш органи:**

— темир йўлда ташишларни ташкил этиш ва бажариш соҳасидаги ягона давлат сиёсатини амалга оширади;

— темир йўл транспортининг фаолияти масалалари ва ташишларнинг шартлари бўйича норматив ҳужжатларни қабул қилади;

— транспорт хизматлари бозорини шакллантириш ва ривожлантиришга қўмаклашади;

— темир йўл транспортини, шу жумладан, идораларга қарашли темир йўл шохобча йўлларини ривожлантириш ва улардан фойдаланишни назорат қилади;

— темир йўлда ташишлар соҳасида тариф сиёсатини олиб боради;

— темир йўл транспорти соҳасида халқаро ҳамкорликни ва бошқа ваколатларни амалга оширади.

Шу билан бирга қонунда темир йўл транспортининг ташиш жараёни билан боғлиқ фаолиятига аралаштишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқлиги мустақамланган. Давлат темир йўл транспортини бошқариш органининг ўз ваколатлари доирасида қабул қилган қарорлари барча юридик ва жисмоний шахслар, шунингдек, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари учун мажбурийдир.

Қонунда юкларни ташиш нормаси батафсил ёритилгандир. Унга биноан темир йўл транспорти корхоналари, агар жўнатувчи юкларни ташишга нисбатан қўйиладиган талабларга риоя қилса ва ташишга темир йўл томонидан олди олиниши ёки бартараф этилиши мумкин бўлмаган ҳолатлар тўсқинлик қилмаса, юкни тайинланган жойига белгиланган муддатларда ташиб бериши шарт. Юк жўнатувчилар ва темир йўл транспорти корхоналари юкларни мунтазам ташишларни амалга ошириш чоғида ташиш транспорт экспедициясини ташкил этиш тўғрисида узоқ муддатли шартномалар тузишлари мумкин.

Темир йўл транспортида юкларни ташиш юк жўнатувчиларнинг буюртманомаларига мувофиқ амалга оширилади. Юкларни ташиш учун буюртманомаларнинг шакллари, буюртмаларни бериш, бажариш ва ҳисобга олиш тартиби, шунингдек, темир йўл транспортида ташиладиган юклар рўйхати давлат темир йўл транспортини бошқариш органи томонидан белгиланади. Юклар жўнатувчи томонидан ҳаракат хавфсизлиги ва юкларнинг сақланишини таъминладиган қилиб ташишга тайёрланиши керак.

Темир йўл транспорти корхоналари йўловчилар, багаж, юк багажи ўз вақтида манзилига етказилишини, вокзалларда ва поездларда йўловчиларнинг хавфсизлигини, уларга хизмат кўрсатиш учун зарур қулайликлар ва шароитлар яратилишини, багаж ва юк багажининг сақланишини таъминлаши шарт.

Йўловчилар поездларнинг жўнаш ва келиш вақти, йўл ҳақи, багаж, юк багажи ташиш ҳақи, вокзалхоналарда жойлашган темир йўл чиптаси кассалари, сақлаш камераларининг иш вақти, йўловчиларга кўрсатиладиган хизматлар тўғрисида вақтида ишончли ахборот билан, шунингдек, темир йўл транспорти корхоналари ва ташкилотларининг иши тўғрисидаги бошқа зарур ахборот билан таъминлашлари керак.

Темир йўл транспортида йўл чипталарини сотиш тартиби Темир йўл Устави ҳамда йўловчилар, багаж ва юк багажини ташиш қоидалари билан белгиланади.

Темир йўл транспортида йўл чипталари йўловчиларга тўлиқ қийматида сотилади, қонун ҳужжатларида имтиёзли юриши белгиланган фуқаролар бундан мустасно. Имтиёзли юришни компенсация қилиш қонун ҳужжатларида белгиланган тарғибда амалга оширилади.

Йўловчи поездда ўзи билан бирга беш ёшгача бўлган бир болани алоҳида жой берилмаган ҳолда бепул олиб юриш ҳуқуқига эга. Йўловчи билан бирга *беш ёшгача* бўлган биттадан ортиқ бола кетаётган бўлса, улардан бири бепул олиб юрилади, қолганлари эса чипта тўлиқ қийматининг *50 фоизи* чегирилган, алоҳида жой берилган ҳолда олиб юрилади. *Беш ёшдан ўн ёшгача* бўлган болаларга ҳам чипта тўлиқ қийматининг *50 фоизи* чегирилган ҳолда жой берилди. Темир йўл транспортида болаларни ташиш бўйича бу имтиёзлар темир йўл транспорти корхоналарининг маблағлари ҳисобидан амалга оширилади.

Йўловчилар учун вокзалларда, поездлар кутиладиган бошқа жойларда бўлиш ҳамда поездга чиқиш, тушиш учун багаж ва юк багажи билан перронларга ўтиш эркинлиги кафолатланади.

Темир йўл транспортида юклар, йўловчилар, багаж ва юк багажини ташиш тарифлари юк жўнатувчиларнинг ҳамда йўловчиларнинг манфаатлари инобатга олинган ҳолда давлат темир йўл транспортини бошқариш органи ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тайин этиладиган тартибда белгиланади.

Юклар, йўловчилар, багаж ва юк багажини ташиш билан боғлиқ қўшимча ишлар ва хизматлар учун шартнома асосида ҳақ тўланади.

Темир йўл транспорти корхоналари йўл ҳақини ҳамда юк, багаж ва юк багажининг ташиш ҳақини тўлаган ва йўл ҳужжатларини тўғри расмийлаштирган йўловчи ва юк жўнатувчига, агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлмаса, ташишни рад этишга ҳақли эмас.

Ташиш жараёнини амалга оширувчи темир йўл транспорти корхоналари йўловчи ёки темир йўл транспорти хизматларидан фойдаланувчи бошқа шахснинг, худди шунингдек, темир йўл транспорти фаолияти натижасида жабрланган шахснинг ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарар учун қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда жавобгар бўлади.

Темир йўл транспорти корхоналари юкларни ташиш чоғида юкларни ташиш учун олинган буюртманомаларни бажармаганлик, вагонларни шахобча йўллариغا келтириб бермаганлик ва уларни шахобча йўллардан олиб кетишни кечиктирганлик, юкларни жўнатувчилар ва олувчиларга тегишли бўлган ёки улар томонидан ижарага олинган вагонлар ва контейнерларни ўзбошимчалик билан эгаллаганлик, бу вагонлар ва контейнерларга шикаст етказганлик ёки уларни йўқотганлик учун Темир йўл Уставида белгиланган миқдорларда жарималар тўлаш тарзида жавобгар бўлади.

Темир йўл транспорти корхоналари юкларни ташишда юкни етказиб бериш муддатларини бузганлик учун мулкий жавобгарлик билан бир қаторда ташилаётган юкнинг сақланишини таъминламаганлик учун ҳам қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва миқдорларда мулкий жавобгар бўлади.

Темир йўл транспорти корхоналари йўловчилар, багаж ва юк багажини ташиш бўйича мажбуриятларни бажар-

маганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва миқдордагини жавобгар бўлади.

Темир йўл транспорти корхоналари атроф табиий муҳитга етказилган зарар учун ҳамда темир йўл транспорти ерларини лозим даражада сақламаганлик ва улардан фойдаланмаганлик учун қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгар бўлади.

Юк жўнатувчилар ва юкни олувчилар қуйидагилар учун қонун ҳужжатларида белгиланган миқдорларда жарималар тўлаш тарзида жавобгар бўладилар:

— ташишлар ҳақини ўз вақтида тўламаганлик учун;

— юкларни тақдим этмаганлик учун, юк ташишга берилган вагонлар, контейнерлардан фойдаланмаганлик ёки буюртманомада кўрсатилган вагонлар, контейнерларни рад этганлик учун;

— темир йўлга қарашли вагонлар ва контейнерлардан рухсатсиз фойдаланганлик учун;

— вагонлар ва контейнерларни юкни ортиш, тушириш ёки қайта юклаш пайтида белгиланган технология нормаларидан ортиқча кечиктирганлик (бекор ушлаб турганлик) учун, шунингдек, уларни юкни ортиш, тушириш, қайта юклаш учун етказиб бериш пайтида куттириб қўйиш орқали ёки жўнатувчига боғлиқ бўлган бошқа сабабларга кўра кечиктирганлик (бекор ушлаб турганлик) учун;

— маҳсулотларни экспортга етказиб бериш бўйича божхона, чегара органлари ёки бошқа давлат органлари томонидан белгиланган талабларни вагонларни ва контейнерларнинг кечиктирилганлигига сабаб бўлган тарзда бузганлик учун;

— вагонлар, контейнерларга кўтарадиган юкидан ортиқча юк ортиганлик учун;

— вагонлар ва контейнерларни юклари туширилганидан сўнг тозаламаганлик учун;

— темир йўл томонидан берилган вагонлар ёки контейнерларга, чиқариб олинадиган ташиш мосламалари ва ўраш-жойлаш воситаларига шикаст етказганлик ёки уларни йўқотганлик учун;

— ташиш тақиқланган юкни тақдим этганлик ёки ташиш чоғида ўта эҳтиёткорлик чоралари кўришни талаб этувчи юкни унинг номи ёки хоссаларини нотўғри кўрсатиб тақдим этганлик учун.

Йўловчилар, бошқа юридик ва жисмоний шахслар темир йўл транспорти воситаларидан фойдаланиш, ҳаракат хавфсизлиги, ёнғин хавфсизлиги қоидаларини, темир йўл транспортидаги санитария-гигиена ва санитария-эпидемияга қарши қоидаларни бузганлик, қурилмалар, транспорт воситалари ва уларнинг ички жиҳозларига шикаст етказганлик учун қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгар бўладилар.

Темир йўл транспортига унинг коммуникацияларини қасдан тўсиб (узиб) қўйиш ёки темир йўл транспортининг монеликсиз ва хавфсиз ишлашига ҳалал берувчи қонунга хилоф бошқа хатти-ҳаракатлар натижасида темир йўл транспорти корхоналарига етказилган зарар айбдор юридик ва жисмоний шахслар томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда тўланади.

Қонунда юклар, йўловчилар, багаж ва юк ташиш бўйича мажбуриятлар бузилган тақдирда, юк жўнатувчилар ва юкни олувчилар тегишли темир йўл транспорти корхоналарига қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва муддатларда талаб ва даъволар тақдим этишга ҳақлидир.

Темир йўл транспортида ташишлар бўйича талаблар ва даъволарни кўриб чиқишнинг ўзига хос хусусиятлари Темир йўл Уставида белгилаб қўйилади.

V БОБ. САНОАТ СОҲАСИДА ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИНГ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИНИШИ

1- §. САНОАТДА ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИ ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ МОҲИЯТИ

Саноат соҳасида тадбиркорлик фаолиятини *ҳуқуқий тартибга* солиш муҳим аҳамиятга эга. Умумий қоидага кўра, саноатда тадбиркорлик деганда турли мулкчилик субъектларининг маҳсулотлар ишлаб чиқариш, уларни сотиш, маҳсулотни айирбошлаш, ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш натижасида фойда олишга қаратилган амалдаги қонунлар доирасида таваккалчилик асосида ташаббус билан фаолият кўрсатиш тушунилади.

Саноат соҳасида тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи хўжалик юритувчисубъектлар мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқига эга бўладилар ва ўз фаолиятини ўша мол-мулк ҳисобига амалга оширадилар. Бинобарин, саноат соҳасида тадбиркорлик билан шуғулланиш учун барча ҳолларда ҳам тадбиркорлар мулкчилик ҳуқуқига эга бўлишлари шарт эмас, балки тўла хўжалик юритиш ҳуқуқига эга бўлишларининг ўзи ҳам кифоя қилади.

Шундай экан, саноатда тадбиркорлик тадбиркорнинг ўзига тегишли бўлмаган мулк ҳисобига ҳам амалга оширилиши мумкин, агар улар мулкка нисбатан тўла хўжалик юргизиш ҳуқуқига эга бўлсалар.

Тўла хўжалик юргизиш ҳуқуқининг тушунчаси ва ушбу ҳуқуққа эга бўлган саноат соҳасида тадбиркорликни амалга оширадиган хўжалик юритувчи субъектларнинг мулкка нисбатан ҳуқуқий лаёқати Ўзбекистон Республикасининг «**Мулкчилик тўғрисида**»ги Қонунида бевосита ўзининг ифодасини топган. Ушбу Қонуннинг **29- моддасига** мувофиқ, давлат мулки давлат корхонасига тўла Хўжалик юритиш ҳуқуқи асосида тегишлидир.

Хўжалик юритувчи субъектлар ўз тадбиркорлик фаолиятларини саноат соҳасида амалга оширар экан, мазкур

мулкка эгаллик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади, унга нисбатан ўз хоҳиши билан қонунчилик талабларига зид келмайдиган ҳар қандай ҳаракатларни амалга оширади. Тўла хўжалик юритиш ҳуқуқига нисбатан, башарти қонунларда бошқача тартиб кўзда тутилмаган бўлса, мулкчилик тўғрисидаги қоидалар қўлланилади.

Демак, саноатда тадбиркорлик билан шуғулланувчилар умумий асосларга кўра, ўзларининг мол-мулкига нисбатан мулкчий ҳуқуққа эга бўлишлари керак, агар улар бундай ҳуқуққа эга бўлмаганлари тақдирда уларга мулкдор томонидан бириктириб қўйилган мол-мулкка нисбатан тўла хўжалик юритиш ҳуқуқига эга бўлишлари керак.

Бошқа соҳаларда тадбиркорлик амалга оширишдан кўзланган мақсад, фойда олишдан иборат бўлганидек, саноат соҳасидаги тадбиркорликдан кўзланган мақсад ҳам ўз навбатида фойда олишдан иборатдир. Ушбу кўзланган мақсадга эришиш учун саноат соҳасидаги тадбиркор ўз фаолиятини бозордаги талаб ва таклифдан келиб чиққан ҳолда режалаштиради. Ушбу режага асосан бозор иқтисодиёти муносабатлари талабларига тўла-тўқис жавоб берадиган истеъмолчилар учун зарур бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқаришга, харид қилишга ҳамда рақобатлашувда фаол қатнашишга ҳаракат қилади.

Саноат соҳасида ўз тадбиркорлик фаолиятини амалга оширадиган хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий манфаатдорлиги биринчи навбатда албатта фойда олиш билан бевосита боғлиқ. Бу фойда рақобатбардош саноат маҳсулотини ишлаб чиқариш натижасида олинади. Саноатда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш иқтисодиётни бошқа соҳаларидан фарқ қилган ҳолда ўзига хос хусусиятга эгадир.

Саноатда товарларни қанча кўп ишлаб чиқилиб, фойда қанча кўп олинса, меҳнатга бўлган қизиқиш, интилиш шунча баланд бўлади, тадбиркорликда юқори самараларга эришилади. Бу соҳадаги тадбиркорлик қишлоқ хўжалигидан фарқли равишда табиий об ҳаво муҳитига боғлиқ эмас. Ишлаб чиқариш жараёнининг самарадорлиги тегишли ишчи кучи ва замонавий технологиядан фойдаланишни тақозо этади. Талаб ва таклиф асосида маҳсулот ишлаб чиқилиб истеъмолчиларга етказиб берилиши тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришда муҳим ўрин тугади. Айниқса саноат соҳасида хорижий инвестицияни жалб қилиш асосида тадбиркорлик фаолиятининг самарадорлигига эришиш мумкин.

Саноат соҳасида ўз фаолиятини амалга оширадиган тадбиркор ўз фаолиятини юргизиш натижасида олган умумий (фойда)даромадидан маълум қисмини солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар учун ажратади. Тўловлардан қолган тадбиркорнинг ихтиёридаги даромад соф фойда сифатида тўла унинг тасарруфига ўтади. Ушбу соф фойдадан қайси мақсадда фойдаланишни эса тадбиркорнинг ўзи бевосита мустақил равишда ҳал қилади.

Ҳўжалик юритувчи субъектлар томонидан саноатда тадбиркорликни амалга оширишнинг яна бир хусусияти у ҳам бўлса, жаҳон талабларига жавоб берадиган рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришдан иборатдир. Тадбиркор бозор ҳақидаги маълумотлардан, ахборотлардан доимо хабардор бўлиб туриши, зарур бўлган тақдирда ўз фаолиятига тезда ўзгартириш киритиши ва бозор талабларига ортиқча харажатсиз мослашиб олиши зарур. Акс ҳолда у рақобатга бардош бераолмаслиги ва иқтисодий ночор аҳволга тушиб қолиши мумкин.

Саноат соҳасида тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда давлат томонидан тартибга солишнинг самарали шакллари ҳам фойдаланилади. Бозор иқтисодиёти шароитида тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш ички бозорни балки экспортга маҳсулотлар ишлаб чиқариб хорижий шериклар билан ҳўжалик алоқадорлигининг ривожлантирилиши давлатнинг ялпи миллий даромадининг ўсишида ҳам муҳим омил бўлиб ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, бозор иқтисодиёти муносабатлари даврида саноат соҳасида тадбиркорликни амалга оширувчи тадбиркор ўз фаолиятини саноатнинг қайси соҳаси бўйича амалга оширишни мустақил танлайди, қандай маҳсулотлар ишлаб чиқаришни бозордаги талаб ва таклифдан келиб чиқиб режалаштиради, тараққиёт истиқболларини шахсан ўзи белгилайди, ушбу ўзига андоза қилиб олиб, маҳсулотлар ишлаб чиқаришни, уни реализация қилишни амалга оширади.

Демак, саноатда тадбиркорлик фаолиятининг моҳияти — турли мулкчилик субъектлари томонидан фойда олиш мақсадида, товар бозоридagi талаб ва таклифдан келиб чиққан ҳолда, ўзининг *келажак истиқболларини режалаштириш асосида маҳсулотлар ишлаб чиқариш, уни реализация қилишдан иборат*. Саноат соҳасининг ҳуқуқий тартибга солиниши, унинг тушунчаси, моҳияти ва ўзига хос хусусиятларини ёритиб беришда ҳам муҳим ўрин тутаяди. Шу сабабли унинг

ҳуқуқий асосларининг самарадорлигини оширишни, уни иқтисодиётнинг энг муҳим тармоғи сифатида ривожлантириш муҳим омили бўлиб хизмат қилади.

2- §. САНОАТ СОҲАСИНИ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШ АСОСЛАРИ

Саноат соҳасини ҳуқуқий тартибга солишнинг самарали шакл ва услубларидан фойдаланиш тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришда алоҳида ўрин эгаллайди. Саноат соҳасидаги тадбиркорлик фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишда унинг ўзига хос субъектив ва объектив хусусиятларини эътиборга олиш мақсадга мувофиқ. Сўнгги йилларда унинг ҳуқуқий асосларини мустақкамлашга қаратилган бир қатор қонун ҳужжатлари қабул қилинди.

Бу соҳада давлат мулкчилигида бўлган корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш бўйича амалга оширилаётган саъй-ҳаракатлар айниқса диққатга сазовордир. Чунки давлат корхоналарини давлат тасарруфидан чиқармасдан, уларни хусусийлаштирмасдан туриб, саноат соҳасида тадбиркорликни вужудга келтириш ва ривожлантириш мумкин эмас. Шу сабабли саноатни ислоҳ қилишда энг долзарб масалалардан бўлиб, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни ҳал қилишни тақозо қилар эди. Саноатда тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришнинг энг муҳим иқтисодий асоси бўлиб, мулкчилик муносабатларини тубдан ўзгартириш ҳисобланади.

Бозор механизми самарали ишлаши учун тегишли шарт-шароитларни таъминлаш, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнларини жадаллаштириш зарурлигидан келиб чиқиб ҳамда хусусий мулкни ҳимоя қилиш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 1994 йил 21 январда «**Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида**»ги Фармони қабул қилинди.

Ушбу Фармон қабул қилиниши билан хусусий мулкнинг шаклланиши тезлашди, давлат мулки бўлган корхоналар давлат тасарруфидан чиқарилиб, уларнинг ўрнида Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари ташкил қилиниши натижасида саноатда тадбиркорликнинг ривожланишига туртки бўлган кенг имкониятлар, истиқболлар очилиши билан биргаликда чет эл инвестицияларининг кириб келиши жадаллашди. Бу

эса ўз навбатида маҳсулотлар ишлаб чиқарилишини жадаллаштириб, аҳолининг истеъмол талабларини қаноатлантириш билан биргаликда, товарларни хорижий давлатларга ҳам сотиб қатъий валютада фойда олиш имконини яратди.

Мамлакатимизда тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1994 йил 11 майда «**Хусусий мулк ва тадбиркорликни коррупция, РЭКЕТ ва уюшган жиноятчиликнинг бошқа турларидан ҳимоя қилишнинг ташкилий чора-тадбирлари тўғрисида**»ги 247- сонли Қарори муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Иқтисодийётда бозор муносабатларини чуқурлаштириш мақсадида, саноат соҳасидаги тадбиркорлик фаолиятини янада ривожлантиришга, хусусан, ушбу соҳадаги муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишга алоҳида эътибор берилмоқда.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1994 йил 9 июнда «**Кимё саноати корхоналари ишини барқарорлаштириш чора-тадбирлари ва уларни янада ривожлантириш йўналишлари тўғрисида**»ги 292- сонли Қарори¹ ишлаб чиқилиши ва унинг амалиётга татбиқ қилиниши натижасида кимё саноатини ривожлантиришга кенг имкониятлар яратилди.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «**Экспорт имкониятини кенгайтириш борасида корхоналар фаолиятини рағбатлантиришга оид тадбирлар тўғрисида**»ги 1994 йил 17 июнида ПФ 872- сонли Фармонининг қабул қилиниши натижасида саноат соҳасида тадбиркорлик фаолиятини амалга оширадиган корхоналар томонидан ишлаб чиқариладиган маҳсулотларни хорижий давлатларга сотиб, фойда олишнинг имкониятлари кенгайди.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1994 йил 20 июнда «**Ўздонмаҳсулот**» давлат акциядорлик корпорациясини ташкил этиш ва унинг фаолияти масалалари тўғрисида»ги 311- сонли Қарорининг қабул қилиниши Ўзбекистонда дон маҳсулотларини етиштириш, уларни корхоналар томонидан қайта ишлаб чиқарилиши ва истеъмолчиларга етказиб бериш мақсадида, тармоқда тадбиркорлик субъектлари фаолияти самарадорлигини ошириш муҳим омил бўлиб хизмат қилди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Фармонлар ва қарорлар. Иккинчи китоб. Тошкент. «Алолат». 1994 й.

Озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва аҳолига сотишни кўпайтириш, мамлакатимизда ишлаб чиқарилган озиқ-овқат моллари билан истеъмол бозорини тўлдириш, озиқ-овқат саноати корхоналари, ташкилотларининг ишлаб чиқариш — хўжалик соҳасидаги мустақиллигини таъминлаш асосида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «**Озиқ-овқат саноатининг «ЎЗОЗИҚОВҚАТСАНОАТ» давлат — акция-дорлик концернини қайта ташкил этиш тўғрисида**»ги 1994 йил 26 сентябрдаги ПФ 945- сонли Фармонининг аҳамияти ҳам беқиёсдир. Бинобарин, ёғ-мой ва тамаки саноати маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва аҳолига сотишни кўпайтириш, шунингдек, ўз ёғ-мой ва тамаки саноати маҳсулотлари билан истеъмол бозорини тўлдириш, ёғ-мой ва тамаки саноати корхоналари, ташкилотларининг ишлаб чиқариш — хўжалик соҳасидаги мустақиллигини таъминлаш асосида бу соҳада тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришга эришиш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1994 йил 26 сентябрдаги «**ЁҒМОЙТАМАКИ-САНОАТ» ёғ-мой ва тамаки саноати корхоналари уюшмасини ташкил этиш ва унинг фаолияти масалалари тўғрисида**»ги 482- сонли Қарори қабул қилинди.

Қандолатчилик, чой ва пиво-алкоголсиз ичимликлар саноати маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва истеъмолчиларни улар билан таъминлаш, бу соҳада тадбиркорликни ривожлантиришга эришиш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1994 йил 26 сентябрда «**ОЗИҚОВҚАТСАНОАТ» қандолатчилик, чой ва пиво-алкоголсиз ичимликлар саноати корхоналари уюшмасини ташкил этиш ва унинг фаолияти тўғрисида**» 483- сонли Қарори ишлаб чиқилди.

Балиқчилик саноати корхоналарининг ишлаб чиқариш иқтисодий мустақиллигини таъминлаш, ишлаб чиқариш ҳажмларини ошириш ва республика аҳолисини балиқ ва балиқ маҳсулотлари билан тўлиқ таъминлашда уларнинг ташаббускорлиги ва тадбиркорлигини ривожлантириш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1994 йил 18 августда «**Ўзбалиқ» давлат-акция-дорлик корпорациясини ташкил этиш тўғрисида**» 427- сонли Қарори қабул қилинди.

Турли озиқ-овқат маҳсулотлари етиштиришни ва аҳолига сотишни кўпайтириш, бозор муносабатларини чуқурлаштириш ҳамда республика мева-сабзавот мажмуи қишлоқ

хўжалиги, қайта ишловчи ва бошқа корхоналарнинг иқтисодий мустақиллиги асосида рақобатли иш шароитлари яратиш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси гомонидан 1994 йил 28 октябрда **«Ўзбекистон Республикаси мева-сабзавот мажмуи корхона ва ташкилотларининг иқтисодий мустақиллигини таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида»**ги 525- сонли Қарори қабул қилинди.

Республика аҳолисини тадбиркорлик соҳасига кенг қўламда жалб этишни таъминлаш, ишлаб чиқариш ва ҳизмат кўрсатиш соҳасида хусусий бизнеснинг ролини сифат жиҳатидан ошириш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг **«Хусусий тадбиркорликда ташаббус кўрсатиш ва уни рағбатлантириш тўғрисида»**ги 1995 йил 5 январдаги ПФ № 103- сонли Фармони ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 14 февралдаги **«Хусусий тадбиркорликда ташаббус кўрсатиш ва уни рағбатлантириш бўйича кечиктириб бўлмайдиган чора-тадбирлар тўғрисида»**ги 55- сонли Қарори ишлаб чиқилди.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1995 йил 28 августда **«Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш давлат дастури тўғрисида»**ги қарори¹ қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 1995 йил 31 августда **«Айрим корхоналар ва мол мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг баъзи масалалари тўғрисида»**ги Қарори қабул қилинди.

Шу билан биргаликда саноат соҳасида ва бошқа соҳаларда ҳам тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш айниқса бу соҳаларда кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантириш мақсадида, 1997 йил 31 январга келиб, Президентимиз томонидан **«Кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»**ги Фармонлари қабул қилинди.

1996 йил 12 февралда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан **«Ўзбекистон Республикасида хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарни ташкил этиш, давлат рўйхатидан ўтказиш ва уларнинг фаолияти тартибини такомиллаштириш тўғрисида»**ги Қарор қабул қилинди.

Юқорида қайд қилиб ўтилганлардан ташқари, саноат соҳасида тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш ва тадбиркорликни янада

¹ «Халқ сўзи», 1995й., 29 август.

ривожлантириш учун Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида»ги 1992 йил 9 декабрдаги ва «Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 апрелдаги Қонунлари ҳамда 2000 йил 25 майда Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонуни қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси 2001 йил 6 декабрда масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисидаги қонунининг қабул қилиниши билан юқорида қайд этилган 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган «Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида»ги Қонун 2002 йилнинг 1 мартидан ўз кучини йўқотди.

Юқорида қайд қилинган қонун ҳужжатлари асосида саноат соҳасида тадбиркорликни ривожлантириш, ушбу соҳада вужудга келган муаммоли муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш амалга оширилмоқда.

3- §. САНОАТДА ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИ ҲУҚУҚИЙ МАҚОМИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Тадбиркорлар саноатда ўзларининг тадбиркорлик фаолиятларини амалга ошириш учун турли ташкилий- ҳуқуқий шаклдаги субъектларни шакллантирадilar. Бу ташкилий- ҳуқуқий шакллар ўзига хос ва мос ҳуқуқий мақомга эга бўлиб, улар холдинглар, қўшма корхоналар, акциядорлик жамиятлари, масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлари, қарам хўжалик жамияти, унитар корхона ҳамда кичик корхоналар кўринишида намоён бўлади. Саноат соҳасида тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи субъектлар ўзларининг ҳуқуқий ҳолатига эгадир.

Саноатда тадбиркорлик фаолиятини амалга оширадиган субъектлар ўз фаолиятини мувофиқлаштириш, ҳуқуқларининг ҳимоя қилинишини таъминлаш, тегишли давлат идоралари ва бошқа идораларда, шунингдек, халқаро ташкилотларда умумий манфаатларни ифода этиш мақсадида холдинг компанияларига уюшишлари мумкин.

Улар таъсис этувчилар тасдиқлайдиган устав асосида иш олиб борадилар ва уларнинг таркибига кирган субъектлар ўз мустақилликларини, ҳуқуқий шахс ҳуқуқларини сақлаб қоладилар.

Холдинг компаниялари ўз таркибига кирувчи тадбиркорлик субъектларининг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайдилар, субъектлар эса таъсис шартномасида (устав) ўзга ҳолат кўзда тутилган бўлмаса, холдинг компанияларининг мажбуриятлари юзасидан жавоб бермайдилар.

Холдинг компанияларининг таркибига кирган тадбиркорлик субъектлари холдинг компанияси таркибидаги субъектлар олдидаги мажбуриятларини тузилган шартномаларига мувофиқ сақлаб қолган ҳолда уларнинг таркибидан чиқишга ҳақли бўладилар.

Холдинг компаниялари таркибига кирган тадбиркорлик субъектларининг қарорига мувофиқ тугатилади. Улар тугатилганидан кейин қолган мол-мулк холдинг компанияларининг уставига мувофиқ унинг катнашчилари ўртасида тақсимланади.

Бундан ташқари, ҳозирги кунда саноатда масъулияти чекланган жамияти мақомида ўзининг тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган қўшма корхоналар сони кўпайиб, иқтисодиётимизнинг тобора ривожланишига ўзининг катта ҳиссасини қўшмоқда.

Саноатда тадбиркорлик фаолияти ўзбекистонлик ва хорижий давлатлар таъсисчиларининг сармояларини жалб қилиш асосида ташкил қилинадиган қўшма корхоналарни шакллантириш орқали ҳам амалга оширилиши мумкин.

Қўшма корхоналар ўз фаолиятларини **Уставларига** мувофиқ ҳолда амалга оширадилар. Улар ўз номи давлат тилида тўлиқ ёзилган ҳамда жойлашган манзили кўрсатилган юмалоқ муҳрга эга бўлиши лозим. Муҳрда айна пайтнинг ўзида қўшма корхонанинг номи бошқа исталган тилда ҳам кўрсатилиши мумкин.

Қўшма корхоналар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтказилган пайтидан эътиборан юридик шахс мақомига эга бўлади ва ўзининг мустақил балансига ҳисобга олинадиган алоҳида мол-мулкига эга бўлади, ўз номидан мулкий ва шахсий номлуқий ҳуқуқларни олиши ҳамда амалга ошириш, зиммасига мажбуриятлар олиши, судда жавобгар ва даъвогар бўлиши мумкин.

Қўшма корхоналар қонунчилик ҳужжатларида тақиқланмаган ҳар қандай фаолият билан шуғулланишлари мумкин.

Саноатда тадбиркорликнинг ташкилий-ҳуқуқий шакли сифатида акциядорлик жамиятлари муҳим ўрин эгаллайди.

Акционерлик жамиятлари ўз фаолиятларини бевосита Ўзбекистон Республикасининг «**Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида**»ги Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 апрелдаги Қонунига ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ ҳолда амалга оширадилар¹.

Кўрсатилган номинал қийматига тенг акцияларнинг муайян миқдорига бўлинган устав фондига эга бўлган ҳамда мажбуриятлари бўйича фақат ўз мол-мулки билан жавобгар бўладиган жамият акцияли жамият деб эътироф этилади.

Акциядорлик жамияти қонун ҳужжатларида тақиқланмаган фаолиятнинг ҳар қандай турларини амалга ошириш чоғида ҳуқуқларга эга бўлади ва мажбуриятларни ўз зиммасига олади.

Акциядорлик жамияти юридик шахс ҳисобланади ва ўзининг мустақил балансида ҳисобга олинган алоҳида мол-мулкига эга бўлади, ўз номидан мулкӣ ва шахсий номулкӣ ҳуқуқларни олиши ҳамда амалга ошириш, зиммасига мажбуриятлар олиши, судда жавобгар ва даъвогар бўлиши мумкин.

Акциядорлик жамияти давлат рўйхатидан ўтказилган пайтидан бошлаб юридик шахс ҳуқуқларини қўлга киритади.

Акциядорлик жамияти, агар унинг Уставида бошқача қоида белгиланмаган бўлса чекланмаган муддатга тузилади.

Акциядорлик жамияти белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси ҳудуди ва ундан ташқарида банкда ҳисоб varaқалари очишга ҳақлидир.

Акциядорлик жамияти ўзининг фирма номи давлат тилида тўлиқ ёзилган ҳамда жойлашган манзили кўрсатилган юмалоқ муҳрга эга бўлиши лозим. Муҳрда айни пайтнинг ўзида фирманинг номи бошқа исталган тилда ҳам кўрсатилиши мумкин.

Акциядорлик жамияти ўз номи ёзилган штампи ва бланкаларига, ўз тимсолига, шунингдек, белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган товар нишонига ҳамда бошқа ўз белги аломатларига эга бўлишга ҳақлидир.

Тадбиркорлар саноат соҳасида ўзларининг тадбиркорлик фаолиятларини очиқ турдаги акциядорлик жамиятлари ёхуд ёпиқ турдаги акциядорлик жамиятларини шакллантириш орқали ҳам амалга оширишлари мумкин.

¹ Ўзбекистонинг янги қонунлари. 13- сон, Т., «Адолат», 1996.

Акциядорлари ўзларига тегишли акцияларини бошқа акциядорларининг розилигисиз эркин тасарруф этиши мумкин бўлган жамият *очиқ турдаги акциядорлик жамиятлари* дейилади.

Акциялари фақат ўз муассислари ёки олдиндан белгиланган бошқа муайян доирадаги шахслар орасида тақсимланадиган жамият *ёпиқ турдаги акциядорлик жамияти* дейилади.

Акциядорлик жамиятларининг юридик шахс сифатидаги ҳуқуқий мақоми уларнинг таъсис шартномалари ва Низомлари асосида белгиланади.

Акциядорлик жамияти филиаллар ташкил этиш ҳамда ваколатхоналар очиши мумкин. Улар ўзларини ташкил этган жамият томонидан мол-мулк билан таъминланади ва шу жамият тасдиқлаган Низомлар асосида иш кўради.

Филиал ёки ваколатхонанинг раҳбари жамият томонидан тайинланади ва жамият берган ишончнома асосида иш кўради.

Филиал ҳамда ваколатхона фаолияти учун жавобгарлик уларни тузган жамият зиммасида бўлади.

Акциядорлик жамияти юридик шахс ҳуқуқини олган шўба ва қарам жамиятларига эга бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 67-моддасига асосан, агар бир (асосий) хўжалик жамияти ёки ширкати иккинчи хўжалик жамиятининг **Устав** фондида ундан устунлик мавқеига эга бўлган ҳолда иштирок этиши туфайли ёхуд улар ўртасида тузилган шартномага мувофиқ ё бўлмаса бошқача тарзда иккинчи хўжалик жамияти томонидан қабул қилинадиган қарорларни белгилаб бериш имконига эга бўлса, ушбу иккинчи хўжалик жамияти *шўба хўжалик жамияти* ҳисобланади.

Шўба хўжалик жамияти юридик шахс ҳисобланади ва ўзининг асосий жамияти қарзлари юзасидан жавобгар бўлмайди.

Хўжалик жамиятлари ичида қарам хўжалик жамиятининг юридик шахс сифатидаги мақоми ўзига хос хусусиятларга эга. Хўжалик жамиятида иштирок этувчи бошқа жамият Хўжалик жамиятига қарашли овоз берадиган акцияларнинг 20 фоизидан кўпроғига эга бўлса, бундай хўжалик жамияти *қарам хўжалик жамияти* деб ҳисобланади. Қарам хўжалик жамияти юридик шахс ҳисобланади.

Бундан ташқари, саноатдаги тадбиркорлик субъекти бўлиб, ишлаб чиқариш кооперативлари ҳам ҳисобланиши мумкин.

Фуқароларнинг шахсий иштирок этиш ҳамда аъзоларининг (иштирокчиларининг) мулк билан қўшиладиган пай бадалларини бирлаштириш асосида биргаликда ишлаб чиқариш ёки бошқа хўжалик фаолиятини олиб бориш учун аъзолик негизидаги ихтиёрий бирлашмаси ишлаб чиқариш кооперативи ҳисобланади. қонунда ва ишлаб чиқариш кооперативининг таъсис ҳужжатларида унинг фаолиятида аъзолик асосида юридик шахслар ҳам иштирок этиши назарда тутилиши мумкин.

Ишлаб чиқариш кооперативининг аъзолари кооперативнинг мажбуриятлари бўйича қонунда кооператив уставида назарда тутилган миқдорларда ва тартибда *субсидиар* жавобгар бўладилар.

Кооперативнинг фирма номи кооперативнинг номини, шунингдек **«ишлаб чиқариш кооперативи»** деган сўзларни ўз ичига олган бўлиши лозим.

Ишлаб чиқариш кооперативларининг ҳуқуқий мавқеи ва улар аъзоларининг ҳуқуқ ҳамда бурчлари қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Шу билан бирга унитар корхоналар ҳам саноат соҳасида тадбиркорлик фаолиятини амалга оширадиган субъект бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 70-моддасида *унитар корхона деб, ўзига бириктириб қўйилган мол-мулкка нисбатан мулкдор томонидан мулк ҳуқуқи берилмаган тижоратчи ташкилотга айтилади.*

Бу корхонанинг мол-мулки бўлинмасдир ва қўшилган ҳиссалар (улушлар, пайлар) бўйича, шу жумладан, корхона ходимлари ўртасида ҳам тақсимланмайди.

Унитар корхонанинг мол-мулки унга хўжалик юритиш ёки оператив бошқариш ҳуқуқи асосида тегишлидир.

Унитар корхона ўз мажбуриятлари бўйича ўзига қарашли бутун мол-мулки билан жавоб беради. Унитар корхона ўз мол-мулк эгасининг мажбуриятлари бўйича жавобгар бўлмайди.

Саноатда тадбиркорлик фаолияти субъекти сифатида Масъулияти чекланган ёки қўшимча маъсулиятли жамиятлар ҳам фаолият юритмоқдалар.

Бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилган, устав фонди (устав капитали) таъсис ҳужжатлари билан белгиланган миқдорларда улушларга бўлинган хўжалик жамияти *маъсулияти чекланган жамият* деб ҳисобланади.

Бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилган, устав фонди (устав капитали) таъсис ҳужжатлари билан белгиланган микдорлардаги улушларга бўлинган ҳўжалик жамияти *қўшимча масъулиятли жамият деб ҳисобланади.*

Масъулияти чекланган ёки қўшимча масъулиятли жамият қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтказилган пайтидан эътиборан юридик шахс мақомига эга бўлади.

Жамият тўлиқ фирма номи давлат тилида ифодаланган ва жамиятнинг жойлашган манзили кўрсатилган думалоқ муҳрга эга бўлиши керак. Жамият ўзининг фирма номи ёзилган штампларига ва бланкаларига, ўз эмблемасига, шунингдек, белгиланган тартибда рўйхатта олинган товар белгисига ва бошқа ўз белги аломатларига эга бўлишга ҳақлидир.

Жамият ўзининг мустақил балансида ҳисобга олинadиган алоҳида мол-мулкка эга бўлади, ўз номидан ҳуқуқларни олиши, мажбуриятларга эга бўлиши, судда даъвогар ва жавобгар бўлиши мумкин. Жамият қонун ҳужжатларида тақиқланмаган ҳар қандай фаолият билан шуғулланиши мумкин.

Жамият ўз мажбуриятлари юзасидан ўзига қарашли барча мол-мулк билан жавобгар бўлади. Жамият ўз иштирокчиларининг мажбуриятлари юзасидан жавоб бермайди.

Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонуни 2000 йил 25 майда қабул қилинди. Ушбу қонунда саноат соҳасида тадбиркорликни ривожлантиришнинг умумий қоидалари ўз ифодасини топган бўлиб, шу билан биргаликда саноатда тадбиркорликни амалга оширувчи субъектларининг ҳажман тақсимооти бевосита қайд қилиб ўтилган. **Жумладан:**

- ишлаб чиқариш тармоқларида банд бўлган ходимларнинг ўртача йиллик сони кўпи билан ўн киши;
- саноат соҳасида банд бўлган ходимларнинг ўртача йиллик сони кўпи билан қирқ кишидан иборат бўлиб, ушбу таркибда тадбиркорликни амалга оширувчи корхоналар кичик тадбиркорликнинг субъектлари ҳисобланади.

Ходимларнинг ўртача йиллик сони кичик корхоналар учун белгиланганидан кўпроқ, аммо саноатда юз кишидан кўпи бўлмаган ўрта корхоналар ўрта тадбиркорликнинг субъектлари ҳисобланади. Ушбу тадбиркорлик субъектлари ҳам қонун ҳужжатларида тақиқланмаган ҳар қандай

тадбиркорлик фаолиятини ўз номидан Уставига мувофиқ ҳолда мол-мулклари асосида амалга оширадилар ва ўз мажбуриятлари юзасидан мол-мулклари билан жавоб берадилар ҳамда судда даъвогар ёки жавобгар бўлиб иштирок этадилар.

4- §. САНОАТДА ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИ ИШТИРОКИДАГИ НИЗОЛАРНИ ҲАЛ ҚИЛИШНИНГ ТАРТИБИ ВА АСОСЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 111-моддасида «**Мулкчиликнинг турли шаклларига асосланган корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ўртасидаги, шунингдек тадбиркорлар ўртасидаги, иқтисодиёт соҳасида ва уни бошқариш жараёнида вужудга келадиган Хўжалик низоларини ҳал этиш Олий Хўжалик суди ва Хўжалик судлари томонидан уларнинг ваколатлари доирасида амалга оширилади**» деган қоидалар ўз аксини топган.

Саноатда ўз фаолиятини амалга оширадиган тадбиркорлик субъектлари иштирокидаги низолар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси, Жиноят кодекси, «**Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини амалга оширишнинг шартномавий ҳуқуқий базаси тўғрисида**»ги Қонуни ва бошқа қонунлар ҳамда хўжалик процессуал кодексига асосан ҳал этилади.

Саноатда тадбиркорлик фаолияти субъектларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишда хўжалик судлари мавқеи каттадир. Чунончи, хўжалик судлари томонидан тадбиркорларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиб, чиқарилаётган суд ҳужжатларида ўзининг ёрқин ифодасини топмоқда. Масалан, даъвогар — «**Енгил металл қурилмалари заводи**» акциядорлик жамияти 2000 йил 5 октябрда тузилган 169- сонли шартномага асосан темирдан ишлов берилган маҳсулотларни тайёрлаб, жавобгар томонга етказиб берган бўлса-да, жавобгар томон маҳсулотнинг ҳақини тўламаган. Бунинг натижасида жавобгар даъвогарнинг олдида 71214,06 сўм қарздор бўлиб қолган. Даъвогар томонидан қарзни тўлаш тўғрисида жавобгар номига эътирозномалар берилган бўлишига қарамасдан жавобгар томонидан қарз тўланмаганлиги муносабати билан даъвогар жавобгарнинг ҳисобидан асосий қарз ва суд харажатларини ундириб беришни сўраб, Тошкент шаҳар Хўжалик судига мурожаат қилган.

Тошкент шаҳар Хўжалик суди томонидан даъво талаблари тўлиқ қаноатлантирилиб, даъвогар — «Енгил металл қурилмалари заводи» акциядорлик жамиятининг фойдасига жавобгар — **«Ўртаосиётранскурилиш»** трести ҳисобидан 71214,06 сўм асосий қарз, давлат божи ва почта харажатлари, жами бўлиб, 76644,06 сўм ундирилиб берилган¹. Ёки бўлмаса қуйидаги мисолга эътибор берайлик, даъвогар — «Тошкент лак-бўёқ заводи» очиқ турдаги акциядорлик жамияти 2001 йил 27 июнда тузилган маҳсулот етказиб бериш тўғрисидаги шартнома шартларидан келиб чиққан ҳолда жавобгар «Тошмахсусқурилишбўлим» акциядорлик жамиятига бўёқ маҳсулоти етказиб берган бўлса-да, жавобгар томонидан олинган маҳсулотнинг ҳақи тўланмаган. Бунинг натижасида жавобгар даъвогарнинг олдида 337200 сўм қарздор бўлиб қолган. Бир неча марта даъвогар томонидан жавобгарга эътирозномалар юборилган бўлишига қарамадан қарз тўланилмаганлиги учун жавобгар томонидан мажбуриятнинг ўз вақтида бажарилмаганлиги сабабли 168600 сўм пеняни ва асосий қарз, суд харажатларини ундириб беришни сўраб Тошкент шаҳар Хўжалик судига мурожаат қилган.

Тошкент шаҳар Хўжалик суди томонидан даъвогар даъво талаблари қаноатлантирилиб, даъвогар — **«Тошкент лак-бўёқ заводи»** акциядорлик жамияти фойдасига жавобгар — **«Тошмахсусқурилишбўлим»** акциядорлик жамияти ҳисобидан 337200 сўм асосий қарз, 84300 сўм пеня, давлат божи ва почта харажатлари жами бўлиб 438674 сўм ундирилиб берилган.

Даъвогар — Ғазалкент очиқ турдаги **«Тошга ишлов бериш»** акциядорлик жамияти томонидан 2000 йил 13 октябрдаги 137-сонли олди-сотди шартномага асосан жавобгар — Ташкент шаҳар очиқ турдаги **«Қизил-Тош»** акциядорлик жамияти»га 2000 йил 17 октябрдаги 455-сонли *юк хати* орқали 25м³ миқдорида 750000 сўмлик мрамор тошини етказиб берган бўлишига қарамадан, жавобгар томонидан олинган маҳсулотнинг ҳақи тўланмаган. Даъвогар томонидан бир неча марта қарзни тўлаш тўғрисида жавобгарга эътирозномалар юборилган бўлишига қарамадан эътирозномалар жавобгар томонидан жавобсиз қолдирилган. Шу муносабат билан даъвогар асосий қарзни ва жавобгар томонидан ўз мажбуриятининг бажарилмаганлиги ҳамда олинган маҳсулотнинг ҳақи тўланилиши кечиктирилганлиги муносабати билан

¹ Тошкент шаҳар Хўжалик судининг архив материали, 2002 йил. 10—0212/222- сонли иш.

360000 сўм пеня ва 112500 сўм жаримани ундириб беришни сўраб Тошкент шаҳар хўжалик судига мурожаат қилган.

Тошкент шаҳар Хўжалик суди томонидан даъвогарнинг даъво талаблари қаноатлантирилиб, даъвогар — «Фазалкент очиктурдаги «Тошга ишлов бериш» корхонаси ҳиссадорлик жамияти»нинг фойдасига жавобгар — Тошкент шаҳар очик турдаги «Қизил-Тош» акционерлик жамияти» ҳисобидан 750000 сўм асосий қарз, 112500 сўм пеня ва 21075 сўм давлат божи ва 2000 сўм почта харажатлари жами бўлиб 885575 сўм ундирилиб берилган¹.

Хўжалик судлари нафақат Хўжалик ишларида даъвогар сифатида қатнашаётган саноат тадбиркорлик фаолияти субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш билан чегараланиб қолмоқдалар, балки шу билан биргаликда хўжалик ишида жавобгар сифатида қатнашаётган тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ҳам ҳимоя қилинмоқда. Жумладан, даъвогар — «Ўзмарказимпекс» давлат акциядорлар ташқи савдо компанияси 1998 йил 14 сентябрдаги Э/1—91- сонли шартнома бўйича «Ўзпахтасаноат» А.А.га қарашли бўлган пахта заводлари томонидан «Сифат» Ўзбекистон пахта толасини сертификатлаш марказидан берилган мувофиқлик сертификатларига асосан етказиб берилган пахта маҳсулоти Рига портида тушириб олинганида 101690.00 кг пахта толаси сифатсиз чиққанлиги сабабли хорижий фирма томонидан сотиб олиш рад қилинган. Бу тўғрида «Ўзпахтасаноат» А. А.га хабар қилинганида, даъвогарнинг талаблари жавобгар томонидан рад қилинган. Қабул қилинмаган пахта толаси даъвогар ҳисобидан сақланган ва сақланиш харажатлари учун 7789,41 АҚШ доллари (1101422,58 сўм) тўланиб, шунча миқдорда даъвогар томонидан зарар кўрилган. Даъвогар томонидан юқорида қайд қилинган пахта толалари «Ўзпахтасаноат» А.А.га қарашли бўлган пахта заводлари томонидан «Сифат» Ўзбекистон пахта толасини сертификатлаш марказидан берилган сифат сертификатларига асосан юборилганлиги муносабати билан кўрилган зарарни жавобгарларнинг ҳисобидан ундириб беришни сўраб Хўжалик судига мурожаат қилган.

Тошкент шаҳар Хўжалик суди томонидан даъвогарнинг даъво талаблари кўриб чиқилиб, тўлиқ қаноатлантирилган

¹ Тошкент шаҳар Хўжалик судининг архив материали, 2002 йил. 10 — 0212/222- сонли иш.

ҳолда, даъвогар — «Ўзмарказимпекс» ДАТСКнинг фойдасига жавобгар: — «Ўзпахтасаноат» А.А ҳисобидан қисман, яъни 705276,34 сўм зарар, 15419 сўм давлат божи ва 2000 сўм почта ҳаражатлари жами бўлиб, 722695 сўм ҳамда «Сифат» Ўзбекистон пахта толасини сертификатлаш маркази ҳисобидан 396146,24 сўм зарар ва 6609 сўм давлат божи, жами бўлиб 402755,24 сўм ундирилиб берилган.

Суд амалиётини таҳлил қилиш жараёнида даъвогарлар қарзни ундириб бериш тўғрисидаги даъво аризаси билан Хўжалик судига мурожаат қилганларидан кейин қарзни тўлаб қўётганликлари ҳам хўжалик судларининг тадбиркорликни ривожлантиришга ва уларни қонун нормаларига риоя қилишни таъминлашда муҳим суд ҳокимияти вазифасини бажараётганидан далолат бермоқда. Жумладан, даъвогар — **«Тошкент машинасозлик корхонаси»** акциядорлик жамияти 2001 йил 9 февралда тузилган маҳсулот етказиб бериш тўғрисидаги шартномага асосан, 3039198 сўмлик қийматдаги халқ истеъмоли товарларини жавобгар — «Текстоминсервис» корхонасига етказиб берган бўлса-да, жавобгар томонидан олинган маҳсулотлар учун тўла миқдорда ҳақи тўланмаган. Бунинг натижасида жавобгар даъвогарнинг олдида 827817,30 сўм қарздор бўлиб қолган. Даъвогар томонидан бир неча марта жавобгарга эътирозномалар киритилган бўлишига қарамасдан қарзини тўламаганидан кейин жавобгарнинг ҳисобидан асосий қарз ва суд ҳаражатларини ундириб беришни сўраб хўжалик судига мурожаат қилган.

Даъвогар томонидан қарзни ундириб беришни сўраб мурожаат қилганидан кейин ишни суд жараёнида кўриб чиқилганига қадар жавобгар томонидан қарз тўла миқдорда тўланганлиги учун даъво аризасининг асосий қарз қисми рад қилинган.

Хўжалик судлари тадбиркорларнинг нафақат ҳуқуқ ва қонуний манфатларларини ҳимоя қилиш билан чегараланиб қолмасдан, балки иқтисодиётнинг sanoat соҳасида қонунчиликни мустаҳкамлаш ва ҳуқуқбузарликнинг олдини олишга кўмаклашиш каби энг муҳим одил судлов вазифасини ҳам бажармоқдалар. Бу эса sanoat соҳасида тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришнинг самарадорлигини оширишда энг муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда.

VI БОБ. БИРЖА ФАОЛИЯТИ БИЛАН БОҒЛИҚ ТАДБИРКОРЛИКНИНГ ҲУҚУҚИЙ ҚОИДАЛАРИ

1- §. САВДО ИҚТИСОДИЙ МУНОСАБАТЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШИДА БИРЖАЛАР ФАОЛИЯТИНИНГ АҲАМИЯТИ

Бозор муносабатлари тизимида улгуржи савдони ташкил этишда биржалар асосий роль ўйнайди. Маълумки, маъмурий буйруқбозлик тизимида товар моддий бойликларни фондлар орқали тақсимловчи давлат таъминоти идоралари мавжуд эди. Режали тақсимот тизимининг бир қисми бўлган «Госснаб» ўз моҳиятига кўра ўта *номақбул* ва қотиб қолган бир тузилма эди. Бу тизимда маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи билан истеъмолчи аввал-бошидан бир-бирига қаттиқ боғлаб қўйилар эди. Нархлар олдиндан белгиланиб, амалда харидорда танлаш имконияти ҳам, рақобат ҳам йўқ эди, талаб ва таклиф мувозанатига асосланган бозор механизмлари эса ишлама эди. Бозор тизимида давлат таъминоти ўрнига биржалар фаолият юритади. Шу сабабли ҳам *товар хом ашё биржалари бутун тизимини қайтадан ташкил этиш, биржа фаолияти ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш, мамлакатимизда тадбиркорликни ривожлантиришининг энг асосий шартларидан биридир.*¹

Биржаларни савдо иқтисодий роли тўғрисида гапиришдан олдин, бозор тушунчасини эслаб ўтиш ўринли бўлур эди. Бозор — **бу сотувчилар ва харидорларнинг товарларни пул воситасида айрибошлаш юзасидан келиб чиққан иқтисодий муносабатларни ўзаро алоқадорлигидир.**² Оддий қилиб айтганда, бозор деганда товар ва пул алмашуви (муомаласи) **шакли тушунилади.**³

¹ Каримов И. А. «Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз» // Халқ сўзи. 2001 йил 17 феврал, 37- сон.

² Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси: Ноиқтисодий ўқув юртларига дарслик. —Т.: Меҳнат, 1995 йил. 216- бет.

³ Видяпин В.И. Журавлёва Г.П. и др. Экономическая теория: Учебник. —Т.: Шарқ, 1997 г. 67- стр.

Илк даврларда кишилар ўртасида олди-сотди товарлар айирбошланиши амалга ошириладиган улгуржи ва чакана савдо жойлари **бозор** деб аталади. Бундай бозорлар стихияли (ўз-ўзидан, тасодифий) равишда пайдо бўларди, давлатчиликнинг ривожланиши билан эса мазкур бозор майдонлари қисман давлат томонидан назорат қилиниб, тартибга солиниб тура бошланди. Меҳнатнинг ижтимоий тақсимланишининг чуқурлашуви ва товар ишлаб чиқаришнинг ривожланиши билан бозор тушунчаси анча кенг, чуқур ва мураккаб мазмунга эга бўлиб қолди.

Лекин ўша даврларда мавжуд бўлган савдо майдонлари, яъни бозорлар замонавий биржалардан фарқ қилишига қарамасдан, ташкилий ва фаолият шаклларида замонавий биржаларнинг баъзи хусусиятларига эга бўлган. Масалан, бу бозорлар жуғрофий жиҳатдан бирон-бир аниқ ҳудудда жойлашган, муайян масъул шахслар томонидан бошқарилиб турилар ва, энг муҳими мазкур бозорлар биржалар сингари талаб ва таклиф мужассамлашган, ўзаро битимлар тузишга қулай жой бўлган.

Биринчи биржалар XVI асрда Европанинг йирик савдо марказларида вужудга кела бошлаган. Хусусан, 1531 йилда **Антверпен** (Нидерландия), 1549 йилда **Лион**, **Тулуза** (Франция), 1556 йилда Лондон (Буюк Британия) биржалари ташкил топган. Ҳозирги кунга қадар «биржа» сўзи нима маънони англатиши ва қаердан келиб чиққани тўғрисида барча олимлар томонидан эътироф этилган аниқ жавоб йўқ. Баъзи бир олимлар бу сўзнинг этимологиясини лотинча «*пул сақлаш учун кармон*» сўзига боғлашса, бошқалари ингилзча «*алмашинув*» сўзидан келиб чиққан дейишади. Яна баъзи бир олимлар «биржа» сўзининг келиб чиқишини XVI асрнинг бошларида яшаган ва савдогарлар ўртасида савдо битимлари тузиладиган уйга эга бўлган голландиялик савдогар **Ван-де Бурсе** номи билан боғлашади.

Биринчи пайдо бўлган биржалар асосан товар биржалари сифатида фаолият юритганлар. Оддий савдодан фарқли равишда биржадаги савдода товарларни ўзи билан савдо қилинмасдан, балки уларнинг намуналари ёки махсус таърифланган белгиларидан келиб чиқиб шартномалар тузишарди. Бундан ташқари биржа савдосида одатда майда ишлаб чиқарувчи ёки оддий фуқаро — харидор эмас, балки товарларнинг катта партиясини оладиган ёки сотадиган ўртакаш савдогарлар иштирок этарди. Биржалар бундай савдогарларга қисқа муддат ичида катта суммадаги пулга

товар олиш ёки катта суммадаги товарни сотиб, пулни *бўша-тиб олишга* ва шу тариқа пул маблағларининг тез айланишига имконият яратарди. Оддий бозордан фарқли равишда товарлар намунаси ёки уларни таърифлаш орқали савдо қилиш эса унча катта бўлмаган майдонда жуда кўплаб сотувчилар ва сотиб олувчиларни тўпланишига ва бир-бирлари билан осон топишишларига ёрдам берарди.

Биржа иштирокчилари биржа фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиб турилишидан, унда тасодифий шахслар, хусусан, фирибгарлар иштирок этмаслигидан манфаатдор эдилар, шунинг учун биржани ташкил этиш ва бошқарувни ривожлантириш зарурияти биржани, биржа савдосини, уни иштирокчилари таркибини ҳам тартибга солувчи алоҳида ташкилот сифатида ташкил этишни талаб қилди. Мана шу масалаларнинг ечимини топиб, уларни амалиётга татбиқ қилиш биржаларни турли савдо фаолиятларини ташкил этишга ихтисослаштирилган махсус фаолият майдонига айланишига олиб келди.

Биржага савдо қилиш учун ажратилган махсус жой сифатида қараш унинг *функционал моҳиятини* акс эттиради. Чунки биржа бу савдо қиладиган майдондир. Лекин савдо қилиш мумкин бўлган ҳар қандай жой ҳам биржа бўла олмайди. *Биржа бу ҳуқуқий жиҳатдан савдогарлар ташкилоти сифатида расмийлаштирилган улгуржи бозордир.*¹

Айтиб ўтганимиздек биржа турлари ичида дастлаб товар биржалари пайдо бўлган, кейинчалик эса *биржада муомалада бўлган активларни*² турларига қараб ундан *фонд* ва *валюта биржалари* ажралиб чиққан. Ҳозирги кунда биржаларни, уларда савдо муомаласида бўлган объектларни турларига қараб ихтисослаштирилган, яъни активларнинг муайян турларини олиб сотишга мўлжалланган ва *универсал*, яъни активларни бир қанча турларини олиб сотишга мўлжалланган *биржаларга* ажратиш мумкин.

Жаҳон фонд биржаларининг асосий кўрсаткичларидан бири — **индекслардир** (кўрсаткичлар). Индекслар нафақат биржадаги ҳолатнинг ўзгариши, балки бутун иқтисодийётдаги ўзгаришлар индикатори бўлганлиги сабабли, улар турли хил қимматли қоғозлар асосида фонд биржалари, иқтисодий ва молиявий нашриётлар, махсус агентликлар томонидан ҳисоб-

¹ Галанов В. А., Басов А. И., Афанасьев Е. В. и др. Биржевое дело: Учебник / —М.: Финансы и статистика, 1998. Стр. 20.

² Актив деб, биржа савдо сида муомалада бўлган объектга айтилади.

ланади. *Индекс* — бу маълум бир вақтдаги танлаб олинган қимматли қоғозларнинг ўртача қиймати деб қаралиши мумкин. Индекслар асосан акциялар бўйича ҳисобланади. ҳар бир мамлакат индексларининг ўзига хос усуллари ишлаб чиқилган. Ҳисоблаб чиқилган индекснинг абсолют қиймати фонд бозори қатнашчиларига ўз-ўзидан ҳеч нарса бермайди. Маълум бир вақтдаги индексларнинг базис давридаги ёки ўтган даврдаги индекс қийматлари билан солиштириш бозордаги бўлаётган ўзгаришларни кўрсатиб бериши мумкин. Масалан, агар индекслар эгри чизиги кўтарилаётган бўлса, бу қимматли қоғозлар нархи ошаётганлиги ва иқтисодийнинг кўтарилаётганлигидан, аксинча, индекслар эгри чизиги пасайса, бу қимматли қоғозлар нархи тушаётганлигидан ва ишлаб чиқариш пасаяётганлигидан далолат беради.

Индексларни ҳисоблашнинг энг кенг тарқалган усули — бу ҳисоблаш учун танлаб олинган компаниялар ҳар бирининг акцияларини уларнинг сотилиш нархига кўпайтириш ва акцияларни умумий сонга бўлиш орқали топиш усули ҳисобланади.

Энг машҳур индекслар бўлиб **ДАХ индекси**, **Евротракт индекси**, **Стандарт энд Пулз индекси**, **Нью-Йорк фонд биржаси умумий индекси**, **Япония фонд биржаси Никкей индекси**, **Лондон фонд биржаси индекси** ҳисобланади.

Бу кўрсаткичлар иқтисодийдаги ҳолатни, вазиятни, рақобатни конъюктурани кўрсатувчи мезонлар ҳисобланади. Иқтисодийда носоғлом ҳолат вужудга келса, инқироз бошланса, энг аввало бу кўрсаткичлар пастга туша бошлайди ва, аксинча, агар иқтисодий ривожланиш рўй берса, кўрсаткичлар юқорига кўтарила бошлайди. Шу сабабли ҳам бу биржа кўрсаткичлари нафақат биржа савдоси иштирокчилари, балки ҳар қандай тадбиркорлар, инвесторлар, давлат арбоблари ва сиёсатчиларнинг доимий диққат марказида бўлади.

Бугунга келиб биржалар дунё бозорида иқтисодий муносабатларнинг савдо-иқтисодий марказига айланган. Биржадаги савдо муносабатларида бошқа савдо марказларидан (масалан: бозор, ярмарка ва шу кабилар) фарқли равишда талаб ва таклифнинг тўқашуви анча концентрациялашган шаклда намоён бўлади. Бу ҳолат эса муайян товарга бўлган нархни имкон қадар аниқлик билан *индексация қилиш*, муайян турдаги товар ва хизматларга нисбатан нархларни *прогнослаштириш*, нархларнинг ошиши ёки тушиб кетишидан *суғурталаниш* (страхование), нархлар, компанияларнинг фао-

лияти, муайян товар ва хизматлар бозори тўғрисида *ахборот олиш* имкониятини яратади.

Демак, биржалар, *биринчидан*, товар нархлари ҳақида ахборот олишнинг ягона очиқ манбаи ҳисобланади. *Иккинчидан*, биржалар ўзига хос иқтисодий индикатор вазифасини бажаради, яъни талаб билан таклифнинг тезроқ топишишига қулай замин яратади. Ва ниҳоят, *учинчидан*, улар воситачилик фаолиятини қонунийлаштириб, дастлабки сармояни шакллантириш ва тадбиркорликни ривожлантиришда муҳим ўрин тутати.

Биржада савдо товарнинг иштирокисиз амалга оширилади. Шу сабабли муомалага чиқарилган *актив маълум талаблар* ва *стандартларга* жавоб бериши керак. Товарнинг **стандарт** деганда уни қонунчиликда шу турдаги товарлар учун белгиланган сифат, таркиб ва бошқа мезонларга жавоб бера олиши тушунилади. Биржа савдосига чиқариладиган ёки биржада сотиб олинган активлар биржада ташкил этилган ихтисослаштирилган ташкилотларда (масалан: эксперт-аниқлаш комиссиялари) махсус экспертизадан ўтказилиши мумкин. Зарур ҳолларда товарларни бундай экспертизалардан ўтказиш имконияти биржалардан сотиб олинган товарларнинг сифатига бўлган ишончни ортиради.

Биржа савдосининг қулайлик томонининг яна бири бу биржада *фьючерс* ва *опцион контрактлари* билан савдо қилиш механизмидан фойдалана олишдир. Мазкур механизмларнинг яратилиши биржа фаолиятининг иштирокчиларига нафақат айна пайтда уларнинг ўзларида мавжуд бўлган товарларни, балки келажакда олиниши режалаштирилаётган товарларни ҳам, ҳали ишлаб чиқарилмаган товарларни ҳам сотиш ёки сотиб олиш имкониятини яратиб берди. Бу эса ўз навбатида активлар ва пул муомаласининг тезроқ айланишига олиб келди.

Ҳозирги кунда *электрон-коммуникация тизимларининг* ривожланиши натижасида биржа савдоси иштирокчилари бир-бири билан муносабатга киришиш учун **Интернет** ва **Электрон** почта алоқасидан фойдаланмоқдалар. Биржа савдосида бундай алоқа коммуникация тизимидан фойдаланиш иштирокчиларга узоқ масофаларда туриб бир-бирлари билан битим тузиш имкониятини яратиб беради. Бу эса ўз навбатида халқаро биржалар сонини ва ўз навбатида халқаро иқтисодий муносабатларнинг ривожланишига олиб келмоқда.

Электрон-коммуникация алоқаларининг бундай риволаниши **«биржа»** тушунчасининг ўзгаришига, биржа савдо

тизимларини электрон тармоқларга ўтишига олиб келиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Биз юқорида биржа, унинг савдо-иқтисодий марказ сифатида шаклланиши ва биржаларни иқтисодий алоқалар тизимида тутган ўрни ҳақида гапириб ўтдик. Хўш, **Ўзбекистонда биржалар қандай, уни тартибга солишга қачондан аҳамият берила бошланди?**

Ўзбекистон Республикасида биржа ва биржа фаолиятига алоҳида эътибор 1992 йил 3 июлда Олий Кенгаш томонидан **«Биржа ва биржа фаолияти тўғрисида»**ги Қонуннинг қабул қилиниши билан бошланган. Сўнгра эса Олий Кенгаш томонидан **«Қимматли қоғозлар ва фонд биржалари тўғрисида»**ги қонун қабул қилинди. Ҳозирги кунга келиб эса давлатимизда биржа фаолиятини тартибга солувчи норматив актлар сони жуда кўп. Шунингдек, 2001 йил 27 сентябрда Ўзбекистон Республикасининг **«Биржалар ва биржа фаолияти тўғрисида»**ги қонуннинг янги таҳрирда қабул қилиниши ҳам эътиборга сазовордир.

Бугунги кунда Республикаимизда Республика товар, хом-ашё биржаси, **«Тошкент»** Республика фонд биржаси, Республика валюта биржаси ташкил этилган ва фаолият кўрсатиб келмоқда. Ушбу биржаларнинг тузилиш фаолияти, унинг мақсадлари, активлари ва бошқа хусусиятлари тўғрисида умумий маълумотлар бериб борилади.

2- §. БИРЖАНИНГ ТУШУНЧАСИ, УНИНГ ТУРЛАРИ, ШАКЛЛАРИ ВА ФАОЛИЯТ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 3 июлдаги **«Биржа ва биржа фаолияти тўғрисида»**ги қонунининг 1-моддасига мувофиқ: *«Биржа аввалдан тайинланадиган манзил ва вақтда белгиланган қоидалар асосида очиқ савдо-сотилқ ўтказиш орқали биржа товарлари билан эркин улғуржи савдо қилиш учун шарт-шароитлар яратувчи, юридик шахс ҳисобланадиган корхонадир».*

«Биржа савдоси» деган атама ушбу савдони амалга оширувчи ташкилот, яъни биржа билан чамбарчас боғлиқ. Чунки биржа савдоси биржа номини олган алоҳида ташкилот томонидан амалга ошириладиган савдодир. Биржа савдосида амалга ошириладиган асосий операциялар — бу активларнинг олди-сотдидир. Яъни биржа иштирокчилари биржа активини олди-сотдиси билан боғлиқ ҳар қандай операцияларни амалга оширишлари мумкин. Биржаларда иштирок этиш эса биржа воситачилари орқали амалга оширилади. Демак, биржа

савдоси биржа воситачилари томонидан амалга ошириладиган биржа активларининг олди-сотдисидир.

Биржа савдосини бундай тушуниш уни бошқа турдаги ва шаклдаги савдолардан ажратиб турувчи асосий хусусиятдир.

Ҳозирги кунда биржа савдоси ўз кўлами, ҳажми ва иштирокчиларига кўра савдо қилишнинг энг асосий шакллари дан бирига айланган, лекин бу бошқа ташкил этилган бозорлар, бошқа товар ва хизматлар иккиламчи аҳамиятга эга дегани эмас.

Биржадаги савдо, яъни биржа савдоси бошқа савдолардан фарқ қилган ҳолда қуйидаги асосий хусусиятларга эга:

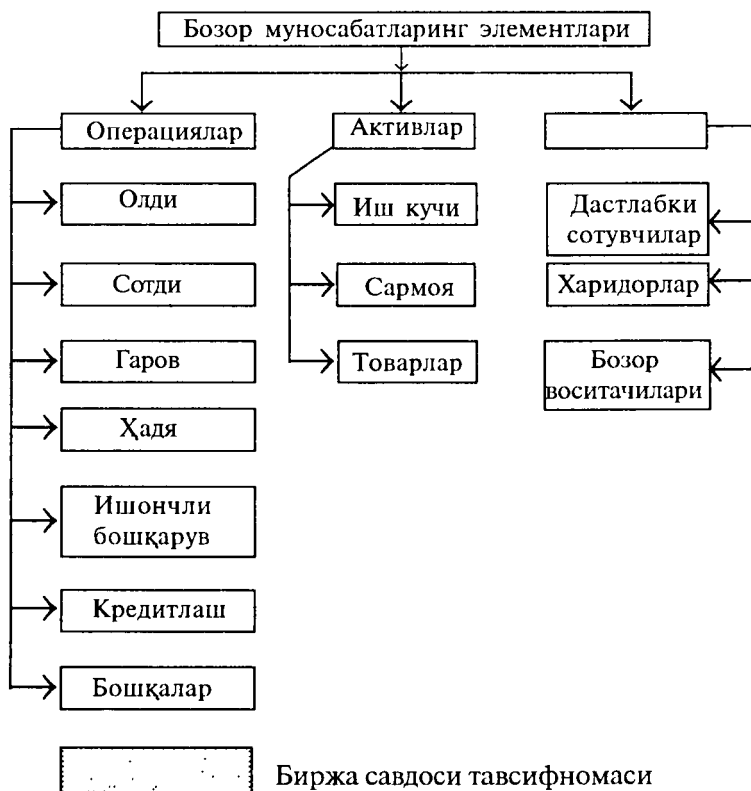
- муайян вақт ва жойга бириктирилганлик. Яъни биржа савдоси ушбу жараёни амалга ошириш учун махсус ажратилган ва аввалдан тайинланган манзил ҳамда қатъий белгиланган вақтда ўтказилади;
- биржа савдосида белгилаб қўйилган муайян қоидаларига риоя этилиши. Ҳар бир биржа унда савдо ўтказиш учун ўз қоидаларини ишлаб чиқади. Биржа иштирокчиларининг эса ушбу қоидаларга риоя этиши шарт бўлиб ҳисобланади. Ушбу қоидаларга риоя қилмаганлар эса жарима ёки биржа аъзолигидан чиқарилиш билан жазоланади.
- оммавийлик. Яъни биржа савдолари очиқ савдо-сотик ўтказиш орқали барча биржа аъзолари иштирокида амалга оширилади;
- ошкоралик. Биржа савдоларининг яқунлари ва натижалари омма учун очиқ бўлиб, улар бемалол керакли бўлган ахборот ва маълумотларни олиши мумкин;
- биржа савдоси жамият ва давлат томонидан тартибга солиниши. Давлат ўз қонун ва норматив актлари орқали биржа фаолиятини тартибга солиб туради;
- биржа савдосида товар бўйича талаб ва таклифнинг концентрациялашганлиги (жамлаш). Биржада сотилаётган товарга харидор ёки керакли товар сотувчисини тезда топиш имконини берувчи жойдир. Мана шу аснода товарларнинг намунавий биржа нархлари юзага келади.

Маълумки бозор муносабатларининг *элементлари* бўлиб *операциялар, активлар* ва бу *муносабатларнинг иштирокчилари* ҳисобланади. Мазкур элементлардан биронтаси мавжуд бўлмаса бозор муносабати вужудга келмайди. Чунки ҳар қандай муносабат унинг иштирокчилари ўртасида маълум бир активлар бўйича операция амалга ошиши натижасидир.

Биржа савдоси бозор муносабатларининг таркибий қисми ҳисобланади. Лекин биржа савдосида бозор муносабатлари элементларининг ҳар қандай турлари эмас, балки маълум турлари иштирок этиши мумкин холос. Биржа савдосида фақат активларни олиш ва сотиш бўйичагина операциялар амалга ошиши мумкин. Лекин биржада ҳар қандай актив ҳам биржа операциясининг объекти бўла олмайди. Биржада фақат товарлар ва сармоялар олиш ва сотиш объекти бўлиши мумкин. Биржа савдосининг иштирокчилари бўлиб эса биржанинг туридан келиб чиқиб бозор муносабатларининг барча иштирокчилари (бу ҳолат идеал очиқ биржаларда кузатилади) ёки фақатгина биржа аъзоси ҳисобланган бозор воситачилари (ёпиқ биржаларда) иштирок этади.

Бозор муносабатларида биржа савдосининг ўрнини куйидаги схема орқали ўрганиш мумкин:

1- жадвал

«**Биржа ва биржа фаолияти тўғрисида**»ги қонуннинг 8-моддасида биржаларнинг турлари кўрсатиб ўтилган бўлиб, унга мувофиқ биржалар ихтисослашувига қараб қуйидаги турларга бўлинади:

- **товар биржалари.** Булар ўз навбатида муайян турдаги товарлар билан савдо-сотиқ қилишга ихтисослаштирилган ва бир қанча турдаги товарлар билан савдо қилишга ихтисослаштирилган (универсал) биржалар;
- **фонд биржалари;**
- **товар фонд биржалари;**
- **Интеллектуал мулк объектлари билан савдо-сотиқ қилувчи биржалар;**
- **аралаш биржаларга** бўлинади.

Товар биржалари энг кўп тарқалган бўлиб, товарларнинг улгуржи бозори ҳисобланади. Бундай биржаларнинг аҳамияти жуда катта ҳисобланади. Одатда товар биржалари универсал ва ихтисослаштирилган товар биржаларига бўлинади.

Универсал товар биржаларида турли хил товарлар савдоси амалга оширилади. Универсал товар биржаларига мисол қилиб **Чикаго** товар биржасини, **Токио** товар биржасини, **Лондон** товар биржасини, **Тошкент**даги Товар ва хом-ашё биржасини келтириш мумкин.

Ихтисослаштирилган товар биржалари муайян товарлар савдосини амалга оширади. Товар биржаларини ташкил қилишда уларни ихтисослаштиришга кўпроқ эътибор қаратилади. Ихтисослаштиришнинг моҳияти шундаки, биржага бевосита ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар тақлиф қилинади. Натижада муайян товарнинг концентрацияси даражаси ҳамда биржа савдо обороти миқдори ортади. Жаҳон амалиётига мурожаат қиладиган бўлсак, биржаларнинг ихтисослашуви **қуйидаги қулайликларни яратиш бериши мумкин:**

- товар савдосини тезлатади;
- монопол ишлаб чиқарувчилар таъсирини камайтиради;
- сотувчи ва харидорлар таяниши мумкин бўлган нарҳни белгилайди;
- биржа стандартларининг малакали ишлашини таъминлайди.

Ихтисослаштирилган *товар биржаларига* металл савдоси бўйича **Лондон** биржасини, **Нью-Йорк** биржасини, **Париж**даги **МАТИФ** биржасини келтириш мумкин.

Фонд биржалари. Фонд биржаси — қимматли қоғозлар бир маромда муомалада бўлишининг зарур шарт-шароитини

таъминлаш, уларнинг бозор баҳосини (қимматли қоғозлар талаб ва таклифи ўртасидаги мувозанатни акс эттирувчи нархларни) белгилаш ва уларга доир маълумотларни керагича тарқатиш, қимматли қоғозлар бозори қатнашчиларининг касб-маҳоратини юқори даражада сақлаб бориш фаолиятининг алоҳида соҳаси бўлган ташкилотдир.¹

Фонд биржалари қимматли қоғозларнинг гашкилий шаклланган иккиламчи бозоридир. Фонд биржаларида бозор қилишининг муҳим хусусиятлари шундаки, *биринчидан*, битим тузиш учун пул маблағлари ва қимматли қоғозларнинг нақд бўлиши талаб этилмайди. *Иккинчидан*, нархни шакллантириш жараёнини аниқлаш комиссиясининг қатъий назорати остида амалга оширилади

Мамлакатимизда биринчи бор Республикамиз Президентининг Фармони билан «Тошкент» Республика фонд биржаси (РФБ) ташкил қилинган.²

«Тошкент» РФБнинг ҳар бир вилоятда ўз филиаллари мавжуд бўлиб, биржада рўйхатдан ўтган брокерларнинг сони 100га яқиндир. Нормал фаолият олиб бораётган фонд биржасини шакллантириш учун унда иложи борича кўп миқдорда фирма ва фуқароларнинг иштирок этишини таъминлаш керак. «Тошкент» РФБси таҳликани (таваккалчилик доирасини) минималлаштириш, ўзининг доимий mijozларига сифатли хизмат кўрсатиш ва уларнинг алданиб қолишига йўл қўймаслик мақсадида кўпгина ишларни амалга оширмоқда. Биржанинг эксперт комиссияси эммитентлар томонидан тақдим этилаётган маълумотларнинг тўғрилигини қатъий текшириб, назорат қилиб туради, таҳлика даражаси ҳамда акциянинг инвестиция жалбини анализ қилиб боради.

Товар-фонд биржалари. Бу биржаларда бир пайтнинг ўзида ҳам товарлар ҳам қимматли қоғозлар билан операциялар бажарилиши мумкин. Товар-фонд биржаларини ҳам универсал биржа сифатда эътироф этиш мумкин.

Валюта биржалари. Хорижий валюталар бозорини ташкил қилиш ва хизмат қилиш мақсадида валюта биржалари ташкил этилади. Валюта биржалари одатда банклар томонидан таъсис этилади. Бугунги кунда бундай биржалар давлатнинг қаттиқ назорати остида фаолият олиб борадилар.

¹ «Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида»ги 1992 йил қонуни.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнини устувор йўналишлари тўғрисида» 1994 йил 15 мартдаги ПФ—709 сонли Фармони.

Валюта савдоларини ўтказишдан мақсад корхона ва ташкилотларнинг валюта заҳираларидан фойдаланишни таъминлашдан иборат. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва Молия вазирлиги савдони ташкил қилиш, талаб ва таклиф асосида хорижий валюта курсини белгилаш ва операцияларни амалга оширишни назорат қилиб турадилар. Савдоларда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ҳамда валюта биржасининг аъзоси ҳисобланган ваколатли банклар иштирок этади. Валюта биржасининг аъзоси бўлмаган ваколатли банклар эса биржа савдоси иштирокчилари орқали валюта савдоси операцияларини амалга оширади. Корхона ва ташкилотлар улар учун тегишли валюта ҳисоблари очилган ваколатли банклар орқали валюта биржаларида валюта олди-сотдисини амалга оширишлари мумкин.

Валюта биржаларида валюта савдоси бўйича қуйидаги операция турлари амалга оширилиши мумкин:

- савдо иштирокчилари томонидан хорижий валютани олиш ва сотиш;
- тузилган битимлар юзасидан банклараро сўм ва хориж валютасида ҳисоб-китоблар;

Савдо натижалари тегишли биржа ҳужжатлари билан расмийлаштирилади. Савдода сотиб олинган хорижий валюта учун уни сўмдаги қиймати савдо тугагандан сўнг 24 соат ичида тўлов амалга оширилиши шарт. Тўлов тегишли ҳисоб рақамига пул ўтказиш орқали амалга оширилади.

Интеллектуал мулк объектлари билан савдо қилувчи биржалар. Бундай биржаларда ақлий меҳнат маҳсули бўлмиш товарлар ва хизматлар айирбошланади. Биржада сотувчи ва харидор махсус товар ҳисобланмайдиган илмий ғоялар, техникавий янгиликлар, санъат ва адабиёт асарлари ва шу каби бошқа алоҳида товар ҳисобланмиш Интеллектуал мулк объектларининг олди-сотдиси юзасидан ўзаро муносабатда бўладилар. Бундан ташқари бу турдаги биржаларда илмий техникавий ишланмалар олди-сотдиси ҳам амалга оширилади. Улар амалда:

- патент;
- лицензия;
- ноу-хау савдосидан иборат бўлади.

Интеллектуал товарлар биржаси ишлаб чиқариш новациясига хизмат қилади. Яъни, у фан-техника ривожланишига таъсир кўрсатади. Шунинг учун унинг аҳамияти нафақат умуммиллий, балки интернационал ҳамдир. Одатда бундай

биржаларда инновация (янгиликларни жорий этувчи) фирмалари иш юритади. Улар янгиликларни топиш, уларни сотиш, ишлаб чиқаришга жорий қилиш юзасидан хизмат кўрсатадилар. Ҳозирда Лондонда интеллектуал мулк объектлари билан савдо қилишга ихтисослашган йирик «Сотби» аукцион биржаси фаолият олиб бормоқда.

Ҳозирги кунда республикамызда Интеллектуал мулк объекти билан савдо қилувчи биржалар йўқ. Лекин савдо муносабатларининг ривожланиши билан бундай биржаларни ташкил топиши эҳтимолдан холи эмас.

Аралаш биржалар. Аралаш биржалар институти Республикамызда амалда мавжуд эмас. Шундай бўлса-да «Аралаш биржа» ибораси биржада тузиладиган битимлар турлари билан боғлиқлигини таъкидлаб ўтиш керак. Жаҳон амалиётида биржалар, шунингдек, уларда тузиладиган битим турлари бўйича ҳам ихтисослашадилар. Масалан, ҳозирги кунда ривожланган мамлакатларда фьючерс биржалари, опцион биржалари каби биржалар фаолият кўрсатиб келмоқда. Агар маълум бир биржанинг ўзида биржа битимларининг бир қанча турларини тузиш мумкин бўлса, бундай биржалар аралаш биржалар деб номланади.

Биржаларни ишлаши, тузилиши ва бошқарув органлари аъзоларига қараб **қуйидаги турлар ва типларга бўлиб чиқиш мумкин:**

А) Биржадаги товар турига қараб:

- товар;
- фонд;
- валюта;
- Интеллектуал мулк биржаларига бўлиш мумкин.

Б) Ташкилий жиҳатига қараб:

- оммавий-ҳуқуқий (давлат биржалари);
- хусусий-ҳуқуқий (хусусий биржалар);
- аралаш, яъни таъсисчи сифатида ҳам давлат (ёки унинг органлари), ҳам хусусий шахслар иштирок этган биржаларга бўлинади.

В) Ташкилий-ҳуқуқий шаклига қараб:

- акциядорлик жамиятлари шаклидаги;
- масъулияти чекланган жамият шаклидаги;
- масъулияти орттирилган жамият шаклидаги;
- тўлиқ ширкат шаклидаги;
- командит ширкат шаклидаги ва қонунда юридик шахслар учун назарда тутилган бошқа шаклда ташкил этилган биржаларга бўлинади.

- Г) **Биржа савдосида иштирок этувчи шахсларга қараб:**
- очиқ, яъни биржа савдосида ихтиёрий шахс бевосита иштирок этиши мумкин бўлган биржалар;
 - ёпиқ, яъни биржа савдосида фақат биржа иштирокчилари иштирок этиши мумкин бўлган биржалар;
 - аралаш, яъни савдода бир томон бўлиб албатта биржа аъзоси қатнашиши шарт бўлган биржаларга бўлинади.
- Д) **Биржа савдоси объекти бўлиши мумкин бўлган товарлар номенклатурасига қараб:**
- универсал;
 - ихтисослаштирилган биржаларга бўлинади.
- Е) **Биржанинг жаҳон савдосида тутган ўрнига қараб:**
- халқаро;
 - миллий биржаларга бўлиш мумкин.
- Ж) **Мамлакатдаги фаолият кўламига қараб:**
- марказий;
 - ҳудудий (регионал);
 - маҳаллий биржаларга бўлиш мумкин.
- З) **Биржада тузиладиган битимларнинг хусусиятларига қараб:**
- реал товар биржалари;
 - фьючерс биржалар;
 - опцион;
 - аралаш биржаларга бўлиш мумкин.

Ҳозирги кунда Республикамизда фаолият юритаётган биржаларнинг аксарияти акциядорлик жамиятлари ва масъулияти чекланган жамиятлар тарзида тузилган.

Фаолиятнинг махсус турлари билан шуғулланишни мақсад қилиб қўйган биржалар акциядорлик жамияти сифатида ташкил қилинганда кўпинча ёпиқ турдаги жамият шаклига эга бўлади. Чунки бу биржалар фақат махсус ҳуқуқ лаёқатига эга бўлган шахслар томонидан таъсис этилиши мумкин. Улар очиқ турдаги акциядорлик жамияти тарзида ташкил этилган ҳолларда ҳам уларнинг эркин савдога чиқариб юборилган акциялари уларни сотиб олган шахсларга биржа савдосида иштирок этиш ҳуқуқини бермайди. Худди шунингдек, махсус ҳуқуқ лаёқатига эга бўлган, ёпиқ турдаги акциядорлик жамияти шаклидаги биржаларнинг аксариятида иштирок этиш учун талабгор шахс ҳам махсус ҳуқуқ лаёқатига эга бўлиши ёки биржанинг ички қоидаларида белгиланган муддатда бу лаёқатни кўлга киритиши керак.

Хорижий мамлакатлардаги биржаларнинг асосий қисмини ёпиқ биржалар ташкил қилади. Чунки биржа

савдоси юқори даражадаги таваккалчиликни ва катта малакани талаб этади. Шунинг учун биржа фаолияти ёпиқ шаклда олиб борилади. Бунда малакани ошириш, ўзаро ишонч асосида ҳамкорлик муносабатларини шакллантириш, тасодифий олувчи ва сотувчилардан холи бўлиш ва шу орқали тадбиркорлик таҳликасини камайтиришга эришиш мумкин. Бундан ташқари, биржаларнинг ёпиқ характери уни савдо қилувчилар бирлашмаси сифатидаги концепциясига тўғри келади. Яъни, биржалар савдони ташкил қилиш ва унда савдо қилувчилар манфаатларини ҳимоя қилиш учун ташкил этилади. ёпиқ биржа савдоларида фақат унинг аъзоларигина иштирок этади. Сотувчилар ва харидорларнинг бевосита биржа залига кириши тақиқлангани ҳолда биржа аъзолари улар биржа воситачилари ролини амалга оширадилар ва амалга оширилган операцияларда қатнашгани учун ўзларининг миждозларидан хизмат ҳақи оладилар. Шу сабабли биржаларнинг ёпиқ кўринишда бўлиши унинг иштирокчиларига фойдалидир.

3- §. БИРЖАНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ ВА УНИНГ ФАОЛИЯТИНИ ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ АСОСИЙ ҚОИДАЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси қонунчилига асосан биржалар *тижоратчи юридик шахс* ҳисобланади. Бу эса биржа хўжалик муомаласининг бир ёки бир қанча иштирокчилари томонидан тижоратчи юридик шахслар учун белгиланган исталган ҳуқуқий шаклда таъсис этилиши мумкинлигини англатади.

Умумий қоидадан келиб чиқадиган бўлсак барча тадбиркорлик субъектлари фаолияти билан шуғулланаётган жисмоний шахслар ҳамда юридик шахслар биржа муассиси бўлиши мумкин. Юқорида кўриб ўтганимиздек, қонунда назарда тутилган алоҳида ҳолларда баъзи турдаги биржаларни таъсис этиш учун муассислар махсус ҳуқуқ лаёқатига эга бўлишлари керак. Хусусан, **«Қимматли қоғозлар ва фонд биржалари тўғрисида»**ги Қонуннинг 19- моддасига асосан фонд биржасини таъсис этиш учун муассислар қимматли қоғозлар билан операцияларни амалга ошириш ҳуқуқини берувчи рухсатнома (лицензия)га эга бўлишлари лозим. Бундай лицензия Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги қошидаги қимматли қоғозлар ва фонд биржалари бўйича давлат комиссияси томонидан берилади.

«Биржа ва биржа фаолияти тўғрисида»ги қонуннинг 6-моддасига мувофиқ қуйидагилар биржанинг таъсисчилари бўла олмайди:

- давлат ҳокимияти ва бошқарувининг олий ҳамда маҳаллий органлари;
- давлат банклари ва давлат кредит муассасалари (банклар истисно тариқасида фонд ва валюта биржаларини муассислари бўлиши мумкин);
- давлат суғурта ва давлат инвестиция компаниялари ҳамда фондлари;
- жамоат, диний ва хайрия бирлашмалари;
- қонунга асосан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши ман этилган жисмоний шахслар. Бундай жисмоний шахсларнинг рўйхати Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Биржа, агар унинг таъсисчилари бир неча бўлса, уларнинг ўртасидаги ихтиёрий келишув асосида ташкил этилади. Унинг муассислари ўртасида таъсис шартномаси тузилиб, мазкур таъсис шартномасида биржанинг ташкилий-ҳуқуқий шакли, вазифалари ва фаолият соҳаси, биржа муассисларининг таркиби, устав фондининг миқдори, ҳар бир муассиснинг устав фондидаги улуши, улушни киритиш муддатлари ва тартиби кўрсатилади.

Биржанинг муассислари шу билан бир қаторда биржанинг уставини ҳам тасдиқлайдилар.

Биржанинг уставида унинг номи ва тури, ҳуқуқий манзили, фаолиятининг мақсади ва соҳаси, ташкилий-ҳуқуқий шакли, устав фондининг миқдори, муассислар томонидан фондга улушлар киритишнинг тартиби ва муддатлари, даромадни тақсимлаш ва эҳтимол тугилган зарарларни қоплаш тартиби, биржа муассислари ва аъзоларининг мулкӣ жавобгарлиги, биржанинг бошқарув идоралари, уларни ташкил этиш тартиби ва уларнинг ваколатлари, биржа савдо-сотиғи қоидаларини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш тартиби, биржа аъзолигига қабул қилиш, аъзоликни вақтинча тўхтатиб туриш ва тугатиш тартиби, биржа аъзоларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, биржани қайта ташкил этиш ва тугатиш тартиби кўрсатиб ўтилиши керак.

Шунингдек, биржанинг таъсис ҳужжатларига, у қайси ташкилий-ҳуқуқий шаклда тузилаётган бўлса, шу шаклдаги юридик шахсларнинг таъсис ҳужжатларига қўйиладиган талаблар ҳам қўйилади.

Биржа юридик шахс сифатида унинг таъсис ҳужжатлари Адлия вазирлигининг рўйхатидан ўтган пайтдан бошлаб тузилган ҳисобланади.

Умумий қоидадан келиб чиқиб, давлат органлари биржани барпо этиш мақсадга мувофиқ эмаслигини ваъ қилиб рўйхатдан ўтказишни рад эта олмайдилар. Истисно тариқасида биржа савдо-сотигига барҳам бериш ёки уни чеклаб қўйиш мақсадида биржалар бирлашиб, ягона юридик шахс ташкил этмоқчи бўлганларида Адлия вазирлиги ёки унинг ҳудудий бошқармаси биржани давлат рўйхатидан ўтказишни рад этиши мумкин. Бундай ҳолатларда давлат органларининг рад жавоби асослангирилган бўлиши лозим. Бундай қарор устидан биржа муассислари судга шикоят қилишлари мумкин.

Қонунчилигимизга мувофиқ, биржа ташкил этилаётганда унинг устав фонди миқдори энг кам ойлик иш ҳақининг 500 баробаридан кам бўлмаслиги керак ва у нархлар даражасини ўзгаришига қараб ҳар йили индексация қилиниб борилиши лозим.

Биржа устав фондини шакллантириш биржа давлат рўйхатидан ўтган даврдан бошлаб 1 йилдан ошиб кетмаслиги керак. Худди шунингдек, устав фондида мавжуд маблағлар ва биржанинг устав фонди қайта индексацияланганда вужудга келган миқдор ўртасидаги тафовут унинг таъсисчилари томонидан бир йил ичида тўлдирилиши лозим.

Биржа фаолияти — товарларга талаб ва уларни таклиф қилишнинг амалда мавжуд бўлган нисбатларини аниқлаш ҳамда уни ҳисобга олган ҳолда нарх-навои шакллантириш асосида биржа товарларининг улгуржи бозорини вужудга келтиришга қаратилган ҳаракатларнинг мажмуидан иборат.

Биржа фаолиятининг асосий қоидалари қуйидагилардан иборат:

- биржа савдоси ўтказиладиган жой ва вақтни олдиндан тартибга солиш йўли билан биржа савдо-сотиги самарадорлигини таъминлаш;
- биржа товар бозорини шакллантириш;
- эркин равишда юзага келадиган бозор нархларини қўллаш;
- савдо-сотикни ошкора ва омма олдида ўтказиш;
- биржа битимларини тасдиқланган қоидаларга асосан эркин равишда тузиш ва уларни рўйхатдан ўтказиш;
- товарларнинг нархларини белгилаш ва уларга доир маълумотларни эълон қилиш;

— монополияга қарши кураш гўғрисидаги қонунларга риоя қилиш.

Биржа ўзининг уставида белгиланган мақсадлардан келиб чиқиб, биржанинг савдо-сотиғини гашкил этиш ва уни тартибга солиб туришга доир фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқига эга. Шу мақсадда у биржа савдо-сотиғини самарали ташкиллаштиришга қўмаклашувчи ва биржа инфраструктурасини ташкил этувчи корхоналар муассиси бўлиши мумкин. Лекин биржанинг ўзи бевосита савдо ва савдо воситачилик фаолиятини амалга ошира олмайди. Шунингдек, биржа ишлаб чиқариш (маҳсулот ва товарлар чиқариш), савдо ва савдо воситачиликни ўз фаолиятининг мақсади қилиб қўйган, ҳамда мазкур биржада брокерлик жойларига эга бўлган корхона муассаса ва ташкилотларга ҳисса қўшиш, уларнинг улуши (пайи), акцияларини олиши, ёхуд уларнинг муассиси бўлиши мумкин эмас.

Биржани бошқариш унинг уставига мувофиқ амалга оширилади. Биржа ўз бошқарувининг тузилишини, шакли ва услубларини, яъни ички структурасини амалдаги қонунчиликка мувофиқ мустақил равишда белгилайди. Масалан, биржа масъулияти чекланган жамият сифатида тузилганида, унинг юқори бошқарув идораси бўлиб ундаги қатнашчиларнинг умумий йиғилишига, директор бошчилик қиладиган ижроия идорасига ҳамда тегишли тартибда тафтиш комиссиясига эга бўлади.

Амалиётда биржа бир неча иштирокчилар томонидан тузилганлиги боис унинг олий органи бўлиб биржа иштирокчиларининг умумий йиғилиши ҳисобланади.

Умумий йиғилишнинг мутлақ ваколатларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- биржа ва биржа фаолияти устидан умумий раҳбарликни амалга ошириш;
- биржанинг мақсад ва вазифаларини белгилаш, уни ривожлантириш истиқболларини ишлаб чиқиш;
- биржанинг ички норматив ҳужжатларини қабул қилиш ва уларга ўзгартириш киритиш;
- сайланадиган органларни шакллантириш;
- биржанинг бюджети, йиллик баланси, даромад ва харажат ҳисоботлари, даромадни тақсимлашни кўриб чиқиш ва тасдиқлаш;
- биржага янги иштирокчиларни қабул қилиш (агар биржа хўжалик жамияти ёки ширкати сифатида рўйхатдан ўтган бўлса);

- биржа қўмитаси ва ходимларини, шу жумладан, биржани мансабдор шахсларини ҳам, таъминлаш учун, уни (биржани) ваколатхона ва филиалларини таъминлаш бўйича ҳаражатлар сметасини тасдиқлаш;
- биржа фаолиятини тугатиш, тугатиш комиссиясини тайинлаш, тугатиш балансини тасдиқлаш бўйича қарор қабул қилиш.

Одатда биржалар ўзларининг ижроия қўмиталарига эга бўладилар. Улар бошқарма сифатида фаолият олиб борадилар. Биржанинг бошқармаси коллегиял орган бўлса, унинг аъзоларининг барчаси умумий йиғилиш томонидан сайланади. Агар биржанинг ижроия органи яккабошчилик асосида ташкил этилган бўлса, шу шахс (яъни, директор) сайланади.

Биржанинг бошқармаси:

- биржанинг оператив бошқарувини амалга оширади;
- давлат органлари, муассаса ва ташкилотларда биржа номидан иштирок этади;
- биржа савдоси иштирокчилари (аъзолари) томонидан биржанинг ички қоидаларига риоя этилиши устидан назоратни ташкил қилади;
- биржа аъзолигига қабул қилади ва ундан чиқаради ёхуд бу масалани биржанинг умумий йиғилиши муҳокамасига тақдим этади;
- биржанинг локал ҳужжатлари билан унинг ваколатлари доирасига киритилган бошқа масалаларни ҳал қилади.

Агар биржанинг ижроия комитети бир киши томонидан бошқарилса, бу шахс ижроия қўмитани таркибини шакллантиради ва уни тасдиқлаш учун умумий йиғилиш муҳокамасига киритади.

Биржанинг молиявий хўжалик фаолияти устидан назоратни умумий йиғилиш томонидан сайланадиган тафтиш комиссияси амалга оширади. **Тафтиш комиссиянинг ваколатлари ҳам биржанинг локал ҳужжатларида кўрсатиб ўтилган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:**

- биржанинг молиявий хўжалик фаолиятининг ҳужжатларини текшириш;
- бухгалтерия ҳужжатларининг ҳақиқийлигини аниқлаш;
- оператив, бухгалтерия ва статистика ҳисоби ва ҳисоботининг тўғри йўлга қўйилганлигини текшириш;
- белгиланган сметалар, нормативлар ва лимитларни бажарилишини текшириш;

- биржа, унинг органлари томонидан қонунчилик ва бошқа норматив ҳамда локал ҳужжатларга риоя этилишини текшириш;
- биржа фондлари ва кассалари ҳолатини текшириш;
- ўз ваколати доирасида бошқа ҳаракатларни амалга ошириш.

Тафтиш комиссияси тафтиш ва текширувларни умумий йиғилиш топшириғига ёки ўз ташаббуси билан ўтказиши мумкин.

Шунингдек, биржада аниқлаш комиссиялари ва ҳакамлик комиссиялари фаолият юритадилар.

Аниқлаш комиссияси биржа битимларини тузиш жараёнида вужудга келган ҳар хил нархлар (талаб ва таклиф, шартномавий, энг юқори ва энг паст, бошланғич ва якуний) ҳисоботини юритишни ташкил қилади.

Биржанинг ҳакамлик комиссияси биржа битимлари қатнашчилари ўртасида биржа савдо-сотиғи қоидаларида назарда тутилган масалалар юзасидан келиб чиққан низо-ларни кўриб чиқиб ҳал қилади.

Биржа савдо-сотиғи қоидаларини бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун жавобгарлик биржанинг шу тўғрисидаги Низомида акс эттирилади.

Юридик шахс сифатида биржанинг фаолияти қайта ташкил этилаётганида ёки тугатилаётганида унга нисбатан барча юридик шахсларга шундай ҳолларда қўлланиладиган умумий қонунчилик нормалари амалда бўлади.

4- §. БИРЖА ФАОЛИЯТИНИНГ ОБЪЕКТЛАРИ ВА СУБЪЕКТЛАРИ

Биржа фаолиятининг объектлари. Биржа савдосининг объекти *биржа товари* ҳисобланади. «**Биржа ва биржа фаолияти тўғрисида**»ги Қонуннинг **8- моддасига** мувофиқ, мол-мулк, шу жумладан кўчмас мол-мулк, хизматлар, маҳсулот етказиб беришга доир шартномалар, интеллектуал мулк, қимматли қоғозлар, валюта маблағлари ва Фуқаролик муомаласига киритилган бошқа товар биржа товари ҳисобланади.

Жаҳон амалиётидан келиб чиқиб биржа савдосига чиқариладиган товарларни **қуйидаги уч асосий қисмга бўлиб чиқса бўлади:**

- ашёвий товарлар;
- қимматли қоғозлар;
- хориж валютаси.

Ушбу товар қандай бўлишидан қатъи назар, маълум талабларга жавоб бериши керак. Одатда биржа товарларига қуйидагича талаблар қўйилади:

1. Маълумки, одатда, биржа савдоси товарсиз амалга оширилади. Шунинг учун товар стандарт бўлиши керак. Яъни, товарнинг сифати ва бошқа хусусиятлари амалдаги қонунчилик билан белгилаб қўйилган талабларга жавоб бериши шарт (стандартлилик талаби).
2. Биржа товарини стандартлаштириш муайян турдаги ва гуруҳдаги товарларнинг бирини иккинчиси билан алмаштириш имкониятини яратади (ўзаро алмаштиниши мумкинлиги талаби).
3. Биржа савдосига чиқариладиган товар кўп миқдорда бўлиши лозим. Бу товарлар талаб ва таклифни етарли даражада қондириши лозим (оммавийлик ва кўп миқдордалик талаби). Ягона турдаги ёки кам миқдордаги товарлар одатда аукционлар орқали сотилади.
4. Биржа савдосида нархлар эркин шаклланади. Шунинг учун савдога чиқариладиган товар талаб ва таклиф асосида нархини эркин белгилаш мумкин бўлган товар бўлиши керак (нархнинг эркин шаклланиши талаби).

Булар биржа товарларига қўйиладиган умумий талаб ҳисобланади. Булардан ташқари ҳар бир биржанинг ички тартиб-қоидаси билан унда савдоси амалга ошириладиган товарларга нисбатан қўшимча талаблар ҳам қўйилиши мумкин. Лекин бу талаблар қонун нормаларидан четга чиқиб кетмаслиги керак.

Биржа турига қараб биржа фаолияти объектларининг ўзига хос хусусиятлари ҳам ўзгаради. Энг кўп тарқалган биржаларнинг турларини фаолиятига қараб, улардаги савдода нималар объект бўла олишлиги, бу объектларнинг ўзига хос хусусиятларида яққол намоён бўлди.

Товар биржалари савдоси объеклари. Биржа фаолиятининг объекти бўлмиш товар сотишга тайёр бўлган тайёр маҳсулот, материаллар, ярим тайёр маҳсулотлар, асбоб-ускуналар, кўчмас мулк, транспорт воситалари, бошқа мулклар, иш ва хизматлар бўлиши мумкин. Биржада ушбу товарлар олди-сотдиси билан боғлиқ битимларни тузишда амалда мавжуд товарларга ҳам (форвард), келажакда ишлаб чиқарилиши мўлжалланган товарларга нисбатан (фьючерс) ҳам тузилиши мумкин.

Товар биржасидаги товарларга қуйидаги талаблар қўйилади:

- ишлаб чиқариш ва истеъмолнинг оммавийлиги;
- стандартлаштирилганлиги;
- яхши сақланадиган бўлишлиги;
- ташишга қулайлик;
- товар сифатини муайян истеъмолчилардан мустақиллиги, уларга боғлиқ эмаслиги;
- товар тўғрисида маълумотларнинг тўпланганлиги ва уларнинг тўғрилиги;
- товар сифатини баҳолашда биржа савдоси иштирокчиларининг бирлиги.

Биржа маъмурияти биржа савдоси товарларига нисбатан қўйиладиган талабларга риоя этилишини қаттиқ назорат қилади. Чунки савдога чиқарилган товарларни стандартларга ва шу товар тўғрисидаги маълумотларга тўғри келмаслиги мазкур биржага бўлган ишончининг пасайишига олиб келади. Шунинг учун аксарият биржалар товарларни савдога чиқаришдан олдин улар тўғрисидаги маълумотларни ҳақиқатга тўғрилигини аниқлаш мақсадида товарларни экспертизадан ўтказиш, ёки экспертизадан ўтганлиги тўғрисида ҳужжат талаб қилишлари мумкин.

Ҳозирда биржаларда товар сифати ҳақида маълумот берувчи манбалар асосан товар ҳақидаги реклама маълумотлари, истеъмолчилар уюшмаси ва жамиятлари экспертларининг хулосалари, стандартлар ҳисобланади.

Фонд биржаларининг объектлари. Фонд биржалари савдосининг объектини қимматли қоғозлар ташкил этади. қимматли қоғоз — бу уларни чиқарган шахс билан уларнинг эгаси ўртасидаги мулкӣ ҳуқуқларни ёки заём муносабатларини тасдиқловчи дивиденд ёки фоизлар кўринишида даромад тўлашни ҳамда ушбу ҳужжатлардан келиб чиқадиган ҳуқуқларни бошқа шахсларга бериш имкониятини назарда тутувчи пул ҳужжатиدير. **Қимматли қоғозларнинг қуйидаги турлари мавжуд:**

- акциялар;
- облигациялар;
- хазина мажбуриятлари;
- депозит ва жамғарма сертификатлари;
- векселлар;
- қимматли қоғозлар ҳосилалари;

Оддий қилиб айтганда, қимматли қоғозлар бу муайян нархда олинадиган ва сотиладиган ҳар қандай ҳужжатдир.

Қимматли қоғозлар ҳам фонд биржалари савдосига чиқарилар экан, улар тегишли тартибда экспертизадан ўтказилиши керак. Жумладан, «Тошкент» РФБси қошида эмитентнинг молиявий аҳволини экспертиза қилиш, унинг қимматли қоғозларини фонд биржалари савдосида иштирок этишига рухсат бериш ҳамда листинг ташкилотларнинг қимматли қоғозлари нархларини аниқлаш мақсадида махсус комиссия ташкил этилган. **Мазкур эксперт-аниқлаш комиссияси зиммасга қуйидаги мажбуриятлар юкланган:**

- қимматли қоғозларни биржа савдосига қўйишга рухсат берувчи лицензияларни бериш ва экспертизалар ўтказиш билан боғлиқ муаммоларни (савдоларни) кўриб чиқиш ва ҳал қилиш;
- аниқлаш лозим бўлган қимматли қоғозларни минимал миқдорини (лот) белгилаш.

Ушбу комиссияга келган ҳужжатлар 30 кундан кечиктирмасдан кўриб чиқилади. Экспертизадан ўтган ва гувоҳнома олган қимматли қоғозлар аниқлаш журналига киритилади ва улар биржага олди-сотди қилиш учун тақдим этилади.

Қимматли қоғозларнинг аксарияти бозорда, биржада ёки бошқа жойларда, масалан, фонд магазинларида, эркин сотилиши ёки олинishi мумкин. Лекин баъзи ҳолларда қимматли қоғозларнинг муомаласи чекланган бўлиши мумкин. Уни фақат келишилган муддатда қимматли қоғозларни чиқарганларгагина сотиш имконияти бўлиб, бошқаларга сотилмайди.

Бундай қимматли қоғозлар биржа товари ҳисобланмайди ва улар биржа савдосига қўйилмайди. Ягона нусхада ёки чекланган миқдорда бўлган қимматли қоғозлар ҳам биржа товари ҳисобланмайди. Чунки бундай қоғозлар биржа товарларига қўйилган умумий талабларга жавоб бермайди (оммавийлиги, кўп миқдордалиги). Биржа товари бўлиш учун бу қимматли қоғозлар доимий мавжуд талаб ва таклифни қондиришга етарли даражада чиқарилган бўлиши керак.

Шундай қилиб, биржада муомалада бўлган қимматли қоғозларнинг асосий хусусиятлари қуйидагилар:

- қимматли қоғозни чиқарган орган (эмитент) томонидан бирор бир чекловларсиз эркин олиб сотилиши;
- эмитентнинг ишончлилиги, унинг беэиён фаолияти ва ўз зиммасига олган мажбуриятларни бажариши;

— эмитент компания имкониятлари ва эркин муомаладаги қимматли қоғозлар ҳажми.

Валюта биржаларининг объектлари. Валюта биржаларидаги савдонинг объекти бўлиб хорижий давлатларнинг валюта қимматликлари ҳисобланади. Бундай валюта қимматликларига нафақат хорижий давлатнинг пул бирлиги, балки чет эл валютасидаги қимматли қоғозлар, тўлов ҳужжатлари, қимматбоҳо металллар тушунилади. Валюта товар сифатида ўзига хос хусусиятларга эга. Валюта олди-сотдисини амалга оширишда МБ томонидан белгиланган валюта курси асосида биржа савдоси амалга оширилади.

Валюта курси икки давлат валютаси ўртасидаги нисбатни билдиради. Шу орқали икки валютанинг алмашинуви амалга оширилади.

Валюта биржаларида валюта курсини белгилашда тўғри ва тескари аниқлаш турлари қўлланилиши мумкин. Тўғри аниқлашда муайян миқдордаги миллий валюта нисбатини белгилайди. **Масалан:**

— 1 АҚШ доллари қиймати 330 сўм;

— 1 инглиз фунт стерлинги қиймати 260 сўм;

тескари аниқлашда эса (ҳозирда фақат Англияда қўлланилади) маълум бир миқдордаги миллий валютага нисбатан чет эл валютаси олинади. **Масалан:**

— 1 инглиз фунт стерлинги қиймати 1,82 \$;

— 1 инглиз фунт стерлинги қиймати 0,543 немис маркаси.

Валюта биржаларида валюта бўйича асосан қуйидаги иккита операция амалга оширилади:

— биржа иштирокчилари томонидан хорижий валютани олиш ва сотиш;

— тузилган битимлар бўйича миллий ва хорижий валюталарда тўловларни амалга ошириш.

Биржа фаолиятининг субъектлари. Биржа фаолиятининг иштирокчиларини икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1. **Биржа иштирокчилари.** Булар жумласига биржа устав жамғармасида иштирок этувчи, унинг фаолият юртишига аралашishi ва шу каби бошқа ҳаракатларни амалга оширишга ваколатли бўлган шахсларни киритиш мумкин. Булар биржа таъсисчилари ҳам бўлиши мумкин, биржа ташкил этилганидан сўнг эса унинг устав капиталида иштирок этиш ҳуқуқини қўлга киритган шахслар ҳам бўлиши мумкин.

2. **Биржа аъзолари.** Булар жумласига биржанинг устав жамғармасида иштирок этмасдан биржа савдосида иштирок этиш ҳуқуқини қўлга киритган шахслар, хусусан, **брокерлар¹, дилерлар², брокерлик ва дилерлик фирмалари** ҳисобланади.

Биржа савдосида иштирок этишни мақсад қилиб қўйган субъектлар мазкур биржадан брокерлик жойларини сотиб олишлари лозим. Агар биржанинг брокерлик жойи жисмоний шахс томонидан сотиб олинган бўлса, мазкур шахс тегишли тартибда маҳаллий давлат ҳокимияти органидан яқка тадбиркор сифатида рўйхатдан ўтганидан ҳамда банкда ўз ҳисоб рақамини очганидан сўнг биржа савдосида олди-сотди қилишига руҳсат берилади. Брокерлик жойига эга бўлмаган биржа аъзолари биржа савдо-сотиғида брокерлик фирмалари ва биржада мустақил фаолият юритаётган брокерлар билан шартнома тузиб иштирок этишлари мумкин.

Брокерлик фаолияти асосан у билан шартнома тузган мижознинг биржада у ёки бу битимларини тузиш билан боғлиқ кўрсатмаларини амалга оширишдан иборат.

Брокер билан мижоз ўртасида тузиладаган шартномалар турлича бўлиши мумкин. **Масалан:**

- брокерлик хизматини кўрсатиш ҳақида шартнома доимий мижоз билан муайян муддатга тузилади;
- ахборот хизмати кўрсатишга доир келишувда мижоз ўзига керакли бўлган биржа фаолияти билан боғлиқ ахборотларни олишини назарда тутиши мумкин;
- шунингдек, вакиллик ёки биргаликда ҳамкорлик тўғрисида келишув ҳам тузилиши мумкин.

Фонд биржалари ва валюта биржаларининг иштирокчилари ва аъзоларига нисбатан қонун чиқарувчи алоҳида талаблар қўяди.

Фонд биржалари муассислари сифатида фақатгина қимматли қоғозлар муомаласини амалга ошириш ҳуқуқини берувчи руҳсатнома (лицензия)ни олган юридик ва жисмоний шахслар бўлиши мумкин.³

¹ Брокер — олди-сотди битимлар тузилишида ўз мижозларининг топшириғига биноан ва уларнинг номидан воситачилик фаолиятини амалга оширувчи шахсдир («Биржа ва биржа фаолияти тўғрисида»ги Қонуннинг 18- моддаси).

² Дилер — биржада ўз номи ва ҳисобидан воситачиликни амалга оширувчи шахсдир («Биржа ва биржа фаолияти тўғрисида»ги Қонуннинг 18- моддаси).

³ Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг Қонуни 19- моддаси.

Фонд биржаси аъзолари эса биржада брокерлик жойини сотиб олишлари учун қимматли қоғозлар билан операцияларни амалга ошириш ҳуқуқини берувчи малака аттестатини олган бўлиши лозим. Демак, фонд биржаси фаолиятининг субъектлари махсус ҳуқуқ лаёқатига эга бўлишлари лозим экан.

Валюта биржаларида биржа аъзолари ҳисобланган Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва ваколатли банкларгина биржа савдосида иштирок этиши мумкин. Биржа аъзолари ҳисобланмаган банклар эса биржада валюта билан боғлиқ операцияларни биржа иштирокчилари орқали амалга оширадилар.

Ўзбекистон Республикаси Валюта биржаси аъзолигига қабул қилиш ҳамда ким ошди савдосига киритиш тартиби Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва қонун ости ақллар, хусусан, Марказий банкининг тегишли меъёрий ҳужжатлари билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси валюта биржасига норезидентлар Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг рухсати билан киритилади.

5- §. БИРЖА ВА УНИНГ АЪЗОЛАРИНИНГ ҲУҚУҚ ВА БУРЧЛАРИ

Биржанинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари кўлами «**Биржа ва биржа фаолияти тўғрисида**»ги Қонунда батафсил кўрсатиб ўтилган. Биржа қонун ва ўз устави доирасида биржа савдосотиғи қоидаларини белгилаш; бу қоидалар талабларини биржанинг барча иштирокчилари томонидан ижро этилишини талаб этишга ҳақли ҳисобланади. **Қонунчиликда биржаларнинг қуйидаги ҳуқуқлари мустаҳкамланган:**

- инвестицион институтларнинг биржа аъзоси бўлиши учун лозим бўлган минимал мажбурий талаблар доирасини белгилаш;
- биржа савдоси вакиллари учун малакавий талаблар ўрнатиш;
- биржа йиғилишлари (мажлислари) чақириш ва ўтказиш;
- эксперт, малакавий ва аниқлаш комиссияларини ташкил қилиш, уларнинг ишлаши учун зарур бўлган консултация, маълумотхона ва бошқа муассасаларни очиш ҳамда биржа савдоси операциялари билан боғлиқ низоларни ҳал қилиш учун низоларни кўриб чиқувчи комиссия тузиш;

- ўз устави доирасида биржа аъзоларининг кириш ва даврий бадалларини, битимларни тузганлик, техник хизматлар кўрсатганлик, биржа савдосида доимий ва бир марта иштирок этиш учун ҳақни белгилаш ва олиш;
- устав, биржа йиғилишлари қоидаларини бузганлик ва рўйхатдан ўтиш йиғимини тўламаганлик учун жавобгарлик белгилаш;
- биржа буклетлари, маълумотномалари, тўғламлигини чиқариш;
- назорат қилувчи органларнинг ноқонуний хатти-ҳаракатлари устидан суд тартибида шикоят қилиш;
- юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган шўъба корхоналар, шунингдек, биржа инфраструктурасини шакллантирувчи филиаллар ва алоҳида бўлинмалар ташкил қилиш;
- ўз уставидан келиб чиққан ҳолда бошқа ҳуқуқларни амалга ошириш.

Биржа қуйидаги мажбуриятларга эга бўлади:

- биржа савдосини ўз вақтида ташкил этиш ва бир маромда олиб борилишини таъминлаш;
- биржа операцияларини бошқариш;
- товарларга бўлган талаб ва таклифнинг ўзаро нисбати асосида нархларни аниқлаш;
- биржа аъзолари ва миждозларига ташкилий йўсиндаги ҳамда бошқа хил хизматлар кўрсатиши;
- мунтазам равишда (ҳафтасига камида бир марта) *нарх-наво аниқланишига, индексация ва ўзгаришига, савдо-сотик вақти, товарлар, битим ҳажмлари, контрактларнинг миқдорларига* ва бошқа кўрсаткичларга доир *ахборотлари*, товарлар бозорининг аҳволи ва унинг ривожланиши тахминларига доир *таҳлилий нархларни* эълон қилиши шарт.¹

Биржа муассислари қуйидаги ҳуқуқларга эга:

- биржани ташкил қилиш, унинг устав капиталида иштирок этиши ва ундан чиқиши;
- биржанинг таъсис ҳужжатларини тузиш ва уларни тасдиқлаш, бу ҳужжатларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш;
- биржа ва унинг шўъба корхоналарининг фаолиятини текшириб бориш;

¹ «Биржа ва биржа фаолияти тўғрисида»ги қонуннинг 13- моддаси.

- тегишли ваколатга эга бўлган¹ ва лозим деб топган тақдирларида биржа муассислари умумий йиғилишини чақиритиш;
- биржа мол-мулкидан фойдаланиш тартибини белгилаш;
- брокерлик жойи сотиб олиш ёхуд биржада брокерлик жойига эга бўлган бошқа шахслар билан шартнома тузиш орқали биржа савдо-сотиғида иштирок этиш;
- қонун билан белгиланган бошқа ҳуқуқларни амалга оширадилар.

Биржа муассисларининг мажбуриятлари:

- ўз вақтида биржанинг устав фондига таъсис пайлари ва кириш бадалларини тўлаш;
- нархлар даражасининг ўзгариши билан биржа устав фондини ҳар йили қайта индексация қилиб бориш;
- қонунчилик, шунингдек, биржанинг таъсис ҳужжатлари билан белгиланган бошқа мажбуриятларни амалга ошириш.

Биржа аъзоларининг (брокерлар ва диллерлар) ҳуқуқлари:

- биржа савдо-сотиғида иштирок этиш ва унинг бошқа аъзолари билан муомалага киришиш;
- биржадаги нарх-наво аниқланиши, унинг индексацияси ва ўзгариши, савдо-сотиқ вақти, товарлар, битим ҳажмлари, контрактларнинг миқдорлари ва бошқа кўрсаткичларга доир ахборотлар, товарлар бозорининг аҳволи ва унинг ривожланиши тахминларига доир таҳлилий нархлар билан танишиш;

Биржа аъзоларининг мажбуриятлари:

- ўз вақтида кириш ва даврий бадалларни тўлаб бориш;
- биржанинг ички тартиб-қоидасига риоя этиш;
- фирром рақобатга йўл қўймаслик.

Биржада тузилган битимлар бўйича унинг аъзоларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ФК, тегишли қонун ҳужжатлари ва мазкур битимлар билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси *Товар ва хом-ашё биржалари савдоларида импорт контрактлари тузиш тартибига*² мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Товар-хом ашё биржала-

¹ Масалан, биржа акциядорлик жамияти шаклида ташкил топган бўлса, унинг акцияларини 20 %га эга бўлган шахс.

² Ўзбекистон Республикасида биржа ва ярмарка савдоларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 6 майдаги 223- сонли қарори. Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қарорлари тўплами. 1999 йил. № 6.

рида импорт товарларни сотувга қўйиш тартиби белгиланган. Унга мувофиқ, сотувчи норезидентнинг брокери сотувга қўйилаётган товар ҳақиқатда унинг мижозининг мулки эканлиги ва ўзида товарнинг мавжудлигини тасдиқловчи мулкдор имзолаган ҳужжатни, агар товар мавжуд бўлмаса ишлаб чиқарувчи томонидан тасдиқланган товарнинг тайёрланиши тўғрисида кафолат хатини, импорт товарларни биржа савдолари орқали сотишга контракт тузиш учун зарур бўлган барча шартлар, яъни товарнинг тўлиқ номи, ўлчов бирлиги, сони, сифат сертификати, биттасининг нархи, товарнинг келиб чиқиш сертификати ва зурур бўлганида бошқа маълумотлар кўрсатиб ўтиладиган буюртманомани, Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда Ўзбекистон Республикаси Фан ва техника давлат қўмитаси, Соғлиқни Сақлаш вазирлиги ва бошқа ваколатли вазирликлар ва идораларнинг хулосаларини тақдим этишлари лозим.

6- §. БИРЖА ШЎЪБАЛАРИ, БЎЛИНМАЛАРИ, ВАКОЛАТХОНАЛАРИНИНГ ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТИ

Ўзбекистон Республикасининг қонунчилигига асосан биржалар ўз хўжалик фаолияти даврида шўъба корхоналар ташкил этиши, ваколатхона ва филиаллар очиши мумкин.

«Биржа ва биржа фаолияти тўғрисида»ги Қонуннинг **10- моддасининг 4- қисмига асосан:** *«Биржа, биржа савдоси ва биржа инфраструктурасини ташкил қилувчи (консалтинг, реклама ва бошқа турдаги хизматлар) корхоналарнинг муассиси бўлиши мумкин».* Лекин айнан шу модданинг 3- қисмига биноан биржа ишлаб чиқариш, савдо ва савдо-воситачилик фаолиятини ўзларининг мақсади қилиб қўйган, шунингдек, мазкур биржада брокерлик ўринларига эга бўлган корхона муассаса ва ташкилотларга улуш қўшиши, уларни пайлари, ҳиссалари ва акцияларини олиши, шунингдек уларнинг муассиси бўлиши мумкин эмас.

10- модданинг иккала қисмини таққослаш биржалар фақат биржа фаолиятини самарали амалга оширишга кўмаклашувчи корхона, муассаса ва ташкилотларнинг муассиси бўлиши мумкинлигини кўрсатади. Биржа шўъба, корхона сифатида депозитарийлар, ҳисоб-клиринг палаталари, биржа фаолиятига доир ахборотларни чоп этадиган ва тарқатадиган корхоналар таъсис этиши мумкин.

Биржа ФКнинг 67-, 70- моддаларига асосан шўба корхоналарни таъсис этиши, ёки мавжуд корхоналарни устав фондидан улушини сотиб олиш, улар билан шартнома тузиш ва қонунда белгиланган бошқа йўл билан мазкур корхоналарни ўзларининг шўба корхоналарига айлантириши мумкин. Бундай корхоналар мустақил юридик шахс ҳисобланадилар.

Биржа ўзининг шўба корхоналарининг таъсис ҳужжатларини қабул қилади, уларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритади, мазкур корхоналарни раҳбарий органларини тайинлайди ҳамда қонун биан белгиланган доирада унинг фаолиятига белгиланган бошқа йўллар билан таъсир ўтказиш ҳуқуқига эга бўлади.

Умумий қоида бўйича биржанинг шўба корхоналари биржанинг қарзлари бўйича жавобгар бўлмайдилар. Худди шунингдек, *биржа ҳам шўба корхонасининг қарзлари бўйича жавобгар бўлмайди.*¹ Лекин, қонунчиликда назарда тутилган ҳолатларда биржа шўба корхонанинг қарзлари бўйича солидар жавобгарликка тортилиши мумкин.

Биржа, шунингдек, ўз фаолиятини амалга ошириш учун ўзи жойлашган бошқа жойда ваколатхона ва филиаллар очиши мумкин. Биржанинг ваколатхона ва филиаллари тўғрисида маълумотлар унинг уставида акс эттирилган бўлиши керак.

Биржанинг ваколатхонаси деб у турган ердан ташқарида жойлашган, биржанинг манфаатларини ифодалайдиган ва уларни ҳимоя қиладиган алоҳида бўлинмасига айтилади.

ФКнинг 57- моддасига асосан филиал юридик шахснинг у турган ердан ташқарида жойлашган ҳамда унинг барча вазифаларини ёки вазифаларининг бир қисмини бажарадиган алоҳида бўлинмасидир. Биржанинг филиаллари ҳам бундан мустасно эмас. Хусусан, «Тошкент» РФБ вилоятларда ўзининг филиаллари ва ваколатхоналарига эга.

Ваколатхона ва филиаллар бош корхона, яъни биржанинг қарори билан таъсис этилади ва улар ўз фаолиятини биржа томонидан тасдиқланган низом асосида олиб борадилар. Шўба корхонадан фарқли равишда уларни бу низомлари давлат рўйхатидан ўтказилмайди. Лекин, айтиб ўтганимиздек, ваколатхона ва филиаллар биржа жойлашган жойдан бошқа ҳудудда жойлашганлиги туфайли, улар ўзларининг

¹ «Мулкчилик тўғрисида»ги Қонуннинг 6- моддаси.

мустақил ҳуқуқий манзилларига ва банк реквизитларига эга бўлади. Бундан ташқари ваколатхона ва филиаллар маҳаллий солиқ органларида мустақил солиқ тўловчи сифатида рўйхатдан ўтишлари керак.

Ваколатхона ва филиалларнинг раҳбарлари биржанинг олий бошқарув органи (таъсисчиларнинг йиғилиши) томонидан тайинланади ва ишончнома асосида иш юритадилар.

Биржанинг шўба корхоналари, ваколатхона ва филиаллар қуйидаги ҳолатларда тугатилади:

- биржанинг қарори билан;
- биржанинг тугатилиши билан;
- ваколатли давлат органининг қарори билан.

Биржанинг ваколатхона ва филиаллари мустақил балансга эга бўлмайдилар ва биржа томонидан ўзларига тўла хўжалик юритиш ҳуқуқи асосида бириктирилган мулкка эга бўладилар.

Биржанинг шўба корхоналари, ваколатхоналари ва филиаллари ҳар йили йил якуни бўйича бош корхонага ўзларининг хўжалик фаолияти тўғрисида ҳисобот тақдим этиб турадилар.

Биржанинг шўба корхоналари, ваколатхоналари ва филиалларининг ўзаро муносабати тегишли тартибда қонун, улар ўртасида тузилган шартнома ёки биржанинг қарори билан тартибга солиниб турилади.

7- §. ШАРТНОМАВИЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШДА БИРЖАНИНГ РОЛИ

Биржада амалга ошириладиган барча фаолиятларнинг асосий мақсади товар билан боғлиқ олди-сотди битимларни тузишга қаратилгандир.

Биржа битимлари — биржа савдосида унинг иштирокчилари ўртасида тузиладиган биржа товари билан боғлиқ ҳуқуқ ва мажбуриятларни бериш ҳақида ўзаро келишув бўлиб, у тегишли тартибда биржада рўйхатга олинади ва бу ҳолат биржа шартномасида ўз аксини топади.

Биржада тузиладиган битимлар эса турлича бўлиши мумкин. **Қонунда биржада тузиладиган битимларни қуйидаги турлари кўрсатиб ўтилган:**

— биржа товарларининг олди-сотди битимлари, шу жумладан, товарларни дарҳол бериб юбориш ёки етказиб бериш ёхуд товарга эгалик қилиш ҳуқуқини берувчи ҳужжатлар топширишни ҳам кўзда тутувчи олди-сотди битим-

лари. Бундай битимлар «*спот*» битимлар ҳам дейилади. Валюта билан олди-сотди шартномаси спот шартлари асосида тузилган бўлса, ҳисоб-китоблар кечи билан иккинчи иш кунида амалга оширилиши шарт;

— *форвард битимлар*, яъни мавжуд товарни етказиб бериш муддатларини кечиктирган ҳолда харид қилиш ва сотишга доир битимлар. Бундай битимлар товарларни шартномада белгиланган муддатда (уч ойда, олти ойда) етказиб беришни назарда тутлади. Лекин товар баҳоси битим тузилган пайтдаги нархда бўлади. Форвард битимлари спот шартномасида тузилган битимлардан муддатининг узунлиги билан фарқланади. Ҳар икки шартномада ҳам товарнинг нақд мавжудлиги ва уни топшириш шартлари бир хил ҳисобланади. **Форвард битимлари фьючерс битимларидан икки ҳолатда фарқ қилади:** *биринчидан*, форвард битимларида бозорда ишгирок этувчи икки субъект ўртасида тузилиб, тарафларга маъқул бўлган ҳар қандай шарт киритилиши мумкин бўлса, фьючерс битимлари олдиндан стандартлаштирилган ва унга бошқа шартлар киритилмайди; *иккинчидан*, форвард битимлари бўйича контракт соҳибининг фойдаси тегишли муддат ўтгач аниқланса, фьючерс битимларида кундалик савдоларнинг якуни бўйича аниқланади. Форвард битимлар сотувчини нархларни тушиб кетишидан, сотиб олувчини эса нархларни ошиб кетишидан хеджлашниши (суғурталаниши)нинг кенг тарқалган тури ҳисобланади;

— *фьючерс битимлар*, яъни стандарт битимларга доир олди-сотди битимлари. Фьючерс битимлари амалда битим тузишда мавжуд бўлмаган (ишлаб чиқарилмаган) биржа товарларига нисбатан тузилади. Демак, бундай битимларда товар олди-сотдиси эмас, балки келажакда унга бўлган ҳуқуқ олди-сотдиси амалга оширилади. Шунинг учун «*фьючерс шартномасининг асосий шартларидан бири маҳсулот, товар учун тўланадиган баҳо, ҳисоб-китоб усули ҳисобланади*».¹

Фьючерс битимлари маълум стандартларга келтирилганлиги билан форвард битимларидан фарқланиб туради. Фьючерс контрактлари билан савдо қилиш одатда ихтисослаштирилган фьючерс биржаларида амалга оширилади. Фьючерс контрактларида назарда тутилган баҳо бевосита *фьючерс баҳоси* деб юритилади. Фьючерс контрактларини сотиб олган

¹ Анортоев И., Жуманиёзов Б. Фьючерс шартномалари. Хўжалик ва ҳуқуқ // 1999 йил №4, 25- б.

шахс фойда олиш имкони бўлиши билан ёки фьючерс баҳосини тушиб кетиши хавфи пайдо бўлиши билан уни сотиб юбориши мумкин. Фьючерс контрактларини сотган шахс унинг баҳоларидаги фарқни тўлаб, қайта сотиб олиши мумкин. Бундай битим *қайтарма (офсет) битим* деб юритилади. Клиринг палатаси сотиб олувчи ва сотувчи ўртасида воситачи вазифасини бажариш билан бирга, мажбуриятларнинг бажарилишига кафолат беради. Шундай бўлса ҳам фьючерс контрактларини олувчи уни ижросидан ҳам кўпроқ равишда фьючерс баҳоси ўсишидан фойда кўриши, мавжуд нақд маблағларини ёки мажбуриятларини баҳо, курс ва фоиз ставкаларини ўзгаришидан суғурталашни (хеджлаш) асосий мақсад қилиб қўяди. Юқорида тўхталиб ўтганимиздек, фьючерс контрактлари тузилгач, сотиб олувчи ва сотувчи ўртасидаги муносабатлар тугайди. Олувчи энди фақат ҳисобкитоб ёки клиринг палатаси билан тўғридан-тўғри муносабатга киришади. Тарафлар нархларнинг контракт тузилган ва ижро қилинган кунлар ўртасидаги фарқидан фойда кўрадилар. Ютқазган томон шу нарҳда мавжуд товарларни олиш ёки уни сотувга қўйиш ҳуқуқига эга бўлади. Фойда кўрувчи эса мавжуд маблағларгагина янги баҳолардаги фьючерс контрактини тузиши мумкин.

Фьючерс контрактлари нақд товарлар олди-сотдиси бўйича эмас, балки тижорат фаолиятини амалга оширишда ҳам тузилиши мумкин. Бунда **товарнинг баҳоси ўзгариши натижасида кўрилиши мумкин бўлган зарар суғурталангандек бўлади.**

— *опцион битимлар*, яъни товарларни ёки товар етказиб бериш контрактларини олдиндан белгиланган нархлар бўйича келгусида харид қилиб олиш ёки сотиш ҳуқуқларига доир биржа олди-сотди битимлари. Бунда сотиб олувчи олдиндан сотувчига шартнома эвазига фоизларни тўлайди. Баҳолар ўзгарган ҳолатда олувчи шартномадан воз кечиб юбориши мумкин;

— биржа савдо-сотиғи қоидаларида назарда тутилган товарлар, контрактлар ёки ҳуқуқларни харид қилиш ва сотишга доир бошқа битимлар тузилиши мумкин.

Биржада битимларни тузишда уч нарсага эътибор бериш керак:

1. Ташкилий хусусияти: битимларни тузиш учун зарур бўлган ҳаракатлар ва бунда лозим бўлган ҳужжатлардан фойдаланиш тартибини белгилайди.

2. Иқтисодий хусусияти: битимларни тузишда эътиборда тутиш лозим бўлган таваккалчилик хавфи ҳамда битим тузишнинг мақсад ва самарадорлигини белгилайди.

3. Ҳуқуқий хусусияти: битим (шартнома) тарафларининг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини ҳамда мулкӣ жавобгарлигини белгилайди.

Биржада тузиладиган барча турдаги битимларда **қуйидагилар ўз аксини топиши шарт:**

— битим объекти: товар, қимматли қоғозлар, валюта ва ҳоказо;

— битим ҳажми (миқдори);

— битимнинг умумий баҳоси;

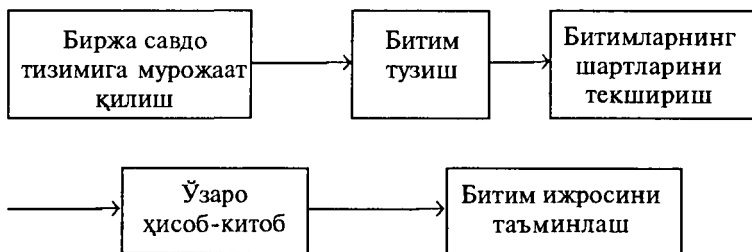
— битимни ижро этиш муддатлари;

— битим бўйича ҳисоб-китоб қилиш тартиби.

Бунда сотиб олувчи фақат тўланган фоизлар доирасида зарар қилади. Шартномани дастлабки сотувчига қайтариш имкони бўлади. Ҳар икки томон ҳам баҳонинг ортиб кетиши хавфини қисқартиришга эришади.

Биржада тузиладиган ҳар бир битим қуйидаги схемада кўрсатилган жараёнларни босиб ўтади:

1- жадвал

Умумий хусусиятлардан ташқари ҳар бир биржада тузиладиган битимлар ўзига хос хусусиятларга ҳам эга бўлади. *Масалан*, валюта биржасидаги битимлар **касса(спот)** ва **муддатли (форвард)** битимларга бўлинади.

Спот битимининг хусусияти шундаки, ушбу битимнинг тузилиши ва ижроси бир пайтнинг ўзида рўй беради.

Муддатли валюта битимларининг моҳияти шундаки, битимни тузиш билан унинг ижроси бир пайтда эмас, балки турли вақтларда содир бўлади. Шунинг учун сотувчи келишилган муддатда сотиб олувчига валютани бериш мажбурия-

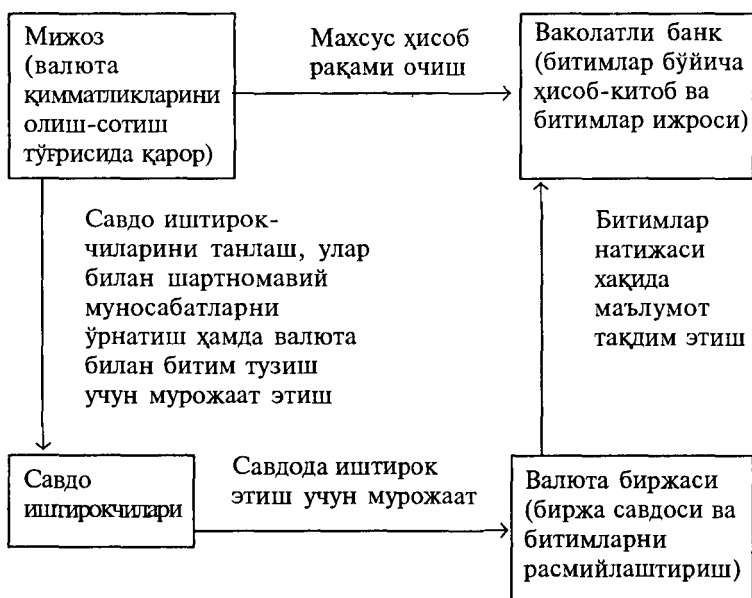
тини ўз зиммасига олса, харидор валютани қабул қилиб олиш ва битимга мувофиқ келишилган суммани тўлашни ўз зиммасига олади. **Одатда муддатли валюта битимининг икки тури фарқланади:**

— **оддий муддатли битим.** Бунда биржа иштирокчилари олдиндан муайян кун учун валютани олиш (сотиш) курсини белгилаб қўйишади. Валюта нархининг бундай белгиланиши **форвард курс** деб аталади.

— **своп битими.** Кўпинча алмашинув битими сифатида эътироф этилади.

Валюта биржасида битим тузиш тартибини қуйидаги схема орқали тушуниб олиш мумкин:

2- жадвал

Товар биржаларида битимлар икки шаклда бўлади:

1. *Реал товар билан боғлиқ битимлар.* Реал товар билан боғлиқ битимларнинг биржада икки хил кўриниши тузилади. Дарҳол етказиб бериш шarti билан тузиладиган битимлар амалда сотишга тайёр товарга тузилади. Шунинг учун бундай битимлар баъзида нақд битимлар деб ҳам аталади.

Маълум муддатда етказиб бериш шarti билан тузиладиган битимлар биринчи хилдаги битимлардан қуйидаги хусусиятлари билан фарқланади:

— амалда мавжуд бўлган ёки келишилган муддатда ишлаб чиқиладиган товарларга тузилиши мумкин;

— битим ижроси муддати битим тузиш муддатига тўғри келмайди. Одатда бундай шартномалар бир йилгача бўлган муддатга тузилади;

— етказиб бериш шarti билан расмийлаштирилади. Сотувчи келишилган муддатда олувчига товарларни етказиб бериш мажбуриятини ўз зиммасига олади, харидор эса товарларни қабул қилиш ва ҳаққини тўлаш мажбуриятини олади.

2. *Мавжуд бўлмаган товар билан боғлиқ битимлар.* Бундай битимлар одатда фьючерс ва опцион битимлари шаклида бўлади.

Биржа савдолари давомида тузиладиган барча биржа битимларига талаб — уларнинг очиқ ва ошкора тузилиш шартлилигидир. **Биржа битимларини яқунлаш икки йўл билан амалга оширилади:**

1. Битимларнинг шартлари асосида товарларни етказиб бериш орқали.

2. Иштирокчиларнинг ўзаро келишуви билан битимларни бекор қилиш орқали.

Товар биржаларида тузиладиган барча шартномалар ўзларининг ҳуқуқий табиатига қараб Давлат солиқ қўмитасида ва (ёки) Давлат божхона хизмати қўмитасида текширилади ва рўйхатдан ўтказилади.

Фонд биржаларидаги битимлар ўзининг ижро этилиши муддатига қараб:

— касса битимлари (ижроси ўша заҳотиёқ ёки уч кун ичида амалга ошириладиган битимлар);

— муддатли битимлар (сотувчи қимматли қоғозларни келишилган муддатда етказиб бериш мажбуриятини ўз зиммасига олса, харидор эса келишилган ҳақни тўлаши лозим бўлади). Ушбу битимларда ижро муддати олти ойдан ошмаслиги керак.

Қимматли қоғозлар билан боғлиқ битимлар тузишда шартнома тарафлари қуйидаги масалаларда келишувга эришишлари керак:

— қимматли қоғозлар тури ва тўлиқ номи;

— қимматли қоғозларни бериш ва ҳақини тўлаш усул ва муддатлари, агар мавжуд бўлса битим бўйича тижорат таваккалчилигини суғурта қилиш шартлари;

— битимни ижро этганлик учун комиссиян мукофот миқдори.¹

Биржа иштирокчиси шартномада белгиланган муддатда мижозни битим тузилганлиги ҳақида хабардор қилиши керак.

Фонд биржаларида тузилган битимлар биржада тегишли тартибда биржа рўйхатидан ўтиши шарт.

Шуни таъкидлаш керакки, биржаларда тузилган ва тегишли тартибда рўйхатдан ўтказилган битимларни қўшимча нотариал тартибда тасдиқлаш талаб этилмайди. Лекин, қонун ҳужжатларига мувофиқ баъзи битимлар биржа нотариуслари томонидан тасдиқланиши талаб қилинади. *Масалан*, хорижий субъектлар иштирокидаги шартномалар биржа нотариуси томонидан тасдиқланиши лозим. Бундан ташқари товарларнинг номи, миқдори, нархи, ижро ўрни ва муддатидан ташқари биржа битимларининг мазмунини (яъни шартнома тарафларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари доираси) ошкор этиш мумкин эмас. Битимларнинг мазмунига доир маълумотлар фақат қонунда кўрсатилган ҳолларда, *масалан*, суднинг талаби билан тақдим этилиши мумкин.

Демак, биржаларда тузиладиган битимлар қўйиладиган умумий талабларга жавоб беришдан ташқари, бошқа ўзига хос талабларга ҳам жавоб бериши керак экан. Агар битимлар воситачилар орқали амалга ошириладиган бўлса, мижоз (сотувчи ёки харидор) воситачи билан топшириқ ёки комиссия шартномаси тузиши керак.

Банклар, бошқа кредит муассасалари ва суғурта ташкилотларининг белгиланган тартибдаги шартнома-қафолатномалари, контрактларини таъминлаш шаклларида бири бўлиб ҳисобланади.

8- §. БИРЖА МУЛКИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ ВА УНИНГ ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТИ

«Биржа ва биржа фаолияти тўғрисида» Қонуннинг 14-моддасида биржа мулкининг ташкил топиш манбалари ва унинг ҳуқуқий ҳолати кўрсатиб ўтилган. Мазкур моддага асосан биржа мулкни ташкил топиш манбалари бўлиб уни иштирокчилари томонидан таъсис пайлари ва кириш

¹ Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қимматли қоғозлар билан битимларни тузиш ва рўйхатга олиш ҳақида Низом. 11- банд. Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 8 июндаги 285- сонли Қарори билан тасдиқланган.

бадаллари ҳисобига унинг эгалитига топширилган ёки унга ижарага берилган мулклардан фойдаланиш, шунингдек, биржа ўз фаолиятидан ортттирган ўзга даромадлар ҳисобланади.

Биржа ўзига таъсисчилар томонидан берилган ёки ижарага олган мол-мулкка тўла Хўжалик юритиш, ёки оператив бошқариш ҳуқуқи асосида эгалик қилади. Унинг аъзолари томонидан тўланган бадалларга, шунингдек, ўзининг фаолияти давомида ортттирган бошқа мол-мулкка (масалан, биржа савдоси бўйича маълумотларни сотишдан олган даромадига) мулк ҳуқуқи асосида эгалик қилади.

Қонуннинг 14- моддаси биржаларнинг мол-мулки асосий фондлар ва айланма маблағлар, шунингдек, хусусий мулк ҳуқуқи асосида биржага тегишли бўлган бошқа мулкдан иборат деб кўрсатади. Биржанинг асосий фондлари дейилганда, уни баланс ҳисобида турган, фойдаланиш муддати 1 йилдан ортиқ ва қиймати энг кам ойлик иш ҳақининг 15 баробари миқдорида ёки ундан кўп бўлган барча мол-мулк тушунилади.

Биржанинг айланма маблағларига эса асосий фондга кирувчи мол-мулк учун қўйилган талабларга жавоб бермайдиган маблағлар киради. Уларнинг миқдори энг кам ойлик иш ҳақининг 15 баробаридан кам, фойдаланиш муддати эса 1 йилдан ортмайдиган бўлиши лозим.

Биржа мол-мулкдан фойдаланиш тартиби биржа аъзоларининг умумий йиғилиши томонидан белгиланади. Биржа аъзоларининг умумий йиғилиши шунингдек, биржа мол- мулкни тасаруф қилиш масалаларини ҳам ҳал қилиши мумкин. Бу эса биржага тегишли бўлган мол-мулк умумий мулк эканлигини билдиради.

Қонун биржанинг мулкӣ ҳуқуқларини давлат томонидан ҳимоя қилинишини алоҳида таъкидлаб ўтади. Бу эса бизнинг давлатимизда биржа инфратузилмасини ривожлантирилишига қанчалик даражада катта аҳамият берилаётганидан далолат беради. Биржа ўзининг мол-мулкдан қонунда назарда тутилган ҳолатлардан ташқари маҳрум қилиниши мумкин эмас. Биржанинг мол-мулки тегишли тартибда *реквизиция* ва *национализация* қилинганда, шунингдек, жамият ва давлат манфаатлари учун олиб қўйилганида биржага уни қиймати тўлиқ тўланади. Лекин, шу билан бирга, биржа ўзининг мажбуриятларини бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда ундирув уни ҳисобидаги мол-мулкка қаратилиши мумкин.

Биржа Хўжалик оборотининг мустақил субъекти сифатида ўз мулкӣ ҳуқуқларини ҳимоя қилишда қонунчиликда белгиланган барча усуллардан фойдаланиши мумкин.

9- §. БИРЖА ФАОЛИЯТИНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИНИШИ

Биржа фаолиятини тартибга солиш — бу жамиятнинг ваколатли ташкилоти томонидан биржа иштирокчилари фаолияти ва биржа операцияларини тартибга солишдир. Биржа фаолияти ҳам ташқаридан, ҳам ичкаридан тартибга солиниши мумкин. Ички тартибга солиш бу биржа фаолиятининг ўз ички норматив ҳужжатлари: устави, ички тартиб қоидалар ва бошқа локал норматив ҳужжатларга асосан олиб борилишидир. Ушбу қоидалар биржа фаолиятини, биржа ходимларини ва қуйи бўлимлари (филиаллар, ваколатхоналар) фаолиятини тартибга солади.

Биржа фаолиятини ташқаридан тартибга солиш — бу биржа фаолиятининг халқаро шартномалар ва давлатнинг ички қонунлари билан тартибга солинишидир.

Биржа тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ давлат биржалар фаолиятини қуйидагилар орқали тартибга солади:

— биржа ва биржа иштирокчиларини давлат рўйхатидан ўтказиш;

— биржалар фаолиятини лицензиялаш;

— биржа фаолиятини солиқ солиш орқали бошқариш (молиявий томондан бошқариш);

— биржага доир қонунчилик нормаларига риоя этилиши устидан назорат қилиш.

Биржалар юридик шахс сифатида Адлия вазирлиги ва унинг ҳудудий бошқармаларида давлат рўйхатидан ўтказилади. Биржани ва улар томонидан таъсис этилаётган корхоналарни давлат рўйхатидан ўтказиш учун Адлия вазирлигига тегишли тартибда белгиланган ҳужжатлар билан мурожаат этиш талаб этилади. **Биржанинг таъсисчилари Адлия вазирлиги ва унинг ҳудудий бўлимларига қуйидаги ҳужжатларни тақдим этишлари лозим:**

1. Биржа ёки улар томонидан таъсис этилаётган корхонани давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисида ариза;
2. Биржа ёки корхонани тузиш тўғрисидаги муассисларнинг таъсис шартномасини нотариал гувоҳлантирилган нусхаси;

3. Муассис (муассислар) томонидан тасдиқланган ва нотариал гувоҳлантирилган биржа ёки корхона устави, унинг товар белгиси, тимсоли (эмблемаси) ва бошқалар;
4. Биринчи бор ташкил этилаётган биржалар учун биржа кенгаши розилиги ва ҳужжатлари;
5. Биржани бино ва тегишли жиҳозлар билан таъминланганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар;
6. Рўйхатдан ўтказганлик учун давлат божи тўланганлиги тўғрисида банк тўлов ҳужжатлари.

Адлия вазирлиги (унинг худудий бўлиmlари) ҳужжатларни кўриб чиқиб биржани юридик шахс сифатида рўйхатга оладилар.

Рўйхатдан ўтказишнинг қонуний тартиби бузилганида ёки биржа таъсис ҳужжатлари қонун талабларига мос келмаганида Адлия вазирлиги биржани давлат рўйхатидан ўтказишни рад этишлари мумкин. Рўйхатдан ўтказиш тўғрисидаги қарор асослантирилган бўлиши керак. *Масалан*, ҳужжатларда камчилик бўлганида, қарорда бу камчиликлар аниқ кўрсатиб ўтилиши лозим.

Биржани рўйхатдан ўтказиш тўғрисидаги қарор устидан умумий тартибда судга шикоят қилиш мумкин.

Биржа фаолиятининг айрим турлари лицензия асосида амалга оширилади. Яъни, давлатнинг ваколатли органлари биржаларнинг фаолиятини маълум маънода уларга лицензия бериш орқали ҳам тартибга солиб туриши мумкин.

Лицензия олиш учун биржа тегишли давлат органига қуйидаги ҳужжатларни тақдим қилиши лозим:

- 1) ариза;
- 2) мазкур фаолият тури билан шуғулланиш, унинг уставида назарда тутилганлиги тўғрисида далиллар, яъни рўйхатдан ўтган уставнинг оригинали ёки унинг нотариал тасдиқланган нусхаси;
- 3) қонунда талаб қилинган ҳолларда унинг иштирокчилари ҳам мазкур фаолият тури билан шуғулланиш ҳуқуқига эга эканлигини тасдиқловчи далиллар, яъни уларнинг ҳам лицензияларидан нусха;
- 4) лицензия олиш учун давлат божи тўланганлигини тасдиқловчи ҳужжат;
- 5) қонунда талаб қилинган бошқа ҳужжатлар.

Лицензия беришни рад этиш тўғрисидаги қарор устидан умумий тартибда судга шикоят қилиш мумкин.

Қимматли қоғозлар, валюта, кўчмас мулк, Интеллектуал мулк билан савдо операцияларини бажариш биржа фаолияти

қатнашчилари томонидан махсус лицензияга эга бўлган тақдирдагина амалга оширилиши мумкин. Қимматли қоғозлар билан савдо фаолиятини амалга ошириш ҳуқуқини қўлга киритмоқчи бўлган биржалар ўзларининг уставида қимматли қоғозлар билан муомала қилиш асосий фаолият эканлигини ёки ўзларининг таркибида қимматли қоғозлар билан савдо фаолиятини амалга оширувчи бўлим борлигини назарда тутишлари керак. Худди шунингдек, валюта кўчмас мулк, Интеллектуал мулк билан савдо операцияларини бажаришни мақсад қилиб қўйган биржалар бу тўғрида ўз уставларида кўрсатиб ўтишлари лозим. Шунинг учун давлатнинг тегишли органи биржага махсус фаолият тури билан шуғулланиш учун лицензия берар экан, бир факт, яъни биржа уставида бу тўғрида «*писанда бор*» ёки йўқлигини эътиборга олади.

Худди қимматли қоғозлар билан операцияларни амалга оширувчи биржалар сингари валюта қимматликлари билан операцияларни амалга ошириш учун биржалар лицензияга эга бўлишлари даркор. Валюта қимматликлари билан операцияларни амалга оширишга лицензияни Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан берилади.

Интеллектуал мулк объектлари билан савдо операцияларини амалга ошириш учун лицензия Ўзбекистон Республикаси Фан ва техника давлат қўмитаси томонидан берилади.

Кўчмас мулк билан савдо операцияларини амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензия Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси томонидан берилади.

Давлат ўзининг солиқ сиёсати орқали ҳам биржа ва биржа фаолиятини тартибга солиб туради. Солиққа тортиш тартиби, имтиёзлар ёки солиқдан озод қилиш орқали биржа фаолиятининг ривожланишига йўл қўйиб беради.

Биржалар фаолиятини тартибга солиш, уларнинг биржа фаолияти тўғрисидаги қонунларга риоя этишларини тегишли ваколатли давлат органлари томонидан назорат қилиб турилади. Биржа фаолиятини бундай назорат қилувчи ваколатли давлат органларига мисол қилиб прокуратура ва биржаларга лицензия берган давлат органларини келтириш мумкин.

Биржа ва биржа фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш қўйидаги мақсадларни назарда тутати:

- биржада тартибни таъминлаш, биржа иштирокчиларини нормал ишлаши учун шароитлар яратиш;
- биржа иштирокчиларини фирром қатнашчилар ва фирибгарлик ишларидан ҳамда бошқа ноқонуний ҳаракатларни амалга оширувчилардан ҳимоя қилиш;

- тадбиркорлик фаолияти учун шароит мавжуд бўлган ҳамда ҳар бир таҳликали мукофатланадиган биржа фаолиятини таъминлаш;
- янги биржа бозорини ташкил қилиш, биржа тузилмасини қўллаб қувватлаш, имтиёзларни самарали татбиқ қилиш, биржа бозорига жамият мақсадларига эришиш учун таъсир ўтказиш (*масалан*, биржа нархларини тушириш).

Биржа ва биржа фаолиятини тартибга солиш жараёни қуйидагиларни ўз ичига олади:

- биржа фаолиятини тартибга солувчи норматив база яратиш, яъни биржанинг ишлаши учун лозим бўлган қонун, қонун ости актлари ва бошқа меъёрий ҳужжатлар қабул қилиш;
- биржа фаолиятининг профессионал иштирокчилари ажратиб олиш. Ҳозирги кунда биржа фаолиятини муайян малака ва билимга эга бўлган профессионал иштирокчиларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Биржанинг бундай иштирокчиларини таълаб олиш тартибини ваколатли давлат органлари белгилаб беради;
- биржа фаолиятини тартибга солувчи норма ва қоидаларга барча биржа иштирокчилари томонидан риоя этилиши устидан назорат қилиш;
- биржада ўрнатилган тартиб ва қоидаларга риоя этмаганлик учун санкциялар тизими. Бундай санкциялар ёзма ёки оғзаки огоҳлантириш, жарима солиш, биржа аъзолари сафидан ўчиришдан тортиб, жиноий жавобгарликка тортишгача бўлиши мумкин.

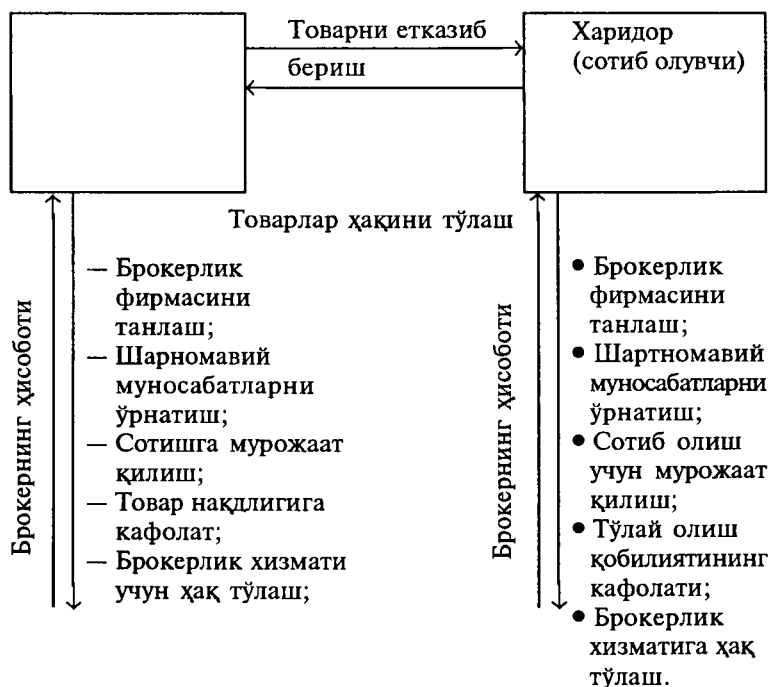
Биржа ва биржа фаолиятини тартибга солишда давлат қуйидаги тамойилларга эътиборини қаратади:

- биржа фаолияти иштирокчиларининг фаолиятига алоҳида, биржа фаолияти иштирокчилари бўлмаган, лекин биржа савдосида иштирок этаётган субъектлар фаолиятига алоҳида ёндашиши;
- биржа бозорида амалга оширилаётган ва содир бўлаётган барча ҳодисалар ҳақидаги ахборот ва маълумотларнинг очиқлиги ва оммавийлиги;
- рақобатни таъминлаш, шу орқали кўрсатиладиган хизмат сифатини ошириш, хизмат ҳақини эса камайтириш;
- биржа бозори муаммоларини ва уларнинг ҳал қилувчи нормаларни оммавий таҳлил қилиш;

- биржа фаолиятини тартибга солиш борасидаги жаҳон амалиёти ютуқларини миллий биржалар институтини тартибга солишда қўллаш принципи;
- давлат ва нодавлат бошқарув органлари ўртасида биржа фаолиятини тартибга солиш функциясининг оптимал ажратилганлигига эътиборни қаратиш лозим.

Шундай қилиб, давлат биржалар фаолиятини тартибга солишда уларни тадбиркорлик, хусусан савдо фаолиятидаги етакчи ролини ҳисобга олган ҳолда ҳуқуқий нормаларни ишлаб чиқади ва уларни ижросини таъминлайди.

1-жадвал. Товар биржаларида битим тузиш тартиби

Сотувчининг воситачиси — брокерлик фирмаси
Битимларни рўйхатга олиш

Савдолар ҳақида маълумот

- Биржада аккредитациядан ўтиш;
- Савдода иштироқ этиш учун мурожаат қилиш;
- Сотиш учун қўйилган товарнинг экспертизаси

Харидор воситачиси — брокерлик фирмаси
Битимларни рўйхатдан ўтказиш

Савдо ҳақида маълумот

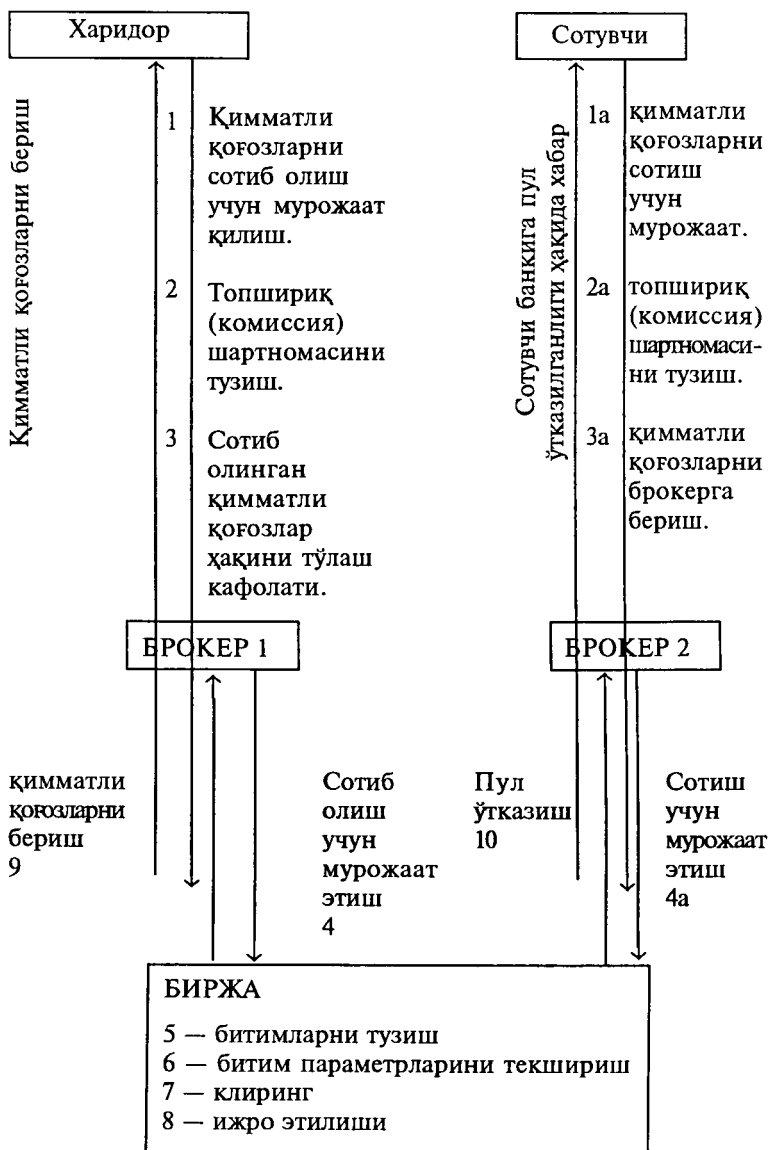

- Биржада аккредитациядан ўтиш;
- Савдоларда иштироқ этиш учун мурожаат.

БИРЖА

- Савдога қўйилган товарлар ҳақида маълумот.
- Брокерларни залга киришига рухсат этиш.
- Биржа савдоси битимларини рўйхатдан ўтказиш.

2- жадвал. Фонд биржаларида битим тузиш.

VII БОБ. ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИНГ БОЖХОНА ҲАҚИДАГИ ҚОНУН ҲУЖЖАТЛАРИГА РИОЯ ҚИЛИШ ҚОИДАЛАРИ

1- §. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ БОЖХОНА ОРГАНЛАРИ ФАОЛИЯТИ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритиб, сиёсий иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар ислоҳ қилина бошлаши, бозор иқтисодиётига ўтиш давомида республиканинг миллий манфаатларини ҳимоя қилишга даъват этилган мустақил давлат божхона сиёсати ишлаб чиқиладиган бошланди ва уни амалга оширишга киришилди. Ўзбекистон Республикасининг сиёсати халқаро амалиётда тўпланган божхона ишининг энг илғор давлатларнинг тажрибасига асосланади ва иқтисодиёт ҳамда жамиятнинг ўтиш даврига ўзига хос вазифаларини ҳал этиши керак.

Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатлари тизимини Ўзбекистон Республикасининг Божхона кодекси, «**Давлат божхона хизмати тўғрисида**» ва «**Бож тарифи тўғрисида**» Қонунлари ташкил қилади.

Божхона органлари ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикаси **Конституциясига**, «**Давлат божхона хизмати тўғрисида**»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига, бошқа қонун ҳужжатларига, Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига амал қилади.

Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ давлат бошқарув органи ҳисобланади.

Давлат божхона қўмитаси ўз ваколатлари доирасида ягона бож сиёсати ўтказилишини, божхона ишлари тўғрисидаги қонунчиликка риоя этилишини, ДБҚ органлари тизимининг самарали фаолият кўрсатишини таъминлайди.

Ўзбекистон Республикасининг **Давлат божхона хизмати тўғрисидаги Қонунинг**⁴- моддасида божхона органларининг асосий вазифалари берилган.

Божхона органларининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

— юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонун билан муҳофаза этиладиган манфаатларини ҳимоя қилиш;

— Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш ва ўз ваколати доирасида унинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш;

— божхона сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда иштираш;

— божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларига риоя этилишини назорат қилиш;

— божхона тўловларини ундириш;

— божхона назоратидан ўтказилиши керак бўлган товарлар ва транспорт воситалари шундай назоратдан ўтказилишини таъминлаш;

— божхона ҳақидаги қонун ҳужжатлари бузилишининг, шу жумладан, контрабанданинг олдини олиш, уни аниқлаш ва уларга чек қўйиш;

— ташқи иқтисодий фаолиятга доир божхона статистикасини ҳамда товар номенклатурасини юритиш.

Ўзбекистон Республикаси Халқаро шартномаларининг божхона ишига оид қисмидан келиб чиқадиган мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш.

Ўзбекистон Республикасининг «Давлат божхона хизмати тўғрисида»ги Қонунининг 5- моддасида божхона органларининг ҳуқуқлари ўз аксини топган.

Божхона органларининг ҳуқуқлари қуйидагилардан иборат:

— товарлар ва транспорт воситаларини, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда эса жисмоний шахсларнинг ўзини кўздан кечириш;

— юридик ва жисмоний шахслардан кўздан кечириш учун товарлар ва транспорт воситаларини, шунингдек, зарур ҳужжатларни тақдим этишни талаб қилиш;

— валюта назоратини амалга ошириш;

— молия, банк ва бошқа ташкилотлардан, шунингдек, юридик ва жисмоний шахслардан экспорт-импорт операцияларини амалга ошириш билан боғлиқ бўлган ахборот ва ҳужжатларни ҳамда қонун ҳужжатларида белгиланган бошқа ахборотни олиш;

— божхона назоратидан ўтказиш мақсадида товарлар ҳамда бошқа буюмлардан намуна ва нусхалар олиш;

— божхона назоратидан ўтказилиши лозим бўлган товарлар сақланаётган ҳудудларга ва биноларга белгиланган тартибда кириш;

— божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларининг бузилишига доир материалларни белгиланган тартибда кўриб чиқиш ҳамда жисмоний ва юридик шахсларни қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка тортиш;

— божхонага оид ҳуқуқбузарликларнинг бевосита предмети бўлган товарлар ва транспорт воситаларини қонун ҳужжатларида белгиланган ҳолларда ва тартибда ушлаб туриш ҳамда олиб қўйиш;

— экспорт қилиниши ман этилган буюмлар ва маҳсулотлар Ўзбекистон Республикасидан ташқарига олиб чиқиб кетилаётганда, шунингдек, акциз маркалари қўйилмаган тамаки маҳсулотлари ва алкоғолли ичимликлар Ўзбекистон Республикаси ҳудудига олиб кирилганда, транспортировка (Халқаро транзит бундан мустасно) қилинганда ва сақланганда уларни мусодара этиш тўғрисида қарор қабул қилиш;

— суриштирув ўтказиш ва тезкор-қидирув фаолиятини амалга ошириш;

— божхонага оид ҳуқуқбузарликларни аниқлашга хизмат қиладиган техникавий ва махсус воситаларни қўллаш.

Божхона органлари қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа ҳуқуқларга ҳам эгадирлар.

2- §. БОЖХОНА ҲАҚИДАГИ ҚОНУН ҲУЖЖАТЛАРИНИ БУЗГАНЛИК УЧУН ЖАВОБГАРЛИК ТУШУНЧАСИ ВА МОҲИЯТИ

Контрабандага, божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузишларга ва Ўзбекистон Республикаси божхона чегараси орқали олиб ўтиладиган товарларга тегишли солиқлар ва бошқа мажбурий бож тўловларини тўлашдан бош тортишга қарши кураш функцияси Ўзбекистон Республикаси божхона органларининг асосий функцияларидан бири эканлиги қонун билан мустаҳкамланган. Юқорида айтиб ўтилган функция билан қонун ҳужжатлари томонидан ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари сирасига киритилган божхона органларининг мавқеи ҳам белгилаб берилган, бу, шубҳасиз, ўз функционал вазифаларини ҳал этишда божхона органларининг ҳуқуқини кенгайтиради.

Божхона органлари божхона билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларга қарши кураш вазифасини ҳал этиб, божхона ҳақи-

даги қонун ҳужжатлари бузилишига барҳам бериш мақсадида ҳуқуқий мажбурлаш, санкция усулларини қўллайдилар.

Божхона билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарликка тортиш соҳасида Ўзбекистон Республикаси божхона органларининг ҳуқуқни қўллаш амалиёти Ўзбекистон Республикаси Божхона Кодексининг IX ва X бўлимлари қоидалари билан қонуний тартибга солинади. Ушбу қоидалар асосида божхона ҳақидаги қонунлар бузилганлиги учун таъсир кўрсатиш чораларига тегишли масалалар бўйича норматив база шаклланади.

Божхона кодексида *божхона ҳақидаги қонун ҳужжатлари бузилиши тушунчасига кенг изоҳ берилган. У 129-моддада келтирилган. Ушбу моддага мувофиқ Божхона Кодексида ва Ўзбекистон Республикасининг бошқа қонун ҳужжатларида белгиланган божхона қоидаларига айбли гайриҳуқуқий риюя этмаслик божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларининг бузилиши деб ҳисобланади.*

Божхона кодекси, «**Бож тарифи тўғрисида**»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни, Ўзбекистон Республикасининг божхона иши тўғрисидаги бошқа қонун ҳужжатлари ва Ўзбекистон Республикасининг Халқаро шартномалари билан белгиланган Ўзбекистон Республикаси божхона чегараси орқали олиб ўтиладиган товарлар ва транспорт воситаларининг божхона назорати ва божхона расмийлаштируви (шу жумладан, божхона режимлари) тартибга, божхона тўловларини тўлашга, божхона имтиёзлари бериш ва улардан фойдаланишга тажовуз қилувчи шахсларнинг ҳуқуққа зид тусдаги хатти-ҳаракати ёхуд ҳаракатсизлигидир. Бунинг учун (яъни, уларнинг ҳуқуққа зид хатти-ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги учун) Божхона кодексида жавобгарлик назарда тутилган.

Жавобгарлик субъектлари. Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларининг бузилганлиги учун жавобгарлик субъектларини аниқлашда шуни назарда тутиш керакки, қуйидаги **Ўзбекистон Республикаси шахслари ҳам, хорижий шахслар ҳам маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкин:**

а) фуқаролар (улар ҳуқуқбузарлик содир этилган пайтда ўн олти ёшга тўлганда);

б) мансабдор шахслар (агар улар ҳуқуқбузарлик содир этган пайтда уларнинг хизмат вазибаларига Божхона кодекси ва Ўзбекистон Республикасининг божхона иши бўйича қонун ҳужжатлари талаблари бажарилишини таъминлаш кирса);

в) юридик шахслар (мулкчилик шаклларида қатъи назар корхоналар, ташкилотлар, муассасалар);

г) юридик шахс ташкил этмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи шахслар.

Ўзбекистон Республикаси Божхона кодексининг 15-бўлими 134—172- моддаларида божхона ҳақидаги қонунларнинг бузилиши турлари ва улар бузилганлиги учун жавобгарлик белгиланган.

Фуқаролар ва мансабдор шахсларнинг жавобгарлиги. Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузган фуқаролар ва мансабдор шахслар маъмурий жавобгар бўладилар, уларнинг қилмишларида жиноят аломатлари бўлган тақдирда эса жиноий жавобгарликка тортиладилар.

Ҳуқуни бузувчи (жисмоний шахс) билан божхона органи (юридик шахс) ўртасида ўзаро муносабатлар пайдо бўлганда, ҳуқуқ бузиш мавзуси эса фуқарога тегишли товар бўлганда божхона қоидаларининг бузилиши фуқаро томонидан содир этилган деб тавсифланади.

Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларининг бузилганлиги учун шахслардан божхона органи томонидан фаолиятининг муайян турини амалга ошириш учун берилган лицензия ёки малака аттестати чақириб олинishi мумкин.

Мансабдор шахслар, агар улар томонидан ҳуқуқни бузиш содир этилиши пайтида Божхона кодекси, шунингдек, бошқа қонун ҳужжатларида белгиланган талаблар бажарилишини таъминлаш ходимнинг хизмат мажбуриятларига кирса, божхона қоидалари бузилганлиги учун жавоб беради.

Юридик шахслар ва юридик шахсни ташкил этмаган ҳолда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган шахсларга нисбатан Божхона кодексининг 134—172- моддаларида назарда тутилган божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларининг бузилганлиги учун жарималар, божхона органи томонидан фаолиятнинг муайян турини амалга ошириш учун берилган лицензия ёки малака аттестатини чақириб олиш, божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларининг бузилиши воситалари ёки бевосита ашёси ҳисобланган товарлар ва транспорт воситаларини мусодара қилиш чоралари қўлланилади.

Корхоналар ва ташкилотлар ходимлари томонидан улар ўз хизмат вазифаларини бажариши чоғида содир этилган божхонага оид қонун ҳужжатларининг бузилиши, яъни корхона ёки фуқаро (юқни олувчи, жўнатувчи, ташувчи, сақловчи)нинг иши билан боғлиқ ҳамда уларнинг манфаатлари йўлида ва товарлари билан содир этилган хатти-ҳаракат

корхона ва ташкилот (юримдик шахс) томонидан содир этилган божхона қоидаларининг бузилиши сифатида тавсифланади. Ушбу ҳолда юримдик шахслар сифатида божхона органи билан корхона, ташкилот ўртасида ўзаро муносабат пайдо бўлади.

Корхона, ташкилот ёки фуқарога қарашли бўлган товар қонунни бузиш ашёси ҳисобланади.

Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузган шахслардан товарлар ва транспорт воситаларини мусодара қилиш имконияти бўлмаган тақдирда қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда уларнинг қиймати ундирилади.

Юримдик шахсларни жавобгарликка тортиш уларнинг мансабдор шахслари ва бошқа ходимларини улар божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлиги учун жавобгарликдан озод этмайди.

Юримдик шахснинг мансабдор шахслари ва бошқа ходимларини контрабанда учун ҳамда божхона иши соҳасида бошқа жиноятларни контрабанда учун ҳамда божхона иши соҳасида бошқа жиноятларни содир этганлик учун жиноий жавобгарликка тортиш юримдик шахсни божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларни бузганлик учун жавобгарликдан озод этмайди.

Божхона ҳақида қонун ҳужжатларини бузганлик учун қуйидаги жазолар берилади (БКнинг 132- моддасига мувофиқ):

1. **Жарима.** Жарима маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган вақтдаги, давом этаётган маъмурий ҳуқуқбузарлик учун эса ҳуқуқбузарлик аниқланган вақтдаги белгилаб қўйилган энг кам ойлик иш ҳақидан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Товарлар ва транспорт воситаларининг қийматидан келиб чиқиб ҳисобланадиган жарима кўринишидаги жазони белгилашда ана шу нарсалар қиймати деганда ҳуқуқбузарлик аниқланган кунда уларнинг эркин (бозор) нархи тушунилади.

2. **Божхона кодексига назарда тутилган айрим фаолият турларини амалга ошириш учун божхона органи томонидан берилган лицензияни ёки малака аттестатини чақариб олиш.** Лицензия ёки малака аттестатини чақариб олиш божхона омборлари, божсиз савдо дўконлари, эркин омборлар, вақтинча сақлаш омборларига, шунингдек, божхона брокери, божхона ташувчисига, ёки божхона расмийлаштируви мутахассисига улар томонидан божхона қоидалари бузилганлиги учун, агар ушбу ҳуқуқбузарликлар кўрсатиб ўтилган

шахслар томонидан лицензия ёки малака аттестати билан назарда тутилган фаолиятни амалга ошириш муносабати билан содир этилган бўлса, қўлланилиши мумкин.

3. Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатлари бузилишини содир этиш қуроли ёки бевосита ашёси ҳисобланган товарлар ва транспорт воситаларини мусодара қилиш.

Мусодара қилиш — божхона қоидалари бузилиши объекти ҳисобланган товарлар ва транспорт воситаларининг давлат мулкига мажбурий текинга олиб қўйилиши қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Жарима асосий жазо сифатида қўлланилади, БКнинг 132- моддаси 2 ва 3- бандларида назарда тутилган жазолар эса ҳам асосий, ҳам қўшимча жазо сифатида қўлланилиши мумкин.

Юридик шахс ёки юридик шахсни ташкил этмаган ҳолда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи шахс томонидан божхона ҳақидаги қонун ҳужжатлари бир неча марта бузилса, ҳар бир ҳуқуқбузарлик учун алоҳида жазо берилади.

Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жазо берилиши жавобгарликка тортилаётган шахсларни бож тўловларини тўлаш ва Божхона Кодексида назарда тутилган бошқа талабларни бажариш мажбуриятидан озод этмайди.

Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жазо белгилаш муддатлари. Божхона органи томонидан муайян фаолият турларини амалга ошириш учун берилган лицензия ёки малака аттестатини қайтариб олиш ҳамда жарима кўринишида жазо белгилаш божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузиш ҳолати аниқланган кундан бошлаб олти ойдан кечиктирмай, лекин у содир этилган кундан бошлаб уч йилдан кечиктирмай, бюджетга божхона тўловларини тўламаслик билан боғлиқ ишлар — беш йилдан кечиктирмай қўлланилиши мумкин.

Товарлар ва транспорт воситаларини мусодара қилиш кўринишидаги жазо божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузиш содир этилган ёки аниқланган вақтдан ҳамда у асосий ёки қўшимча жазо эканлигидан қатъи назар қўлланилади.

Товарлар ва транспорт воситаларини *ғайриқонуний олиб ўтиш куни деб*, уларни Ўзбекистон Республикаси божхона чегараси орқали ҳақиқатда *олиб ўтилган кун* ҳисобланади.

Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлик тўғрисидаги ишларни юритиш божхона органларининг мансабдор шахслари томонидан Божхона кодексига мувофиқ,

Кодексда тартибга солинмаган ҳолларда эса маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатлари бузилганлиги тўғрисидаги ишларни юритиш божхона қоидалари бузилганлиги тўғрисида Баённома тузилишидан бошланади.

Божхона органи мансабдор шахс томонидан божхона қоидалари бузилганлиги белгилари аниқланиши божхона ҳақидаги қонун ҳужжатлари бузилиши ҳақида иш юритилишига асос бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг **262- моддасига** мувофиқ (кейинги ўринларда ЎзР МЖК деб аталади), ЎзР МЖКнинг **227- моддасида** назарда тутилган маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишлар божхона органларига тегишлидир.

Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни юритиш вазифалари қуйидагилар ҳисобланади: ҳар бир ишнинг ҳолатини ўз вақтида, ҳар томонлама, тўлиқ ва холис аниқлаш, уни қонун ҳужжатларига мувофиқ ҳал этиш, чиқарилган қарор ижро этилишини таъминлаш, шунингдек, маъмурий ҳуқуқбузарликлар содир этилиши сабаблари ва унга қўмаклашувчи шарт-шароитларини аниқлаш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, фуқароларни Конституцияга ва Ўзбекистон Республикаси қонунларига риоя қилиш руҳида тарбиялаш, қонунчилиқни мустаҳкамлаш.

Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатлари бузилиши тўғрисидаги ишларни юритиш қуйидаги босқичлардан иборат бўлади:

— божхона ҳақидаги қонун ҳужжатлари бузилишини аниқлаш ва уларга барҳам бериш, бирламчи материалларни, ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги хабарларни текшириш, аниқланган факт ва ҳуқуқ бузиш ҳолатлари, ҳуқуқ бузувчининг шахсини аниқлаш, исботлар тўплаш ва текшириш бўйича процессуал ҳаракатларни юритиш, текшириш материалларини кўриб чиқиш ва унинг натижалари бўйича қарор қабул қилиш;

— иш материалларини кўриб чиқишга тайёрлаш;

— божхона ҳақидаги қонун ҳужжатлари бузилиши тўғрисидаги ишларни кўриб чиқиш;

— божхона ҳақидаги қонун ҳужжатлари бузилиши тўғрисидаги ишлар бўйича қарорлар ижроси;

— ҳуқуқ бузилишларнинг олдини олиш бўйича таклифлар, ахборот ва хабарлар киритиш, улар содир этилишига

қўмаклашувчи сабаблар ва шарт-шароитларни бартараф этиш ҳамда тартибга солишнинг бошқа чора-тадбирлари.

Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 276-моддасига мувофиқ маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишга оид далиллар ҳар қандай фактик маълумотлардан иборат бўлиб, органлар (мансабдор шахслар) шу маълумотларга асосланиб маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳолати юз берган ёки бермаганлигини, муайян шахснинг уни содир этишда айбдорлигини ва ишни тўғри кўриб чиқиш учун аҳамиятли бўлган бошқа ҳолатларни қонунда белгиланган тартибда аниқлайди.

Бу маълумотлар қуйидаги воситалар: божхона ҳақидаги қонун ҳужжатлари тўғрисидаги баённома, жавобгарликка тортилаётган шахснинг тушунтиришлари, жабрланувчи, гувоҳларнинг кўрсатувлари, эксперт хулосаси, ашёвий далиллар, ашё ва ҳужжатларни олиб қўйиш тўғрисидаги тузилган баённома, шунингдек, бошқа материаллар билан белгиланади.

Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлик тўғрисидаги ишни божхона органининг мансабдор шахси ҳуқуқбузарлик аниқланган жойда ёки юқори божхона органининг рухсати билан — ҳуқуқбузарлик содир этилган жойда юритади.

Божхона қоидалари бузилиши тўғрисидаги ишларни юритиш учун бир божхона органидан бошқасига бериш масалалари улар учун юқори турувчи Ўзбекистон Республикаси божхона органи томонидан ҳал этилади.

Ўзбекистон Республикасининг юқори турувчи божхона органи божхона қоидалари бузилиши тўғрисидаги ҳар қандай ишни юритиш учун ўзига қабул қилишини ёки уни ушбу мақсадлар учун Ўзбекистон Республикасининг исталган қўйи божхона органларига бериши мумкин.

Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлик тўғрисидаги ишни юритиш у бошланган кундан эътиборан бир ой муддатдан кечикмай тугалланиши лозим.

Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлик тўғрисидаги ишларни юритиш муддати зарур ҳолларда божхона органининг бошлиғи томонидан юридик шахсларга ва юридик шахс ташкил этмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган шахсларга нисбатан тўрт ойгача узайтирилиши мумкин (ЎЗР Божхона кодексининг 175-моддаси).

Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларининг бузилиши тўғрисидаги ишлар давлат тили ёки ушбу жойдаги кўпчилик

аҳоли тилида юритилади. Ишда иштирок этувчи, иш юритилаётган тилни билмайдиган шахслар учун иш материаллари билан тўлиқ танишиш ва уни кўриб чиқишда таржимон орқали иш билан мазмунан танишиш, шунингдек она тилида сўзга чиқиш ҳуқуқи таъминланади.

Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлик тўғрисидаги иш материалларида мавжуд бўлган маълумотлар иш кўриб чиқилгунга қадар ошкор қилинмайди.

Божхона текшируви ўтказилишда қатнашаётган шахсларга уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тушунтирилади.

Божхона ҳақидаги қонунлар бузилиши тўғрисидаги ишларни юритишда божхона органларини мансабдор шахсининг қарори билан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда экспертиза тайинланиши мумкин.

Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатлари бузилиши тўғрисидаги ишни юритаётган божхона органининг мансабдор шахси қарор асосида ва гувоҳлар, зарур ҳолларда эса мутахассислар иштирокида товарлар ва бошқа буюмларнинг намуналари ҳамда нусхаларини олиш, шунингдек, *экспертиза* ўтказиш учун зарур бўлган имзолар, дасхатлар, намуналарни олишга ҳақлидир.

Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларининг бузилиши тўғрисидаги ишни юритишда қатнашувчи шахслар. Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларининг бузилиши тўғрисидаги ишни юритишда жавобгарликка тортилувчи шахсдан ташқари, унинг вакили, адвокати, эксперт, мутахассис, таржимон, гувоҳ, ҳолис қатнашишлари мумкин.

БКнинг 184- моддаси, МЖКнинг 271- моддаси — Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлик тўғрисидаги ишни юритишда шахсларнинг иштирок этишини истисно қилувчи ҳолатлар белгилаб қўйилган.

Агар ишнинг натижасидан шахсан, бевосита ёки билвосита манфатдор бўлсалар, божхона органининг мансабдор шахси божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлик тўғрисидаги ишни юритиши, эксперт, мутахассис, таржимон, ҳолис эса ишни юритишда иштирок этиши мумкин эмас. Бу ҳолда божхона органининг мансабдор шахси, эксперт, мутахассис, таржимон, ҳолис ўзини ўзи рад этиши шарт, жавобгарликка тортилаётган шахс, унинг вакили — адвокат эса бу шахсларни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда рад қилишлари мумкин.

Эксперт, мутахассис, таржимоннинг ўз касбига ноло-йиқлиги аён бўлиб қолса, улар ҳам рад қилиниши лозим.

Рад қилиш тўғрисида ариза бериш ишни юритишни тўхтатиб қўймайди.

БКнинг 185- моддаси, МЖКнинг 301- моддаси — Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлик тўғрисидаги иш бўйича чиқимларга бағишланган божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлик тўғрисидаги иш бўйича чиқимлар қуйидагилардан иборат:

— гувоҳлар, экспертлар, мутахассислар, таржимонлар, холисларга тўланадиган суммалар;

— текширув ва инвентарлаш муносабати билан сарфланган суммалар;

— далилларни сақлаш, ташиш (жўнатиш) ва текшириш учун сарфланган суммалар;

— ишни юритиш ва кўриш муносабати билан божхона органи қилган бошқа харажатлар.

Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлик тўғрисидаги иш бўйича чиқимлар жазо бериш тўғрисидаги қарор кимга нисбатан чиқарилган бўлса, шу шахс зиммасига юкланади. Агар божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлик тўғрисидаги иш бўйича бир нечта шахсга жазо берилган бўлса, ишни кўраётган божхона органининг мансабдор шахси уларнинг ҳар бири зиммасига юкланадиган чиқимлар миқдорини аниқлайди.

Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлик тўғрисидаги ишни юритиш тўхтатилган тақдирда, юзага келган чиқимлар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ундирилиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси БК нинг 186- моддасига мувофиқ божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлик тўғрисидаги ишлар:

— агар жазо чораси тариқасида жарима, лицензияни ёки малака аттестатни қақриб олиш чораси, шунингдек, қонун ҳужжатларида назарда тутилган алоҳида ҳолларда товарларни мусодара қилиш чораси қўлланилса, божхона органи томонидан кўрилади.

МЖКнинг 27- моддаси биринчи қисм билан экспорт қилиниши ман этилган буюмлар ва маҳсулотлар Ўзбекистон Республикаси ташқарисига олиб чиқиб кетилаётган ҳолларда уларни мусодара қилиш ҳуқуқи божхона органига берилганлиги белгиланган;

— агар асосий ёки қўшимча жазо чораси тариқасида товарларни ва транспорт воситаларини мусодара қилиш назарда тутилса, тегишли божхона органи жойлашган жойдаги суд томонидан кўрилади. Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлик тўғрисидаги ишларни кўриш ва божхона органлари номидан жазоларни қўллашга божхона органларининг бошлиқлари ва уларнинг ўринбосарлари (Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳри давлат божхона кўмитаси бошқармалари ва «Тошкент-Аэро» бошлиқлари) ҳақлидир.

Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларининг бузилиши тўғрисидаги ишларни кўриб чиқиш.

МЖК нинг 303- моддасига мувофиқ орган (мансабдор шахс) маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишни кўриб чиқишга тайёрлаш пайтида қуйидаги масалаларни ҳал этиши керак:

— Мазкур ишни кўриб чиқиш унинг ваколатига тегишлилиги. Жумладан божхона органи бошлиғи (бошлиқ ўринбосари) МЖК нинг **227- моддасига** мувофиқ, шунингдек, божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларининг бузилганлиги учун Божхона кодексининг **134—172- моддалари** бўйича жарима кўринишидаги жазо қўлланган, лицензия ёки малака аттестати қақриб олинган, шунингдек, қонун ҳужжатларида назарда тутилган истисно ҳолларда товарлар мусодара қилинган тақдирда ЎЗР МЖК **262- моддасига** мувофиқ қонун бузилишлар тўғрисидаги ишларни кўриб чиқади ва улар бўйича *маъмурий жазо* қўллайди. Божхона органига қарашли бўлмаган материаллар тақдим этилган тақдирда улар расмийлаштирилганидан кейин (тўпланган материаллар тўғрилигини, ашёвий далиллар ишга тегишли бўлган бошқа буюмларни текшириш) бир кеча-кундузда тегишли органга юборилади.

Божхона органи бошлиғи (бошлиқ ўринбосари) маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги Баённомани тузишда ЎЗР МЖКнинг **279, 280, 281- моддалари** талабларига риоя қилинганлиги ва материаллар тўғри расмийлаштирилганлигига ишонч ҳосил қилиниши керак.

— Ҳуқуқ бузувчининг қилмиши тўғри талқин қилинганлиги, божхона ҳақидаги қонунлар бузилиш содир этилишида унинг айби мавжудлиги ва далилларнинг тўлиқлиги.

Зарур ҳолларда божхона органининг мансабдор шахси бошлиқнинг кўрсатмасига кўра ёки ҳуқуқ бузувчининг, жабрланувчи ёки гувоҳнинг илтимоси билан иш холис кўриб

чиқилиши учун кўриб чиқиладиган ишга тегишли бўлган қўшимча маълумотларни ёки бошқа материалларни (исботларни) талаб қилиб олиши керак, у иш бўйича қарор қабул қилиш учун зарур бўлган қўшимча материаллар борилигига ишонч ҳосил қилиши керак.

Божхона органи бошлиғи (ўринбосари) маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги материалларни кўриб чиқишда уларни расмийлаштиришда ёки уларни кўриб чиқишга тайёрлаш жараёнида ҳуқуқ бузувчи, жабрланувчи, қонуний вакил, ёки адвокат томонидан илтимоснома берилган-берилмаганлигини, илтимоснома қондирилганлиги, ёки йўқлигини, агар қондирилмаган бўлса, нима сабабдан қондирилмаганлигини аниқлаши керак.

Божхона органи бошлиғи (ўринбосари) санаб ўтилган масалалардан ташқари маъмурий жазони қўллаш муддатига риоя қилиниши масаласини аниқлаши зарур.

Ўзбекистон Республикаси МЖКнинг **304- моддасига** мувофиқ маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги иш у содир этилган жой бўйича кўриб чиқилади, бу божхона органларига тегишли бўлган барча ишларга ҳам тўлиқ таалуқдидир.

Ишни кўриб чиқиш мазкур ишни кўриб чиқаётган мансабдор шахсни таништиришдан бошланади (МЖКнинг **306- моддаси**), яъни раҳбар ишни кўриб чиқиш қатнашчиларига ўз мансабини, фамилиясини ва қайси иш кўриб чиқилиши кераклигини, маъмурий жавобгарликка ким тортиладиганлигини эълон қилади, кўриб чиқишда қатнашувчи бошқа шахсларнинг тушунтиришлари эшитилади, исботлар текширилади, илтимосномалар ҳал этилади. Қоидага кўра материалларни кўриб чиқишда текширишни амалга оширган, ҳуқуқ бузилишини аниқлаган ва маъмурий ҳуқуқ бузилиши тўғрисида ҳужжат ёки баённома тузган мансабдор шахс ҳозир бўлиши керак.

ЎЗР МЖК **307- моддаси талабларига мувофиқ**, орган (мансабдор шахс) маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишни кўриб чиқишда **қуйидагиларни аниқлашга мажбурдир:**

а) маъмурий божхона ҳуқуқбузарлиги содир этилганми ёки йўқ яъни мазкур шахснинг қилмишида Божхона кодексининг 129- моддасида белгиланган божхона ҳуқуқини бузиши тушунчаси остига тушувчи белги мавжудми ёки йўқ. Ундан ташқари, ҳуқуқни бузиш қасддан (МЖКнинг 11- моддасига) ёки эҳтиётсизлик туфайли (МЖКнинг 12- моддаси) содир этилганлигини аниқлаши керак.

б) божхона ҳуқуқни бузиши содир этилган вақт ва жой, яъни қонун ҳужжатларида белгиланган ЎЗР БКнинг 133, 175- моддалари) материални расмийлаштириш муддатларига риоя қилинганми, ҳуқуқни бузиш содир этилиш ва жавобгарликка тортиш муддати тамом бўлганми?

в) мазкур шахс у содир этилишида айбдорми, у маъмурий жавобгарликка тортилиши керакми, яъни ЎЗР МЖКнинг 13, 14, 15, 16, 17- моддалари ва ЎЗР БКнинг 130—131- моддалари талабларига риоя қилинганми?

Агар мансабдор шахс маъмурий жавобгарликка тортилса, қуйидагиларни аниқлаш зарур:

биринчидан, бузилиш — даъво қилинаётган бузилиш, унинг функционал вазибалари бузилиши, унинг ёки бу ҳисобот (молия) ҳамда товар-транспорт ҳужжатларини расмийлаштириш ва имзолашда ваколатини бузиш ҳисобланадими?

иккинчидан жавобгарликка тортилаётган шахс халқ депутатлари туман, шаҳар, вилоят кенгашининг депутати ёки Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг депутати эмасми?

Изоҳ: «Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисида 1995 йил 6 майдаги Ўзбекистон Республикаси қонуни билан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутати, шунингдек, туман, вилоят ва шаҳар кенгаши депутатларини маъмурий ва жиноий жавобгарликка тортишнинг алоҳида мақоми ва тартиби белгиланган.

Агар ҳуқуқни бузувчи интизомий Уставнинг амал қилиши татбиқ этиладиган ҳарбий хизматчи ёки бошқа шахс эканлиги аниқланса, маъмурий таъсир кўрсатиш чоралари ЎЗР МЖКнинг 16- моддаси талабларига мувофиқ кўрилади.

Изоҳ: «Бошқа шахслар» деганда ИИВ ходимлари (милиция, ёнғиндан сақлаш, жазонинг ижро этилиши муассалари ходимлари), МХХ, Прокуратура, божхона органлари ходимлари ва бошқалар тушунилади.

Маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этган хорижий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахслар МЖКнинг 17- моддасига мувофиқ умумий асосларда маъмурий жавобгарликка тортилиши керак.

Иммунитетга эга бўлган шахслар нисбатан маъмурий жазо Ўзбекистон Республикаси қатнашчиси ҳисобланган халқаро шартномалар ва битимларга зид бўлмаган ҳолатларда қўлланилади.

Изоҳ: Фуқаронинг хорижий давлатга тегишлилиги паспорт бўйича, фуқаролиги бўлмаган шахснинг тегишлилиги эса яшаи гувоҳномаси бўйича аниқланади. Ушбу шахсларнинг талабига кўра ўрганиб чиқишда улар билан таъминланиши керак.

а) ЎЗР МЖКнинг 31- ва 32- моддаларида назарда тутилган ҳолатларни оғирлаштирувчи ёки енгиллаштирувчи ҳолатлар мавжудми?

Агар МЖКнинг 32- моддасида маъмурий жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатларнинг батафсил рўйхати берилса, МЖКнинг 31- моддасида қонуншунос маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишни кўриб чиқувчи (мансабдор шахс)га моддада санаб ўтиладиганлардан ташқари бошқа ҳолатларни (масалан, ҳуқуқни бузиш биринчи марта содир этилиши, оғир молдий аҳволи ва бошқалар) енгиллаштирувчи ҳолат деб ҳисоблаш ҳуқуқини беради.

б) мулкий зарар етказилганми: божхона органи бошлиғи (бошлиқ ўринбосари) иш материалларини кўриб чиқишда мулкий зарар етказилган етказилмаганлигини аниқлаш керак. Агар етказилган бўлса кимга ва қанча миқдорда етказиланлиги, уни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қоплаш имкониятини аниқлаши керак. Жумладан, МЖКнинг 227- моддаси бўйича материалларни кўриб чиқишда солиқлар ва бошқа бож тўловлари тўғри ҳисоблаб чиқилганлиги ва уларнинг ундирилганлиги текширилади.

в) ишни тўғри кўриб чиқиш учун аҳамиятли бўлган бошқа ҳолатлар.

ЎЗР БКнинг 188- моддасига мувофиқ божхона органи бошлиғи (бошлиқ ўринбосари) божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлик тўғрисидаги ишни кўриб чиқиб, **қуйидаги қарорлардан бирини чиқаради:**

- жарима солиш тўғрисида;
- иш юритишни тугатиш тўғрисида;
- жиноят ишини қўзғатиш ва суриштирув ўтказиш тўғрисида;
- ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги материалларни тегишли идоралар бўйича юбориш тўғрисида;
- ишни қўшимча равишда текшириш учун қайтариш тўғрисида.

Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларининг бузганлик тўғрисидаги иш бўйича қарорда қуйидагилар кўрсатилиши керак: қарор чиқарган божхона органининг номи, мансабдор шахснинг фамилияси, исми ва отасининг исми, иш кўрила-

диган сана; иши кўрилаётган шахсга доир маълумотлар, ишни кўриш вақтида аниқланган ҳолатлар баёни; божхона ҳақидаги қонунлар бузилиши содир этилганлик учун жавобгарликни назарда тутувчи меъёрий ҳужжатлар (БК, МЖК моддалари, Президент Фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари), иш бўйича қабул қилинган қарор, қарор устидан шикоят қилиш муддатлари ва тартибга доир маълумотлар. Пул жаримаси солишда сумма қарор қабул қилган бевосита раҳбар томонидан ёзув билан ёзилади. Тузатиш, ўчириш, тозалаш ва ҳоказолар йўл қўйилмайди.

Иш бўйича қарорда олиб қўйилган ашёлар ва ҳужжатлар тўғрисидаги, шунингдек, ушланган транспорт воситалари ҳақидаги масала ҳал этилиши керак.

Қарорга божхона органи бошлиғи (ўринбосари) имзо чекади ва гербли муҳр билан тасдиқланади.

Божхона органи бошлиғи (унинг ўринбосари) Ўзбекистон Республикаси МЖК 271- моддасида назарда тутилган ҳолатлар мавжуд бўлган тақдирдагина ишни юритишни тўхтатиш тўғрисида қарор қабул қилиши мумкин. Бунда қарорда мазкур модда ва қўлланилган меъёрий ҳужжатнинг тегишли бандига ҳавола қилинган ҳолда ишни юритиш тўхтатилганлиги тўғрисида батафсил ёзув қайд этилади.

Маъмурий (божхона) ҳуқуқини бузиши тўғрисидаги иш бўйича қарор ишни кўриб чиқиш тамом бўлгач дарҳол эълон қилинади. Ҳуқуқни бузувчи у қайси божхона ҳуқуқини бузгани учун ЎЗР БКнинг 132- моддасида назарда тутилган жазога дучор қилинаётганлигини аниқ билиши керак. Қарор нусхаси уч кун ичида унга нисбатан қарор чиқарилган шахсга, шунингдек, унинг илтимосига кўра жабрланувчига топширилади ёки юборилади. Қарор нусхаси тилхат остида топширилади, агар у жўнатилса, бу ҳақда ишда тегишли ёзув қайд этилади. Маъмурий жазо қўлланилиши жавобгарликка тортилувчи шахсни бож тўловларини тўлаш мажбуриятидан ва Божхона кодексида назарда тутилган бошқа талабларни бажаришдан озод қилмайди.

Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларининг бузганлик тўғрисидаги иш бўйича қарор устидан юқори турувчи божхона органига (мансабдор шахсга) ёки божхона органи жойлашган ердаги судга ўн кун муддатда берилиши мумкин.

Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларининг бузганлик тўғрисидаги иш бўйича қарор чиқарган божхона органи орқали берилган шикоят уч сутка ичида тегишлича юқори турувчи органга ёки судга юборилади.

Божхона ҳақидаги қонунлар бузилганлиги тўғрисидаги иш бўйича прокурор томонидан қарорга протест келтирилиши мумкин (ЎзР МЖКнинг 317- моддаси) «**Прокуратура тўғрисида**»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига мувофиқ (25- модда), протест орган (мансабдор шахс)га келиб тушган пайдан бошлаб ўн кун муддатда кўриб чиқилиши керак. Протестни кўриб чиқиш натижалари тўғрисида зудлик билан прокурорга ёзма шаклда маълум қилинади. Протест рад этилган тақдирда қарор чиқарган божхона органининг мансабдор шахси уни тегишли меъёрий ҳужжатга ҳавола қилган ҳолда асослаши керак.

Белгиланган муддатда шикоят бериш ёки прокурор томонидан протест келтириш маъмурий (божхона) ҳуқуқни бузиш тўғрисидаги қарорнинг ижросини, агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, шикоят ёки протест кўриб чиқилгунга қадар тўхтатиб қўяди (БКнинг 189- моддаси).

Юқори турувчи божхона органи бошлиғи божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлик тўғрисидаги иш бўйича чиқарилган қарор устидан берилган шикоятни ёки прокурорнинг протестини кўриш вақтида **қуйидаги ҳал қилувчи қарорларидан бирини қабул қилади:**

а) қарорни ўзгаришсиз қолдиради, шикоят ёки протестни эса қаноатлангирмайди;

б) қарорни бекор қилади ва ишни янғитдан кўриш учун юборади;

в) қарорни бекор қилади ва иш юритишни тугатади;

г) божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жазо чорасини кучайтирмаган ҳолда уни Ўзбекистон Республикасининг Божхона Кодексида назарда тутилган доирада ўзгартиради.

Божхона органи ҳал қилув қарори шаклида расмийлаштирилади. Қарор нусхаси уч кун ичида манфаатдор шахсга юборилади.

Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларининг бузганлик тўғрисидаги иш бўйича чиқарилган қарорни бекор қилиш ёки ўзгартиришга **қуйидагилар** (Ўзбекистон Республикаси БКнинг 191- моддаси) асос бўлади:

а) ишнинг мансабдор шахс томонидан кўриб чиқилишининг тўлиқ эмаслиги ёки бир хил эмаслиги, яъни ишни бирламчи кўриб чиқишда содир этилган ҳуқуқни бузишнинг барча ҳолатлари ўрганилмаган, иш бўйича асосли илтимосномалар ва исботлар ҳисобга олинмаган ва бошқалар;

б) мансабдор шахс (орган бошлиғи ёки унинг ўрин-босари)нинг қарори билан МЖК, БК махсус қисмлари ва маъмурий жавобгарликни назарда тутовчи бошқа норматив ҳужжатлари нормалари, ишнинг ҳақиқий ҳолатлари ўрта-сидаги номувофиқлик, яъни чиқарилган қарорда маъмурий жазо чораси ушбу ҳуқуқни бузиш учун назарда тутилган тегишли модда санкциялари доирасида бўлиши керак. Агар икки ёки ундан ортиқ ҳуқуқни бузишнинг жами ҳолатлари бўйича қарор қабул қилинган бўлса, у ҳолда у МЖКнинг **34- моддаси талабларига мувофиқ бўлиши керак;**

в) жазо қўллаш қонунчилиқда белгиланган тартибнинг бузилиши, яъни божхона ҳақидаги қонунлар бузилганлиги тўғрисидаги ишни юритиш қоидаларининг жиддий равишда бузилиши, жумладан, кўриб чиқиш муддатларига риоя қилинмаган, белгиланмаган шаклда баённома тузилган ва қарор чиқарилган, ишни кўриб чиқиш қатнашчиларининг тушунтиришлари, ашёвий далилларни расмийлаштиришга қуйида қўйиладиган қоидалар ва талабларга риоя қилиш жорий қилинмаган, таржимон таъминланмаган (зарурат бўлганда) ва Божхона кодексининг XVI бобид ва Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг XXIII бобид назарда тутилган бошқа талаблар.

Изоҳ. Агар фуқаронинг шикоятини ёки прокурорнинг протестини кўриб чиқишда қонуннинг аниқ бузилганлиги, айбсиз шахснинг маъмурий жавобгарликка тортилганлиги божхона органлари ходимлари томонидан ўз ваколатлари ошириб юборилганлиги факти аниқланса, шикоят ёки прокурорнинг протестини кўриб чиққан раҳбар уларнинг жавобгарлиги тўғрисидаги масалани ҳал этиши керак.

Юқори божхона органи бошлиғи маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги иш бўйича қарорга шикоят ёки прокурор протести юзасидан қарор қабул қилади, унда у чиқарилган вақт ва жой, шикоят ёки протестни кўриб чиқувчи мансабдор шахс, прокурор ва бошқа қатнашувчи шахслар; шикоят берган шахс ёки протест келтирган прокурор; маъмурий (божхона) ҳуқуқини бузиши тўғрисидаги иш бўйича шикоят берилган ёки протест бўйича чиқарилган қарор ва ҳал қилув қарорининг асосланиши (меъёрий ҳужжатга ҳавола қилган ҳолда қандай қабул қилинганлиги, ушбу қарорнинг ким бажариши кераклиги аниқ кўрсатилган ҳолда). Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларининг бузганлик тўғрисидаги қарор бўйича шикоят ёки протест юзасидан қарор нухаси

уч кун муддатда унга нисбатан ушбу қарор чиқарилган шахсга, жабрланувчига унинг илтимосига кўра юборилади. Протестни кўриб чиқиш натижалари тўғрисида прокурорга ёзма равишда маълум қилинади.

Божхона кодексининг **191-моддасига** мувофиқ божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларининг бузганлик тўғрисидаги иш бўйича чиқарилган қарорини бекор қилиб, иш юритишнинг тугатилиши ундирилган пул суммаларининг, олиб қўйилган ва мусодара қилинган ашёларнинг қайтарилишига, шунингдек, аввал қабул қилинган қарор билан боғлиқ бошқа чеклашлар бекор қилинишига олиб келади. Буюмни қайтаришнинг имкони бўлмаган тақдирда, унинг қиймати қопланади, шунингдек, агар мазкур буюмлар тадбиркорлик учун мўлжалланган бўлса, бой берилган фойда қайтарилади (Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг **10, 14, 15- моддаларига** мувофиқ).

Божхона органларининг жарима солиш тўғрисидаги қарорни ижро этиш Ўзбекистон Республикаси Божхона кодексининг **193—198- моддалари** (XI бўлим) талабларига мувофиқ амалга оширилади.

3- §. БОЖХОНАНИНГ СУРИШТИРУВ ОРГАНЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси *Жиноят процессуал кодекси-нинг 38- моддасига* мувофиқ, божхона органлари суриштирув органи ҳисобланади.

Жиноий ишлар бўйича суриштирув, дастлабки тергов учун амалдаги жиноят процессуал қонун ҳужжатлари билан белгиланган тартибда ва қоидалар асосида амалга оширилади.

Божхона органи инспектор — суриштирувчиларнинг процессуал фаолияти суриштирув органининг бошлиғи ёки уларнинг ўринбосарлари томонидан бевосита назорат қилинади.

Суриштирув божхона органи бошлиғи (ўринбосари) томонидан ёки уларнинг топшириғига кўра божхона органининг мансабдор ходимлари томонидан олиб борилади;

суриштирув олиб борадиган мансабдор шахс қабул қиладиган қарорлар, суриштирув органи бошлиғи (ўринбосари) томонидан тасдиқланиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси жиноят-процессуал кодекси-нинг **339- моддасига** мувофиқ:

Суриштирувнинг вазифаларини, яъни жиноятнинг олдини олиш ёки унга йўл қўймаслик ; далилларни тўплаш

ва сақлаш, жиноят содир этишда гумон қилинганларни ушлаш ва яширинган гумон қилинувчиларни ҳамда айбланувчиларни қидириб топиш, жиноят туфайли етказилган моддий зиён қопланишини таъминлаш учун кечиктириб бўлмайдиган тергов ҳаракатларини юритишдан иборат.

Суриштирув органларига жиноятни ва уни содир этган шахсларни аниқлаш, Ўзбекистон Республикаси жиноят-процессуал кодекси билан белгиланган қоидаларга мувофиқ, улар текширилгандан кейин жинойий иш бўйича исбот сифатида фойдаланиши мумкин бўлган маълумотларни аниқлаш мақсадида илмий-техник воситалардан фойдаланган ҳолда зарур чора-тадбирлар кўриш вазифаси юклатилган. Ўзбекистон Республикаси жиноят-процессуал кодекси **38-моддаси** 8- бандига кўра божхона органлари божхонага доир қонун ҳужжатларини бузганлик билан боғлиқ ишлар бўйича, яъни Ўзбекистон Республикаси жиноят кодекси **182** ва **246-моддалари**да назарда тутилган жиноятлар бўйича суриштирув олиб борадилар.

Ўзбекистон Республикаси жиноят кодекси **182** ва **246-моддалари** бўйича жинойий жавобгарликни назарда тутувчи жиноят белгисига эга бўлган ҳуқуқ бузилишини аниқлаб, бошлиқ (суриштирув органининг бошлиғи ёки ўринбосари, суриштирувчи) Ўзбекистон Республикаси жиноят-процессуал кодекси **39, 329, 330- моддаларига** мувофиқ белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказади (дарҳол) ва қуйидагилар ҳақида қарор қабул қилади:

- а) жинойий ишни қўзғатиш;
- б) ишни қўзғатишни рад қилиш ҳақида;
- в) ариза ёки хабарни терговга тегишлигига қараб юбориш ҳақида.

Ўзбекистон Республикаси жиноят-процессуал кодекси **329- моддасига** кўра, жиноятга оид аризалар, хабарлар ва бошқа маълумотлар рўйхатга олинishi ва дарҳол ёки уч суткадан кечиктирмасдан, жиноят ишини қўзғатиш учун сабаб қонунийлигини ва асослар етарли эканлигини бевосита, ёки суриштирув органлари ёрдамида текшириш зарурати бўлган тақдирда, ўн суткадан кечиктирмасдан кўриб чиқилиши лозим.

Қонун ҳужжатларида барча жиноятлар бўйича суриштирув олиб бориш мажбурийлиги белгиланган.

Жиноят мавжуд бўлган тақдирда суриштирув органи жиноят иши қўзғатади ва Ўзбекистон Республикаси жиноят процессуал кодексига амал қилган ҳолда жиноятларни аниқ-

лаш далилларни тўплаш ва сақлаш, жиноят содир этишда гумон қилинганларни ушлаш ва яширинган гумон қилинувчиларни ҳамда айбланувчиларни қидириб топиш, жиноят туфайли етказилган моддий зиён қопланишини таъминлаш учун кечиктириб бўлмайдиган тергов ҳаракатларини юритиши ва бу йўналишда кечиктириб бўлмайдиган тергов ҳаракатларини амалга оширади:

Гумондорни сўроқ қилиш (ЖПКининг 109—113-моддалари талабларини бажарган ҳолда), юзлаштириш (ЖПКининг 122—124- моддалари талабларини бажарган ҳолда), кўздан кечириш (ЖПКининг 135—137, 139—141-моддалари талабларини бажарган ҳолда), гувоҳлантириш (ЖПКининг 142—147- моддалари талабларини бажарган ҳолда), олиб қўйиш ва тинтув (ЖПКининг 157—163- моддалари талабларини бажарган ҳолда), почта-телеграф жўнатмаларини хатлаб қўйиш (ЖПКининг 167- моддаси талабларини бажарган ҳолда), телефон ва бошқа сўзлашув қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб туриш асослари (ЖПКининг 169- моддаси талабларини бажарган ҳолда), зарурият ҳолларида *экспертиза* тайинлаилади.

Суриштирувчи жиноят иши кўзғатиш тўғрисида қарор қабул қилади, қарор божхона органи бошлиғи (ўринбосари) томонидан тасдиқланади ва иш юритувчига қабул қилинади, зудлик билан прокурор хабардор қилинади (қарор нусхаси юборилади).

Жиноят иши бўйича суриштирув 10 суткадан ортиқ бўлмаган муддатда тамомланиши керак (Ўзбекистон Республикаси жиноят-процессуал кодекси 342- моддаси). Ўзбекистон Республикаси жиноят-процессуал кодекси 342- моддасига кўра суриштирувни тамомлаш кўрсатилган.

Суриштирувни тамомлаш

Суриштирув жиноят ишини терговчига ўтказиш билан тамомланади. **Қуйидаги ҳолларда суриштирув юритиш муддати ўтишини кутмасдан суриштирувчи ишни дарҳол терговчига ўтказиши лозим, башарти:**

- 1) Оғир ёки ўта оғир жиноят аниқланган бўлса;
- 2) муайян шахсни айбланувчи тариқасида ишда иштирок этишга жалб қилиш учун асослар аниқланган бўлса;
- 3) ишни тугатиш учун асослар аниқланган бўлса;

4) терговчи ишнинг ўз юритувига берилишини талаб қилган бўлса.

Суриштирувчи ишни терговчига ўтказиш ҳақида қарор чиқаради.

Жиноят иши берилиши тўғрисида суриштирувчи божхона органи бошлиғи (ўринбосари) томонидан тасдиқланган қарор чиқаради ва жиноят иши прокурорга ёки унинг кўрсатмаси билан тергов органига топширилади.

Терговчи ўзининг барча топшириқлари, кўрсатма ва талабларини суриштирувчига суриштирув органининг бошлиғи орқали юборади.

Суриштирув органи бошлиғининг топшириғига биноан ва унинг раҳбарлигида ишлаётган суриштирувчи иш бўйича ушбу Кодекснинг 339- моддасида назарда тутилган вазифаларни бажариш учун зарур, кечиктириб бўлмайдиган барча тергов ҳаракатларини амалга ошириши шарт.

Суриштирувчи зиммасига, шунингдек, терговчи юритаётган иш бўйича унинг айрим тергов ва қидирув ҳаракатларини ўтказиш тўғрисидаги топшириқларини бажариш ҳамда терговчига унинг тергов ҳаракатларини бажаришида кўмаклашиш мажбурияти юклатилади.

Суриштирувни амалга ошираётганда, худди шунингдек, терговчининг топшириғини бажараётганда суриштирувчи дастлабки тергов ўтказиш учун белгиланган қоидаларга амал қилиб, тергов ҳаракатлари олиб боради ва қарорлар чиқаради. Суриштирув органининг бошлиғи ҳам, башарти, у суриштирувчининг вазифаларини бажараётган бўлса, худди шу қоидаларга амал қилади.

Суриштирувчининг қарори суриштирув органининг бошлиғи томонидан тасдиқланиши лозим. Суриштирув органи бошлиғининг ёзма кўрсатмаси суриштирувчи учун мажбурийдир. Суриштирувчи кўрсатмага норози бўлса, кўрсатмани бажаришни тўхтатмай туриб, бу кўрсатма устидан прокурорга шикоят қилишга ҳақлидир.

Прокурорнинг ёзма кўрсатмаси суриштирув органининг бошлиғи ва суриштирувчи учун мажбурийдир. Суриштирув органининг бошлиғи ва суриштирувчи прокурор кўрсатмасига рози бўлмаган тақдирда, кўрсатмани бажаришни тўхтатмай туриб, унинг устидан юқори турувчи прокурорга шикоят қилишга ҳақлидир.

4- §. БОЖХОНА ТЎҒРИСИДАГИ ҚОНУН ҲУЖЖАТЛАРИНИ БУЗГАНЛИК УЧУН ЖАВОБГАРЛИК АСОСЛАРИ

Божхона тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузиш тушунчаси.

Божхона назоратини четлаб ёки божхона назоратидан яшириб, ёхуд божхона ҳужжатлари ва воситаларига ўхшатиб ясалган ҳужжатлардан алдаш йўли билан фойдаланган ҳолда, ёки декларациясиз ёхуд бошқа номга ёзилган декларациядан фойдаланиб, товар ёки бошқа нодир буюмларни **Ўзбекистон Республикасининг божхона чегарасидан ўтказиш:**

а) кўп миқдорда;

б) хизмат лавозимидан фойдаланган ҳолда содир этилган бўлса, мол-мулк мусодара қилиниб, беш йилдан саккиз йилгача озодликдан маҳрум этиш билан жазоланади.

ўша ҳаракат:

а) жуда кўп миқдорда;

б) чегарани бузиб ўтиш, яъни божхона хизматининг розилигини олмасдан туриб, товар ёки бошқа нодир буюмларни Ўзбекистон Республикасининг божхона чегарасидан очикдан-очик ўтказиш йўли билан ;

в) уюшган гуруҳ томонидан ёки унинг манфаатларини кўзлаб содир этилган бўлса, мол-мулк мусодара қилиниб, саккиз йилдан ўн беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Контрабанда (*лотинча contra — қарши, bando — ҳукумат фармони*) сўзларидан олинган.

Контрабанда, яъни божхона назоратини четлаб ёки божхона назоратидан яшириб, ёхуд божхона ҳужжатлари, ёки воситаларига ўхшатиб ясалган ҳужжатлардан алдаш йўли билан фойдаланиб, декларациясиз, ёки бошқа номга ёзилган декларациядан фойдаланиб, *кучли таъсир қилувчи заҳарли, заҳарловчи, радиоактив, портловчи моддалар, портлатиш қурилмалари, қурол-яроғ, ўқотар қурол ёки ўқ-дориларни шунингдек, гиёҳвандлик воситалари, ёки психотроп моддаларни ёки диний экстремизм, сепаратизм ва ақиданарастликни тарғиб қилувчи материалларни* Ўзбекистон Республикасининг божхона чегарасидан ўтказиш:

мол-мулк мусодара қилиниб ёки мусодара қилинмай беш йилдан ўн йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ядровий, кимёвий, биологик ва оммавий қирғин қуролнинг бошқа турларини, шундай қуролларни яратишда

фойдаланилиши мумкинлиги аён бўлган материал ва мосламаларни, шунингдек, гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддаларни кўп миқдорларда контрабанда қилиш:

мол-мулк мусодара қилиниб, ўн йилдан йигирма йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Жиноят кодексининг **182-моддаси** бўйича божхона қонунларини бузганлик учун жиноий жавобгарлик товар ёки бошқа нодир буюмлар Ўзбекистон Республикасининг божхона чегарасидан қонунга хилоф равишда жуда кўп миқдорда ўтказилганда, шунингдек, ушбу моддада кўрсатилган бошқа жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатлар мавжуд бўлганда юзага келади. Товар ёки бошқа қимматликларни божхона чегарасидан ўтказишнинг бошқа ҳолларида айбдор шахслар маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг **227-моддасига** мувофиқ маъмурий жавобгарликка тортилади (Божхона қонунларини бузиш).

Жиноят кодексининг **246** ва **182** моддалари диспозициясида назарда тутилган ашёларни, товар ва бошқа қимматликларни божхона назоратини четлаб Ўзбекистон Республикасининг божхона чегарасидан қонунга хилоф равишда ўтказиш деганда уларни божхона органи бўлмаган жойдан ёки божхона расмийлаштируви ва назорати амалга ошириладиган вақтдан ташқари вақтда ўтказишни тушунилади.

Жиноят кодексининг **246** ва **182-моддалари** диспозициясида назарда тутилган ашёларни, товар ва бошқа қимматликларни божхона назоратидан яшириб Ўзбекистон Республикасининг божхона чегарасидан қонунга хилоф равишда ўтказиш деганда уларни хуфий жойлардан ва топишни қийинлаштирадиган усуллардан фойдаланиб ёки бир тусдаги ашёга иккинчисининг кўринишини бериб ўтказиш тушунилади.

Махсус сақлаш жойлари деб, хуфий жойларни, шунингдек, контрабанда мақсадларида транспорт воситаларига олдиндан қайта ишланиб, йиғилиб ва шунга ўхшаш йўллар билан жиҳозланган ва мослаштирилган конструктив сифимли идишларни ва бошқа ашёларни ҳисобланади.

Ҳужжатлардан алдаш йўли билан фойдаланиш деганда ашёларни, товар ва бошқа қимматликларни божхона чегарасидан ўтказиш учун асос тариқасида қалбаки ҳужжатларни, қонунга хилоф йўллар билан олинган ҳужжатларни ёхуд ёлғон маълумотлар ёзилган ҳужжатларни божхона назоратига тақдим этиш тушунилади.

Ўзбекистон Республикаси божхона қонунига мувофиқ божхона *идентификация* воситалари деганда, *сурғичлаш*,

муҳрлаш, рақамли, ҳарfli ва бошқача тамғалар, идентификация белгиларини қўйиш, штамплаш, намуна ва нусхалар олиш, товарларни, бошқа нодир буюмларни хатлаш, чизмалар тузиш, миқёсни тасвирлаш, фотосуратлар, расмларни тайёрлаш, товарлар билан бирга юбориладиган ва бошқа ҳужжатлардан фойдаланиш ва ҳоказолар тушунилади.

Божхона идентификация воситаларидан алдаш йўли билан фойдаланиш деганда, шахсларнинг Ўзбекистон Республикаси ёки ўзга давлатлар божхона органлари томонидан татбиқ этилган идентификация воситаларини ўзгартириши, йўқ қилиши, бузиши ёхуд йўқотиши билан боғлиқ ҳаракатлари тушунилади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг **246-моддаси**да қайд қилинган контрабанда ашёларини ёхуд **182-моддаси**да кўрсатилган товар ва бошқа нодир буюмларни декларацияга киритмаслик, ёки ўзгача ном билан декларацияга киритиш деганда, шахсларнинг чегарадан ўтказилиши лозим бўлган контрабанда ашёларини, ёхуд товар ёки бошқа нодир буюмларни декларация қилиш тартибини бузиши билан боғлиқ ҳаракатлари, яъни божхона қонунлари томонидан ўрнатилган декларация қилиш формаси ва жойи тўғрисидаги, уни амалга ошириш тартиби тўғрисидаги, декларация ва бошқа қўшимча ҳужжатлар тақдим этиш муддатлари тўғрисидаги талабларга риоя этмаслик, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ҳудудига олиб кириладиган, ёки унинг ҳудудидан олиб чиқиладиган контрабанда ашёлари, товар ва бошқа қимматликларнинг тури, сони хусусида декларацияга сохта маълумотлар киритиш тушунилади.

Била туриб қалбаки ҳужжат тузган ёки ҳужжатга ёхуд била туриб олган қалбаки ҳужжатига сохта маълумотлар киритган ва уни божхона органларига ҳақиқий ҳужжат сифатида тақдим этган шахс жиноятлар мажмуи бўйича Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси 209 (мансаб сохтакорлиги) ва 228 (ҳужжатлар, штамплар, муҳрлар, бланкалар тайёрлаш, уларни қалбакилаштириш, сотиш ёки улардан фойдаланиш) моддалари билан жиноий жавобгарликка тортилади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси **182-моддаси** 1-қисмининг «б» бандида назарда тутилган жиноятнинг субъекти чегарада назорат функциясини амалга оширадиган мансабдор ва бошқа шахслар, шунингдек, товар ва бошқа қимматликларни Ўзбекистон Республикаси чегарасидан қонунга хилоф равишда ўтказиш мақсадида ҳокимият ёки мансаб ваколатини суистеъмол қилган шахслар ҳисобланади.

VIII БОБ. ТАДБИРКОРЛИҚДА ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ АЛОҚАЛАРИНИНГ ҲУҚУҚИЙ ҚОИДАЛАРИ

1- §. ЎЗБЕКИСТОННИНГ БОШҚА МАМЛАКАТЛАР БИЛАН ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТИНИНГ ЗАРУРАТИ ВА АҲАМИЯТИ

Ўзбекистоннинг бошқа мамлакатлар билан ташқи иқтисодий фаолияти ҳуқуқий асоси бўлиб савдо-иқтисодий, илмий-техникавий, маданий ҳамкорлик тўғрисидаги халқаро шартномалар хизмат қилмоқда. Тадбиркорлик субъектларига, корхоналаримизга ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқининг тақдим этилиши эса уларни чет эл давлатлари фирма ва компаниялари билан кооперация муносабатларини ўрнатишлари, қўшма корхоналар тузишлари, умуман корхоналар ва тадбиркорлар ўртасида ўзаро манфаатли ҳамкорлик алоқаларини фаол ривожлантириш истиқболларини яратди.

Ўзбекистон Халқаро иқтисодий ва молиявий тузилмалар — **Жаҳон банки, Халқаро валюта фонди, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Оснё ривожланиш банки, Иқтисодий ҳамкорлик ташкилотларининг тенг ҳуқуқли аъзосидир**, кўплаб чет эл давлатларининг компаниялари ва банклари билан бевосита савдо-иқтисодий соҳада ҳамкорлиги ривожланиб бормоқда, Савдо ва тарифлар бўйича Бош битим (ГАТТ) ҳамда Жаҳон савдо ташкилоти (ЖСТ)га аъзо бўлиш йўлида ҳаракат қилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий фаолиятида юзага келадиган ижтимоий муносабатлар Халқаро оммавий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинади.

Халқаро кўп томонлама шартномаларда савдо-иқтисодий соҳада ҳамкорликнинг асосий йўналишлари кўрсатилади. *Масалан*, Мустақил ҳамдўстлик давлатлари ўртасида 1994 йил 15 апрель Москва шаҳрида имзоланган *Эркин иқтисодий зоналар тузиш* тўғрисидаги **Битим** Аҳдлашувчи Давлатлар ҳудудида савдо-иқтисодий ҳамкорликни ривожлантириш

мақсадида товарлар, хизматлар, молиявий маблағларни эркин ҳаракатини Халқаро ҳуқуқий нормалар билан тартибга солишни назарда тутди.

Савдо-иқтисодий ҳамкорлик соҳаларига бағишланган икки томонлама халқаро шартномалар кўплаб чет эл давлатлари билан тузилган. *Масалан*, Ўзбекистон Республикаси ва Қозоғистон Республикаси ўртасида 1998—2005 йилларга мўлжалланган иқтисодий ҳамкорликни чуқурлаштириш тўғрисидаги **Битимни**, Ўзбекистон Республикаси билан Россия Федерацияси ўртасида 1998—2007 йилларга мўлжалланган иқтисодий ҳамкорликни чуқурлаштириш тўғрисида **Шартнома** ва унинг ажралмас қисми ҳисобланган Дастурни кўрсатиш мумкин. Ушбу Халқаро шартномаларда томонларнинг иқтисодий ҳамкорлиги ҳар иккала томоннинг стратегик манфаатларига тўғри келадиган узоқ муддатли шерикчилик принциплари асосида минтақалар ўртасида ва мулк шаклидан қатъи назар, хўжалик юритиш субъектлари ўртасида Халқаро ҳуқуқнинг умуман олинган меъёрлари ҳамда **миллий қонунларга амал қилган ҳолда амалга оширилиши белгиланган:**

— ташқи иқтисодий фаолиятни тарифли ва тарифсиз тартибга солиш, билвосита солиқ солиш, божхона иши, миллий товар ишлаб чиқарувчиларни ҳимоя қилиш чораларини мувофиқлаштириш, алоҳида лойиҳа ва дастурларнинг шаклланиши, хўжалик юритиш субъектлари ўртасида ўзаро манфаатли иқтисодий ва илмий-техникавий алоқалар ривожига кўмаклашиш, томонлар ҳудудларида миллий ва хорижий инвесторлар ўзаро фаолиятини кучайтириш соҳаларида меъёрий-ҳуқуқий базанинг ўзаро уйғунлаштириш учун қулай шароитлар яратиш мажбурияти ўрнатилган.

— товар ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлаш тадбирларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишни мувофиқлаштириш;

— ишлаб чиқаришни теран кооперациялаш негизида янги авлодга мансуб техникани ишлаб чиқариш бўйича трансмиллий бирлашмалар, молия-саноат гуруҳлари, холдинглар, қўшма корхоналар ташкил этилишини рағбатлантириш;

— саноатнинг асосий тармоқлари, аграр-саноат соҳасидаги корхоналар орасида ўзаро манфаатли алоқалар мустақамланишидан биргаликда манфаатдор эканликларини эътироф этиш;

— савдо уйлари, ўз Хўжалик юритувчи субъектларига тегишли ваколатхоналарнинг очилишини рағбатлантириш масалалари кенг ўрин олган.

Тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш мақсадида инвестицияларни рағбатлантириш ва ўзаро муҳофаза қилиш, қимматли қоғозлар бозорида биргаликда иш юритиш, товарларнинг биржавий савдосини ривожлантириш учун қулай шароитларни барпо этиш каби масалалар ҳам ушбу Халқаро шартномалар мавзусидир.

Ўзаро манфаатли асосда умумий илмий-технологик макон барпо этилади, жумладан Халқаро дастурлар доирасида фундаментал ва амалий тадқиқотлар ўтказишда ҳамкорликни таъминланади, ўзаро манфаатли бўлган муаммолар бўйича қўшма илмий ишлар ташкил этилади.

Транспорт ва алоқа соҳасида ҳамкорликни давом эттирилади, алоқанинг барча турлари орқали ўз ҳудудидан йўловчилар ва юкларни транзит тарзда ўтказиш учун қулай шароитлар барпо этилади.

Энергия ташувчилар транспортировка соҳасида, жумладан, ўз ҳудудидан уларни транзит тарзда ўтказишда ҳамкорлик қиладилар.

Бошқарувнинг ҳудудий органлари, хўжалик юритувчи субъектлар маҳсулотларни етказиб бериш юзасидан шартномалар тузишида чеклашларни жорий этмайдилар, миллий қонунларда кўзда тутилган айрим маҳсулот турлари бундан мустасно.

Дастурни амалга ошириш бўйича Мувофиқлаштирувчи Кенгаш тузиб, унга Дастурни бажаришнинг боришини назорат қилиш ва лозим топилганида тегишли тузатишлар қиритиш топширилган.

Иқтисодий ҳамкорлик бўйича Ҳукуматлараро қўшма комиссиянинг йиғилишида ҳар йили камида бир маротаба Дастурнинг бажарилиши кўриб чиқилади.

Бундан ташқари, иқтисодий ҳамкорликнинг яна бир қирраси бўлган Халқаро шартномалар, жумладан, Ўзбекистон Республикасининг ишлаб чиқариш корпорацияси соҳасидаги чет эл давлатлари билан тузилган Битимлари муҳим ўрин тутди. Мазкур масалада Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва Молдова Республикаси Ҳукумати ўртасидаги Битим иқтисодий саноат ва илмий-техникавий ҳамкорлик муносабатларни барқарор ва узоқ муддатли асосда ривожлантириш,

давлатларнинг ишлаб чиқариш ва илмий-техникавий потенциаллари ўртасида қарор топган ўзаро технологик алоқаларни ривожлантиришга қаратилган. Бу туркум Халқаро шартномалар давлатларга хўжалик фаолияти субъектларининг бевосита ўзаро ишлаб чиқариш алоқаларининг ҳал қилувчи аҳамиятини тан олади ва мулкчиликнинг барча шакллардаги корхоналар, тармоқлар ва тармоқлараро комплекслар ўртасидаги кооперацияни уларнинг бевосита ишлаб чиқариш алоқалари асосида амалга ошириш ва ривожлантириш, ишлаб чиқаришнинг Халқаро ихтисослаштирилишини ва кооперациясини ривожлантириш, буларни амалга ошириш учун шарт-шароитларни таъминлаш, sanoat тармоқларида устувор йўналишларни белгилаш, қўшма лойиҳалар ва дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишга кўмаклашиш мақсадида зарур чоралар кўриш мажбуриятини томонларга юклайди. Хўш, ишлаб чиқариш кооперацияси яна ўзига нималарни қамраб олади. *Масалан*, ушбу Битимга мувофиқ кооперация бўйича товарлар етказиб бериш деганда, тармоқларда ва тармоқлараро фойдаланишга мўлжалланган, технология жиҳатидан ўзаро боғлиқ бўлган ва тайёр маҳсулотни биргаликда тайёрлаш учун зарур бўлган хом ашё, материаллар, узеллар, деталлар, эҳтиёт қисмлар, ярим маҳсулот, ярим фабрикаат, бутловчи маҳсулотларни ҳамда бошқа буюмларни етказиб бериш;

— хизматларни тақдим этиш деганда, илмий-техникавий ва технологик ишлаб чиқишлар, лойиҳа, таъмирлаш ишлари, техник хизмат кўрсатиш ва технологик операциялар тушунилади;

Илмий-техника ҳамкорлиги ўзаро фойдали савдо иқтисодий муносабатларни ривожлантириш учун шароит яратишни эътиборга олиб Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва Руминия Ҳукумати 1996 йил 6 июнда илмий техникавий ҳамкорлик тўғрисида Битим имзоладилар. **Унда ҳамкорлик қуйидаги шаклларда амалга оширилади:**

— фан билан боғлиқ технологиялар яратиш ва ўзлаштириш бўйича ҳамкорликда илмий тадқиқот дастурлари ва лойиҳаларини амалга ошириш;

— янги технологияларнинг ўзлаштирилишини таъминлайдиган ҳамкорликдаги илмий тадқиқот жамоалари, лабораториялар, шунингдек, инновацион фирмалар ва ташкилотлар тузиш;

— илмий техникавий ахборот, ҳужжатлар, адабиётлар ва библиографик нашрлар билан алмашилиш.

Битимнинг муҳим шартларидан бири ҳамкорлик натижа-сида яратилиши мумкин бўлган ақлий ва саноат мулкани ҳимоя қилиш масалалари ҳар бир давлатнинг қонунчилиги ва халқаро ҳуқуқ нормаларини ҳисобга олган ҳолда амалга ошириш мустаҳкамланган.

Ушбу соҳага тааллуқли яна бир ҳукуматлараро Битим маданият, фан ва маориф соҳаларидаги ҳамкорлик халқлар ўртасидаги ҳамжиҳатликни оширишга ва ўзаро манфаатли муносабатларнинг ривожланишига имкон яратишга қаратилган. Масалан, 1997 йил 7 апрелда имзоланган Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва **Исроил** Давлати Ҳукумати ўртасида маданият, фан ва маориф соҳаларидаги ҳамкорлик тўғрисида Битимга мувофиқ:

— тасвирий санъат, мусиқа, театр, адабиёт, кино, нашр қилиш, маданий ёдгорликлар, миллий музей ва миллий кутубхоналар; ахборот агентликлари, радио, телевидение муассасалари;

— спорт ва ёшлар тадбирлари, шунингдек, ёшлар ва спорт таълимотида, умуман мазкур соҳаларда манфаатдор институтлар, ташкилотлар ва шахслар ўртасида бевосита ҳамкорлик рағбатлантирилади.

Туризмнинг ҳам иқтисодий ривожланиш, ҳам халқларни бир-бирини янада яхшироқ тушуниши учун муҳимлигини инobatга олган ҳолда, бу ҳамкорликдан манфаатдорликни эътиборга олиб, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва **Италия** Республикаси Ҳукумати ўртасида туризм соҳасида ҳамкорлик тўғрисида Битимни 1997 йил 3 майда имзоладилар. Унга кўра, туризмни ривожлантиришга кўмаклашувчи бир-галикдаги ҳаракатлар учун тажриба алмашиш, нашрлар ва туристик реклама материаллар билан алмашиш, иккала мамлакатда туристик ваколатхоналарни очиш ва бошқа шу каби соҳаларда ҳамкорлик рағбатлантирилади.

Тадбиркорликни янада ривожлантиришга кўмаклашиш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг бошқа давлатлар билан товарлар (ишлар, хизматлар)ни *экспорт* ва *импорт* қилишда билвосита солиқлар ундириш **принциплари** тўғрисида, икки томонлама солиқ ундиришни олдини олиш тўғрисида, Халқаро йўловчилар ва юкларни ташиш тўғрисида, Фуқаролик ва савдо ишлари бўйича ҳуқуқий ёрдам тўғрисида *икки томонлама* ва *кўп томонлама* битимлар тузилган.

2- §. ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТГА ОИД УМУМИЙ ҚОИДАЛАР

Тадбиркорлик фаолиятининг турларидан бири — бу ташқи иқтисодий фаолият ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий фаолияти тўғрисида янги таҳрирдаги қонунига биноан, ташқи иқтисодий фаолият деганда, Ўзбекистон Республикаси юридик ва жисмоний шахсларининг хорижий давлатларнинг юридик ва жисмоний шахслари, шунингдек, Халқаро ташкилотлари билан ўзаро фойдали иқтисодий алоқаларни ўрнатиш ва ривожлантиришга қаратилган фаолияти тушунилади (3- модда).

Бу фаолият фойда олиш мақсадида товарлар, капитал, хизматлар ва ахборотларни божхона чегарасидан ўтиши билан бевосита боғлиқ. Шу билан бирга, юқорида айтилганидек, ташқи иқтисодий фаолият давлатлараро ҳамкорликнинг кўриниши бўлганлиги сабабли савдо, иқтисодиёт, фан, маданият, туризм соҳасида ҳамкорликни ривожлантириш давлатнинг фаолияти деб қаралади.

Ташқи иқтисодий фаолиятнинг Халқаро иқтисодий ва молиявий ҳамкорлик ҳамда ташқи савдо фаолияти каби асосий йўналишлари белгиланган.

Халқаро иқтисодий ва молиявий ҳамкорлик ишлаб чиқариш, молия, банк ва сугурта фаолияти, таълим ва кадрларни тайёрлаш, туризм, соғлиқни сақлаш, илмий-техникавий, маданий, гуманитар ва бошқа соҳаларда қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг хорижий давлатларнинг юридик ва жисмоний шахслари, шунингдек, Халқаро ташкилотлар билан ўзаро фойдали алоқаларни ўрнатиш ва кенгайтиришга қаратилган ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишдир.

Ўзбекистонда ташқи иқтисодий фаолият қуйидаги асосий принциплар асосида олиб борилади:

— ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг эркинлиги ва иқтисодий мустақиллиги;

— ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг тенглиги;

Ташқи иқтисодий фаолият тадбиркорлик фаолияти сингари миллий қонунчилик билан тартибга солинади ва мазкур соҳада юзага келадиган ижтимоий муносабатлар тадбиркорлик ҳуқуқининг предмети ҳисобланади ҳамда бу муносабатларни тартибга солиш шакллари бўлиб қонун ва қонун ҳужжатлари хизмат қилади.

Тадбиркорлик субъектларининг ташқи иқтисодий фаолияти давлат томонидан ўрнатилган ҳуқуқий режим (тартиб)га боғлиқдир.

Ҳуқуқий режим эса Халқаро товарлар айирбошлаш соҳасидаги тадбиркорлик фаолиятини, яъни ташқи савдо фаолиятини тартибга солади.

Ташқи савдо фаолияти товарларни *экспорт* ва *импорт* қилиш йўли билан амалга оширилади.

Товарларнинг Ўзбекистон Республикасининг божхона ҳудудидан ташқарига, уларни қайта олиб кириш мажбуриятини олмасдан, олиб чиқиб кетилиши, агар қонун ҳужжатларида бошқача қоидалар белгиланмаган бўлса, *экспорт* деб эътироф этилади.

Товарларни Ўзбекистон Республикасининг божхона ҳудудига, уларни қайта олиб чиқиб кетиш мажбуриятини олмасдан олиб кириш *импорт* деб эътироф этилади.

Мазкур қоида Ўзбекистон Республикасида рўйхатга олинган юридик шахслар, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг ҳудудида доимий яшаш жойига эга бўлган ва яқка тадбиркор сифатида рўйхатга олинган жисмоний шахсларга ҳамда хорижий шахсларга тааллуқли бўлиб, бироқ тақдим этиладиган ҳуқуқий режим хўжалик юритувчи субъектнинг миллий хусусиятига қараб турлича бўлади.

Тадбиркорликда энг қулай шароит яратиш мақсадида давлатлар ўз хўжалик юритувчи субъектларига ташқи иқтисодий фаолиятни хорижий давлат ҳудудида имтиёзли режимларини юритиш учун битимлар тузадилар.

Жаҳон тажрибасида шундай ҳуқуқий режимларнинг бир неча турлари амал қилмоқда: *миллий режим, мумкин қадар қулайлик бериш режими, махсус режим, преференциал режими.*

Миллий режим деганда бирор давлат ўзининг Халқаро шартнома ёки қонун ҳужжатлари асосида бошқа давлат юридик ва жисмоний шахсларига ўз юридик ва жисмоний шахслари каби ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқларини тақдим этиши тушунилади.

Энг қулай режим яратиш деганда, бирор давлат Халқаро шартнома асосида бошқа аҳдлашувчи давлат юридик ва жисмоний шахсларига ташқи иқтисодий фаолият соҳасида учинчи давлат юридик ва жисмоний шахсларига тақдим этилган ҳуқуқлар кабиларни тақдим этиши тушунилади.

Халқаро ҳуқуқда учинчи давлат деганда икки давлат ўртасида тузилган шартноманинг иштирокчиси бўлмаган давлат тушунилади.

Мисол тариқасида Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва Бангладеш Халқ Республикаси Ҳукумати ўртасида савдо ва иқтисодий ҳамкорлик тўғрисида 1998 йил 14 февралда тузилган Битимга мувофиқ «Савдо ва иқтисодий ҳамкорликни ривожлантириш» учун ўзаро манфаатли шароитлар яратиш мақсадида Аҳдлашувчи Томонлар қуйидагилар борасида бир-бирлари учун мумкин қадар қулайлик бериш режими яратадилар:

— импорт ва экспортга нисбатан қўлланиладиган бож тўловлари, солиқлари ва йиғимлари;

— товарларнинг божхона расмийлаштирилиши, транзити, жойлаштирилиши, туширилиши ва шу сингари бошқа хизматларга тааллуқли бўлган низомлар ва қоидалар;

— солиқлар ва бевосита ёки билвосита равишда ундириладиган исталган кўринишдаги бошқа ички йиғимлар;

— ички бозорда товарларни сотиш, сотиб олиш, транспортировка қилиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланишга оид қоидалар;

— импорт ва экспорт учун лицензиялар бериш.

Махсус режим деганда, бирор давлат ўзаролик принципи асосида бошқа аҳдлашувчи давлат юридик ва жисмоний шахсларига ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланишга оид махсус ҳуқуқлар тақдим этиши тушунилади. Бундай режим ёпиқ иқтисодий гуруҳ ёки ташкилотлар иштирокчиси бўлган давлатнинг хўжалик юритувчи субъектларига ўрнатилади. Махсус режим алоҳида зоналарда ташқи иқтисодий операцияларни амалга оширишда, масалан, чегараолди савдони олиб бориш учун белгиланади. Бу ҳолда ушбу режим чегараолди зонасида яшаётган ёки жойлашган шахслар фаолиятига дахлдор бўлади.

Преференциал режим деганда, бирор бир ривожланган давлат бир томонлама тартибда халқаро ҳуқуқ нормалари асосида ўзаролик принциписиз ривожланаётган давлатларнинг юридик ва жисмоний шахсларига алоҳида ҳуқуқлар, имтиёзлар ва афзалликлар тақдим этиши тушунилади.

Тадбиркорлар учун у ёки бу режимни ўрнатилиши ташқи иқтисодий фаолият шароитларига бевосита таъсир кўрсатади. Халқаро ҳуқуқ нормалари билан тасдиқланган давлатлараро келишувлар асосида тадбиркорликнинг ҳуқуқий режими белгиланади. Хўжалик юритувчи субъектлар ташқи иқтисодий фаолиятни юритишда халқаро шартномаларда у ёки бу

шаклда ўрнатилган ва миллий қонунчиликда қабул қилинган ҳуқуқлардан, имтиёزلардан ва афзалликлардан фойдалана оладилар.

Шундай қилиб, тадбиркорлик ҳуқуқи ташқи иқтисодий фаолият соҳасини ўрганиш предмети бўлиб, хўжалик юри-тувчи субъектларнинг тадбиркорлик фаолиятида бошқа хори-жий давлат ҳудудига товарлар, капитални божхона чегараси орқали олиб ўтишдан, хизмат кўрсатиш ва ишларни бажаришдан юзага келадиган ижтимоий муносабатлари ташкил этади.

3- §. ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ ОБЪЕКТЛАРИ ВА СУБЪЕКТЛАРИ

Ташқи иқтисодий фаолият объектлари Ўзбекистон Республикаси «**Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисидаги**» қону-нининг **6- моддасига** мувофиқ олди-сотди ёки айирбошлаш объекти ҳисобланган товарлар (ишлар, хизматлар), ҳар қандай мол-мулк, шу жумладан, қимматбаҳо қоғозлар, валюталар ва валюта қимматликлари, электр, иссиқлик энер-гияси ва энергиянинг бошқа турларига, транспорт восита-ларига, интеллектуал мулк объектларига нисбатан ташқи иқтисодий фаолият амалга оширилиши мумкин, ташқи иқтисодий фаолиятда фойдаланиши қонун ҳужжатлари билан таъқиқланган товарлар бундан мустасно.

Ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш ваколатига эга бўлган давлат органлари ҳамда бевосита ташқи иқти-содий фаолиятни амалга ошираётган Ўзбекистон Респуб-ликасининг юридик ва жисмоний шахслари *ташқи иқти-содий фаолият субъектлари* ҳисобланадилар. Ўзбекистон Республикасининг давлат органлари, агар қонун ҳужжат-ларида бошқача қоида белгиланмаган бўлса, ташқи иқти-содий фаолиятни амалга оширадилар.

Ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишда бу соҳада умумий ваколатга эга бўлган давлат органлари — Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳамда Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги ҳисобланади. Ўзбекистон Республи-касининг «**Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида**»ги қону-нининг **18- моддасига** биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ваколатларига қуйидагилар киради:

— ташқи иқтисодий фаолиятни ривожлантириш страте-гиясини ишлаб чиқиш. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 12 мартдаги 110- сонли

қарори билан Ўзбекистон Республикасини экспорт имкониятларини ривожлантириш Давлат Дастури тасдиқланди. Дастурда иқтисодий тармоқларининг экспорт имкониятларини ривожлантириш чора-тадбирлари, истиқболдаги кўрсаткичлари ва шунга ўхшаш бошқа тадбирлар ишлаб чиқилган.

— Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий хавфсизлигини, иқтисодий мустақиллиги ва иқтисодий манфаатлари ҳимоя қилинишини таъминлайди;

— ташқи иқтисодий фаолият соҳасида Ўзбекистон Республикасининг Халқаро шартномаларини тузади;

— Ўзбекистон Республикасининг тўлов балансини ишлаб чиқади;

— чет элдан олинadиган кредитлар учун Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг кафолатини беради;

— Ўзбекистон Республикасининг чет эллардаги мулкига эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади;

— қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлигининг ваколатларига қуйидагилар кирadi:

— ташқи иқтисодий фаолият соҳасида давлат сиёсати олиб борилишини, ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишда Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий манфаатлари ҳимоя қилинишига доир вазифалар бажарилишини таъминлайди;

— ташқи иқтисодий фаолиятнинг қонунчилик негизи такомиллаштирилишига доир таклифларни ишлаб чиқади;

— қонун ҳужжатларида белгиланган ваколатлари доирасида ташқи иқтисодий фаолият субъектлари фаолиятини мувофиқлаштиради ва тартибга солиб туради;

— ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш соҳасидаги давлат бошқарув органлари ишини мувофиқлаштиради;

— қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри ҳам ташқи иқтисодий фаолият соҳасида маълум ваколатларга эга. Улар (маҳаллий давлат органлари тўғрисидаги қонунга биноан) савдо-иқтисодий, илмий-техникавий ва бошқа соҳаларда алоқаларни амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар. Ана шу соҳаларда улар хорижий шериклар билан битимлар тузишлари мумкин, бироқ ушбу битимлар Халқаро шартномалар тусига эга эмас.

Махсус ваколатга эга бўлган қуйидаги давлат органларини санаб кўрсатиш мумкин;

Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси божхона ишларига бевосита раҳбарлик қилади (Божхона кодекси 2- модда).

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги иқтисодий ислоҳот, тадбиркорлик ва хорижий инвестициялар бўйича Идоралараро кенгаш, Экспорт имкониятини ривожлантиришни рағбатлантириш Республика Кенгаши ва пул-кредит сиёсати бўйича Республика комиссияси ўз ваколати доирасида ташқи иқтисодий фаолиятга оид масалаларни ҳал этади.

Ташқи савдо фаолияти соҳасида тадбиркорлик билан шуғулланувчи субъектларни икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳ, ўз маҳсулотини (ишларини ва хизматларини) экспорт қилиб, бирор нарсани ўз эҳтиёжлари учун импорт қилаётган хўжалик юритувчи субъектларни киритиши мумкин. Иккинчи гуруҳ, воситачилик фаолияти билан шуғулланувчи хўжалик юритувчи субъектларни киритиши мумкин. Бирор бир хўжалик юритувчи субъект бир вақтнинг ўзида мустақил ҳам ташқи иқтисодий фаолият билан, ҳам воситачилик фаолияти билан шуғулланиши мумкин. Давлат воситачиси сифатида тузилган корхоналар *махсус ҳуқуқий* мақомга эга. Бундай корхоналар давлат эҳтиёжлари учун товарлар, ахборот ишлари, хизматларни экспорт (импорт) қилишда воситачилик вазифаларини бажарадилар.

Шундай қилиб, тадбиркорликда мустақил Хўжалик юритувчи субъектлар, воситачилар ҳамда воситачилар орқали ташқи иқтисодий фаолият юритувчилар ҳам ташқи иқтисодий фаолият *субъектлари* ҳисобланадилар.

Қонунда Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари таъминланиши кафолатланган. Давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари ташқи иқтисодий фаолият иштирокчилари (субъектлари)нинг қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилаётган фаолиятига аралашшига ҳақли эмас. Ўзбекистон Республикасининг давлат органлари ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг ҳуқуқларини бузувчи ҳужжатлар қабул қилган тақдирда, уларга етказилган зарарнинг ўрни қопланади.

4- §. ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ СУБЪЕКТЛАРИНИНГ ҲУҚУҚЛАРИ ВА МАЖБУРИЯТЛАРИ

Фуқаролик кодекси ва ташқи иқтисодий фаолият тўғрисидаги қонунга мувофиқ ташқи иқтисодий фаолият иштирокчилари (субъектлари) бундай фаолиятни амалга оширишда тенг ҳуқуқларга эгадир. **Ташқи иқтисодий фаолият иштирокчиларининг ҳуқуқлари қуйидагиларда намоён бўлади:**

— қонун ҳужжатлари доирасида ташқи иқтисодий фаолиятда қатнашиш шакллари мустақил белгилаш, ташқи иқтисодий фаолиятни амалга ошириш учун ўз хоҳишига кўра юридик ва жисмоний шахсларни шартнома асосида белгиланган тартибда жалб қилиш;

— ташқи иқтисодий фаолият натижаларига, шу жумладан, миллий валюта ва чет эл валютасидаги даромадга қонун ҳужжатларига мувофиқ мустақил равишда эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳамда қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқларга эга бўлишлари мумкин.

Ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг мажбуриятлари эса қуйидагилардан иборат:

— ташқи иқтисодий фаолият тўғрисидаги ҳисоботни ва Ўзбекистон Республикаси ҳудудига олиб кирилаётган товарларнинг Ўзбекистонда белгилаб қўйилган техникавий, фармакология, санитария, ветеринария, фитосанитария, экология стандартлари ва талабларига мувофиқлигини тасдиқловчи ҳужжатларни белгиланган тартибда тақдим этиши шарт.

5- §. ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИШ ШАКЛЛАРИ

Давлат ўзининг оммавий вазифаларини бажара бориб, бутун жамиятнинг манфаатларини ифода этади. Шунинг учун ҳам давлат ташқи иқтисодий фаолият юритиш қоидаларини ўрнатади ва ушбу фаолият иштирокчиларига у ёки бу усулда таъсир кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолиятни қуйидаги йўллар билан тартибга солади:

5.1. Ташқи иқтисодий фаолиятнинг қонунчилик негизини шакллантириш ва такомиллаштириш. Бу вазифа давлатнинг *биринчидан*, ташқи сийosatга доир принциплари асосига қурилган қонунлар негизида амалга оширилади. Мисол учун,

Ўзбекистон Республикасининг «Ташқи сийёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида» ва «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида»ги қонунларни кўрсатиш мумкин. *Иккинчидан*, тадбиркорларни ташқи иқтисодий фаолият билан мамлакат ичида шуғулланишга мустақкам замин ва имкониятлар, кафолатлар яратиш йўли ҳам мавжуд. *Масалан*, «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги қонун бунинг ҳуқуқий асоси бўлиб ҳисобланади. *Учинчидан*, ташқи иқтисодий фаолият субъектларини хорижий шериклари билан тенг ҳуқуқли асосда муносабатда бўлиши ва давлат томонидан ҳимояланганлигини назарда тутиб Ўзбекистонинг чет эл давлатлари билан савдо-иқтисодий масалалар соҳасида Халқаро битимлар тузиш, ўз мажбуриятларини амалга ошириш ҳам қонунчилик фаолиятининг йўналиши деб қараш лозим. *Тўртинчидан*, ташқи иқтисодий фаолиятнинг амалдаги қонунчилик негизини такомиллаштириб бориш.

5.2. Валюта билан тартибга солиш. Бу фаолият Ўзбекистон Республикасининг оммавий манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида ташқи иқтисодий фаолият иштирокчиларига давлатнинг таъсир этиш шаклларида бири ҳисобланади.

Валютани тартибга солиш давлат сийёсати иқтисодий барқарорликни қўллаб-қувватлаш, валюта курси ва валюта операцияларига таъсир этиш орқали Халқаро иқтисодий муносабатларга замин яратишни ташкил этади. Соҳада давлат томонидан ўрнатилган чора-тадбирлар Ўзбекистонга валютани қайтариш мақсадини назарда тутди. Бу, ўз навбатида, миллий валютани барқарорлигини таъминлашни, экспортдан тушган валютани чет элга олиб чиқишни чеклашни, валюта тушумларини Ўзбекистонга қайтаришни таъминлаш учун амалга оширилади.

Кўрсатиб ўтилган вазифаларни, жумладан, валюта муносабатларининг умумий ва махсус масалаларини ҳал этиш валюта тўғрисидаги қонун ҳужжатлари билан таъминланади.

Валютани тартибга солиш соҳасидаги асосий қонун ҳужжати бўлиб 1993 йил 7 майда қабул қилиниб, 1994 йил 29 сентябрда ўзгартиришлар киритилган Ўзбекистон Республикасининг «Валютани тартибга солиш тўғрисида»ги Қонуни ҳисобланади. Ушбу қонуннинг талабларига кўра ташқи иқтисодий фаолият иштирокчилари(субъектлар) **резидент-**

лар дейилади. **«Валютани тартибга солиш тўғрисида»**ги **Қонуннинг 1- моддаси 4- банди «резидентлар» жумласига:**

— Ўзбекистон Республикасида муқим яшаш жойи бўлган, шу жумладан вақтинча Ўзбекистон Республикасидан ташқарида турган жисмоний шахслар;

— Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган бўлиб, Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ тузилган ва рўйхатдан ўтган юридик шахслар, шу жумладан чет эл инвестицияси иштирокидаги корхоналар;

— Ўзбекистон Республикасининг корхона ва ташкилотларининг чет элдаги Хўжалик ёки бошқа тижорат фаолияти билан шуғулланмайдиган ўзга ваколатхоналари киради.

Резидентлар ташқи иқтисодий фаолиятни юритганларида турли хил валюта операцияларини амалга оширадилар. **«Валюта операциялари» тушунчасига Қонуннинг 1- модда 6- банди қуйидагилар киради:**

— валюта бойликларига нисбатан бўлган эгалик ҳуқуқининг ўтиши билан боғлиқ операциялар, шу жумладан, ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишда чет эл валютасидан, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг пул бирлигидан тўлов воситаси сифатида фойдаланиш билан боғлиқ операциялар;

— валюта бойликларини хориждан Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ва жўнатиш ҳамда Ўзбекистон Республикасидан хорижга олиб чиқиш ва жўнатиш;

— халқаро қўламда пул ўтказиш ишларини амалга ошириш.

Жорий валюта операциялари жумласига:

— молларни экспорт ва импорт қилиш, валюта бойликларининг олди-сотдиси бўйича ҳисоб-китобларни амалга ошириш, интеллектуал мулкка бўлган ҳуқуқни рўёбга чиқариш билан боғлиқ, ҳисоб-китоблар тўлов муддатини кечиктирмаслик шарти билан амалга ошириладиган, заём маблағлари берилиши ёки жалб этилишини назарда тутмайдиган операциялар;

— банк маблағлари, кредитлари, инвестициялар ва бошқа молия операцияларидан фоизлар, дивидентлар ҳамда ўзга даромадларни хорижга ва хориждан ўтказиш;

— савдо билан боғлиқ бўлмаган маблағларни, шу жумладан, иш ҳақи, пенсия, алимент, мерос пулларни ўтказиш, шунингдек, шунга ўхшаш бошқа операциялар киради.

Капитал ҳаракати билан боғлиқ валюта операциялари жумласига:

— инвестициялар, шу жумладан қимматли қоғозларни сотиб олиш ва сотиш;

— кредитлар бериш ва олиш;

— маблағларни жалб этиш ҳамда уларни счетларга ва омонатларга қўйиш;

— тўловлар амалга ошириладиган ёки эгалик ҳуқуқи муайян муддатдан кейин валюта бойликларига ўтадиган молиявий операциялар киради (Қонуннинг 1- моддаси 8—9- бандлар).

Қонуннинг 1- модда 3-бандига асосан «чет эл валютаси» деганда тегишли хорижий давлатда муомалада бўлган ва қонуний тўлов воситаси ҳисобланган банкнот кўринишдаги чет эл пул белгилари, шунингдек, муомаладан чиқарилган ёки чиқарилаётган, аммо Ўзбекистон Республикаси пул белгиларига алмаштирилиши лозим бўлган чет эл пул белгилари тушунилади.

Чет эл валютаси билан операцияларни амалга ошириш қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Резидентларни чет эл валютаси билан операцияларни амалга оширишнинг ҳуқуқий тартиби қуйидагилардан иборат бўлади:

1. Резидентлар божхона қоидаларига риоя этган ҳолда Ўзбекистон Республикасига валюта бойликларини (таркибига чет эл валютаси ҳам киради) чекловсиз ўтказиш, олиб кириш ва жўнатиш ҳуқуқига эгадир.

2. Резидентлар барча чет эл валютасини ваколат берилган банклардаги ҳисоб рақамларида ёки омонатларда сақлашга ҳақлидир. Ваколатли банклар деб, Қонуннинг 8- моддасига асосан валюта операцияларини ўтказиш учун Ўзбекистон Республикаси Марказий банкидан рухсатнома олган тижорат банклари ва бошқа банклар тушунилади.

3. Маҳсулотларнинг чет эл валютасида сотилиши тақиқланади. Бироқ ушбу қоидадан мустасно ҳоллар ҳам мавжуд бўлиб, унга кўра айрим корхоналарга нақд чет эл валютасида савдо олиб бориш ҳуқуқи берилган. *Масалан*, бож тўламай савдо қилиш магзини Ўзбекистон Республикаси Божхона қўмитасининг тегишли рухсатномаси асосида савдо фаолиятини олиб боради (Божхона Кодексининг 29- моддаси).

4. Юридик шахс бўлмиш резидентлар Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгилаб қўйилган тартибда ва миқдорда Республика валюта фондига чет эл валютасида солиқ тўлайдилар, шунингдек, чет эл валютасида олинган даромад-

ларнинг бир қисмини, (маҳсулотларни (ишлар, хизмат) экспортдан марказлашмаган маблағлар учун 50% ва марказлашган маблағлар учун 100% чет эл валютасини) ваколатли банк орқали Ўзбекистон Республикаси Марказий банкига мажбурий равишда сотадилар.

Валюта билан тартибга солиш миллий пул бирлигида ўтказиладиган операцияларга ҳам тегишли. Қонунга кўра резидентлар Ўзбекистон Республикасига аввал ўтказилган, олиб кирилган, жўнатишган ёки Ўзбекистон Республикасида сотиб олинган валюта бойликларини Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Давлат божхона қўмитаси билан биргаликда белгиланган тартибда Ўзбекистондан четга ўтказиш, олиб чиқиш ва жўнатиш ҳуқуқига эгадир. Бу қоидага риоя этилмаса, яъни ваколат берилган банкларни четлаб ўтиб амалга оширилган чет эл валютасини сотиб олиш ва сотишга доир битимлар ҳақиқий саналмайди.

Валюта билан тартибга солиш валюта назорати идоралари тизимининг амал қилиш заруратини келтириб чиқаради. Қонуннинг 17- модда 2- бандига кўра Ўзбекистон Республикаси **Марказий банки, Молия вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси Ўзбекистоннинг валюта назорати идоралари** ҳисобланади, шу модданинг 3- бандига асосан қонун ҳужжатлари билан валютани назорат қилиш ваколати ташкилотларга юклатилиши мумкин. Бундай ваколат банкларга берилади.

Валюта назоратини амалга ошириш мақсадида махсус орган — Республика пул-кредит сиёсати комиссияси тузилган.

5.3. Солиқ билан тартибга солиш. Ушбу вазифа қўшилган қиймат солиқи ва акциз тўловларини ундириш йўли билан амалга оширилади. қўшилган қиймат солиғи ва акциз тўловлари билвосита солиқ турларига киради. Солиқ билан тартибга солиш иқтисодий йўналишдаги давлат томонидан *тартибга солиш* деб саналади.

Қўшилган қиймат солиқи 1998 йилда қабул қилинган (кейинги ўзгартириш ва қўшимчалар билан) Ўзбекистон Республикасининг **Солиқ кодекси** билан ўрнатилган.

Қонунга биноан, Ўзбекистон ҳудудига импорт қилинадиган товарларга (ишларга, хизматларга) солинадиган солиқ миқдорига товарларнинг (ишларнинг, хизматларнинг божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ белгиланадиган бож қиймати, шунингдек, Ўзбекистон Республикасига товарларни (ишларни, хизматларни) импорт қилишда тўланадиган акциз солиғи, божхона божлари суммалари киритилади.

Қўшилган қиймат солиғидан экспорт қилинаётган товарларни, шунингдек, чет мамлакатларнинг Ўзбекистон Республикаси ҳудуди орқали олиб ўтиладиган юklarини (транзит юklarни) ташиш, ортиш, тушириш, қайта ортиш бўйича хизматлар озод қилинган. Агар ҳукуматлараро тузилган шартномаларда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, товарлар (ишлар, хизматлар)нинг эркин конвертация қилинадиган валютадаги экспортга, шу жумладан, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатларига етказиб берилишига нисбатан ноль даражали ставка бўйича солиқ солиниши белгиланган (Солиқ кодексининг 71—72- моддалари).

Бундан ташқари, солиқ қонунчилигида экспортни рағбатлантириш мақсадида чет эл инвестициялари иштирокида янги ташкил этилиб, экспортга йўналтирилган ва импортнинг ўрнини босадиган маҳсулотлар чиқарадиган корхоналар учун даромад (фойда) солиқидан озод қилиш белгиланган (Солиқ кодексининг 31- моддаси 14- банди).

Ўзбекистонга импорт қилинган акциз тўланадиган товарларга акциз солиғи солинади ва у божхонада расмийлаштирилгунга қадар ёки расмийлаштириш пайтида тўланади. Акциз тўланадиган товарлар рўйхати ва акциз солиғи ставкалари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади ҳамда акциз солиғидан озод қилиш божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади (Солиқ кодексининг 24- боби).

5.4. Тариф ва нотариф тартибга солиш. Тариф билан тартибга солиш божхона божини ўрнатиш йўли билан амалга оширилади. Божхона божи моҳиятига кўра солиқсиз тўловларнинг кўриниши холос. **Бож** — Ўзбекистон Республикасининг божхона чегарасидан товарлар олиб ўтилаётганда божхона органлари томонидан ундириб олинadиган тўлов. Бож давлат бюджетига тушадиган пул маблағлари манбаи бўлиб ҳам ҳисобланади. Бундан ташқари божхона божлари ҳимоя чоралари сифатида ҳам қўлланилади. **«Бож тарифи тўғрисида»**ги Қонунга мувофиқ божхона тарифи-божхона чегарасидан олиб ўтиладиган Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолиятининг Товар номенклатураси принциплари ва қоидаларига мувофиқ ҳолда бир тизимга солинган товарларга нисбатан қўлланиладиган бож ставкаларининг тўпламидир.

Ўзбекистонда бож ставкаларининг қуйидаги турлари қўлланилади:

— бож ундириладиган товарларнинг божхона қийматига нисбатан фоизларда ҳисобланадиган **адвалор** ставкалари;

— бож ундириладиган товарлар бирлиги учун белгиланган миқдорда ҳисобланадиган хос ставкалар;

— божнинг адвалор ҳамда хос турларини ўз ичига оладиган аралаш ставкалар.

Импортни тариф билан тартибга солиш механизми импорт божини халқаро шартномаларга мувофиқ белгиланишини ўрнатади. Қонуннинг 6- моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси савдо-иқтисодий алоқаларда энг кўп қулайлик бериш тартибини қўллаётган мамлакатда ишлаб чиқарилган товарлар учун ундириладиган импорт божи ставкаларининг энг кам ёки энг кўп миқдори қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилади.

Савдо-иқтисодий алоқаларда энг кўп қулайлик бериш тартиби назарда тутилмаган мамлакатларда ишлаб чиқарилган ёки қайси мамлакатда ишлаб чиқарилганлиги аниқланмаган товарлар учун ундириладиган импорт божининг ставкалари икки барабар оширилади, тариф преференциялари бериладиган ҳоллар бундан мустасно.

Ўзбекистон Республикасининг савдо-иқтисодий сиёсатида тариф имтиёзлари ва преференциялари ҳам қўлланилади. «**Бож тарифи тўғрисида**»ги Қонунда (35- модда) тариф имтиёзлари бериш Ўзбекистон Республикаси Божхона Кодексида белгиланган тегишли божхона режимлари доирасида божхона назорати остида:

— Ўзбекистон Республикасининг божхона ҳудудига вақтинча олиб кириладиган ёки ундан вақтинча олиб чиқиладиган товарларга;

Ўзбекистон Республикасининг Халқаро шартномаларига мувофиқ чет элда инвестиция соҳасидаги ҳамкорлик объектиларини куриш учун бутловчи буюмлар таркибида олиб чиқиладиган товарларга;

Ўзбекистон Республикасининг божхона ҳудудидан давлат эҳтиёжлари учун экспортга ажратилган ҳажмларда олиб чиқиладиган товарларга;

Ўзбекистон Республикасининг божхона ҳудудига чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарнинг чет эл корхоналарининг устав фондларига улуш сифатида олиб кириладиган товарларга, шунингдек, қонун ҳужжатларига мувофиқ маҳсулотни тақсимлаш тўғрисидаги битимларда назарда тутилган ҳолларда шундай корхоналар олиб чиқиб

кетадиган ўзлари ишлаб чиқарган товарларнинг айрим турларига нисбатан илгари тўланган божни қайтариш, бож ставкасини камайтириш ва алоҳида ҳолларда бождан озод қилиш каби тариф имтиёзлари берилишига йўл қўйилади.

Нотариф тартиб солиш деганда давлатнинг тадбиркорликда ташқи иқтисодий фаолият соҳасига таъсири, яъни божхона божи ундирилмайдиган, иқтисодий ва маъмурий йўллар билан таъсир этиш тушунилади. Нотариф тартибга солиш йўли рағбатлантириш ҳамда ҳимоя (чеклаш) йўллари сифатида қўлланилиши мумкин. Нотариф тартибга солиш йўлларига товарларни айрим турларининг экспорт ва импортни лицензиялаш ҳамда квоталаш, экспорт назорати, Ўзбекистон Республикасининг ҳамда ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш, ҳимоя чоралари, компенсация чоралари, демпингга қарши чоралар, ташқи иқтисодий фаолиятни солиқ билан тартибга солиш, валюта назорати, олиб кириладиган товарларга қўйиладиган техникавий, фармакология, санитария, ветеринария, фитосанитария ва экология стандартлари ҳамда талаблари назорати, экспортни рағбатлантириш чораларини қўллаш қиради.

Тадбиркорликда ташқи иқтисодий фаолият иштирокчилари (субъектлари)га таъсир этиш тўппа-тўғри ёки эгри бўлиши мумкин. *Масалан*, божхона ставкаларини ўрнатиш давлатнинг тадбиркорликда ташқи иқтисодий фаолият иштирокчиларига (субъектларига) эгри таъсир кўрсатиш турига тааллуқли. Бирор бир импорт қилинадиган товарга нибатан юқори божхона ставкаларини ўрнатган давлат шундай товарни олиб кирилишини рағбатлантирмайди, ваҳоланки олиб кириладиган товар чекланмайди ва ман этилмайди. Давлатнинг тўппа-тўғри таъсири эса айрим товарларни импортига нисбатан ман этиш ёки миқдорий чекловларни ўрнатишида намоён бўлади.

5.5. Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий манфаатларига рияз этилиши учун ҳимоя, компенсация ва демпингга қарши чораларни қўллаш. Бу йўналишнинг энг асосий қойдаси Ўзбекистоннинг ва ташқи иқтисодий фаолият иштирокчиларининг иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган чоралар ҳукумат томонидан қўлланилади. **«Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида»**ги Қонуннинг 23- моддасига мувофиқ хорижий давлат томонидан Ўзбекистон Республикасининг ва ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг

иқтисодий манфаатларини бузувчи чоралар қабул қилинган тақдирда, шунингдек, ушбу давлат Халқаро шартномаларга кўра Ўзбекистон Республикаси олдида қабул қилган ўз мажбуриятларини бажармаган тақдирда, Ўзбекистон Республикаси Халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган нормалари ва принципларига мувофиқ ташқи иқтисодий фаолият соҳасида жавоб чораларини (**ФК 1167- моддасига мувофиқ реторсия**) киритишга ҳақлидир.

Ҳимоя чораларини қўллаш қуйидаги йўллар билан амалга оширилади. Агар бирор-бир товар худди шундай товарни ёки унга бевосита рақобат қилувчи товарни Ўзбекистон Республикаси ишлаб чиқарувчиларига зарар етказадиган ёки шундай зарар етказиш хавфини юзага келтирадиган миқдорларда ва (ёки) шундай шартлар асосида олиб кирилса, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган нормаларига мувофиқ шундай зарар етказилиши хавфининг олдини олиш ёки бундай зарарни бартараф этиш учун зарур бўладиган даражадаги ҳамда зарур бўладиган муддатдаги ҳимоя чораларини кўришга ҳақлидир (24- модда). Ҳимоя чоралари сифатида махсус божлар, демпингга қарши божлар, компенсация божлари ўрнатилган ва уларни қўллаш тартиби **«Божхона тарифи тўғрисида»**ги Қонунда белгиланган.

Махсус божлар, башарти, ўхшаш ёки бевосита рақобат қилувчи товарлар божхона ҳудудига Ўзбекистон Республикасида товар ишлаб чиқарувчиларга зиён етказадиган ёки зиён етказиши мумкин бўлган миқдорда ва шартларда олиб кириладиган бўлса, ҳимоя чораси сифатида, шунингдек, бошқа давлатлар томонидан қилинаётган Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқларини чекловчи ва манфаатларини камситувчи бошқа ҳаракатларга жавоб чораси сифатида қўлланади (8- модда).

Демпингга қарши божлар чоралар қуйидаги ҳолларда қўлланилади:

— товарлар божхона ҳудудига уларнинг экспорт қилинган давлатда айни вақтда амалда бўлган реал қийматидан паст нархда олиб кирилса, агар бундай олиб кириш Ўзбекистон Республикасининг шунга ўхшаш товарларни ишлаб чиқарувчиларига моддий зиён етказиш хавфини туғдирса ёхуд Ўзбекистон Республикасида худди шундай товарлар ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ёки кенгайтиришга тўсқинлик қилса, етказиши мумкин бўлса, ёхуд, ташкил этиш ва (ёки) кенгайтиришга тўсқинлик қилса;

— товарлар божхона ҳудудидан унинг Ўзбекистон Республикасида айти вақтда амалда бўлган реал қийматидан паст нарҳда олиб чиқиладиган бўлса, агар бундай олиб чиқиш Ўзбекистон Республикасининг шунга ўхшаш товарларни ишлаб чиқарувчиларига моддий зиён етказса ёки етказиш хавфи бўлса, ёхуд Ўзбекистон Республикасининг ишлаб чиқарувчилари ўртасида нормал рақобат ўрнатилишига тўсқинлик қилса (9- модда).

Компенсация чораларини қўллаш қўйидаги ҳолларда амалга оширилади:

Ўзбекистон Республикасининг божхона ҳудудига ишлаб чиқариш ёки олиб чиқиш пайтида бевосита, ёки билвосита субсидияланган товарлар олиб кирилган тақдирда, агар бундай олиб кириш Ўзбекистон Республикасининг ўхшаш товарларни ёки унга бевосита рақобат қилувчи товарларни ишлаб чиқарувчиларига зарар етказса ёки зарар етказиш хавфини юзага келтирса, ёхуд Ўзбекистон Республикасида худди шундай товарларни ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва (ёки) кенгайтиришга тўсқинлик қилса;

— божхона ҳудудидан ишлаб чиқариш ёки олиб чиқиш пайтида бевосита, ёхуд билвосита субсидиялардан фойдаланилган товарлар олиб чиқилса, агар бундай олиб чиқиш Ўзбекистон Республикасининг манфаатларига моддий зиён етказса, ёки етказиш хавфи бўлса (10- модда).

5.6. Ташқи савдо фаолиятини амалга ошириш тартибини белгилаш, шу жумладан, миқдорий чекловлар ўрнатиш ҳамда товарларнинг айрим турлари экспорт ва импорт қилиниши устидан давлат монополиясини ўрнатиш. Бу йўл қўйидаги мақсадларни кўзлайди:

- миллий хавфсизликни таъминлаш;
- фуқаролар ҳаёти ва соғлиғини муҳофаза қилиш, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсини ҳамда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш;
- ижтимоий ахлоқ-одобга ва ҳуқуқ-тартиботга риоя этиш;
- Ўзбекистон Республикаси халқининг маданий меросини сақлаш;
- маданий бойликларни ноқонуний олиб чиқиш, олиб кириш ва уларга бўлган мулк ҳуқуқларини бошқага ўтказишдан ҳимоя қилиш;
- Ўзбекистон Республикасининг тўлов балансини сақлаб туриш;

— Ўзбекистон Республикасининг Халқаро мажбуриятларини бажариш;

— Ўзбекистон Республикасининг табиий ресурслар тугатилишининг олдини олиш;

— Ўзбекистон Республикасининг бошқа манфаатларини ҳимоя қилиш.

Бундан ташқари, товарларнинг айрим турларини экспорт ва импорт қилиш фақат уларни олиб кириш ёки олиб чиқиш учун тегишли рухсатнома (лицензия) олинганидан кейин амалга оширилади. Товарлар айрим турларининг экспорт ва импортини амалга ошириш учун лицензиялар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ваколат берган органлар томонидан берилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси айрим товарлар турларини экспорт ва импорт қилишга нисбатан миқдорий чекловлар (квоталар) белгилаши мумкин. *Масалан*, товарлар ва транспорт воситаларини божхона чегарасидан олиб ўтишдаги чекловлар Халқаро мажбуриятлардан, ички бозорни ҳимоя қилиш заруригидан келиб чиққан ҳолда, шунингдек, чет давлатлар ва улар иттифоқларининг ҳуқуқини камситувчи ёки Ўзбекистон Республикасининг манфаатларини камситувчи бошқа ҳаракатларига жавоб чораси тариқасида қонун ҳужжатларига мувофиқ белгиланиши мумкин (Божхона кодексининг 10- моддаси).

Квоталарни тақсимлаш, қоида тариқасида танлов ёки ким ошди савдоси асосида амалга оширилади. Давлат буюртмачилари давлат эҳтиёжлари учун товарларни етказиб бериш мақсадида очиқ ёки ёпиқ савдолар ўтказиш, кимосди савдоларини ташкил қилиш, танлов (конкурслар)ни уюштириш асосида ташқи иқтисодий фаолият субъектларини аниқлаб, улар билан давлат контрактини тузади. Танловнинг мақсади эса давлат бюджети ва молиялашнинг бюджетдан ташқари манбаларидан самарали фойдаланишни назарда тутади.

Экспорт ва импорт қилиниши, лицензияланиши ҳамда квоталаниши зарур бўлган товарлар айрим турларининг рўйхати, шунингдек, лицензияларни бериш ва квоталарни тақсимлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган. Айрим товарлар учун тузилган шартномалар Ўзбекистон Республикасида Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлигида рўйхатдан ўтгандан сўнг экспорт қилишга рухсат этилади. Бундай товарларга қимматбаҳо металллар, радиоактив моддалар ва улардан тайёр-

ланган асбоб-ускуналар, рангли металллар, қора металллар прокаги, нефть хом ашёси, газ, пахта толаси киради. Вақолатли органлар томонидан бериладиган рухсатномалар бўйича махсус товарлар (ишлар ва хизматлар) экспорт ва импорт қилинади. Махсус товарлар (ишлар ва хизматларга)

Ўзбекистонлик фуқароларининг чет мамлакатлардаги ва хорижий фуқароларнинг Ўзбекистондаги ўз касби бўйича фаолияти:

- кино, видео ва аудио маҳсулотларини импорт қилиш;
- илмий-тадқиқот ишлари натижалари, ноу-хау, ихтироларни экспорт қилиш;
- чет мамлакатларга инвестициялар киритиш;
- санъат асарларини экспорт қилиш;
- Ўзбекистон Қизил китобига киритилган ҳайвонлар ва ўсимликларни экспорт қилиш.

(Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 31 март 137- сон Қарори).

5.7. Қурол-яроғлар, ҳарбий техника, икки хил мақсадда ишлатилиши мумкин бўлган товарлар ва технологияларга нисбатан экспорт назоратини ўрнатиш. Бу йўл билан «Ўзбекистонда ягона давлат сиёсати олиб бориш ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида»ги Қонунга мувофиқ олиб борилади ва унинг мақсади Ўзбекистоннинг миллий манфаатларини ҳимоя қилиш ҳамда Халқаро мажбуриятларига риоя қилишдан иборат. **Унга кўра қуйидаги товарлар экспорт назоратига тушади:**

- қурол-яроғлар, ҳарбий техника,
- икки хил мақсадда ишлатилиши мумкин бўлган товарлар ва технологиялар.

Экспорт назоратига тушадиган ташқи иқтисодий фаолият объектларининг рўйхати, шунингдек, уларни олиб чиқиш ёки транзит тарзида олиб ўтиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади. Бундан ташқари, юқорида таъкидланганидек экспортни, импортни тақиқлаш ҳамда чеклаш ҳам мумкин. **Бундай чоралар миллий манфаатлар нуқтаи назардан ўрнатилади ва қуйидаги мақсадларни кўзлайди:**

- миллий хавфсизликни таъминлаш;
- фуқаролар ҳаёти ва соғлигини муҳофаза қилиш, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсини ҳамда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш;
- ижтимоий ахлоқ-одобга ва ҳуқуқ-тартиботга риоя этиш;

— Ўзбекистон Республикаси халқининг маданий меросини сақлаш;

— маданий бойликларни ноқонуний олиб чиқиш, олиб кириш ва уларга бўлган мулк ҳуқуқларини бошқага ўтказишдан ҳимоя қилиш;

— Ўзбекистон Республикасининг тўлов балансини сақлаб туриш;

— Ўзбекистон Республикасининг Халқаро мажбуриятларини бажариш;

Ўзбекистон Республикасининг табиий ресурслар тугатилишининг олдини олиш;

Ўзбекистон Республикасининг бошқа манфаатларини ҳимоя қилиш.

5.8. Олиб кириладиган ва олиб чиқиладиган товарларни сертификатлаш. Ўзбекистон ҳудудига олиб кириладиган товарлар ўрнатилган стандартлар ва талабларга мос бўлиш-лиги давлатнинг бутун ҳудуди учун ягона ва мажбурийдир. Сертификати, маркировкаси ёки мувофиқлик белгисига эга бўлмаган товарларни олиб кириш тақиқланади. 1993 йил 28 декабрдаги Ўзбекистон Республикасининг «**Маҳсулотлар ва хизматларни сертификатлаштириш тўғрисида**»ги Қонунига мувофиқ сертификатлаштириш:

— одамларнинг ҳаёти, соғлиғи, юридик ва жисмоний шахсларнинг мол-мулки ҳамда атроф-муҳит учун хавфли бўлган маҳсулотлар реализация қилинишини назорат этиб бориш;

— маҳсулотларнинг жаҳон бозорида рақобат қила олишини таъминлаш;

— мамлакат корхоналари, қўшма корхоналари ва тадбиркорлар халқаро миқёсдаги иқтисодий, илмий-техникавий ҳамкорликда ва Халқаро савдо-сотикда иштирок этишлари учун шароит яратиш;

— истеъмолчининг (сотувчининг, ижрочининг) виждонсизлигидан ҳимоя қилиш;

— маҳсулот тайёрловчиси (сотувчиси, ижрочиси) таъкидлаган сифат кўрсаткичларини тасдиқлаш мақсадларида амалга оширилади.

Сертификатлаштириш мажбурий ва ихтиёрий тусда бўлади (Қонуннинг 2- моддаси). Қонуннинг 14- моддасида четдан олиб келинадиган ва четга олиб чиқиб кетиладиган маҳсулотларни мажбурий сертификатлаштириш тўғрисида қоидалар белгиланган. Унга мувофиқ мажбурий сертификатлаштирилиши лозим бўлган маҳсулотларни Ўзбекистон

Республикасига етказиб бериш учун тузиладиган контрактлар (шартномалар) шартда маҳсулотларнинг белгиланган талабларга мувофиқлигини тасдиқловчи, «Ўздавстандарт» томонидан берилган ёки эътироф этилган мувофиқлик сертификатлари ва мувофиқлик белгилари бўлиши назарда тутилиши керак.

Миллий мувофиқлик сертификатлари ва мувофиқлик белгилари ёки бошқа давлатларнинг «Ўздавстандарт» томонидан эътироф этилган мувофиқлик сертификатлари ва мувофиқлик белгилари аризачи (маҳсулот етказиб берувчи) томонидан божхона назорати органларига юкка тааллуқли божхона декларацияси билан биргаликда тақдим этилади ва улар маҳсулотни Ўзбекистон ҳудудига олиб киришга рухсатнома олиш учун зарур ҳужжатлар ҳисобланади.

Четдан олиб келинаётган маҳсулотнинг хавфсиз эканлигини тасдиқловчи ҳужжат бўлмаган тақдирда божхона назорати органлари бу хусусда «Ўздавстандарт»ни хабардор этадилар ҳамда маҳсулотни сертификатлаштиришдан ўтказиш ёки чет эл сертификатини эътироф этиш тўғрисидаги масала сертификатлаштириш миллий тизими қоидаларига мувофиқ ҳал этилгунга қадар бу маҳсулотни четдан олиб киришни тақиқлаб қўядилар.

Сертификатлаштирилиши шарт бўлган маҳсулотларни Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан олиб чиқиш тартибини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгилайди.

5.9. Техникавий, фармакология, санитария, ветеринария, фитосанитария, экология стандартлари ва талабларини белгилаш. Ўзбекистон ҳудудига товарлар импорт қилинганда ҳамда улар сифатли ва хавфсиз бўлишлигини таъминлашни назорат қилиш талаб этилади. Ана шу мақсадда олиб кириляётган товарлар Ўзбекистон Республикасида белгиланган техникавий, фармакология, санитария, ветеринария, фитосанитария ва экология стандартлари ҳамда талабларга мувофиқ бўлиши лозим.

5.10. Ташқи иқтисодий фаолият субъектлари учун преференциал ва имтиёзлар бериш. Бу йўл билан давлат экспортга маҳсулот ишлаб чиқарувчи барча ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг экспорт салоҳиятини кенгайтириш, уларни қўллаб-қувватлаш мақсадида имтиёзлар ва преференциялар ўрнатади ва улар қуйидагиларда ифодаланadi.

Экспорт қилувчи корхоналар томонидан ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) экспортдан

олинадиган даромадларнинг ҳисоб-китоби алоҳида юритилади ёки йилнинг маълум муддатидан бошлаб экспорт қилувчи корхоналарнинг ўзи ишлаб чиқарган ва эркин алмаштириладиган валютага экспорт қилинган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)дан олинган даромадлари (фойда) солиғини тўлашдан озод қилинади. Бундан ташқари, экспорт қилувчи корхоналар умумий савдо-сотиқ ҳажмида ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) экспорти улушига қараб мулк солиғи тўлашда имтиёзлар тартиби жорий этилади. *Масалан*, экспорт улушининг миқдорга қараб- белгиланган мулк солиғи ставкаси маълум фойзгача камайтирилади ёки мулк солиғи ундирилмайди.

Имтиёзлар экспорт маҳсулоти ишлаб чиқарувчи ҳамда уни мустақил равишда ёки вазирликлар, идоралар, корпорациялар, концернлар ва компанияларнинг таркибий бўлинмалари ҳисобланувчи ихтисослаштирилган ташқи савдо бирлашмалари ҳамда фирмалари орқали сотувчи барча мулкчилик шаклдаги корхоналарга татбиқ этилади.

Имтиёзлар барча ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланувчи субъектларга берилмаслиги мумкин. *Масалан*, қонун ҳужжатлари билан имтиёзлар эркин алмаштириладиган валютага айрим хом ашё маҳсулотлари — пахта толаси, ип газлама қалаваси, линт, нефть маҳсулотлари, газ конденсати, табиий газ, электр энергияси, қимматбаҳо, рангли ва қора металллар экспорт қилувчи савдо-воситачилик корхоналарига, шунингдек, ишлаб чиқариш корхоналарига татбиқ қилинмайди. Ташқи иқтисодий фаолият иштирокчилари (субъектлари)га хорижда савдо уйлари ва ваколатхоналари очишга рухсат этилади.

Ташқи иқтисодий фаолиятни давлат томонидан тартибга солишнинг яна бир тури эркин иқтисодий зоналар тузиш йўлидир. Эркин иқтисодий зона — минтақани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш учун мамлакат ва чет эл капиталини, истиқболли технология ва бошқарув тажрибасини жалб этиш мақсадида тузиладиган, аниқ белгиланган маъмурий чегаралар ва алоҳида ҳуқуқий тартиботи бўлган махсус ажратилган ҳудуддир. Эркин иқтисодий зона ҳудудида юридик ва жисмоний шахслар хўжалик, молжавий ва бошқа фаолиятнинг исталган турлари билан шуғулланишига йўл қўйилади. Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 25 апрелда қабул қилинган «**Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида**»ги Қонуни билан эркин иқтисодий зоналар;

- эркин савдо зоналари;
- эркин ишлаб чиқариш зоналари;
- эркин илмий-техникавий ва бошқа зоналар тарзида тузилиши мумкин. Эркин иқтисодий зона Вазирлар Маҳкамасининг тақдимномасига биноан Олий Мажлис қарори билан тузилади.

Эркин иқтисодий зоналарда алоҳида божхона, валюта, солиқ тартиботи, шунингдек, фуқаролар кириши, чиқиши ва бу ерда бўлишининг, меҳнат муносабатлари, молия-кредит фаолиятининг алоҳида тартиботи ҳамда инвестицияларни жалб этишга, тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантиришга ва зонани ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга қаратилган бошқача тартибот ўрнатилиши мумкин.

Алоҳида божхона тартиботи:

- товарларни олиб кириш ва олиб чиқиш учун божхона божларини бекор қилиш ёки камайтиришни;
- экспорт ёки импорт учун тарифдан ташқари чеклашларни бекор қилиш ёки енгиллаштиришни;
- товарларни белгиланган тартибда, албатта, баённомага киритган ҳолда эркин иқтисодий зонанинг божхона чегараси орқали олиб ўтишнинг соддалаштирилган тартибини назарда тутиш мумкин. Эркин иқтисодий зонада алоҳида валюта тартиботи миллий ва чет эл валюталарининг эркин муомалада бўлиши ҳамда айирбошлашини назарда тутати.

6- §. ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТНИ АМАЛГА ОШИРИШДА ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН АСОСИЙ ҲИСОБ-КИТОБЛАРНИНГ ШАКЛЛАРИ.

Ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишда қўлланиладиган ҳисоб-китобларнинг шакллари деганда Халқаро тижорат, шунингдек, банк амалиёти соҳасида сотилган товар, кўрсатилган хизмат, бажарилган иш учун тўлов усуллари тушунилади.

Ҳисоб-китобларнинг, одатда, очиқ ҳисобварақ, банк орқали пулни ўтказиш, инкассо ва аккредитив шакллари мавжуд. Халқаро тижоратда ҳисоб-китоблар қоида тариқасида эркин конвертацияланадиган валютада олиб борилади. Шу билан бирга, шартномаларда товарнинг нархи ва баҳоси эркин конвертацияланадиган валютада ўрнатилган бўлса, тўлов миллий валютани чет эл валютасининг тўлов кундаги расмий курси бўйича белгиланади.

Очиқ ҳисобварақ экспорт қилувчи импорт қилувчининг тўловга қобилиятли эканлигига ишонч ҳосил қилганида қўлланилади. Ушбу тўловнинг мазмуни шундан иборатки, товарни сотиб олувчига товар ва товар ҳужжатлари бевосита юборилиб, импорт қилувчи эса шартномада кўрсатилган муддатда тўловни амалга оширишга мажбурдир. Халқаро тижорат оборотида бундай ҳисоб-китоб шакли жуда кам қўлланилади.

Банқдан тегишли суммани ўтказиш асосан авансларни беришда, қарзларни тўлашда қўлланилади. Унинг мазмуни бирор бир банкнинг топшириғига биноан пул эгасига бошқа бир банк томонидан унга тегишли маблағни тўлаши тушунилади. Ушбу тўлов шакли шартномада кўрсатилади ҳамда бунда банк-корреспондент тайинланади. Экспортчининг банки импортчининг банкидан тўлов топшириғини олиши билан экспортчига тегишли пул маблағини унинг ҳисобига ўтказилади.

Ўтказилган товар учун тўлов ҳақини экспортчи томонидан ололмаслик хавфи мавжудлиги сабабли ушбу ҳисоб-китоб шакли амалиётда кўп қўлланилмайди.

Халқаро иқтисодий оборотда инкассо бўйича ҳисоб-китоблар шакли ҳам қўлланилади. Инкассо бўйича ҳисоб-китоб деганда, экспортчи ўз банкига (банк-эмитентга) пул тўловчидан тўловни ва (ёки) тўлов акцептини импортчи ҳисобидан қабул қилиш ҳақида топшириқнома юбориши тушунилади. Инкассо топшириғини олган **банк—эмитент** уни бажариш учун бошқа банкни (ижрочи банкни) жалб қилишга ҳақли. Инкассо бўйича ҳисоб-китоблар ҳужжатларни тақдим этиш билан боғлиқ бўлганлиги сабабли ушбу ҳисоб-китоб шакли ҳужжатли инкассо номи билан юритилади. **Париж** шаҳрида қароргоҳи жойлашган *Халқаро савдо палатаси* томонидан 1978 йилда инкассо бўйича ҳисоб-китоблар тўғрисида бирхиллаштирилган қоидалар ишлаб чиқилган ва у «**Инкассо бўйича бир хиллаштирилган қоидалар**» деган номини олган. Бу ҳужжат қоидалари тавсия хусусиятига эга, лекин шартнома унга ҳавола қилинса, у мажбурий тусга эга бўлади.

Халқаро иқтисодий оборотда ҳисоб-китобларнинг энг кенг тарқалган шакли ҳужжатли *аккредитивдир*. Аккредитив бўйича ҳисоб-китоб қилинганда импортчининг (тўловчининг) топшириғи билан ва унинг кўрсатмаларига мувофиқ аккредитив очган банк (банк-эмитент) маблағларни олувчи

экспортчи ҳужжатларни тақдим этган ва аккредитивда назарда тутилган башқа шартларни бажарган тақдирда тўловни амалга ошириш мажбуриятини олади. Ҳозирги пайтда халқаро тижоратда Халқаро савдо палатасининг 1983 йилда «**Ҳужжатли аккредитивларнинг бир хиллаштирилган қоида ва одатлари**» қабул қилинганди, амалда 1993 йилда янги таҳрири кенг қўлланилмоқда.

7- §. ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ ИШТИРОКЧИЛАРИ ЎРТАСИДА НИЗОЛАРНИ ҲАЛ ЭТУВЧИ ОРГАНЛАР

Бирор бир ташқи иқтисодий фаолият иштирокчилари шартномани бажармаган ёки лозим даражада бажармаган ҳолларда низо келиб чиқиши учун асос бўлади. Бундай низоларни ҳал этишнинг ўзига хос хусусиятлари ташқи иқтисодий фаолиятнинг ва бу соҳада ишлаб чиқилган ҳалқаро амалиётнинг мазмунига боғлиқ. Бу хусусиятлар шу билан изоҳланадики, шартлашувчи тарафлар қонун ҳужжатларига асосланиб, қоида тариқасида, шартномани бажармаган ёки лозим даражада бажармаганлик билан боғлиқ низоларни қайси орган ҳал этишини ўзлари белгилайдилар.

Ўзбекистон Республикаси қонунларида ушбу хусусиятлар эътиборга олинган. Бу соҳада асосий қонун ҳужжатлари бўлиб Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси (**10-модда**), Хўжалик процессуал Кодекси (**25-модда**), «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида» (**30-модда**), «Хориждан маблағ жалб қилиш тўғрисида» (**11-модда**), «Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида» (**10-модда**) қонунлар ҳисобланади. Бу қонунларда назарда тутилган қоидаларга биноан ташқи иқтисодий фаолият иштирокчилари ўртасидаги низолар Хўжалик судида ёки ҳолислар судида кўриб ҳал этилади.

Ўзбекистон Республикаси қонунларида, чет эл давлатлари қонунлари сингари ташқи иқтисодий фаолият иштирокчилари ўзаро келишувга биноан вужудга келиши мумкин бўлган низога қайси арбитраж органи ва қайси давлатда кўрилишини белгилашлари мумкин. Низони ҳолислар судида ҳал этиш мақсади ўзаро келишув асосида шартномага алоҳида қоида сифатида киритилади ёки махсус битим тузилади. Шартномага киритилган қоида *ҳолислик изоҳи* деб юритилади.

Холислик изоҳи (холислик битими)да ҳар қандай чет эл давлатининг арбитражи кўрсатилиши мумкин. Амалиётда кўпроқ **Стокгольм Савдо палатаси** ҳузуридаги арбитраж, **Париждаги Халқаро савдо палата** ҳузуридаги арбитраж суди, **Лондон Халқаро арбитраж** (холислик) суди низони ҳал этишни сўраб мурожаат этадилар.

Ушбу муносабат билан арбитраж (холислик) судлари томонидан қабул қилинган қарорлар ижросини таъминлаш масаласи кўндаланг туради. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 1995 йилда «**Чет эл давлатларининг арбитраж судлари қарорларини тан олиш ва ижро этиш тўғрисида**» 1958 йилги Нью-Йорк Конвенциясини ратификация қилди ва Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига аъзо-давлатлар томонидан қабул қилинган «**Фуқаролик, оила, жиноят ишлари бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисида Конвенция**»си билан амалга оширилади. Ушбу Конвенция Ўзбекистон томонидан 1993 йил 6 майда ратификация қилинган. Яна шунга ўхшаш қоидалар Ўзбекистон билан **Туркия, Хитой, Озарбайжон, Грузия, Украина, Латвия, Литва, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон, Тожикистон** ўртасида тузилган ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги икки томонлама давлатлараро шартномаларида ҳам назарда тутилган.

8- §. ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ ШАРТНОМАЛАРИ ТИЗИМИ ВА УНИНГ ҲУҚУҚИЙ ТАБИАТИ

Ташқи иқтисодий муносабат субъектларининг фаолиятлари шартномалар, битимлар, контрактлар тузиш ва ижро этиш орқали амалга оширилади. Шу сабабли ҳам ташқи иқтисодий фаолият бўйича тузилган битим ва шартномаларни тузиш тартиби, шакли, унда иштирок этувчи тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини мужассам ўрганиб чиқиш муҳим аҳамиятга эга.

Хорижий субъектлар иштирокида тузилган битим ва шартномалар бўйича ўзига хос хусусиятлар Фуқаролик Кодексининг **1181—1189, 1192-** моддаларида бевосита ўз ифодасини топган. Бундай битимлар миллий қонунчилигимиз бўйича «*ташқи иқтисодий битим*» деб эътироф этилади. **Ташқи иқтисодий битимларни шартли равишда икки гуруҳга ажратиб чиқса бўлади:**

— ташқи савдо битимлари.

«Ташқи савдо-сотик битимлари шундай битимларки, уларнинг қатнашчиларидан бири чет эллик жисмоний ёки

юридик шахс бўлади, ушбу битимларнинг мазмунини эса товарлар, хизматлар, ижодий фаолият натижаларини экспорт ва импорт қилиш билан боғлиқ бўлган операциялар ёки улардан фойдаланиш ҳуқуқи ташкил қилади».¹ Шунингдек, ташқи савдо битимлари гуруҳига реэкспорт шартномалари ҳам киради. Демак ташқи савдо битимларининг турлари деганда экспорт, импорт ва реэкспорт шартномаларини тушуниш мумкин.

Мазкур шартномаларнинг ҳар бир турига алоҳида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Маълумки, бозор муносабатлари шароитида шартномалар эркинлиги тамойилининг амал қилишига бундай шартномаларни рўйхатдан ўтказиш тартибининг жорий қилиниши тарафларнинг манфаатларига жиддий зиён етказмайди. Давлат ташқи иқтисодий фаолият субъектлари томонидан ўз худудига нималар олиб кирилаётганлиги ва нималар олиб чиқиляётганлигига асло бефарқ бўла олмайди. Ҳар қандай мамлакатнинг иқтисодий салоҳияти, унинг ривожланиш даражаси ва халқаро бозорда туган мавқеини белгиловчи асосий мезон — бу ташқи савдо **сальдоси** ҳисобланади. Яъни, бошқача қилиб айтганда ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг мамлакат ичкарисига олиб кирган товарлар қиймати билан мамлакат ташқарисига олиб чиқиб кетган товарларининг умумий қиймати ўртасидаги фарққа айтилади.

Амалда ташқи савдо сальдоси ижобий ёки салбий бўлиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси ҳукумати бу масалага доимий равишда алоҳида эътибор билан қарайди. Шу сабабли ҳам мамлакатимиз ташқи савдо сальдоси 2—3 % ижобий нисбатда барқарор турибди. Бунга эришишнинг энг муҳим йўлларида бири экспорт-импорт устидан иқтисодий-маданий назорат ўрнатишдир. Тўғри, ҳеч қайси давлат ўзини-ўзи ҳамма турдаги ишлар, хизматлар ва маҳсулотлар билан тўлиқ таъминлай олмайди, шу сабабли ҳам ҳар қандай давлат эркин муомаладаги ёки миллий валютани четга чиқиб кетишига сабаб бўлган импорт операциялари бўйича шартномалар тузишни тўла ҳисобда тақиқлашга ҳаракат қилмайди. Бироқ барча давлатлар импорт устидан назорат қилишга, уни

¹ Самархўжаев Б. Б. Халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларини Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларга таъбиқ қилиш / Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи (II- қисм). Т.: Адолат. 1999 йил. 540- бет.

ижобий маънода чеклашга ҳаракат қилади. Бунинг сабаби шундан иборатки, товарларни ортиқча ва самарасиз импорт қилиш мамлакатда мавжуд бўлган иш ўринларининг камайишига, бинобарин, аҳоли маълум бир қисмининг ишсиз қолишига, мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан қарам бўлиш хавфи кучайишига ва мамлакат валюта ресурсларининг четта чиқиб кетишига сабаб бўлади. Шунингдек, импорт устидан давлат назоратининг ўрнатилиши мамлакатнинг ички бозорига арзон бўлса-да, лекин сифатсиз товарларнинг кириб келишининг ҳам олдини олади.

Импорт шартномалари тадбиркорлик субъектлари томонидан республикамиз ҳудудида хорижий давлатлардан товарлар, ишлар, хизматлар ва технологиянинг олиб кирилиши ва мамлакат истеъмолчиларига етказилиши тушунилади. Шунингдек, импорт шартномаларини тузган субъектлар фойда кўришни ҳам мақсад қилиб қўяди. Уларнинг кўриши мумкин бўлган даромадларни таъминлаш эса халқнинг, қолаверса, давлатнинг ваколатли органлари зиммасига тушади.

Импорт шартномаларининг тузилишига қараб уларни тўғри (бевосита) ва эгри (билвосита) импорт шартномаларга ажратиш жоиз бўлади:

— тўғри (бевосита) импорт шартномалари республикамиз резидентлари ёки бошқа субъектлар билан иккинчи хорижий субъектлар ўртасида товарларни сотиб олиш ва ҳудудимизга олиб кириш бўйича тўғридан-тўғри тузилади;

— эгри импорт шартномаларини республикамиз резиденти бўлган субъект хорижий субъектдан товарларни сотиб олган бошқа резидентимиз билан тузади. Бунда иккинчи резидент товарларни хорижий мамлакат ҳудудига сотиб олган ва хориждаги шу товарлар юзасидан шартнома тузган бўлиши лозим.

Импорт шартномаларини *лицензия* асосида ва *лицензиясиз* амалга оширилишига қараб ҳам турларга бўлиш мумкин.

Лицензия асосида амалга оширилганида бундай турдаги товарларни республикамиз ҳудудига олиб кириш учун махсус лицензия олиш тартиби жорий қилинган бўлиши лозим. Бундай лицензияга эга бўлмасдан тузилган шартномалар ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмаган шартнома бўлиб ҳисобланади ва олиб кирилган товар давлат фойдасига мусодара қилиниши мумкин.

Лицензиясиз амалга оширилувчи импорт шартномалари одатда қонун ҳужжатлари билан тақиқланмаган ва уларга

хилоф бўлмаган ҳар қандай турдаги товарлар юзасидан чекланмаган ҳажмда тузилиши мумкин.

Давлат ўзининг ички молиявий-иқтисодий имкониятларидан, тараққиёт даражасидан келиб чиқиб протекционизм сиёсатини қўллаган импорт операцияларини эркин ҳаракатдаги валюта билан таъминланган ва таъминланмаган турларга ҳам бўлиш мумкин.

Эркин ҳаракатдаги валюта билан таъминланган импорт шартномалари бўйича киритилган товарлар ҳақи шартномада назарда тутилган хорижий валютада тўланади. Одатда бундай товарлар республикада ишлаб чиқарилмайдиган ёки кам миқдорда ишлаб чиқариладиган товарлар бўйича тузилади. Бунда аҳолининг истеъмолга бўлган эҳтиёжи биринчи ўринга қўйилади.

Хорижий валюта билан таъминланмаган импорт шартномалари бўйича ҳақ хорижий валютада тўланмайди, лекин шартнома бўйича тушган сумма ҳисобидан республика ҳудудидан имтиёзли равишда товарларни сотиб олиш ва хорижий давлатларга экспорт қилиш ҳуқуқи берилади.

Ташқи иқтисодий фаолиятнинг муҳим йўналишларидан бири Ўзбекистон Республикаси хўжалик юритувчи субъектлари ёки хорижий субъектлар томонидан товарларни, хизматларни, ишларни бошқа бир хорижий мамлакатларга экспорт қилишдир.

Экспорт шартномалари деганда республикамиз резиденти бўлган тадбиркорлик фаолияти субъектларини ёки республикамизда фаолият олиб бораётган субъектларни ташқи савдо фаолияти натижасида иккинчи бир хорижий мамлакатларга товарлар ва хизматларни экспортга чиқариш ва хорижий валютада ёки республикамиз пул бирлигида ҳақ олишига қаратилган ҳаракатлари тушунилади.

Экспорт шартномалари ҳам тузилишига ва амалга оширилишига қараб тўғри (бевосита) ва эгри (билвосита) экспортларга бўлинади. Тўғри экспорт ишлаб чиқарувчининг ўзи ёки унинг бўлимлари орқали амалга оширилади ва импортёр билан тўғридан-тўғри муносабатларга киришилади. Эгри экспорт мустақил ҳаракат қилувчи *воситачи-экспортерлар* ёки бошқа ташкилотлар орқали амалга оширилади. Импортга қарама-қарши ўлароқ, экспорт фаолиятини амалга ошириш натижасида мамлакатга валюта тушумлари кўпаяди, аҳолини иш билан таъминлаш даражаси ўсади. Бу эса, ўз навбатида, мамлакатнинг иқтисодий ривожланишига, аҳо-

лининг ижтимоий турмуш даражасини яхшиланишига олиб келади. Шу сабабли ҳам давлат ташқи иқтисодий фаолият субъектларини товарлар, хизматлар, ишларни экспорт қилиш бўйича контрактлар тузиш ва ижро этиш соҳасида ҳар доим қўллаб-қувватлаб келади. Ўзбекистон Республикаси Президенти **И. А. Каримов** узлуксиз равишда *Ўзбекистон Республикаси хўжалик юритувчи субъектлари ўз олдидан маҳсулотларимиз сифатини жаҳон андозалари даражасига етказиш, дунё бозорида рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва уларни экспорт қилиш вазифаларига алоҳида эътибор беришлари лозимлигини таъкидлаб келмоқдалар.*

Экспорт шартномалари мамлакат валюта захирасини ўстиришда муҳим роль ўйнаса-да, иқтисодий ривожлантириш, миллий маданиятни сақлаш ва бошқа манфаатлардан келиб чиққан ҳолда доимо ҳам том маънода эркин амалга оширилиши мумкин эмас. Шу сабабли айрим ҳолларда у ёки бу маҳсулотларни асосан хом-ашё кўринишида бўлганлиги ёки стратегик аҳамиятга эга бўлганлиги сабабли Ўзбекистон Республикасидан экспорт қилиниши тақиқлаб қўйилиши, махсус рухсатнома асосида ёки экспорт квоталари ҳажмида амалга оширилишига йўл қўйилиши мумкин. Юқоридагилардан келиб чиқиб биз уларни рухсатнома асосида ва эркин амалга ошириладиган экспорт шартномаларига бўлишимиз мумкин.

Рухсатнома асосида амалга ошириладиган экспорт шартномалари тегишли турдаги товар ҳажмига лицензия асосида квотани қўлга киритилгач тузилади ва амалга оширилади.

Эркин амалга ошириладиган экспорт шартномалари бўйича ҳеч қандай рухсатнома ёки розилик талаб қилинмайди. У тарафларнинг эркига биноан исталган ҳажмда ва миқдордаги товарлар юзасидан тузилиши мумкин. Шу ўринда экспорт ва импорт шартномаларини тартибга солишга доир бир қатор меъёрий ҳужжатларни келтириб ўтишимиз жоиз бўлади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 21- январдаги **«Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»**ги Фармонида 3- илова билан Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги томонидан бериладиган лицензиялар билан белгиланган квоталар ҳажмида экспорт қилинадиган товарлар рўйхати; 4-иловада Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги томонидан бериладиган лицензиялар бўйича экспорт ва

импорт қилинадиган товарлар, ишлар, хизматлар рўйхати; б-иловада экспорт қилиниши тақиқланган буюмлар ва маҳсулотлар рўйхати белгилаб берилган.¹

Товарларни Ўзбекистон Республикаси ҳудудига олиб кириш ва олиб чиқиш билан боғлиқ бўлган шартномаларнинг турларидан яна бири-бу товарларнинг реэкспортга доир шартномалардир. Реэкспорт шартномаси бўйича Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган субъект бошқа бир давлатнинг субъекти билан товар сотиб олиш тўғрисида шартнома тузиб, бу шартнома бўйича олган товарларини учинчи давлатда жойлашган субъектга бошқа шартнома асосида сотади. Бунда товар учинчи шахсга қайта сотилаётганида товар сотиб олинган ҳолатида, ҳеч қандай қайта ишлов берилмайди ва Республикамиз ҳудудларига киритилмасдан ҳам сотилиши мумкин. Акс ҳолда бундай шартнома реэкспорт шартномаси бўлмасдан, оддий импорт ёки экспорт шартномасига айланиб қолади.

Ўзбекистон Республикасида экспорт ва импортни назорат қилиш ўзининг юридик заминига ва механизмга эга. Бугунги кунда бунинг энг муҳим ташкилий-ҳуқуқий усуллари билан бири Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган ва Адлия вазирлиги томонидан 2000 йил 2 декабрда Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлигида рўйхатга олинган **«Ўзбекистон Республикаси хўжалик юритувчи субъектлари томонидан тузиладиган экспорт-импорт контрактларини рўйхатга олиш тартиби ҳақидаги Низом»** ҳисобланади. Ушбу тартиб Ўзбекистон Республикасининг **«Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида»**ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг **«Импорт операцияларни тартибга солишга доир кўшимча чора-тадбирлар»** тўғрисидаги 1998 йил 18 февраль Фармони, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 31 мартдаги 137- сонли **«Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолиятини эркинлаштиришнинг кўшимча чора-тадбирлари тўғрисида»**ги Қарори ва бошқа бир қанча муҳим ҳуқуқий манбаларга асосан ишлаб чиқилган.

Бу ўринда шуни ҳам эътиборга олиш лозимки, ҳар қандай экспорт-импорт контрактлар Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлигида рўйхатга олиниши шарт эмас. Фақат Ўзбекистон

¹ «Халқ сўзи», 1994 йил, 22- январь.

Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг юқорида тилга олинган 137- сонли Қарорига қилинган 1- сонли иловада кўрсатиб ўтилган давлат мудофааси ва стратегик аҳамиятга эга бўлган товарларни экспорт қилиш билан боғлиқ контрактлар; ҳукумат қарори ва ҳукуматлараро битимлар асосида тузилган товарлар (хизматлар)ни экспорт қилишга қаратилган контрактлар; Шунингдек, Ўзбекистон Республикасида ҳўжалик юритувчи субъектларнинг шартнома (контракт)лар бўйича импорт операциялари **қуйидаги манбалар ҳисобидан маблағлар билан таъминланадиган бўлса рўйхатдан ўтказилиши шарт ҳисобланади:**

а) ички валюта бозорида сўмдаги маблағлар хорижий валютага конвертация қилиб берилган бўлса;

б) Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан кафолатланган Халқаро ва хорижий молия институтлари томонидан бериладиган кредит линиялари бўйича тузилган шартномалар.

Агарда контрактлар юқоридаги манбалар ҳисобидан таъминланадиган бўлса, Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлигида рўйхатдан ўтган вақтдан эътиборан Ўзбекистон Республикасининг давлат кафолати кучга киради.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки лицензиясига эга бўлган корхона ва ташкилотларнинг импорт контрактларини рўйхатга олиш эса ваколатли органлар томонидан тасдиқланган квоталар миқёсида амалга оширилади. Бошқа импорт контрактларини рўйхатга олиш тасдиқланган импорт прогнози миқёсида рўйхатга олинади.

Экспорт-импорт контрактларни рўйхатдан ўтказиш учун Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлигига қуйидаги ҳужжатлар тақдим қилиниши лозим:

1. Рўйхатдан ўтказишни сўраб ёзилган ариза (агар ишлар ва хизматларни импорт қилиш ҳолларида — уларнинг зарурияти ҳақида асосли далиллар);
2. Контракт аслининг бир дона нусхаси;
3. Рақобатга чақирув қоғозлари.

Шунингдек, Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлигида илгари рўйхатдан ўтган шартномалар бўйича қўшимча битимлар **Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлигига қуйидаги ҳужжатларни тақдим қилиш орқали рўйхатга олинади:**

1. Ариза.
2. Қўшимча шартнома (битим)нинг асли ва унинг нусхаси.
3. Рўйхатга олинган шартноманинг асли.

4. Рўйхатга олинганлик сертификатининг асли. Товарнинг номенклатураси ва баҳоси ўзгарганида, ҳажми кўпайганида.
5. Рақобатта чақирув варағи, уни тасдиқловчи ҳужжатлар билан биргаликда топширилиши лозим бўлади.

Агар гўшт-сут маҳсулотлари импорт қилинган бўлса, кўшимча қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилади:

1. Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва сув ҳўжалиги вазирлиги, Ветеринария давлат бош бошқармалари ҳамкорлигида тузилган контрактнинг санаси, тартиб рақами, етказиб берилаётган маҳсулот ҳажми, товарнинг номи, у ишлаб чиқарилган жой номи кўрсатилган ҳолда товарларни олиб кириш ҳақида рухсатнома.
2. Охирги импортёрлар ва сут ветеринария хизмати мутахассислари иштирокида амалга оширилган инспекцион текширув хулосаси (бу экспорт қилувчи мамлакатда эпизотик вазият ўзгарган ҳолда тақдим этилади).

Ушбу меърий ҳужжат — Низомга асосан контрактларни рўйхатдан ўтказиш тартибини жорий қилишдан асосий мақсад қуйидагилар ҳисобланади: контрактнинг халқаро савдо ҳуқуқининг умумэъгироф этилган меъёрларига мувофиқлиги; контрактнинг Ўзбекистон Республикаси қонун ва меърий ҳужжатларига мувофиқлиги; контрактнинг Ўзбекистон Республикаси томонидан бошқа давлатлар ва Халқаро ташкилотлар олдида олган мажбуриятларига мувофиқлиги; контрактда кўрсатилган баҳоларнинг жаҳон бозоридаги ўртача баҳоларга ички бозор конъюктурасида вужудга келган баҳоларга мувофиқлиги (Ўзбекистон Республикаси Макроиқтисодиёт вазирлиги ҳузуридаги товарлар бозоридаги конъюктурани ўрганиш бўйича Республика маркази ва консалтинг фирмалари хулосаларини ҳисобга олган ҳолда); махсус товарлар, технологик қурилмалар, технология патентлари ва уларга лицензияларнинг берилиши бўйича тегишли вазирликлар ва муассасаларнинг хулосаларининг мавжудлиги; экспорт-импорт контрактларнинг мазмуни, унинг мавжуд барча шартлари жиддий таҳлил қилинган бўлишига эришиш.

Ушбу Низомда экспорт-импорт бўйича контрактларнинг муҳим шартлари белгилаб қўйилган. **Бунга асосан контрактда қуйидаги ҳолатлар албатта ҳисобга олиниши шарт:**

1. *Контрактнинг кириш қисми ёки преамбуласи.* Бунда контрактнинг тартиб рақами, контракт тузилган жой ва санаси, битим тузувчи тарафларнинг номлари ва манзилгоҳлари;

2. *Контракт предмети.* Бунда товар (иш, хизмат)нинг номи, миқдори ва сифати бўйича уларнинг тавсифномаси ва ассортименти, шунингдек, битим тури кўрсатилади; Товарнинг миқдори. Товарнинг миқдори одатда халқаро ўлчов бирликларида кўрсатиб ўтилади. Лекин ўлчов бирлиги сифатида Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган вазн ва ўлчовлар тизимининг қўлланиши мумкин.
3. *Товарнинг сифат тавсифномаси,* бунда товарнинг фойдаланишга яроғлилигини ифодаловчи хоссалари йиғиндиси кўрсатилиши керак.
4. *Етказиб беришнинг асосий шартлари,* яъни сотувчи ва харидор ўртасида товарларни етказиб бериш бўйича мажбуриятларнинг тақсимланиши (транспорт харажатлари, суғурта), товарни суғурталаш, сотиб олувчига товарни топшириш шарти, товарни олиб чиқиш ва олиб кириш билан боғлиқ расмиятчиликларни амалга оширувчи тараф кўрсатилиши, тасодифий нобуд бўлиши ёки таваккалчилик хавфи бўйича жавобгарликнинг сотувчидан харидорга ўтиш вақти (Халқаро ИНКОТЕРМС қоидалари бўйича) кўрсатилиши керак.
5. *Товарни етказиб бериш муддати ёки етказиб бериш вақти шартномада кўрсатилиши лозим.* Етказиб бериш муддати маълум бир вақт билан чегараланиб, шу давр ичида товар ёки унинг бир қисми белгиланган жойга сотувчи томонидан етказиб берилиши лозим. Етказиб бериш вақтига амал қилинганда деб сотувчи томонидан етказиб беришнинг асосий шартларига биноан ўз мажбуриятларини ижро қилиш вақти тушунилади.
6. *Контрактнинг баҳоси ва умумий суммаси.* Товар баҳосини белгилашда контрактда ўлчов бирлигининг баҳо базиси, баҳони қайд қилиш усули ва товар бирлигининг баҳоси кўрсатилади. Товар бирлигининг баҳоси эркин ҳаракатдаги валюта билан белгиланади. Шунингдек, контрактнинг умумий суммаси сотилаётган товарнинг жами қийматини ташкил қилиб, валютада кўрсатиб ўтилиши лозим.
7. *Тўлов.* Тўлов шартларини белгилашда контрактда тўлов валютаси, тўлов шакли ва муддати кўрсатилиши керак.

8. *Товар ўрови ва маркировкаси.* Товар ўрови уни ташиш жараёнида бузилмаган ҳолда сақланишга хизмат қилади. Товар моҳиятидан уни ўрови мажбурий ҳолат бўлиб ҳисобланган ҳолларда уни қандай турда, ҳажмда ва сифатда амалга оширилиши келишиб олинishi лозим. Ўров харажатлари қимматга тушса ва товар қийматига киритилмаган бўлса уни кимнинг ҳисобидан ва қандай муддатда қайтариш шартномада назарда тутилиши лозим. Маркировкалашда шартноманинг тартиб рақами, жўнатувчи, қабул қилиб олувчи, товарнинг ўров билан биргаликдаги ва соф оғирлиги, габаритлари, жойнинг тартиб рақами, товар чиқарилган мамлакат номи, товарнинг юқориқуйи томонлари, намгарчилик ва ёнғинга чидамлиги, хавфлилик хоссалари ва бошқа муҳим хусусиятлари кўрсатилиши лозим.
9. *Жўнатиш тартиби.* Сотувчининг товарни юклашга тайёрлиги ва жўнатилганлиги ҳақида хабар бериши, шунингдек, уни аниқ муддати ва усуллари кўрсатилади.
10. *Товарларни қабул қилиш ва топшириш тартиби.*
11. *Рекламацияда товар миқдори* ва сифатидаги нуқсонлари ҳақида харидорнинг сотувчига талабнома билдириш тартиби ва асослари кўрсатилади. Шунингдек, нуқсонли ва сифатсиз товарлар аниқланганида ўрнига бошқа товарлар етказиб беришни қандай шартлар асосида амалга оширилиши, кимнинг ҳисобидан ва қандай муддатда алмаштирилиб берилиши ёки нуқсонни бартараф этиш назарда тутилиши лозим.
12. *Кафолатлар доираси,* жумладан, кафолат муддатлари ва улар бўйича жавобгарликни таъминлаш назарда тутилади.
13. Шартномада товарнинг келиб чиқиш жойи ва ишлаб чиқарувчининг номи кўрсатилиши лозим.
14. *Шартноманинг бажарилишини таъминлаш усуллари.* Шу жумладан, жарима санкциялари, яъни шартнома шартлари бўйича ўз мажбуриятларини бажармаган тараф томонидан тўланадиган пеня, неустойка, жарималар тури, миқдори ва бошқалар кўрсатилиши лозим.
15. *Ёнғиб бўлмас куч билан боғлиқ писандалар,* уларнинг вужудга келганлиги хусусида огоҳлантириш мажбуриятлари ва тегишли ҳолатни исботловчи ҳужжатларни тақдим қилиш мажбурияти кўзда тутилади.

16. *Арбитраж*. Яъни, тарафлар ўртасида низолар келиб чиққан тақдирда уларни ҳал қилиш тартиби. Контрактда албатта низони кўриш жойи ва органи аниқ кўрсатилган бўлиши керак. Одатда бундай низоларни кўриш бўйича суд жараёни харажатларини камайтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судига илова қилинади.
17. *Контракт ижроси Ўзбекистон Республикасининг тегишли ваколатга эга органларида рўйхатга олинганидан сўнг амалга оширилади.*
18. *Тарафларнинг реkvизитлари*, яъни алоқа реkvизитлари, манзиллари, банк ва юк жўнатиш реkvизитлари кўрсатилиши лозим. Хўжалик юритувчи субъектларнинг шартномадаги имзолари, уларнинг мухри билан тасдиқланади.
19. *Шартнома ўзбек ёки рус тилида тузилган ҳолда рўйхатдан ўтказишга тақдим қилинади.* Шунингдек, шартнома ҳар икки тилда бир вақтда тузилиб, матнлар шартноманинг чап ва ўнг тарафида тенг берилиши мумкин.
20. *Контрактни парафинлаштириш.* Контрактнинг ҳар бир саҳифаси, шунингдек, унга киритилган ҳар қандай тузатишлар ва ўзгартиришлар тарафлар томонидан тасдиқланиши шарт.

Ариза топширилган пайтдан бошлаб 10 иш куни мобайнида контракт рўйхатдан ўтказилмоғи лозим. Рўйхатдан ўтказиш ижобий ҳал қилинганида, контракт тегишли журналда белгиланган тарзда қайд қилинади. Рўйхатдан ўтказиш ҳақида сертификат расмийлаштирилади. Контракт асл нусхасининг ҳар саҳифасига штамп ва мансабдор шахс имзоси қўйилади ва аризачига қайтарилади. Контрактга ягона идентификация тартиб рақами берилади ва шу асосда ваколатли банкларда, божхона органларида рўйхатга олинади.

Муустақил экспертизадан ўтказилган экспорт-импорт контрактлари консалтинг фирмалари томонидан берилган товар сифати, миқдори ва баҳо даражаси ҳақида экспертиза хулосалари бўйича ҳужжатлар келиб тушгандан бошлаб 2 иш куни давомида Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлигида рўйхатга олинади. **Рўйхатдан ўтказишнинг рад қилиш асослари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:**

- тақдим этилган контрактларнинг халқаро савдо ҳуқуқининг умумэтироф этилган нормаларига ва

- Ўзбекистон Республикаси қонунларига номувофиқлиги, хулосада аниқ кўрсатилган ҳолда;
- контракт имзоланган пайтда тегишли сифатдаги товарга дунё бозорида вужудга келган баҳолар даражасига нисбатан контракт бўйича баҳоларнинг оширилган ёки камайтирилган номутаносиблиги. Бундай ҳолатда Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги консалтинг фирмалари ва Макро-иқтисодиёт вазирлиги ҳузуридаги товарлар бозоридаги конъюктурани ўрганиш бўйича *маркази* хорижий шерик танлашга ёрдам беришлари лозим;
 - мулкый жавобгарлик қаратилиши мумкин бўлган ўз мол-мулки ва маблағлар қиймати ҳажмидан контракт қийматининг ортиқлиги;
 - хўжалик юритувчи субъектлар томонидан моддий ва маънавий эскирган, иқтисодий самарасиз қурилма ва технологияларнинг сотиб олиш бўйича контрактлари, (Фан ва техника Давлат қўмитаси, Ўзбекистон давлат стандартлаштириш қўмитаси, Табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитасининг салбий хулосалари асосида);
 - экологик жиҳатдан зарарли бўлган технологиялар (патент, лицензия, ноу-хау)ни, қурилма ва бошқа товарларни экспорт-импорт қилиш (Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Ўздавстандарт қўмитаси хулосалари асосида) аниқланса;
 - Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан тасдиқланган реестрга тегишли тиббий мақсадда фойдаланиладиган товарнинг киритилмаганлиги ёки Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг рухсатномасига эга бўлмаганлиги;
 - ўзига хос хусусиятли товарлар экспорт-импорти амалга оширилиши мақсад қилиб қўйилганида Вазирлар Маҳкамасининг, шунингдек, ваколатли ташкилотнинг рухсатномаси мавжуд бўлмаса;
 - гўшт ва гўшт-сут маҳсулотлари импорт қилинишида Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги тизимидаги Бош давлат ветеринария бошқармасининг рухсатномаси бўлмаган тақдирда;
 - давлат маблағлари ва ҳукумат кафолатлаган кредитлар ҳисобидан амалга оширилаётган қурилиш пудрати

шартномалари бўйича суғурта полиси ва суғурта шартномасининг нухаси мавжуд бўлмаган ҳолларда;

— Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлигида 2000 йил 2 декабрда рўйхатга олинган Низом қоидалари бузилган бошқа ҳолларда.

Экспорт-импорт контрактларни рўйхатдан ўтказишни рад этиш тўғрисида қарор асослангирилган бўлиши лозим ва албатта ёзма шаклда аризаичига топширилади. Рўйхатдан ўтказишни асоссиз равишда рад этиш ҳақидаги қарор устидан судга шикоят қилиш мумкин.

Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги импорт контрактларининг лойиҳаларини олдиндан экспертизадан ўтказишни импортёрларнинг муурожаати ёки Ўзбекистон Республикаси ҳукумати топшириғи асосида, шунингдек, ҳукуматлараро шартномалар доирасида амалга ошириладиган савдо операциялари бўйича амалга оширилиши мумкин.

Ташқи иқтисодий битимларнинг асосий гуруҳини ташқи иқтисодий ҳамкорлик тўғрисидаги битимлар ташкил қилади. Ташқи иқтисодий ҳамкорлик тўғрисидаги битимлар ташқи савдо битимларидан фарқли равишда бир марталик муносабатни эмас том маънодаги ҳамкорликни, хорижий мамлакатнинг хўжалик юритувчи субъектини Ўзбекистон Республикаси хўжалик юритувчи субъекти билан нисбатан доимий-узвий иқтисодий ҳамкорлик қилишини назарда тутилади. Бунда иккала субъект бирлашиб битта хўжалик юритувчи субъектни ташкил қилишлари (*масалан*, қўшма қорхона таъсис этиш орқали), молиявий-кредит муносабатларига киришишлари ёки бошқа турдаги оддий хўжалик шартномаси тузиш орқали ҳам ҳамкорлик қилишлари мумкин (*масалан*, франшизинг шартномаси, оддий ширкат шартномаси ва ҳ.).

Кредит муносабатлари фойдаланиш миқёси бўйича ташқи савдо муносабатларидан кейинги ўринда туради. Одатда кредит шартномалари ташқи савдони кредитлашда, ссуда сармояларининг кўчишида ва халқаро ҳисоб-китобларни амалга оширишда фойдаланилади. Кредит шартномалари давлатлар ўртасида, хорижий тадбиркорлик субъектлари билан республикамиз ваколатли органлари ва тадбиркорлик субъектларимиз ўртасида ҳам тузилиши мумкин. Бундай кредит шартномалари *қисқа* ва *узоқ* муддатли, *имтиёзли* ёки *имтиёзсиз*, таъминланган ёки таъминланмаган кўринишда бўлади.

Бошқа давлатларнинг ишлаб чиқариш кучлари ва хомашё захираларини ишга тушириш мақсадида уларга сармояларнинг кириб келиши ёки хорижга сармояларни олиб чиқиш билан боғлиқ бўлган кредит шартномалари ҳам тузилиши мумкин.

Илмий-техникавий ва ишлаб чиқариш бўйича ҳамкорлик ҳам ташқи иқтисодий фаолиятнинг бир тури бўлиб ҳисобланади. Фан ва техниканинг юқори даражада ривожланиши уни халқаро миқёсда алмашувига катта тurtки бўлди. Ўз навбатида фан-техника ютуқларини ишлаб чиқаришга жалб қилиш жараёни тезлашди. Шу сабабли бу ютуқлардан фойдаланишнинг ҳуқуқий асослари ҳам шаклланди. Ҳозирда бу муносабатлар интеллектуал фаолият соҳиби томонидан берилган *лицензия* ёки *патентлар* асосида амалга оширилмоқда.

Ташқи иқтисодий фаолият бўйича шартномаларнинг яна бошқа кўплаб турлари мавжуд. Бугунги кунда энг кўп фойдаланилаётганларини келтириб ўтишнинг ўзи билан кифояланиб туриш мақсадга мувофиқ деб ўйладик.

IX БОБ. ТАДБИРКОРЛИК СОҲАСИДА АУДИТОРЛИК ФАОЛИЯТИНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

1- §. АУДИТОРЛИК ФАОЛИЯТИ БИЛАН БОҒЛИҚ МУНОСАБАТЛАРНИНГ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИНИШИ

Аудиторлик фаолияти деганда — аудиторлик ташкилотларининг аудиторлик текширувларини ўтказиш ва бошқа шу билан боғлиқ профессионал хизматлар кўрсатиш борасидаги тадбиркорлик фаолияти тушунилади.

Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларига аудиторлик фаолиятини амалга ошириш тақиқланади.

Аудиторлик фаолияти тўғрисида бевосита тўхталиб ўтишдан олдин, кимлар аудитор ва аудиторнинг ёрдамчиси бўла олишлари мумкинлиги тўғрисида тўхталиб ўтамиз. Зеро бу биз ёритмоқчи бўлган мавзунинг моҳиятини янада мукамалроқ очиб бериш имкониятини яратсин.

Аудитор — *аудитор малака сертификатига эга бўлган жисмоний шахсдир.*

Агар аудитор аудиторлик ташкилотининг штатида турган бўлса ёки аудиторлик ташкилоти у билан Фуқаролик — ҳуқуқий тусдаги шартнома тузган бўлса, у аудиторлик текшируви ўтказишга жалб этилиши мумкин.

Аудитор аудиторлик текширувини сифатсиз ўтказганлиги, тижорат сирини ошкор этганлиги ҳамда бошқа хатти-ҳаракатлари оқибатида аудиторлик ташкилотига зарар етказганлиги учун қонун ҳужжатларига мувофиқ аудиторлик ташкилоти олдида жавобгар бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик тўғрисида» (янги таҳриридаги)ги 2000 йил 26 майдаги Қонун талабларига мувофиқ ҳолда, аудитор ўзининг ёрдамчисига эга бўлиши мумкин.

Аудиторнинг ёрдамчиси аудитор малака сертификатига эга бўлмаган ва аудиторлик ҳисобида, аудиторлик хулосасида, аудиторнинг эксперт хулосасида ҳамда аудиторлик

текширувини ўтказиш билан боғлиқ бўлган бошқа расмий ҳужжатда имзо чекиш ҳуқуқига эга бўлмаган тарзда аудиторнинг топшириғига биноан аудиторлик текширувида иштирок этаётган жисмоний шахсдир.

Аудитор ёрдамчисининг меҳнат шартлари қонун ҳужжатларида қайд этилган тартибда тузилган меҳнат — шартномаси билан белгиланади.

Аудиторлик текширувини амалга оширишда олинган маълумотларни ошкор этмаслик мажбурияти аудиторнинг ёрдамчисига нисбатан татбиқ этилади.

Аудиторнинг ёрдамчиси сифатида ишлаётган вақт аудитор малака сертификатини олиш учун зарур бўладиган иш стажига қўшилади.

Аудиторлик ташкилоти тўғрисида тўхталиб шунини айтиш мумкин — бу ташкилот аудиторлик фаолиятини амалга ошириш лицензиясига эга бўлган юридик шахсдир.

Аудиторлик ташкилотлари ўз фаолиятларини амалга оширишда мустақилдирлар.

Аудиторлик ташкилотлари вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралари ҳамда бошқа давлат ва хўжалик бошқарув органлари томонидан тузилиши мумкин эмас.

Аудиторлик ташкилотлари очиқ турдаги акциядорлик жамияти кўринишидан ташқари, қонун ҳужжатларида назарда тутилган исталган ташкилий-ҳуқуқий шаклда тузилиши ва ўз фаолиятини **қуйидаги мажбурий шартларга риоя этган ҳолда амалга ошириши мумкин:**

— аудиторлик ташкилоти устави капиталининг камида 51 фоизи бир ёки бир неча аудиторга тегишли бўлиши керак (чет эл аудиторлик ташкилотининг филиали ёки шўъба корхонаси тузилган ҳоллар бундан мустасно);

— аудиторлик ташкилотининг штат бирлиги камида икки аудитордан иборат бўлиши керак;

— аудиторлик ташкилотининг раҳбари фақат аудитор бўлиши керак;

— аудитор ташкилотининг қонун ҳужжатларида назарда тутилган устав капитали мавжуд бўлиши керак.

Аудиторлик ташкилотлари Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлигида давлат рўйхатидан ўтказилиши керак. Адлия Вазирлиги аудиторлик ташкилотларининг давлат реестрини юритади. Аудиторлик ташкилотларини давлат рўйхатидан ўтказиш ва аудиторлик ташкилотларининг давлат реестрини юритиш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Аудиторлик ташкилотлари аудиторлик фаолиятини ўзининг фуқаролик жавобгарлиги хусусидаги суғурта полиси мавжуд бўлган тақдирда аудиторлик хизмати кўрсатиш тўғрисида тузилган шартнома асосида амалга оширадилар.

2- §. АУДИТОРЛИК ТАШКИЛОТЛАРНИНГ ҲУҚУҚ ВА МАЖБУРИЯТЛАРИ

Энди биз бевосита аудиторлик ташкилотларининг ҳуқуқлари тўғрисида тўхталиб ўтишга ҳаракат қиламиз.

Аудиторлик ташкилоти қуйидаги ҳуқуқларга эгадир:

— аудиторлик текшируви ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилиш учун хўжалик юритувчи субъектнинг таъсис ҳужжатлари ҳамда бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисобот ҳужжатлари билан олдиндан танишиб чиқиш;

— аудиторлик текшируви ўтказилаётганда хўжалик юритувчи субъект амалга ошираётган молия — хўжалик фаолияти билан боғлиқ ҳужжатларни тўлиқ ҳажмда олиш, шунингдек, ушбу ҳужжатларда ҳисобга олинган ҳар қандай мол — мулкнинг амалда мавжудлигини ҳамда ҳар қандай мажбуриятларнинг амалдаги ҳолатини текшириш;

— аудиторлик текширувини ўтказиш давомида юзага келган масалалар бўйича хўжалик юритувчи субъектнинг моддий жавобгар шахсларидан оғзаки ва ёзма тушунтиришлар олиш ҳамда аудиторлик текшируви учун зарур бўлган қўшимча маълумотларни олиш;

— учинчи шахслар томонидан ёзма тасдиқланган ахборотни хўжалик юритувчи субъектдан олиш;

— ишончли аудиторлик ҳулосасини тузиш учун зарур бўлган барча ахборот хўжалик юритувчи субъект томонидан тақдим этилмаган тақдирда аудиторлик текшируви ўтказишдан бош тортиш;

— аудиторлик текширувини ўтказишда иштирок этишга аудиторлар ва бошқа мутахассисларни белгиланган тартибда жалб этиш.

Биз юқорида қайд қилиб ўтганларимиздан ташқари, аудиторлик ташкилоти қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқларга ҳам эга бўлишлари мумкин.

Мана биз юқорида аудиторлик ташкилотларининг ҳуқуқлари тўғрисида тўхталиб ўтдик, аудиторлик ташкилотлари нафақат ҳуқуқларга эга, шу билан биргаликда, бир қатор мажбуриятлари ҳам мавжуд.

Аудиторлик ташкилотларининг мажбуриятлари қуйидагилардан иборат:

— аудиторлик ташкилоти аудиторлик фаолияти билангина шуғулланиши мумкин ҳамда у аудиторлик фаолиятини амалга ошираётганида Ўзбекистон Республикаси «**Аудиторлик фаолияти тўғрисида** (янги таҳрири)»ги Қонун ҳамда бошқа қонун ҳужжатларнинг талабларига риоя этиши;

— аудиторлик текшируви ўтказишга доир шартнома тузишдан олдин буюртмачининг талабига биноан аудиторлик фаолиятини ўтказиш ҳуқуқини берувчи тегишли лицензияни, аудитор (аудиторлар)нинг малака сертификатини тақдим этиши;

— ҳўжалик юритувчи субъектнинг сўровига биноан аудиторлик текширувини ўтказиш бўйича қонун ҳужжатларининг талаблари тўғрисидаги, аудиторнинг эътирозлари асосланган қонун ҳужжатларининг нормалари тўғрисидаги ахборотни тақдим этиши;

— аудиторлик текширувини амалга оширишда олинган ахборотнинг махфийлигига риоя этиши;

— аудиторлик ҳисоботида молиявий — ҳўжалик операцияларининг қонунийлиги бузилиши фактларини ҳамда уларни бартараф этиш юзасидан таклифларни акс эттириши;

— ҳўжалик юритувчи субъектга унинг мансабдор шахслари ва бошқа ходимлари зарар етказганлигини аниқ тасдиқлаб турган фактларни аниқлаган тақдирда бу ҳақда ҳўжалик юритувчи субъектнинг раҳбариятига (мулкдорига) маълум қилиши ҳамда аудиторлик ҳисоботига тегишли қайдни киритиши шарт. Зарур ҳолларда аудиторлик текширувининг натижаларини маълум қилиш учун қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қатнашчиларнинг (акциядорларнинг) умумий йиғилиши чақирилишини талаб қилиши шарт.

Юқорида қайд қилиб ўтилган мажбуриятлардан ташқари, аудиторлик ташкилотларининг зиммасига қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа мажбуриятлар ҳам юклатилиши мумкин.

Аудиторлик ташкилотлари қонунчиликда белгиланган ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлишдан ташқари уларнинг белгиланган тартибда жавобгарлиги ҳам мавжуд.

Аудиторлик ташкилотлари аудиторлик текшируви буюртмачилари, ҳўжалик юритувчи субъект ва молиявий ҳисоботдан бошқа фойдаланувчилар олдида молиявий ҳисобот ҳамда ҳўжалик юритувчи субъектнинг бошқа

молиявий ахбороти тўғрисида нотўғри якундан иборат бўлган аудиторлик хулосасини тузиш оқибатида уларга етказилган зарар учун жавобгар бўлади.

Аудиторлик текширувини сифатсиз ўтказганлик ёки лозим даражада ўтказмаганлик оқибатида хўжалик юритувчи субъектга ва (ёки) аудиторлик текширувининг буюртмачисига етказилган зарар, шу жумладан, бой берилган фойда, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қопланиши шарт.

3- §. АУДИТОРЛИК ТЕКШИРУВИ ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ТУРЛАРИ:

Аудиторлик текшируви молиявий ҳисобот ва бошқа молиявий ахборот тўғрилиги ва қонун ҳужжатларига мослигини аниқлаш мақсадида хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий ҳисоботини ҳамда у билан боғлиқ молиявий ахборотни аудиторлик ташкилотлари томонидан текширишдир.

Аудиторлик текширувлари:

1. мажбурий аудиторлик текшируви;
2. ташаббус тарзидаги аудиторлик текшируви шаклларда утказилади.

Мажбурий аудиторлик текшируви тадбиркорликда муҳим аҳамиятга эга.

Қуйдагилар ҳар йили мажбурий аудиторлик текширувидан ўтиши керак:

- акциядорлик жамиятлари;
- банклар ва бошқа кредит ташкилотлари;
- суғурга ташкилотлари;
- инвестиция фондлари ҳамда юридик ва жисмоний шахсларнинг маблағларини жамлаб турувчи бошқа фондлар ҳамда уларнинг бошқарув компаниялари;
- манбалари юридик ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрий бадаллари бўлмиш хайрия фондлари ва бошқа ижтимоий фондлар;
- маблағларининг ҳосил бўлиш манбалари қонун ҳужжатларида назарда тутилган, юридик ва жисмоний шахслар томонидан қилинадиган мажбурий ажратмалар бўлмиш бюджетдан ташқари фондлар;
- устав фондида давлатга тегишли улуш бўлган хўжалик юритувчи субъектлар.

Мажбурий аудиторлик текширувининг буюртмачиси хўжалик юритувчи субъект бўлади. Аудиторлик ташкилотини танлаш хўжалик юритувчи субъект мулкдори, шунингдек,

қатнашчилари (акциядорлари) нинг умумий йиғилиши билан келишиб олинади.

Мажбурий аудиторлик текширувини ўтказишдан бош тортиш хўжалик юритувчи субъектдан энг кам ойлик иш ҳақининг юз бараваридан беш юз бараваригача миқдорда жарима ундиришга, шунингдек, унинг раҳбарини қонун ҳужжатларида белгиланган жавобгарликка тортишга сабаб бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2000 йил 22 сентябрида қабул қилинган «Аудиторлик фаолиятини такомиллаштириш ва аудиторлик текширишларининг аҳамиятини ошириш тўғрисида»ги 365- сонли қарорига 2- илова сифатида «Мажбурий аудиторлик текшируви ўтказилишидан бўйин товлаганлиги учун хўжалик юритувчи субъектлардан жарима ундириш тартиби тўғрисида»ги Низом ишлаб чиқилган бўлиб, ушбу Низомнинг 3 бандида — ҳисобот йилидан кейинги йилнинг 1 майгача йиллик молиявий ҳисобот аудиторлик текширувидан ўтказилмаслиги, аудиторлик хулосаси мавжуд эмаслиги хўжалик юритувчи субъектнинг мажбурий аудиторлик текшируви ўтказилишидан *«бўйин товлаши деб эътироф этилади»*, деб қайд қилиб қўйилди.

Жариманинг тўланиши хўжалик юритувчи субъектни мажбурий аудиторлик текширувидан озод қилмайди.

Ташаббус тарзидаги аудиторлик текшируви субъектнинг ўз хоҳиши билан ўтказилади.

Ташаббус тарзидаги аудиторлик текшируви хўжалик юритувчи субъектнинг ёки бошқа аудиторлик текшируви буюртмачиларининг қарорига биноан, қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда ўтказилиши мумкин.

Ташаббус тарзидаги аудиторлик текширувининг предмети, муддатлари ва бошқа шартлари аудиторлик текширувининг буюртмачиси билан аудиторлик ташкилоти ўртасида тузиладиган аудиторлик текширувини ўтказиш тўғрисидаги шартномада белгилаб қўйилади.

Аудиторлик текширувидан ўтказилаётган хўжалик юритувчи субъект қуйидаги ҳуқуқларга эгадир:

- аудиторлик ҳисоботи ва аудиторлик хулосасини олиш;
- бухгалтерия ҳисоботини юритиш, молиявий ҳисоботни тузиш тартиби тўғрисида ҳамда аниқланган камчиликлар ва қоидабузарликларни тўғрилаш ҳақида аудиторлардан маслаҳат ва тавсиялар олиш;

— аудиторлик текширувидан ўтказилаётган хўжалик юритувчи субъект;

— аудиторлик текшируви ўтказиш тўғрисидаги шартномада белгиланган муддатларда аудиторлик текширувини ўтказиш учун аудиторга керакли шароитларни яратиб бериши, унга зарур ҳужжатларни тақдим этиши;

— аудиторлик текшируви давомида аниқланган бухгалтерия ҳисобини юритиш, молиявий ҳисобот тузиш қоидалари ҳамда солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни ҳисоблаб чиқиш тартиби бузилишларини бартараф этиши шарт.

Хўжалик юритувчи субъект Ўзбекистон Республикаси «Аудиторлик фаолияти тўғрисида (янги таҳрири)»ги Қонунга мувофиқ амалга оширилаётган аудиторлик текширувини ўтказишдан бош тортиш ёки унга ҳалақит бериш мақсадларида у ёки бу ҳаракатларни (ҳаракатсизликни) содир этишга ҳақли эмас.

Хўжалик юритувчи субъект қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқларга эга бўлиши ва унинг зиммасида ўзга мажбуриятлар бўлиши мумкин.

Аудиторлик текширувининг буюртмачиси аудиторлик текшируви ўтказилишини қўзғатувчи хўжалик юритувчи субъект, унинг мулкдори, шунингдек, устав капиталида қонун ҳужжатларида белгиланганидан кам бўлмаган миқдордаги улушга эга бўлган қатнашчилар ва акциядорлар, назорат қилувчи ёки ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлардир.

Аудиторлик текширувининг буюртмачиси куйидаги ҳуқуқларга эга:

— аудиторлик ташкилотини мустақил танлаш;

— ташаббус тарзидаги аудиторлик текшируви ўтказилаётганда аудиторлик текширувининг йўналиши ва ҳажмини белгилаш;

— аудиторнинг эътирозлари асосланган қонун ҳужжатларининг нормалари тўғрисидаги зарур ахборотни аудиторлик ташкилотидан олиш.

Аудиторлик текширувининг буюртмачиси қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқларга ҳам эга бўлиши мумкин.

Аудиторлик текширувининг буюртмачиси аудиторлик текширувини ўтказишга доир шартномага мувофиқ аудиторлик хизматларининг ҳақини ўз вақтида тўлаши шарт.

Аудиторлик ташкилоти фаолиятига аралашишга йўл қўйилмайди.

Мустақил аудиторлик текширувини амалга оширишга тўсқинлик қилиш мақсадида аудиторлик ташкилотига, шунингдек, унинг ходимларига исталган шаклда таъсир кўрсатиш қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади.

Аудиторлик текшируви нозорат қилувчи ёки ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг ташаббусига кўра аудиторлик ташкилоти томонидан улар ўртасида тузилган хўжалик юритувчи субъектларнинг молия — хўжалик фаолиятини аудиторлик текширувидан ўтказиш юзасидан тузилган шартномага асосан ўтказилади.

Аудиторлик текширувини ўтказиш бўйича ишларга ҳақ тўлаш аудиторлик текширувини белгилаган орган ҳисобидан амалга оширилади.

Айнан бир хил асосларга кўра айнан бир аудиторлик ташкилоти айнан бир хўжалик юритувчи субъектнинг фаолиятини текширишга тақрор жалб этилишига йўл қўйилмайди.

Қуйидагиларга аудиторлик текширувини ўтказиш тақиқланади:

— текширилаётган хўжалик юритувчи субъектнинг раҳбарлари ва (ёки) бошқа мансабдор шахслари билан яқин қариндош бўлган шахсга;

— текширилаётган хўжалик юритувчи субъектда мулкий ёки шахсий номулкий манфаатлари бўлган шахсга;

— давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг, шунингдек, хўжалик бошқарув органларининг мансабдор шахсларига;

— текширилаётган хўжалик юритувчи субъект ходимиغا.

Аудиторлик ташкилотлари ва аудиторларга:

а) ўзлари мулкдори, қатнашчиси, акциядори, кредитори, суғурталовчиси бўлган хўжалик юритувчи субъектларга нисбатан, шунингдек, ушбу аудиторлик ташкилотлари ва аудиторлар уларга нисбатан мулкдор, қатнашчи, акциядор ҳисобланадиган хўжалик юритувчи субъектларга нисбатан;

б) мулкдори, қатнашчиси, акциядори айна бир пайтнинг ўзида ушбу аудиторлик ташкилотининг мулкдори, қатнашчиси, акциядори бўлган хўжалик юритувчи субъектга нисбатан;

в) мазкур хўжалик юритувчи субъектга аудиторлик текшируви қамраб оладиган даврда Ўзбекистон Республикаси «Аудиторлик фаолияти тўғрисида (янги таҳрири)»ги Қонуннинг 17- моддасида назарда тутилган профессионал хизматлар кўрсатганлар.

Аудиторлик ташкилотлари қуйидаги профессионал хизматларни кўрсатишлари мумкин:

— бухгалтерия ҳисобини йўлга қўйиш, қайта тиклаш ва юритиш;

— молиявий ҳисоботни тузиш;

— миллий молиявий ҳисоботни бухгалтерия ҳисоби халқаро стандартларига ўтказиш;

— ҳўжалик юритувчи субъектларнинг молия-ҳўжалик фаолиятини таҳлил қилиш;

— бухгалтерия ҳисоби, солиқ солиш, режалаштириш, менеджмент ва молия-ҳўжалик фаолиятининг бошқа масалалари юзасидан консалтинг хизмати;

— солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича ҳисоб - китоблар ва декларацияларни тузиш.

Аудиторлик ташкилотлари аудиторлик фаолиятининг миллий стандартларида назарда тутилган бошқа профессионал хизматларни ҳам кўрсатишлари мумкин.

Аудиторлик ҳисоботи — аудиторлик текширувининг бориши, бухгалтерия ҳисобини юритишнинг белгиланган тартибидан аниқланган четга чиқишлар, молиявий ҳисоботдаги қоидабузарликлар тўғрисидаги муфассал маълумотлардан, шунингдек, аудиторлик текшируви ўтказиш натижасида олинган бошқа ахборотдан иборат бўлган ва ҳўжалик юритувчи субъект раҳбарига, мулкдорига, қатнашчилари (акциядорлари)нинг умумий йиғилишига йўлланган ҳужжат. Аудиторлик ҳисоботида аниқланган четга чиқишлар ва қоидабузарликларни бартараф этиш бўйича тавсиялар, шунингдек, ҳўжалик юритувчи субъектнинг молия-ҳўжалик фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича тавсиялар ва тақлифлар мавжуд бўлиши керак.

Агар аудиторлик текшируви ҳўжалик юритувчи субъект қатнашчилари (акциядорлари) ёки назорат қилувчи ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари топшириғига биноан аудиторлик ташкилоти томонидан ўтказилаётган бўлса, аудиторлик ҳисоботи аудиторлик текшируви топшириғига биноан ўтказилаётган шахсга ҳам тақдим этилади.

Аудиторлик ҳисоботидаги ахборот маҳфий ҳисобланади ва ошкор қилиниши мумкин эмас. Ушбу ахборотдан фойдаланган шахслар ахборотни ошкор қилганликлари учун қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка тортиладилар.

Аудиторлик ҳисоботининг ҳар бир бети аудиторлик текширувини ўтказган аудитор (аудиторлар) томонидан имзоланган бўлиши керак.

Аудиторлик ҳисоботининг шакли ва мазмуни аудиторлик фаолиятининг миллий стандартлари билан белгиланади.

4- §. АУДИТОРЛИК ХУЛОСАСИ ВА УНИНГ АҲАМИЯТИ

Аудиторлик хулосаси — молиявий ҳисоботнинг тўғрилиги ва бухгалтерия ҳисоби юритиш тартибининг қонун ҳужжатларида белгиланган талабларга мувофиқлиги тўғрисида аудиторлик ташкилотининг фикри ёзма шаклда ифодаланган, хўжалик юритувчи субъект молиявий ҳисоботидан фойдаланувчилар учун очиқ бўлган ҳужжат.

Ушбу ҳужжатнинг аҳамияти катта эканлигини эътиборга олган ҳолда **«Аудиторлик фаолияти тўғрисида»**ги Ўзбекистон Республикаси қонунини амалга ошириш, аудиторлик хулосалари солиқ органлари ва бошқа назорат органлари томонидан ҳисобга олинишини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2000 йил 22 сентябрида **«Аудиторлик фаолиятини такомиллаштириш ва аудиторлик текширишларининг аҳамиятини ошириш тўғрисида»**ги 365- сонли қарори ишлаб чиқилди.

Қарорнинг қабул қилиниши билан аудиторлик хулосасининг аҳамияти янада ошди. Жумладан, қарор 1- бўлимининг биринчи бандида — ижобий аудиторлик хулосаси мавжудлиги хўжалик юритувчи субъектнинг молия-хўжалик фаолияти солиқ органлари ва бошқа назорат органлари томонидан охириги текшириш ўтказилганидан кейин камида 24 ойдан олдин текширилмаслиги учун асос ҳисобланади; деб қайд қилиб қўйилди.

Вазирлар Маҳкамасининг юқорида қайд қилиб ўтилган қарорига 1- илова сифатида **«Аудиторлик хулосаларини солиқ органлари ва бошқа назорат органлари томонидан ҳисобга олиш тартиби тўғрисида»**ги Низом қабул қилинди.

Мазкур Низомда аудиторлик хулосаларининг молия-хўжалик фаолиятини текширувчи (тафтиш қилувчи) солиқ органлари ва бошқа назорат органлари томонидан ҳисобга олиш тартиби белгилаб қўйилиши билан биргаликда ижобий ва салбий аудиторлик хулосалар сифатида ажратиб кўрсатилиши аудиторлик хулосаси қандай аҳамиятга эга бўлган ҳужжат эканлигини яна бир бор кўрсатиб берди.

Аудиторлик хулосаси аудиторлик ҳисоботи асосида тузилади.

Аудиторлик хулосаси аудитор (аудиторлар), аудиторлик ташкилотининг раҳбари томонидан имзоланган ва аудиторлик ташкилоти муҳри билан тасдиқланган бўлиши керак.

Аудиторлик хулосасининг шакли ва мазмуни аудиторлик фаолиятининг миллий стандартлари билан белгиланади.

Аудиторлик текширувини ўтказмай тузилган ёхуд аудиторлик текшируви натижалари бўйича тузилса-да, лекин аудиторлик текшируви давомида аудитор (аудиторлар) томонидан олинган ва ўрганилган хўжалик юритувчи субъект ҳужжатлари мазмунига мувофиқ бўлмаган аудиторлик ҳисоботи ва аудиторлик хулосаси қасддан сохта тузилган ҳисобланади.

Аудиторлик ҳисоботи ва аудиторлик хулосаси қасддан сохта тузилганлиги аудиторлик фаолиятини амалга оширишга доир лицензиянинг амал қилишини белгиланган тартибда тугатишга, шунингдек, айбдор шахслар қонунда назарда тутилган жавобгарликка тортилишига сабаб бўлади.

5- §. АУДИТОРЛИК ФАОЛИЯТИНИ ЛИЦЕНЗИЯЛАШ

Аудиторлик фаолияти (профессионал хизматлар бундан мустасно) махсус рухсатнома (лицензия) асосида амалга оширилади.

Аудиторлик фаолиятини лицензиялашни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2000 йил 22 сентябрида қабул қилинган «**Аудиторлик фаолиятини такомиллаштириш ва аудиторлик текширишларининг аҳамиятини ошириш тўғрисида**»ги 365- сонли Қарорига 3 - сонли ИЛОВА сифатида ишлаб чиқилган «**Аудиторлик фаолиятини амалга ошириш учун аудиторлик ташкилотларига лицензия бериш тартиби тўғрисида**»ги Низомнинг 1- бўлим 2- қисмига асосан Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги амалга оширади.

Аудиторлик ташкилотларига аудиторлик фаолиятини амалга ошириш учун лицензия махсус ваколатли давлат органи томонидан берилди. **Бу орган:**

— аудиторлик фаолиятини тартибга солувчи норматив ҳужжатларни, шу жумладан, аудиторлик фаолиятининг миллий стандартларини ўз ваколатлари доирасида ишлаб чиқади ва тасдиқлайди;

— аудиторлик ташкилоти лицензия шартномасида назарда тутилган лицензия талабларига ва шартларига риоя этишини назорат қилади;

— аудитор малака сертификатини олиш учун даъвогарларга малака талабларини белгилайди;

— аудиторларнинг Республика жамоат бирлашмаси билан келишган ҳолда аудитор малака сертификати олиш учун

ўқув дастурларини ва малака имтиҳонларини топшириш тартибини тасдиқлайди;

— аудиторларнинг Республика жамоат бирлашмаси иштирокида аудитор малака сертификатини олиш ҳуқуқига доир малака имтиҳонини ўтказди;

— қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда аудиторлик фаолиятини амалга оширишга доир лицензияларнинг амал қилишини тўхтатиб туради, тугатади ва бекор қилади, шунингдек, ушбу маълумотларни оммавий ахборот воситаларида эълон қилади;

— аудиторлик малака сертификатини беради, амал қилишини тугатади ва бекор қилади;

— малака сертификатига эга бўлган аудиторлар реестрини ҳамда аудиторлик фаолиятини амалга оширишга доир лицензияга эга бўлган аудиторлик ташкилотлари ҳисобини юритади.

Аудиторлик ташкилотларига аудиторлик фаолиятини амалга оширишга доир лицензияларни бериш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади.

Аудиторлик фаолиятини амалга ошириш бўйича лицензия олиш учун қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилиши лозим бўлади:

1. Ариза.

2. Таъсис ҳужжатларининг нотариал тасдиқланган нусхалари ва Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлигида давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисида гувоҳнома.

3. Камида икки аудиторнинг малака сертификатларининг тасдиқланган нусхалари.

4. Солиқ тўловчининг идентификация рақами берилганлиги тўғрисида солиқ органининг маълумотномаси.

5. Аризани кўриб чиқиш учун йиғим тўланганлигини тасдиқловчи банкнинг тўлов ҳужжати.

Аудиторлик фаолиятини лицензиясиз амалга оширганлик қонун ҳужжатларида белгиланган жавобгарликка олиб келади.

Лицензиянинг амал қилиши қуйидаги ҳолларда тўхтатиб турилиши мумкин:

— аудиторлик ташкилоти лицензия шартномасида назарда тутилган лицензия талабларини ва шартларини бузганлиги аниқланганда;

— аудиторлик ташкилоти махсус ваколатли давлат орга-

нининг аудиторлик ташкилотини аниқланган қоидабузарликларни бартараф этишга даъват этувчи қарорини бажармаганда.

Лицензиянинг амал қилишини тўхтатиб туриш тўғрисидаги қарор махсус ваколатли давлат органи томонидан аудиторлик ташкилотига ёзма шаклда у қабул қилинган кундан эътиборан уч кундан кечиктирмай етказилади.

Махсус ваколатли давлат органи лицензиянинг амал қилишини тўхтатиб туришга олиб келган ҳолатларни бартараф этиши учун аудиторлик ташкилотига муддат белгилаши шарт.

Кўрсатилган муддат олти ойдан ошиши мумкин эмас.

Аудиторлик ташкилоти лицензиянинг амал қилишини тўхтатиб қўйишга олиб келган ҳолатларни бартараф этган тақдирда, махсус ваколатли давлат органи кўрсатилган ҳолатлар бартараф этилганлиги тўғрисидаги тасдиқномани олган кундан эътиборан ўн кунлик муддат ичида лицензиянинг амал қилишини тиклаш тўғрисида қарор қабул қилиши шарт.

Махсус ваколатли давлат органини лицензиянинг амал қилишини тўхтатиб туриш ва тиклаш тўғрисидаги қарорлари оммавий ахборот воситаларида эълон қилиниши керак.

Махсус ваколатли давлат органининг лицензиянинг амал қилишини тўхтатиб туриш тўғрисидаги қарори устидан судга шикоят қилиш мумкин. Суд лицензиянинг амал қилишини тўхтатиб туриш асоссиз деб топган тақдирда, махсус ваколатли давлат органи аудиторлик ташкилоти олдида унга етказилган зарар миқдорида жавобгар бўлади.

Лицензиянинг амал қилиши куйидаги ҳолларда тугатилиши мумкин:

— аудиторлик ташкилоти лицензиянинг амал қилишини тугатиш тўғрисида ариза билан мурожаат қилганда;

— аудиторлик ташкилоти тугатилганида;

— аудиторлик ташкилотининг фаолияти у қайта ташкил этилиши натижасида тугатилганда, унинг ўзгартирилиши бундан мустасно;

— аудиторлик ташкилоти лицензия шартномасида назарда тутилган лицензия талабларини ва шартларини мунтазам равишда ёки бир маротаба қўпол равишда бузганда;

— аудиторлик ташкилоти лицензиянинг амал қилишини тўхтатиб туришга олиб келган ҳолатларни махсус ваколатли давлат органи белгилаган муддатда бартараф этмаганда.

Лицензиянинг амал қилишини тугатиш тўғрисидаги қарор махсус ваколатли давлат органи томонидан аудиторлик ташкилотига ёзма шаклда, қарор қабул қилган кундан эътиборан уч кундан кечиктирмай асословчи далиллар билан етказилади. Аудиторлик ташкилоти лицензиянинг амал қилишини тугатиш тўғрисидаги қарорни олган кундан эътиборан ўн кун ичида лицензия махсус ваколатли давлат органига қайтарилиши ва йўқ қилиниши керак.

Махсус ваколатли давлат органининг лицензиянинг амал қилишини тугатиш тўғрисидаги қарори оммавий ахборот воситаларида эълон қилиниши керак.

Лицензиянинг амал қилиши лицензиянинг амал қилишини тугатиш тўғрисидаги қарор қабул қилинган санадан эътиборан тугатилади.

Махсус ваколатли давлат органининг лицензиянинг амал қилишини тугатиш тўғрисидаги қарори устидан судга шикоят қилиш мумкин. Суд лицензиянинг амал қилишини тугатиш асоссиз деб топган тақдирда, махсус ваколатли давлат органи аудиторлик ташкилоти олдида унга етказилган зарар миқдоридида жавобгар бўлади.

Лицензия қуйидаги ҳолларда бекор қилиниши мумкин:

- аудиторлик ташкилоти лицензияни бекор қилиш тўғрисида ариза билан мурожаат қилганда;
- лицензия сохта ҳужжатлардан фойдаланилган ҳолда олинганлиги факти аниқланганда;
- махсус ваколатли давлат органининг лицензия бериш тўғрисидаги қарори ноқонунийлиги аниқланганда;
- агар аудиторлик ташкилоти унга лицензия бериш тўғрисидаги қарор қабул қилгани ҳақида хабарнома юборилган (топширилган) пайтдан эътиборан уч ой муддат ичида махсус ваколатли давлат органига лицензия берганлик учун давлат божи тўлаганлигини тасдиқловчи ҳужжатни тақдим этмаган ёки лицензия шартномасини имзоламаган бўлса.

Махсус ваколатли давлат органининг лицензияни бекор қилиш тўғрисидаги қарори аудиторлик ташкилотига ёзма шаклда, қарор қабул қилинган кундан эътиборан уч кундан кечиктирмай асословчи далиллар билан етказилади.

Аудиторлик ташкилоти лицензияни бекор қилиш тўғрисидаги қарорни олган кундан эътиборан ўн кун ичида лицензия махсус ваколатли давлат органига қайтарилиши ва йўқ қилиниши керак.

Махсус ваколатли давлат органининг лицензияни бекор

қилиш тўғрисидаги қарори оммавий ахборот воситаларида эълон қилиниши керак.

Бекор қилиш тўғрисидаги қарор лицензия берилган санадан эътиборан амал қилади.

Махсус ваколатли давлат органининг лицензияни бекор қилиш тўғрисидаги қарори устидан судга шикоят қилиш мумкин. Суд лицензияни бекор қилиш асосиз деб топган тақдирда, махсус ваколатли давлат органи аудиторлик ташкилоти олдида унга етказилган зарар миқдоридида жавобгар бўлади.

6- §. АУДИТОРЛИК МАЛАКА СЕРТИФИКАТИ ВА АУДИТОРЛАРНИНГ РЕСПУБЛИКА ЖАМОАТ БИРЛАШМАСИ

Аудитор малака сертификатининг амал қилишини тугатиш учун **қуйидагилар асос ҳисобланади:**

— аудиторнинг аризаси;

— аудиторлик текшируви давомида аудитор олинган маълумотларни аудиторлик текшируви буюртмачисининг рухсатисиз учинчи шахсларга бериши, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно;

— аудиторлик текшируви ўтказишда аниқланган, хўжалик юритувчи субъектнинг бухгалтерия ҳисоби юритиш, шунингдек, молиявий ҳисоботини тузиш бўйича белгилаб қўйилган талабларни бузиш фактларининг аудитор томонидан яширганлик;

— аудиторлик фаолиятида уч йил давомида иштирок этмаслик;

— аудиторнинг малака сертификати бошқа шахсга топширилган бўлиб, мазкур шахс ушбу ҳужжатни аудиторлик фаолиятида иштирок этиш учун ўз номидан фойдаланиш мақсадида ишлатганлик фактининг аниқланганлиги;

— суднинг муайян лавозимларни эгаллаш ёки молия - хўжалик муносабатлари соҳасида муайян фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони назарда тутувчи ҳукмининг қонуний кучга кирганлиги;

— фуқарони белгиланган тартибда муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланган деб топиш тўғрисидаги суд қарори.

Аудитор малака сертификатининг амал қилиши уни тугатиш тўғрисида қарор қабул қилинган санадан эътиборан тугатилади.

Махсус ваколатли давлат органининг аудитор малака сертификатининг амал қилишини тугатиш тўғрисидаги қарори устидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда судга шикоят қилиши мумкин.

Аудиторлик малака сертификати қуйидаги ҳолларда бекор қилинади:

— махсус ваколатли давлат органининг аудиторга малака сертификатини бериш тўғрисидаги қарори ноқонуний эканлиги аниқланганида;

— сертификат сохта ҳужжатлардан фойдаланган ҳолда олинганлиги факти аниқланганида;

Малака сертификатини бекор қилиш тўғрисидаги қарор аудитор малака сертификати берилган санадан эътиборан амал қилади.

Махсус ваколатли давлат органининг аудитор малака сертификатини бекор қилиш тўғрисидаги қарори устидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда судга шикоят қилиниши мумкин.

Аудиторларнинг Республика жамоат бирлашмаси аудиторларни ихтиёрий асосларда бирлаштирадиган нодавлат нотижорат ташкилотидир.

Аудиторларнинг Республика жамоат бирлашмаси аудиторларнинг малака даражасини ривожлантиришга ва сақлаб туришга, уларнинг касбий манфаатларини ҳимояланишига кўмаклашишга даъват этилгандир.

Аудиторларнинг Республика жамоат бирлашмаси:

— таълим дастурларини ҳамда малака имтиҳонларини топшириш тартибини ишлаб чиқиш ва тасдиқлашда;

— аудиторлар малака сертификатини олиш ҳуқуқига доир малака имтиҳонларини ўтказишда;

— аудиторлик фаолияти тўғрисидаги қонун ҳужжатларини такомиллаштириш юзасидан таклифлар тайёрлашда иштирок этади.

Аудиторлик фаолиятини амалга оширишда юзага келадиган низолар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ҳал этилади.

Аудиторлик фаолияти тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг бузилишида айбдор шахслар белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

Х БОБ. ТАДБИРКОРЛИК СОҲАСИДА РЕКЛАМА ҲУҚУҚИНИНГ АСОСЛАРИ

1- §. РЕКЛАМА ҲУҚУҚИНИНГ ТУШУНЧАСИ

Бозор иқтисодиёти шароитида моддий товар бойликлари билан бир қаторда номоддий кўринишга эга бўлган ахборотлар ҳам тадбиркорлик ҳуқуқининг объекти сифатида даромад манбаи ҳисобланади. Ахборот кўринишида бўлган турли-туман маълумотлар ҳам фуқаролик ҳуқуқида муомала объекти сифатида ҳаракатда бўлади. Худди шундай хусусиятларга эга бўлган ахборотлар йиғиндиси реклама ҳам бугунги бозорнинг каттагина даромад келтирадиган соҳасига айланиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 25 декабр кунисидаги «**Реклама тўғрисида**»ги қонуни реклама билан боғлиқ фуқаролик-хўжалик муносабатларини тартибга солишга қаратилган қонуннинг асосий вазифаси юридик ва жисмоний шахслар ҳамда турли маҳсулотлар ва хизматлар тўғрисида ахборот оқимини шакллантириш, ахборотни эркин айланишини таъминлаш, тадбиркорликни ривожлантириш, тадбиркорлик ва истеъмолчилик маданиятини янада такомиллаштириш, рекламанинг шахсларнинг ишчанлик обрўсига ҳар хил тажовузлардан ҳимояланиш чораларини таъминлаш, маҳсулот ва хизматларнинг истеъмол хусусиятларини тарғиб қилиш, тадбиркорликка оид ноаниқ ва ёлғон маълумотларнинг тарқалишини олдини олиш ва бошқалардан иборат.

Реклама — бевосита ёки билвосита фойда олиш мақсадида юридик ва жисмоний шахслар ёки маҳсулотлар, ёхуд хизматлар тўғрисида тарқатиладиган ахборотдир. Реклама эфир ёки тўлқин орқали узатиладиган ахборотлар, матнли ёки тасвирли воситалар, декоратив ёки ҳаракатдаги ашёлар, телефон орқали хабар қилинадиган маълумотлар ва бошқа унсурлардан иборат бўлиши мумкин. Реклама, албатта, даромад олиш учун мўлжалланганда бозор муносабатларининг объекти бўлади. Ижтимоий характердаги ахборотга асосланган реклама тадбиркорлик ҳуқуқининг предмети ҳисобланмайди.

Рекламада бир қатор субъектлар ишгирок этади. Реклама берувчи деб, рекламани тайёрлаш ёки тарқатиш учун унга буюртмачи бўлган шахсга айтилади.

Реклама тайёрловчи эса реклама тайёрлашни тўлиқ ёки қисман амалга оширувчи шахсдир.

Реклама тарқатувчи ҳақ эвазига турли ахборот воситалари орқали реклама тарқатишни ўз зиммасига олган шахсдир. Шунингдек, рекламада рекламадан фойдаланувчилар, истеъмолчилар, товар ишлаб чиқарувчилар ва бошқа манфаатдор шахслар ишгирок этиши мумкин. Рекламада қатнашувчилар ўртасидаги муносабатлар ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солинганда улар алоҳида ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўладилар.

Рекламанинг яна бир хусусияти шундаки, у ахборотлар бозорини ҳам вужудга келтиради. Тадбиркорликка асосланган субъектлар товар ишлаб чиқариш (иш, хизмат кўрсатиш) ва айирбошлаш учун рақобат олиб борсалар, бир вақтнинг ўзида ахборот олиш ёки уни тезда тарқатиш, яъни ахборотлар бозорини эгаллаш учун ҳам курашадилар.

Бозор иқтисодийётига асосланган мамлакатларда тадбиркорликнинг реклама ёрдамида қўллаб-қувватланиши кундалик ишга айланиб бормоқда. Бу соҳада монополия ва ноҳалол рақобатга йўл қўймаслик учун республикамизда 1996 йил 23 май куни **Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш Давлат қўмитаси** махсус давлат органи сифатида тузилган.

Реклама ҳуқуқи Фуқаролик ҳуқуқининг институти сифатида тадбиркорликнинг вужудга келиши ва ривожланишида муҳим ўрин тутади. Реклама ҳуқуқининг ҳимоя қилинишини янада кенгайтиришда **«Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 26 июнь кундаги Ўзбекистон Республикаси «Реклама тўғрисида»ги Қонунини ижро этиш тадбирлари ҳақида»**ги 243- сонли қарори қабул қилинди. Қарорга кўра реклама бўйича идоралараро кенгаш тузилди. Идоралараро кенгашнинг вазифалари этиб давлат бошқарув органлари ва жамоат ташкилотларининг реклама тўғрисидаги қонун ҳужжатлари талабларини бажариш масалалари бўйича ўзаро ҳамкорлигини таъминлаш, барча турдаги бозорларда рекламани тарқатишда ҳалол рақобат ва жамият манфаатларини ҳимоя қилиш, рекламада ишгирок этувчи барча субъектларнинг жаҳон стандартларига ва миллий анъаналарга зид бўлмаган манфаатларига риоя этиш белгиланди.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш Давлат қўмитасининг 2001 йил 6 апрелдаги «**Рекламани жойлаштириш тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида**»ги 1024- Қарори катта аҳамиятга эга.

2- §. РЕКЛАМА ТАДБИРКОРЛИК ҲУҚУҚИНИНГ ОБЪЕКТИ СИФАТИДА

Фуқаролик кодексининг **81- моддасида** Фуқаролик ҳуқуқлари объектларининг турлари белгилаб қўйилган. Кодекснинг **82- моддасида** эса фуқаролик ҳуқуқлари объектларининг муомалада бўлиши тартиблари кўрсатилган. Реклама ҳам муомалада бўладиган, лекин муайян иштирокчиларга қарашли бўлган, ҳамма тенг фойдаланадиган, алоҳида тартибларда муомалада бўлишга рухсат этиладиган фаолият тури ҳисобланади. Чунки, рекламадан бозорни ривожлантиришда фойдаланиш билан бир қаторда, жамиятда турли қатламларнинг онги ва маданиятини ўзгартиришда ҳам фойдаланиш мумкин. Шунинг учун реклама бозорни тартибга солиш ва даромад олиш мақсадида фойдаланишга қаратилганда у тадбиркорлик ҳуқуқининг бевосита объекти ҳисобланади. Маълумки, тадбиркорлик тайёр маҳсулот ёки мавжуд хизмат ёки ишга асосланади. Шундай экан реклама яратилмаган маҳсулот ёки хизмат кўрсатиш (иш бажариш) имконияти бўлмаган жараёнларга нисбатан берилиши мумкин эмас. Реклама бериш учун албатта моддий (маънавий) асос ва ҳуқуқ бўлиши лозим. Реклама тадбиркорликни ривожлантириш, рақобатни кучайтириш, монополияга қарши курашиш, истеъмол бозорини эгаллаш ҳамда фойда олишни тезлаштиришга хизмат қилади. Реклама кўринишидан номоддий хусусиятга эга бўлгани билан, у жамиятда бозорнинг қатнашчиси бўлишга оид «ижтимоий фикр»ни шакллантиради. Соғлом иқтисодий рақобат ҳаққоний ахборот, яъни реклама натижасида яратилади. Реклама бозорнинг иштирокчиларини доимо ахборот билан таъминлаб туради.

Реклама мазмунига кўра бир неча турга бўлинади.

Иجتимоий реклама деб, фойда олиш учун мўлжалланмаган, бирор-бир иجتимоий, маърифий, тарбиявий аҳамиятга эга бўлган, жамиятни хабардор қиладиган, воқеа ва ҳодисалар ҳақида хабар берадиган ахборотларга айтилади. Иجتимоий реклама тадбиркорлик ҳуқуқининг объекти ҳисобланмайди. Иجتимоий реклама тўғрисидаги қоидалар «**Реклама тўғрисида**»ги Қонуннинг **16- моддасида** берилган.

Тезкор реклама деб, тайёрланган маҳсулот (хизмат, иш) ҳақида бир вақтнинг ўзида бир неча ҳудуд ва бозорда ўз мижозларига эга бўлиш учун қўллаб миқдор ва воситаларда тарқатиладиган янги ахборотларга айтилади.

Яширин реклама — истеъмолчи онгига унинг ўзи билмаган ҳолда таъсир ўтказадиган рекламалар. Бунинг оқибатда истеъмолчи берилаётган рекламага ўрганади ва уни доимо берилишини кутади. Яширин реклама очиқ реклама ичида ёки унинг иловасида ёхуд уни инкор қилган ҳолда берилади. Яширин рекламада махсус видео иловалардан фойдаланиш йўли билан ҳамда бошқа усуллар билан таъсир ўтказилади. Яширин рекламадан эфир ва тасвири маҳсулотда, шунингдек, бошқа маҳсулотда фойдаланишга ва уни ўзгача усуллар билан тарқатишга йўл қўйилмайди.

Ташқи реклама деб, алоҳида махсус конструкцияларда, тахталавҳаларда, экранларда, бино ва иншоотларнинг ташқи томонида, транспорт воситаларида ва ҳоказоларда жойлаштириладиган рекламага айтилади.

Қиёсий реклама деб, рақобатчига ёки у томондан тақдим этилаётган бирор маҳсулотга бевосита ёки билвосита айнанлаштириладиган рекламага айтилади. Реклама тўғрисидаги қонуннинг **15- моддасига** кўра, маҳсулотнинг хусусиятлари ҳолисона таққосланса, агар бунда реклама фойдаланувчиларни чалғитмаса, реклама берувчи билан рақобатчининг шахси ёки реклама берувчининг ва рақобатчининг товар белгилари, фирма номи, маҳсулоти аралашиб кетмаса, шунингдек, рақобатчининг ишчанлик обрўсини ёки унинг товар белгисини, фирма номини, маҳсулоти ёки фаолиятини бадном этмаса, қиёсий рекламага йўл қўйилади.

Фуқаролик кодексининг **98- моддасида** хизмат ва тижорат сири билан боғлиқ қоидалар мустақамланган. Унда хизмат ёки тижорат сири бўлган ахборотни, агарда бу ахборот учинчи шахсларга номаълумлиги сабабли ҳақиқий ёки нисбий қимматга эга бўлган, қонун йўли билан ундан эркин баҳраманд бўлиш мумкин бўлмаган ҳамда ахборот эгаси унинг махфийлигини сақлашга доир чоралар кўрган ҳолларда ҳимоя этилади. Бу қоида бевосита рекламага нисбатан ҳам татбиқ этилади. Ошкор этилмаган ахборот ёки корхона тижорат сири рекламанинг объекти бўла олмайди ва у жамиятга маълум қилиниши мумкин эмас.

Кодекснинг **1095- моддасида** ошкор этилмаган ахборотни муҳофаза қилиш ҳуқуқининг тушунчаси берилган. Унга кўра ошкор этилмаган ахборотни ноқонуний фойдаланишдан

муҳофаза қилиш ҳуқуқи бу ахборотга нисбатан бирор-бир расмийчиликни бажаришдан қаяти назар вужудга келади. Ошкор этилмаган ахборотни муҳофаза қилиш қойдаси қонунга мувофиқ *хизмат ёки тижорат сири бўла олмайдиган маълумотларга нисбатан татбиқ этилмайди*. Ошкор этилмаган ахборотни қонуний асоси бўлмағи туриб олинган ёки тарқатган, ундан фойдаланаётган шахс бу ахборотга қонунан эга бўлиб турган шахсга *ахборотдан ноқонуний фойдаланганлик натижасида етказилган зарарни тўлаши* шарт.

Реклама берувчи ўзининг ишчанлигини таъминлаш ва даромад манбаини ошириши учун маълум вақтгача тижорат сирини ошкор этмаслиги ҳам мумкин. Бир шахснинг иккинчи шахс устидан ишчанлиги, шаъни ва қадр-қимматига путур етказадиган рекламани тарқатиши қонун билан тақиқланади. Бу талабларга риоя этилиши ҳақида фуқаролик кодексининг **1000-** моддасида батафсил кўрсатиб ўтилган.

Умуман олганда, реклама бериш бу таваккалчиликка асосланган бўлиб, ҳар қандай ахборот тарқатилиши натижасида даромад олиб келадиган бўлса, бундай ахборотдан қандай усулда ва қайси муддатларда фойдаланиш ҳуқуқи ва эркинлиги реклама берувчига тегишлидир. Реклама берувчи барча мол-мулки, кўрсатадиган хизмати, бажарадиган ишини сир сақламасдан ахборот тарқатиши натижасида бозор қатнашчиларини ўзига эргаштиради. Шунинг учун ҳам тадбиркорликда товар ёки хизмат (иш) эмас, балки унинг бирламчи кўриниши сифатида реклама қаттиқ ҳимоя остига олинади. Реклама бозор муносабатларига киришадиган субъектлар учун келгусида шартномавий муносабатларнинг ҳам келиб чиқишида муҳим ҳисобланади.

3- §. РЕКЛАМАДА ШАРТНОМА МУНОСАБАТЛАРИ

Рекламада қатнашувчилар ўз манфаатларини ҳимоя қилиши учун шартномавий муносабатларга киришадилар. Бир томондан реклама берувчи, иккинчи томондан реклама тарқатувчи, учинчи томондан истеъмолчилар реклама асосида келгусидаги ўз муносабатларини шартнома асосида аниқлаб оладилар.

Рекламада шартнома албатта ёзма шаклда тузилади. Оғзаки тузилган шартномалар ўз-ўзидан ҳақиқий ҳисобланмайди.

Шартнома рекламада қатнашувчилар ҳуқуқ ва мажбуриятларини олдиндан келишиб олиш имкониятини беради.

Рекламада турли кўринишдаги ахборотлардан фойдаланиш назарда тутилади. **Рекламада қатнашувчилар ўртасида тузиладиган шартноманинг шартлари куйидагиларни ўз ичига олади:**

- рекламанинг предмети;
- рекламадан фойдаланиш усуллари;
- рекламани тайёрлаш, тарқатиш учун тўланадиган ҳақ миқдори ва уни тўлаш тартиби ҳамда муддати;
- рекламани тарқатиш ҳудуди, воситаси ва вақти;
- рекламани тарқатиш муддати;
- рекламада муаллиф ва ижрочи сифатида қатнашувчиларнинг ҳуқуқлари, улар меросхўрларининг ҳақ олишга бўлган ҳуқуқлари;
- рекламада қатнашувчиларнинг шартномадан ихтиёрий чиқиши билан боғлиқ ҳуқуқ ва эркинлари;
- шартномани бажармаслик оқибатлари, шартнома бўйича келиб чиқадиган жавобгарлик турлари ва уни ҳал этиш йўллари.

Рекламадан ўзгалар фойдаланишида албатта лицензия расмийлаштирилади. Лицензия шартномаси маълум бир муддатга берилди. Лицензия берувчи ўз контрагентини олдиндан ёзма равишда огоҳлантирган ҳолда шартномани бир томонлама бекор қилишга ҳақлидир. Рекламада қайси ҳолларда лицензия олиш талаб қилиниши қонунчиликда белгилаб қўйилган. Лицензия талаб қилинадиган фаолият турларининг рўйхати Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан тасдиқланган.

Лицензия ошкор этилган ахборот ва маълумотларга берилди.

Шартномада асардан фойдаланиш муддатлари назарда тутилиши ҳам мумкин. Бу муддатларни бузганлик ҳуқуқ эгасининг шартномани бекор қилиш ҳуқуқига сабаб бўлади.

Маълумки, реклама яхлит ва тугал, бир неча кўринишдаги, тасвирли, оҳангли, ҳаракатдаги, матнли ёки матнсиз шаклдаги ахборотларнинг жамламасидир. Яъни, реклама алоҳида асар ҳисобланади. Реклама тайёрлашда бевосита муаллифлар ва ижрочилар қатнашади. Реклама хусусий шахсга ёки жамоа тартибида юридик шахсга ҳам тегишли бўлиши мумкин. Юридик шахслар томонидан тайёрланадиган реклама шартнома асосида шу рекламани буюртма асосида тайёрлаган шахсга тегишли бўлади. Реклама тайёрлашда иштирок этган муаллифлар ўзлари томонидан яратилган реклама қисмидаги

асарга нисбатан муаллифлик ҳуқуқига эга бўладилар. Реклама хизмат доирасида яратилган тақдирда эса муаллифлик ҳуқуқи хизмат асарларига нисбатан қўлланадиган талаблар асосида ҳимоя қилинади. *Реклама тайёрлашда иштирок этган ижрочилар ҳам шу реклама (асар) га нисбатан муаллифлик ҳуқуқидан тенг фойдаланадилар.* Бу ҳолда реклама яратиш ва уни тарқатиш (узатиш) билан боғлиқ барча муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 30 августдаги **«Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»**ги қонуни билан тартибга солинади. Реклама (асар ёки ижро) билан боғлиқ муаллифлик ҳуқуқи мерос тариқасида универсал тартибда меросхўрларга тегишли бўлади. Рекламани теле, радио, кино, аудио ва бошқа усулларда тарқатган шахслар турдош ҳуқуқлар субъекти сифатида ўзларига тегишли бўлган муаллифлик ҳуқуқидан фойдаланадилар. Рекламага ҳуқуқи бўлган шахсларнинг розилигисиз улар томонидан яратилган рекламадан *ўзгаларнинг фойдаланиши ноқонуний* ҳисобланади. Реклама яратишда иштирок этган шахс (муаллиф, ижрочи)лар ўртасидаги муносабатлар реклама тайёрлашни зиммасига олган шахс билан тузиладиган шартномалар орқали аниқланади. Рекламада қатнашувчи муаллиф ва ижрочиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш муддатлари тугагандан сўнг, реклама ижтимоий мулкка айланади. Амалда реклама тайёрлаш учун тузиладиган шартнома буюртма шартномасига ҳам ўхшаб кетади. Рекламада уни тайёрлашда қатнашган шахсларнинг номулкий ҳуқуқлари бузилмаган ҳолда, кўпроқ реклама берувчининг маҳсулоти, фирма номи, товар белгиси ва жой номи ҳақида маълумотлар берилади. Рекламада бир вақтнинг ўзида ҳам асар, ҳам маҳсулот ёки хизмат тури иштирок этади. Шунинг учун рекламада шартнома орқали барча муносабатлар олдиндан аниқлаб олинishi лозим.

Рекламадан шартнома тузмаган ҳолда фойдаланилган тақдирда *қоидабузар ҳуқуқ эгасига етказилган зарарнинг ўрнини, шу жумладан, бой берилган фойдани қоплаши шарт.*

Хорижий рекламалар лицензия асосида олиб кирилади ва тарқатилади. Хорижий рекламаларда иштирок этувчиларнинг ҳуқуқий ҳолати ҳалқаро шартномалар орқали белгиланади. Хорижий рекламалардан лицензия шартномасида кўрсатилганидан бошқача усулда фойдаланиш қатъиян тақиқланади. *Масалан,* хорижий реклама мамлакат ичкарисига фақат *телевидение* орқали намойиш этилиши лицензияда белгилаб қўйилган бўлса, рекламадан кабелли студия-

лар орқали фойдаланиш, уни видеокассеталарга *кўпайтириб тарқатиш*, реклама матни ёки тасвири ёхуд бошқалардан парча сифатида *бошқа реклама ёки асарларда фойдаланиш тақиқланади*. Бундай ҳаракат амалга оширилган тақдирда эса, агарда республикамиз шу соҳага оид халқаро шартнома-нинг аъзоси бўлса, давлатта нисбатан халқаро жавобгарлик келиб чиқади.

4- §. РЕКЛАМАДА ҚАТНАШУВЧИЛАРНИНГ ҲУҚУҚ ВА МАЖБУРИЯТЛАРИ

Рекламада қатнашувчилар — реклама берувчи, реклама тайёрловчи, реклама тарқатувчилар рекламага нисбатан бир хил ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўладилар.

Реклама берувчи реклама хусусида шартнома тузиш тўғрисида ошқора таклиф (оммавий оферта) киритиш, тарафлар томонидан шартнома асоссиз равишда бекор қилинган ҳолларда зарарнинг ўрнини қоплаш тўғрисида даъво қўзғатиш каби ҳуқуқларга эга. Шунингдек, реклама берувчи реклама тайёрловчи ёки тарқатувчининг талабига биноан реклама ахборотининг ишончлилигини тасдиқловчи ҳужжатларни тақдим этиши, лозим ҳолларда тегишли лицензия тақдим этиши шарт. Реклама берувчи қонунчилик йўл қўйган ҳолатларда шартномага асосан бошқа ҳуқуқларга ҳам эга бўлиши мумкин.

Реклама тайёрловчи ва тарқатувчи ҳам қуйидаги — оммавий **оферта** йўлланган шахсдан белгиланган тартибда акцепт олганидан сўнг реклама берувчи шартнома тузишдан бош тортганда бу шахсни шартнома тузишга мажбурлаш тўғрисида ва реклама берувчининг шартнома тузишни асоссиз равишда рад этганлиги туфайли етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш тўғрисидаги талаб билан судга мурожаат қилиш, қонунчиликда белгиланган тартибда *лицензияни талаб қилиш ҳуқуқларига* эга. Реклама тайёрловчи ва тарқатувчининг *реклама фаолияти* ва *ҳомийлик қондаларини* бажариши, ахборот ва бошқа материалларни берган шахс тўғрисидаги маълумотларни унинг *розилигисиз ошқора қилмаслиги*, реклама берувчи қонун ҳужжатларининг бузилишига олиб келиши мумкин бўлган ахборот берган тақдирда реклама берувчини *ўз вақтида хабардор қилиши* каби *мажбуриятлари* бор.

Шунингдек, рекламада реализация қилиниши учун махсус лицензия бўлиши талаб қилинадиган маҳсулотни

тегишли сертификати, рухсатномаси бўлмаётган туриб реклама қилиш, маҳсулотлар рекламасида қўлланиладиган умумий ечим, матн, тасвир, мусиқали ёки овозли оҳангларни *айнан такрорлаш*, уларга *тақлид ёки ўхшашма қилиш*, жисмоний шахснинг номи, тасвиридан *унинг розилигисиз фойдаланиш*, *порнографияни тарқатиш*, ишлаб чиқарилиши тақиқланган маҳсулот тўғрисида *ахборот тарқатиш*, ўзга шахсларнинг *маҳсулотини бадном қилиш* тақиқланади.

Рекламада қатнашувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини аниқлаш тадбиркорликни равижлантиришнинг муҳим омил ва шарт ҳисобланади.

5- §. РЕКЛАМАНИ ЖОЙЛАШТИРИШ ВА ТАРҚАТИШ ТАРТИБИ

Рекламани жойлаштириш ёки тарқатиш тадбиркорликнинг муҳим иқтисодий қонуниятларидан биридир. Чунки, маҳсулот ишлаб чиқарилган (хизмат кўрсатиш бошланган) вақтдан бошлаб тадбиркор ўз маҳсулоти учун мижоз қидиради. Бундай пайтда эса реклама унга дастлабки даромад олиш йўллари кўрсатиб беради. Реклама қонунчиликка кўра бир неча усул ва воситаларда тарқатилади.

Реклама тўғрисидаги қонуннинг **17- моддаси**да рекламани телевидение ва радиода бериш тартиби белгиланган. Бунга кўра эфир ташкилотлари ҳар соатига реклама вақтини 10 фоиздан оширмашликлари керак. Бу қоида махсус реклама каналларига татбиқ этилмайди. 45 минутдан ортиқ давом этадиган маданият, спорт ва фильмлар билан боғлиқ кўрсатувларда дастур реклама учун бир марта узиб қўйилиши мумкин. Реклама бу муддатдаги кўрсатув бошланиши ёки тугаганидан сўнг ҳам берилиши мумкин. Расмий давлат анжуманлари вақтида реклама жойлаштириш тақиқланади. Шунингдек, ўн тўрт ёшгача бўлган болалар дастурларига ҳам реклама жойлаштириш тақиқланади. Бу қоида ижтимоий рекламаларга татбиқ этилмайди.

Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш Давлат қўмитасининг 2001 йил 6 апрелдаги «**Рекламани жойлаштириш тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида**»ги 1024- қарори (бундан кейин Низом деб юритилади) рекламани жойлаштиришда муҳим аҳамиятга эга. Реклама тўғрисидаги қонуннинг **18- моддаси**да ва Низомда босма оммавий ахборот воситаларидаги рекламанинг ҳажми, мавзусини шу оммавий ахборот воситаларининг ўзлари мустақил белгилашлари ўрнатилган.

Ташқи реклама бино ва иншоотларнинг ташқарисида ўрнатилади. Бундай рекламларни жойлаштириш тартиби маҳаллий ҳокимият органлари томонидан белгиланади. Транспортда реклама жойлаштиришнинг алоҳида тартиблари белгиланган. Бу қоидалар Реклама тўғрисидаги қонуннинг **21- моддасида** ўрнатишган. Дори воситалари, тиббий буюмлар, маиший кимё воситалари, тамаки маҳсулотлари ва алко-голли ичимликлар рекламасини жойлаштириш ва тарқатиш ҳам алоҳида тартибда олиб борилади.

Қонунчиликда реклама берувчи, реклама тайёрловчи ва тарқатувчи реклама материалларини охириги марта реклама эълон қилинган кундан бошлаб *бир йил мобайнида сақлашлиги* қоида тариқасида белгилаб қўйилган.

Низомда рекламага рухсат бериш тартиби ва рухсат берувчи органларнинг рўйхати ҳам кўрсатиб ўтилган. Рухсат олишда реклама берувчи қандай ҳужжатларни тақдим этиши белгиланган. Бу тартиб, ўз навбатида, реклама тўғрисидаги қонунчиликнинг тўғри ижро этилиши, бу фаолиятда моно-полияга йўл қўймаслик, ягона рўйхат юритиш, тегишли ҳуқуқбузарликларнинг келиб чиқишини олдини олишга қаратилган.

XI БОБ. ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИ АХБОРОТ БИЛАН ТАЪМИНЛАШНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Дарсликнинг ушбу ўзига хос бўлимини ёритишдан олдин, ахборот билан таъминлаш ўзида нимани ифодалашини ва у ҳозирги кунда тадбиркорлар учун қанчалик зарурлигини аниқлаш ва белгилашда ёрдам берадиган бир қатор ҳолатларни эслатиб ўтиш лозим.

1- §. АХБОРОТЛАШ ТИЗИМИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Ахборот билан таъминлаш тушунчаси. Бозор иқтисодиёти ривожланишини исталган шахс учун ахборотлар оламига кириш, ахборотларни тўплаш ва алмаштиришни тегишли даражада эркин бўлмаган ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Товарлар муомаласида ахборотлар тижорат қийматига эга бўлиб, баъзи ҳолларда контрагент (тижорат шериги) учун аҳамиятга эга бўлган белгиланган сигнал (товуш)ларни ўзида ифодалайди (масалан, исталган шахслар учун юридик шахсларнинг оммавий реестри, ер кадастрлари, ихтироларнинг давлат реестри ёки акциядорлар реестри). Бошқа ҳолларда эса, ахборотлар ҳуқуқ объекти бўлиши мумкин. Агар у олиб қўйилса шундай ҳол рўй беради.¹ Учинчи ҳолларда у товарлар ҳаракатини таъминлайди.² Ахборотлар ҳужжатлаштирилган ва ҳужжатлаштирилмаган шаклда бўлиши мумкин. Замонавий бозор шароитида «*қайта моддийлаштириш*» («Дематериализация») умумий аънанасида ҳужжатлаштирилган ахборотли ёзувлар мулкнинг мавжуд эканлигини ифодаловчи ягона тасдиқ эканлигини билдирувчи ҳолатлар бир неча бўлиб, у жиддий низоларга сабаб бўлмоқда, масалан, нақд бўлмаган пуллар ёки ҳужжатсиз қимматли қоғозлар.³

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг ахборотлаш тўғрисидаги Қонуни. 1993 йил 7 май.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Реклама тўғрисидаги Қонуни. 1998 йил 25 декабрь.

³ Қаранг: Тараканов С. // Хозяйство и право РФ. 1998, № 9, Новоселова Л. А. О понятии и правовой природе безналичных расчетов. // Законодательство РФ, 1999, № 1.

Шундай қилиб, ахборотлар индустрияси ва инфра-тузилмасини қамраб олган рекламадан тортиб замонавий электрон алоқа воситаларигача бўлган ахборот билан таъминлаш тушунчасини ушбу нашрда жуда кенг контекстда кўриб чиқишнинг иложи ҳам ва бунга хожат ҳам йўқ. «Ахборот билан таъминлаш» атамасининг қатъий формал белгиланмаганлиги унинг кўп маъноли бўлишини таъминлайди ва турли талқин этилишига олиб келади. Ахборот билан таъминлаш деганда, коммуникация воситалари билан элементар техник ёритиш ҳам, алоқа ва коммуникация воситалари ҳам ахборотлашган кузатув жараёни (техник ҳамкорлик, ўз вақтида хабардор қилиш, баён қилиш, танишиш ва ҳ.к.) ҳам маслаҳат шаклидаги пулли (пулсиз) хизмат ҳам, ахборотлаштирилган (ахборот-қидирув) тизимлар ва дастурли маҳсулотларга киришга рухсат бериш ҳам ва ниҳоят муаллифларнинг интеллектуал мулки ҳисобланган ёки ҳисобланмаган ахборотлаштирилмаган маҳсулотнинг ўзи ҳам тушунилади

Ушбу таърифдан қуйидагилар англашилади, биринчидан, давлат органларини ахборотлар билан таъминлаш ушбу тадқиқот педмети ҳисобланмайди. Чунки, бу ҳолат кўп жиҳатдан маъмурий қонунчиликка тааллуқли бўлиб, давлат органларининг ўзаро алоқалари ва уларни ахборотлар билан таъминлаш ушбу қонунчилик билан тартибга солинади. Иккинчидан, тадбиркорни ахборот билан таъминлаш пулли ёки пулсизлиги аҳамиятга эга эмас ва ҳар доим ҳам ахборот билан таъминловчи хусусий, ёки оммавий орган эканлигига мос келмайди. Учунчидан, тадбиркорларни ахборот билан таъминлаш фақатгина уларнинг касбий фаолияти соҳасидаги қисми қонунчиликда ўз аксини топган. Тўртинчидан, институционал механизм (ахборот хизмати инфрастузилмаси, аниқроғи тижорат билан шуғулланадиган агентлик ва органлар)ни яратиш ва давлат органларининг тадбиркорларни тез ўзгариб турувчи Хўжалик фаолиятининг ҳуқуқий базаси тўғрисида оператив хабардор қилиш бўйича вазифаларни амалга оширишда давлат муҳим ўрин эгаллайди ва баъзи ҳолларда жавобгарликни ўз зиммасига олади.

Ахборот билан таъминлашни ташкиллаштириш. Бозор хўжалигида, одатда, *турли ахборот агентликлари, марказлари, консалтинглик ва маслаҳат фирма ва компаниялари* бажарадиган иш-тадбиркорларни ахборот ёрдами кўрсатиш каби ноанъанавий вазифани давлат ўз зиммасига олиши нима билан изоҳланади? Бунга сабаб, бозор иқтисодиётида

давлат бош ислоҳотчи ролини бажарар экан, *давлат ўз ислоҳоти йўналишини белгилайди* ҳамда уларнинг натижаси учун жавобгар бўлади.

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш лозимки, марказлашган иқтисодий шароитида фирма ва кооперативларни ҳисобламаганда, ягона тадбиркор фақат давлат ҳисобланган ва бир вақтнинг ўзида ўзининг хўжалик фаолияти (агар шундай аташ мумкин бўлса)ни тартибга солиш масалаларини ҳам ўз қўлида марказлашгирган. Ўта қатъий хўжалик қонунчилигини ўз эҳтиёжлари учун мослаштира туриб, давлат «**Хўжалик орган**»лари ваколати қатъий белгиланган чегараси асосида режа ва субординацияга хўжалик фаолиятини ўзаро келишиш, мувофиқлаштириш ва башорат қилишни таъминловчи ахборот коммуникация ва каналларини ташкил этди.¹

Тадбиркорлик фаолиятини хусусийлаштирилиши ва қайта монополиялашувининг бошланиши билан мустақил ва юқори савияли хўжалик юритиш тажрибаси ва ана шунда хўжалик юритишга лаёқатли ходимларнинг этишмаслиги одатий ҳол бўлиб қолди. Давлатнинг умумий миқёсидаги назоратига умид қилишга ўрганиб қолган тижоратчилар ташаббускорликни намоён этишмади, бошқалари эса-ноқонуний тижоратга ўтиб олдилар ва бу тижоратни жиноий фаолиятга айлантирдилар.²

Бошқа тарафдан олиб қараганда, ислоҳотлар ўтказиш тажрибасининг йўқлиги, давлат хизматчиларининг паст тайёргарлиги иқтисодий ўтиш даври қонунчилигини тез ўзгартиришга, қонун ва қонун ости актларининг муқим эмаслигига олиб келди, бу ҳолат тадбиркорлик фаолиятини ҳамда дадил ривожланиши учун ишончли ва доимий асос бўла олмасди. Шу сабаблар боис дастлабки босқичдаги ахборот билан таъминлаш кўпроқ иқтисодий «ликбез»га мос келиб, хизматчилар ва тижоратчиларни савдо қоидаларини ва тадбиркорлик фаолиятини юритиш билан боғлиқ касбий

¹ Товар муомаласи иштирокчиларини тартибга солишнинг «Хусусий-оммавий» ёки «Фуқаролик-маъмурий» услубининг ўзаро мос келмаслиги ҳозиргача «Хўжалик ҳуқуқи» назарияси мавжудлигини юзага келтирмоқда. қаранг: Лаптев В. В. Хозяйственное право-право предпринимательской деятельности // Государство и право. 1993, № 1; Мартенянов В. С. Хозяйственное право. Курс лекций. Т.1.-М.: 1994, с.13—16.

² Қаранг: Гражданское право: В 2 т. Том 1: Учебник. отв.ред. Е. А. Суханов. Изд. перераб.и доп.-М.: Издательство. БЕК, 1998, с.2.

қайта тайёрлашга эътибор қаратилди. Чунки, улар ўз фаолиятини энг яхши ҳолатларда бор-йўғи кооператив ҳаракатдан бошлагандилар.

Лекин тадбиркорликнинг ривожланиши билан давлат тижоратчиларига ҳомийлик қилишдан ва улар ҳақида тинимсиз бош қотиришдан қутулиш мақсадида либериаллашув жараёнига амал қилган ҳолда, хусусий товар муомаласидаги ўз ролини пасайтирди. Бунда давлат *«занжирли ит»*, *«тунги қоровул»* ҳолатига ўтиб, хусусий манфаатлар соҳасига аралашувини камайтирди ва шунинг натижасида ахборот инфраструктурасини *«хусусийлаштирди»*.

Ахборот олиш, излаш ва топши эркинлиги кафолатлари. Қонунчилигимизда тадбиркорлик фаолиятига таалуқли ҳар қандай ахборотнинг тарқалиши ва олинishiга рухсат берувчи асосий кафолатлар мустаҳкамланган.

Биринчидан, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳар кимнинг ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эгаллиги мустаҳкамланган, амалдаги Конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот ва қонун билан белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустасно (**29-модда**). *Иккинчидан*, Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган Ўзбекистон Республикасининг ахборотлаштириш концепцияси мулк шаклидан қатъи назар барча корхоналарнинг ахборотларга бўлган эҳтиёжини ҳар томонлама қондиришга қаратилган (Ахборотлаш тўғрисидаги қонуннинг **3-моддаси**). *Учинчидан*, юридик ва жисмоний шахслар ҳар қандай ахборотни тўлиқлиги ва ишончилигини таъминлаш мақсадида шу ахборотни олиш ҳуқуқига, шу ахборотдан ким ва қандай мақсадларда фойдаланаётганлигини билиш ҳуқуқига эга. Хусусий шахслар тўғрисидаги ахборотга эга бўлган давлат органлари, жамоат ташкилотлари, ахборот тизимлари, шу ахборот тегишли бўлган шахснинг талаби билан ахборотни шу шахсларга беришлари лозим, агар ахборотни тақдим этиш Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан кўриқланаётган сирларни очилишига олиб келмаса (Ахборотлаш тўғрисидаги Қонуннинг **26-моддаси**). *Тўртинчидан*, ахборот фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига, ташкилотнинг ҳуқуқий ҳолатига тегишли бўлса махфий (давлат, банк ёки тижорат сири бундан мустасно) деб эълон қилиниши мумкин эмас, деган умумҳуқуқий тамойил мавжуд. *Бешинчидан*, юридик шахснинг ҳуқуқлари қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина чекланиши

мумкин (ФКнинг 41- моддаси 5- қисми). Бунда юридик шахс ҳуқуқларининг чекланиши идоравий қонунчиликдан фарқ қилиб, оммавий ахборот воситалар орқали танишиш мумкин бўлади. *Олтинчидан*, фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига путур етказувчи қорхона, ташкилотларнинг бошқа бошқарув тизими органлари томонидан чиқарилган мажбурлов кучидаги ёки идоралараро санкциядаги (умуммажбурий санкциядаги) вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларининг меъёрий ҳужжатлари Адлия вазирлигига мажбурий давлат рўйхатидан ўтказилиши керак. Шунингдек, вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ҳамда барча ҳокимиятлар томонидан тадбиркорлик субъектларини ташкил этиш, рўйхатдан ўтказиш тартибини, фаолиятини қийинлаштирувчи ва қўшимча маълумот ҳужжатни ҳеч қандай асоссиз талаб қилувчи ҳужжатлар чиқаришларига йўл қўйилмайди.

Давлат органлари, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқарув органлари, қорхоналар, жамоат бирлашмалари, муассасалар, ташкилотлар ва мансабдор шахслар ҳар бир шахсга унинг ҳуқуқ ва мажбуриятларига тааллуқли қонун меъёрлари, шунингдек, ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиш имконияти билан таъминлашга мажбурдирлар. Ахборотни олиш эркинлиги, қонунчилик меъёрлари ва тегишли материалларни нашр қилиш йўли билан таъминланади (Ахборотни олиш эркинлиги ва кафолатлари тўғрисидаги 1997 йил 24 апрел қонунининг 7- моддаси).

Бу муносабатларни тадбиркорларга нисбатан қўллаган бу мажбурият фақат давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахсларига нисбатан қўлланилади. Тадбиркорлик фаолияти субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига тааллуқли ахборот пулсиз тақдим этилади, бошқа турдаги ахборотларни тақдим этиш эса тарафларнинг келишуви билан пулли амалга оширилиши мумкин. Давлат статистика органлари эркин олиниши мумкин бўлган статистик ахборотни доимий нашр этилишини таъминлаши шарт (Тадбиркорлик фаолияти эркинлиги кафолатлари тўғрисидаги Қонунининг 31- моддаси).

2000 йил 26 майдаги № 77—11- сонли янги тахрирдаги «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида»ги Қонунга мувофиқ, ташқи иқтисодий фаолият субъектлари ташқи иқтисодий фаолиятга доир ҳуқуқлари ва манфаатларига тааллуқли ва махфий бўлмаган ҳар қандай ахборотни қонунда белгиланган

тартибда давлат органларидан олиш ҳуқуқига эга. Ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солувчи ва умуммажбурий санкцияли қонунчилик ҳужжатлари оммавий ахборот воситаларида нашр қилиниши шарт ва ташқи иқтисодий фаолият субъектлари ушбу нашрни эркин олишлари лозим.

Афсуслар бўлсинки, маъмурий буйруқбозлик тизимида ташкил топган идоравий қонун ижодкорлигининг мавжуд амалиёти ҳозиргача ўзини оқламаган «шиширилган қонунчилик» тизимини намоён этмоқда (қонун ости ҳужжатларининг 40 дан ортиқ тури мавжуд), шунингдек, нашр қилинмаган ва махфийлаштирилган ҳужжатларнинг мавжудлиги, айниқса бундай ҳужжатлар валютани тартибга солиш, нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ва солиқ имтиёзлари (шу билан бирга меъёрий ҳужжатларни махфийлаштириш тартибининг ўзи махфийлаштирилган, *масалан*, банк сири тўғрисидаги Низом)да яққол намоён бўлади. Меъёрий ҳужжатларни чиқариш амалиёти ҳозиргача «*хизматда фойдаланиш учун*», «*махфий*», ёзувлари билан қайд этиладиган муҳрлар билан «*ҳавола бўйича*» ёки «*танишиш мақсадидаги кузатувчи ҳужжатлар*» билан амалга оширилади. Шу билан бирга, Европа экспертларининг фикрича, «*Қонунчиликни махфийлаштиришнинг нодемократик амалиёти ҳалокатли ҳисобланади ва бозор иқтисодиёти билан келиша олмайди*».

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 5 январдаги № УП—1030- сонли «**Хусусий тадбиркорликни кўллаб-қувватлашва рағбатлантириш тўғрисида**»ги Фармонида оммавий тузилмаларга ахборот ресурсларини олишда тадбиркорлик ва давлат корхоналарининг тўлиқ тенг ҳуқуқли бўлишини таъминлаш хусусидаги кўрсатма берилган. Ўзбекистон радио ва телевидение муассасаларига, газета ва журнал редакцияларига хусусий тадбиркорлар иш тажрибасини тарғиб қилиш ва аниқ мисолларда бу фаолият афзалликларини очиб бериш топширилган. Ушбу ғояларнинг кейинги ривожини Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Иккинчи чақириқ биринчи сессиясида сўзлаган иқтисодий соҳадаги асосий вазифаларни ечиш дастури тўғрисидаги нутқида ўз ифодасини топган. Бу дастур тадбиркорликни ривожлантириш вазифаси сифатида вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралари меъёрий ҳужжатларини қабул қилиш ва эълон қилиш тартибини замонавийлаштириш ва уларни олиш эркинлигини барча тадбиркорлик субъектлари учун таъминлаш кўзда тутилган.

Ахборотлаш тизими. Тадбиркорликни ахборотлаш тўғри-сидаги бозор қонунчилиги ахборот манбаи (аутентик ва ўтказувчи орган) ва ахборот олувчини ҳисобга олган ҳолда ахборот билан таъминлашнинг бутун бир механизмдан фойдаланади. Шундан келиб чиқиб, қуйидаги ахборот тизимларини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Ахборот манбаига кўра ахборотлаш тизими қуйидагича бўлади:

— *Оммавий.* Бу ахборотлаш тизими чекланмаган шахслар доираси учун мўлжалланган ёхуд оммавий ҳокимиятнинг ўз қарорини халққа маълум қилиши, ёхуд ҳокимиятнинг қарорни тушунтириш, ҳужжатни тарқатиш бўйича умумфойдали акцияси ёки шарҳни нашр қилишни назарда тутати.

— *Хусусий.* Бундай ахборотлаш тизимида ахборот аниқ бир шахсга жўнатилади ёхуд оммавий ҳокимият мажбуриятларининг бир қисми сифатида **абстракт** (мавхум) меъёрни хусусий аризасида баён этилади ёхуд хусусий шахс таклифига кўра расмий шарҳ берилади.

Ахборот билан таъминлашнинг шакллантирилган услубларини ўзлаштиришни назарда тутиб, ахборот тизимлаштиришни қатъий амалга оширишнинг ўзи камлик қилади. Шунингдек, хусусан, шахсий сўровлар ва уларнинг жавобларини нашр қилишнинг кенг қўлланилиши, давлат органларининг хусусий ҳолатда кўпчилик тадбиркорлар манфатларини назарда тутиши ётади (**масалан**, «*солиқ ва божхона хабарлари*» газетасининг нашр этилиши). Бошқа томондан қараганда, шахсий характерли, битта тадбиркор амалиётида фойдаланишга мўлжалланган меъёрий ҳужжатларни эълон қилиш амалиёти тез-тез учраб туради (масалан, қайсидир ассоциация, корпорация доирасида ёки белгиланган турдаги товарлар, хизматлар ва ишлар учун ҳисоб-китоб қилиш тартиби).

Ахборотни олувчи шахсга кўра, ахборотлаш тизими қуйидагича бўлиши мумкин:

— *Умумий.* Бундай ахборот билан таъминлаш фаолияти соҳасидан қатъи назар, барча тадбиркорларга тааллуқли бўлади.

— *Махсус.* У ёки бу соҳада фаолият юритаётган тадбиркорларга тегишли ахборотлар.

Тадбиркорларни ахборот билан таъминлаш вазифаси юклатилган давлат органларининг ваколатлари турли йўналишдалигини ҳисобга олиб, ахборотлаш тизимини бундай бўлиниши мақсадга мувофиқдир.

2- §. АХБОРОТ БИЛАН ТАЪМИНЛАШ СИЁСАТИ

Ахборот билан таъминлаш давлат сиёсатининг элемент (унсур)лари. Барча давлат органларининг ягона ахборот оламини вужудга келтириш борасидаги саъй-ҳаракатлари нафақат бу ҳаракатларнинг шу соҳага йўналтирилганлиги, балки улар фаолиятининг мувофиқлаштирилишини талаб этади. Ахборотлаш соҳасидаги мувофиқлаштирувчи орган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси бўлиб, у ахборотлаш сиёсатининг асос (элемент)ларини белгилаб беради:

— тадбиркорларни ахборотлар ёрдами дастурини шахсийлаштиришда ахборотлаш бўйича давлат органлари ва ваколатларини белгилаш;

— тадбиркорларни ахборотлашда фойдали йўналишларини белгилаш;

— ахборот билан таъминлаш бўйича органларни таъсис этишни ҳисобга олган ҳолда ёхуд шундай фаолиятни амалга оширишни мавжуд органлар зиммасига юклаган ҳолда ахборотлаш тизимини ташкил этиш, ахборотлаш инфратузилмасини яратиш.

Тадбиркорликни ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш дастури. Ўзбекистон Республикасида кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш давлат дастурининг асосий мақсади, аҳолининг кенг қатламини бозор фаолиятида иштирок этишларини, кишилар онгида талаб ва таклиф психологиясини шакллантиришни ва «Тадбиркорлик вируси»ни юқтиришни, хусусий бизнес билан фаол шуғулланишни вужудга келтириш эди.

Тадбиркорларга маслаҳатли ва ахборот хизмати шаклидаги техник ёрдам кўрсатиш вазифаси хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш Фонди (Бизнес Фонд)га, ахборот таҳлил материалларини тайёрлаш ва тарқатиш, юридик ва техник маслаҳат бериш вазифаси эса тадбиркорлар Палатасига, ахборот билан таъминлаш ва ҳуқуқий маслаҳат бериш вазифаси эса Бизнес-Марказ зиммасига юклатилган. Тадбиркорларни ахборот билан таъминлаш мақсадида кредит институтлари, қимматли қоғозлар бозори ҳолати ва акциялар котировкаси (муомалада бўлиши) ҳақидаги ахборотлар, шунингдек, ҳўжалик субъектлари ва фойдали шериклар ҳақидаги ахборотлар нашр этади. Маркетинг, бошқариш маслаҳати, аудит, реклама, контроллинг, ташқи иқтисодий операциялар соҳасидаги махсулаштирилган кичик ва хусусий корхоналар тизими ривожланмоқда.

Тадбиркорликни қўллаб-қуватлаш муаммолари бўйича илмий, маълумотли ва ўқув адабиётлари, «хусусийлаштириш» ахборотномаси, комплекс ускуналар каталоги, бизнес-каталог нашр этилмоқда.

Ушбу дастурни амалга ошириш тадбирлари орасида қуйидагилар назарда тутилган:

— тадбиркорларни маълумотли-ахборотлаш хизматини кўрсатувчи илмий-маслаҳат фирмаларини ташкил этиш, тадбиркорларнинг ўз сўровлари бўйича илмий ва техникавий объектларни фойдалиларини танлашни таъминловчи янги техника ва технология тўғрисидаги маълумотлар базаси ва банкни яратиш вазифаси Бизнес-Фондга, илмий-техникавий билимлар билан алмашиниш Давлат Фонди, Давлат Фан ва техника қўмитасига, Фанлар Академиясига, Макроиқтисодиёт ва Статистика вазирлигига, Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар Палатасига;

— жойларга янги бозор институтлари (бизнес-инкубатор, технопарк, лизинг корхоналари, ишлаб чиқариш-технология марказлари, фирмалар, деҳқон бизнес-марказлари)ни ташкил этиш Бизнес-Фонд, ҳокимиятлар, товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар Палатаси, Хўжалик ассоциациялари, Давлат назорат инспекциясига;

— тадбиркорликка тааллуқли махсус адабиётларни тайёрлаш ва нашр этиш давлат матбуот қўмитасига;

— хўжалик юритувчи тадбиркорлар тажрибасини ўрганиш ва уларни телерадио дастурлар орқали ва маҳаллий нашрлар ёрдамида тарғиб қилиш — Ўзтелерадио, Давлат матбуот қўмитаси, ҳокимиятларга;

— Адлия вазирлиги тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш масалаласига бағишланган ҳар чорақда ҳуқуқий ахборотномани нашр этиш-Адлия вазирлигига;

— кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш муаммоларига бағишланган ҳар чорақдаги илмий ва ахборот-маълумотли адабиётни нашр этиш-Бизнес-Фонд, товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар Палатаси хўжалик ассоциациялари, Давлат назорат инспекциясига;

— ҳар чорақли «хусусийлаштириш» ахборотномасини нашр этиш — Бизнес — Фондга;

— қишлоқ хўжалиги соҳасидаги тадбиркорлар учун маълумотлар банки билан маркетинг марказларини яратиш-Бизнес-Фонд, ҳокимиятлар, илмий-техникавий билан алмашиниш Давлат Фонди, Давлат матбуот қўмитаси, Макро-

иқтисодиёт вазирлиги, Ўзбекистон улгуржи биржа савдоси, товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар Палатасига;

— кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни тарғиб қилиш бўйича реклама-ахборот дастурини яратиш — Ўзтелерадио, Давлат матбуот қўмитаси, Бизнес Фонд, товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар Палатаси, хўжалик ассоциацияларига;

— кичик ва хусусий корхоналарга аудиторлик, консалтинглик ва ахборот ҳуқуқий хизмат кўрсатиш бўйича консалтинглик компания ва фирмаларни вужудга келишида ёрдам бериш-Молия вазирлиги, Адлия вазирлиги, ҳокимиятлар, Давлат назорат инспекцияси, Бизнес-Фонд, Фан ва техника Давлат қўмитасига юклатилган.

Давлат дастури асосида Тошкент шаҳри бўйича кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлашдастури ишлаб чиқилган. Бунда давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг асосий тамойиллари сифатида ахборот захираларини олишга нисбатан тадбиркорлар ва давлат корхоналари тенг ҳуқуқлилиги кўрсатилган.

Ушбу дастурга мувофиқ, тадбиркорларга ҳудудий ахборот ёрдами кўрсатишнинг қуйидаги шакллари мавжуд:

- ҳуқуқий таъминот;
- ташкилий таъминот;
- ахборот-маслаҳат таъминот.

Ҳуқуқий таъминот Тошкент шаҳар Адлия бошқармаси ва Ички ишлар Бош бошқармаси томонидан амалга оширилади. Жойлардаги Адлия органлари маъмурий ва хўжалик ҳуқуқи бўйича ва бошқа юридик масалалар бўйича маслаҳатларни ташкил этади.

Ташкилий таъминот товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар Палатаси ва Бизнес-Фонднинг ҳудудий (шаҳар ва туман) бўлимларини ташкил этишни тақозо этади. Шаҳарнинг маъмурий туманлари ҳокимиятларида — ҳоким муовини — иқтисодий комплекс раҳбари — бошчилигида тадбиркорликни ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш бўйича Кенгаш тузилади. Тадбиркорликни ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш бўйича ташкилий таъминотни шаҳар ҳокимиятининг иқтисодий комплекси, шунингдек, давлат тузилиши комплекси, хусусийлаштириш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш Маркази зиммасига тадбиркорларга хусусийлаштириш учун хужжатлар тайёрлаш ва бизнес-режа тузиш жараёнида консалтинглик ва аудиторлик хизмат кўрсатиш юклатилган.

Ахборот-маълумот таъминоти оммавий ахборот воситалари (нашр, радио, телевидение) орқали, шунингдек, аудиторлик, консалтинглик ва бошқа хизматлар тармоғи орқали амалга оширилади. Бундай бирлашмаларни маҳаллий бошқарув органлари ва уларнинг бўлимлари (туман ҳокимиятлари, ҳудудий Палаталар, Бизнес Фонд, Давлат мулк қўмитаси бошқармаси), шунингдек, ўзининг ахборот-нашриёт, аудиторлик, консалтинглик ва бошқа турдаги фаолиятини рўйхатдан ўтказган хусусий фирмалар марказларини тузадилар. Тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш билан шуғулланувчи бошқарув органларидаги ахборот-хизматни ташкил этиш, бозор ислохотлари муаммолари билан қизиқувчи аҳоли ва тадбиркорларни ахборот «бўшлиғи»ни тугатишга хизмат қилади.

Ахборот таъминотини акциялаштириш, шу билан бирга, акциядорлик жамиятларини ташкил этиш ва юритиш, фонд биржалари, сармоя фондлари ва фонд дўконлари орқали акция ва қимматли қоғозларни сотиш жараёнида алоҳида аҳамиятга эга. Ахборот таъминоти ёрдамида қимматли қоғозлар муомаласи бюджет тушумларини кўпайтиради ва бу ҳолат, ўз навбатида тадбиркорликни қўллаб-қувватловчи шаҳар инфратузилмасидан марказлашган равишда фойдаланишга хизмат қилади. Бизнес-каталогларни, бизнес-директорларни нашр этиш, фойдали сармоя лойиҳалари ҳақидаги ахборотни тайёрлаш ва узатиш, нафақат хорижий, балки маҳаллий тадбиркорларнинг қўшимча сармояларини жалб этади.

Тошкент вилоятида ўз фаолиятларини бошлаётган тадбиркорларни молиявий қўллаб-қувватлаш бўйича комплекс тадбирлар, хусусан, **қуйидагиларни ўзида ифодалайди:**

— ўз фаолиятларини бошлаётган тадбиркорларга бизнес-режани тузишда доимий равишда ҳар томонлама ёрдам кўрсатиш, консалтинглик, инжиниринглик ва бошқа хизматлар кўрсатиш. Бу вазифалар Тошкент вилояти ҳокимияти, товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар Палатаси, деҳқон ва фермер хўжалиги Ассоциацияси, тижорат банклари ва бозор институтлари зиммасига юклатилган.

Хусусий тадбиркорликни ахборот билан таъминлаш соҳасидаги сиёсат. Иқтисодий ислох қилишнинг дастлабки босқичларидаёқ, соҳавий ва маҳаллий бошқарув органларига аҳолининг тадбиркорлик фаолиятига фаол ёрдам кўрсатиш, ўз хўжалик ташаббускорлигини амалга ошириш, товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар Палатасига уларнинг устав

вазифаларини амалга оширишда ёрдам кўрсатиш топшириғи берилганди. Тадбиркорликни тарғиб қилиш учун ёш тадбиркорларга ёрдам берувчи Ўзбекистон Республикаси Ассоциациясини тузиш ташаббуси қўллаб-қувватланди.

Ўзбекистон Республикаси Давлат телерадиокомпаниясига тадбиркорлик фаолияти асосларини ўқитишга бағишланган телерадио кўрсатув ва эшиттиришлар ва ўқув дастурларини тайёрлаш топшириғи юкланган. Давлат матбуот қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Алоқа вазирлиги, товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар Палатасига палатанинг даврий нашрини тарғибот, реклама ва тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш билан боғлиқ белгиланган тартибда нашр этиш ҳуқуқига эга матбаа маҳсулотини чоп этиш ва тарқатишда молиявий ёрдам билан таъминлаш топширилган.

Ушбу ҳолат билан боғлиқ равишда Ўзбекистон товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар Палатасига кичик ва ўрта бизнес корхоналарини қўллаб-қувватлаш бўйича тадбирни бошқариб туриш вазифаси юкланган ва бу тадбирларни Бизнес-Фонд, «Мадад» суғурта агентлиги ва Ўзтадбиркорбанк амалга ошириши кўзда тутилган.

Ўзбекистон товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар Палатасига ҳудудий Палаталар қошида кичик ва ўрта бизнесни ахборот маслаҳат бўйича қўллаб-қувватловчи хўжалик ҳисобидаги марказлар тузиш топширилган ва бу марказларга **қуйидаги вазифалар юкланган:**

— тадбиркорлик соҳасидаги дастурлар ва лойиҳаларни жадал амалга ошириш учун тадбиркорлик субъектларини иқтисодий, ҳуқуқий ишлаб чиқариш-технология ва бошқа зарур ахборот билан таъминлаш;

— кичик ва ўрта бизнес субъектларига, хусусий тадбиркорларга таъсис ҳужжатлари, бизнес-режаси, кредит олиш аризасини олишни тайёрлашда, бухгалтерлик иши ва ҳисобини ташкил этишда, аудиторлик текширувини ўтказишда, бошқа турдаги маслаҳат хизматларини кўрсатишда ҳар томонлама ёрдам бериш;

— хусусий тадбиркорлар, кичик ва ўрта бизнес субъектларининг солиқ, молия, банк, суғурта ва бошқа тузилмалар билан ўзаро ҳамкорлигини таъминлаган ҳолда юридик хизмат кўрсатиш.

Тадбиркорликни ривожлантириш давлат сиёсати даражасига кўтарилган экан, кичик ва ўрта бизнес ривожини қўллаб-қувватлаш вазифасини амалга ошириш бўйича жавобгарлик барча давлат органлари, кредит-молия муассасалари,

суғурта ва нодавлат ташкилотлари зиммасида бўлади. Шундай экан, маҳаллий давлат ҳокимияти раҳбари фаолиятини баҳолаш, унинг кичик ва ўрта бизнес, хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга нечоғли ҳисса қўшаётганлигига боғлиқ бўлади.

Тижорат банклари кичик ва ўрта корхоналарга хорижий кредит тармоғини киритиш мақсадида сармоя лойиҳаларини танлаш ва экспертизаси бўйича бепул хизмат кўрсатадилар.

Қишлоқ Хўжалик тадбиркорлари (фермерлар ва деҳқонлар)ни ахборот таъминоти соҳасидаги сиёсат. Қишлоқ хўжалигидаги тизим ўзгаришлари барча соҳаларда колхозлар ва қишлоқ хўжалик кооперативларини қайта ташкил этишда ҳуқуқий, услубий ва амалий ёрдам берадиган махсус консалтинглик фирма ва марказлар бўлишини тақозо этди.

Ривожлантириш дастурига мувофиқ, қишлоқ хўжалигида товар ишлаб чиқарувчиларни ахборот билан таъминлашни ташкил этишни яхшилаш бўйича чораларни ишлаб чиқиш, ҳуқуқий, иқтисодий ва маркетинглик ахборотини тўплаш ва тарқатиш бўйича маҳаллий ахборот хизматини ташкил этиш назарда тутилган.

1998—2000 йиллар оралиғида қишлоқ инфратузилмасининг ривожланиши қишлоқ жойларида қўшимча 171 та аудиторлик, 164 та юридик ва консалтинглик, 162 та ахборот хизмати ва 12 та экспортни ривожлантириш марказини ташкил этишни тақозо этди. Улгуржи ва кичик улгуржи савдо тизимидаги товарлар ва уларнинг нархи тўғрисидаги маълумотларга эга глобал компьютер ахборот тармоғини ташкил этиш бўйича тадбирларни амалга ошириш назарда тутилади.

1998 йил мобайнида товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар Палагаси, деҳқон ва фермер хўжалиги Ассоциациясига Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ҳокимиятлари, вазирликлар ва идоралар билан биргаликда қишлоқ товар ишлаб чиқарувчилари учун тижорат асосида ҳуқуқий, иқтисодий-маркетинглик ахборотни тўплаш ва тарқатиш бўйича қишлоқ туманларида ахборот хизматини ташкил этишни таъминлаш топшириғи юклатилган. Шунинг учун 1998—2000 йиллар оралиғида қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислоҳатларни чуқурлаштириш дастурини амалга ошириш бўйича қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларини ахборот билан таъминлашнинг яхшилашни тадбири ўтказилди.

Чет эл инвесторларини ахборот билан таъминлаш соҳасидаги сиёсат. 1998 йил 30 апрелдаги № 609—1- сонли «Чет

эл инвестициялари тўғрисида»ги Қонунининг 20- моддасига мувофиқ, чет эл инвестицияларини жалб этиш, амалга ошириш ва ҳимоя қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикасида инвестиция фаолиятининг имкониятлари ва шартлари тўғрисидаги ахборотни тайёрлаш ва тарқатишни марказлаштирмаслик, потенциал инвесторларни ҳуқуқий, иқтисодий ва фаолиятнинг бошқа масалалари бўйича маслаҳатлар бериш амалга оширилди.

Хорижий давлатлар, халқаро молиявий-иқтисодий институтлар ва чет эл банклари ишбилармон доираларини Ўзбекистонда инвестиция иқлими (ҳолати) ва чет эл инвесторларига берилган имтиёзлар ҳақида кенг маълумот бериш, уларни зарурий маълумот материаллари билан таъминлаш, шунингдек, бу соҳадаги тўғри алоқаларнинг мавжудлиги ва ташкилий тадбирларни ўтказишни ташкил этишга ёрдам бериш мақсадида Давлат мулк қумитаси, Макроиқтисодстат вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги тузилмасида хорижий инвестицияларни жалб қилишни ахборот билан таъминлаш бўйича махсус гуруҳ тузилган.

Хорижий инвестицияларни жалб қилишни ахборот билан таъминлаш бўйича бундай гуруҳларнинг асосий вазифа ва мажбуриятлари **қуйидагилар ҳисобланади:**

— ҳуқуқий шартлар, кафолатлар ва имтиёзларни белгилайдиган, чет эл инвесторлари учун маъқул инвестиция ҳолатини яратадиган, қонунчилик-меъёрий базаси тўғрисидаги амалга ошириладиган ва амалга оширилиши кўзда тутиладиган инвестиция лойиҳалари ҳақидаги маълумотлар банкни яратиш;

— чет эл инвесторларини зарурий маълумот-ахборотли ва таҳлилий материаллар билан таъминлаш;

— Ўзбекистон иқтисодиёти инвестиция киритиш имкониятлари ҳақидаги ахборотларни чет эллик инвесторлар учун асосий чет тилларга таржима қилишни ташкил қилиш;

— Ўзбекистоннинг инвестиция иқлими тўғрисидаги ва чет эл инвесторлари амалга оширишда иштирок этишлари мумкин бўлган лойиҳалар ҳақидаги ахборотни чет элларда гарқатиш мақсадида халқаро ахборот агентликлари билан узвий алоқа ўрнатиш;

— «Интернет» халқаро компьютер тармоғи орқали Республиканинг инвестиция имкониятлари ҳақидаги ахборотни тарқатиш;

— аниқ соҳалар ва потенциал хорижий шерикларни жалб қилишга қаратилган инвестиция фаолияти йўналиши бўйича бизнес семинарларни ташкил этиш;

— чет эл инвесторларини ахборот билан таъминлаш тартиби ва амалиётини мувофиқлаштириш бўйича таклифлар тайёрлаш.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг № УП—1467-сонли 1996 йил 31 майдаги «**Чет эл инвестицияли корхоналарни тузиш ва фаолиятини жадаллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида**»ги Фармонига кўра, Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги, Ташқи ишлар вазирлиги, Макроиқтисодстат вазирлиги, Давлат мулк қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Фан ва техника қўмитасига, чет эл инвестицияси бўйича Агентлик билан биргаликда чет эл инвесторларини ахборот билан таъминлашнинг ягона тизими ишлаб чиқиш ва жорий этиш топширилган бўлиб, бунда **қуйидагилар назарда тутилган:**

— чет инвесторларининг кенг доирасини Республикада амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар йўналиши ва бориши билан иқтисоддаги инвестициялар шартлари ва мақбул йўналиши билан, амалдаги имтиёзлар ва кафолатлар тизими билан, инвесторларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларининг ҳимояси билан таништириш;

— чет эл инвесторларини зарурий қонунчилик ва меъёрий ҳужжатлар билан, йўриқнома ва ахборот-маълумот материаллари билан таъминлаш.

3- §. АХБОРОТЛАШНИНГ УМУМИЙ ТИЗИМИ

Умумий органлар. Хўжалик қонунчилиги билан барча тадбиркорлик доираларини хабардор қилиш учун Ўзбекистон Республикасида бир нечта давлат органлари ташкил этилган ва улар ана шундай ахборот етказиб туриш вазифасини бажарадилар. Умумий ахборотлаш органларига тадбиркорларни уларнинг фаолият соҳасидан қатъи назар, қонунчилик билан таништириш мажбуриятини олган ташкилотлар киради. **Бундай органлар жумласига қуйидагилар киради:**

— давлат органлари — Республика мувофиқлаштириш Кенгаши, Адлия вазирлиги, Давлат Солиқ қўмитаси;

— нодавлат органлари-хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш Фонди (Бизнес-Фонд), товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар Палагаси, товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш Фонди.

Республика Координация Кенгаши кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни жадаллаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 28 февралдаги № 116- сонли қарори билан ташкил этилган. Ушбу орган қошида кичик ва ўрта бизнес учун кадрлар тайёрлаш ва ахборот билан таъминлаш бўйича гуруҳ мавжуд бўлиб, ушбу гуруҳда товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар Палатаси ва бошқа бирлашмалар, оммавий ахборот воситалари, тадбиркорларни тайёрлаш муассасалари вакиллари ҳамда ишбилармон доира вакиллари фаолият юритишади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 27 мартдаги № 118-ф сонли Фармойишига кўра, Координация Кенгашининг асосий вазифалари сифатида оммавий ахборот воситалари орқали тадбиркорларнинг кенг доирасига қонунчилик ва меъёрий ҳужжатлар, кичик, ўрта ва хусусий бизнесни ривожлантириш, инвестиция лойиҳаларини тайёрлаш, танлаш, молиялаш ва амалга ошириш ҳақида фаол тушунтириш ишларини олиб бориш, тадбиркорларга бизнес-режани ишлаб чиқишда амалий ёрдам кўрсатиш ва шу мақсадда *ҳокимиятлар, Ўзбекистон товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар Палатаси, Бизнес-Фонд, «Ўзбекистон инвестиция лойиҳа»* компанияси, *«Ўзагросуғурта»*, тижорат банклари ва бошқа манфаатдор ташкилотлар билан биргаликда махсус семинар ўтказиш кўрсатиб ўтилган.

Координация Кенгашига ўз фаолиятини амалга оширишда асосан тадбиркорлар ўртасида ахборот ва тушунтириш ишларини олиб боришни ташкил этишга, кичик ва ўрта бизнес учун консалтинглик, лизинг, суғурта ва бошқа хизмат кўрсатиш тизимини ривожлантиришга алоҳида эътибор бериш топширилган.

Республика Координация Кенгаши ишчи органнинг кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни жадаллаштириш бўйича вазифасининг бир қисми-тадбиркорларни ҳуқуқий муҳофаза этиш Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигига юклатилган. Шу мақсадда ушбу вазирлик тизимида кичик ва ўрта тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ва муҳофаза қилиш бўйича бошқарма ташкил этилган.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. Адлия вазирлигига юклатилган юқоридаги вазифалар билан бирга, тадбиркорлик фаолиятига тааллуқли қонунчиликни тизимлаштириш ва мувофиқлаштириш вазифаси топширилган.

Миллий идоравий қонунчиликда ноаниқликлар ва қарама-қаршилиқлар бўлмаслиги учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 9 октябрдаги № 469-сонли «**Вазирликлар, Давлат қўмиталари ва идоралар меъёрий ҳужжатларининг қонунийлигини таъминлаш бўйича чоратадбирлар тўғрисида**»ги қарорида белгиланганидек:

— Давлат рўйхатидан ўтмаган меъёрий ҳужжатлар кучга кирмаган ҳисобланиб, ҳуқуқий оқибат вужудга келтирмайди ва тегишли ҳуқуқий муносабатни тартибга солиш асоси бўлиб хизмат қилмайди, фуқароларга, мансабдор шахсларга, корхона ва ташкилотларга ўз вазифаларини бажармаганликлари учун бирор-бир санкция қўлланилишига олиб келмайди;

— меъёрий ҳужжатни Давлат рўйхати рақами ва санаси кўрсатилмасдан нашр этиш ва жўнатиш тақиқланади;

— тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига тааллуқли вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг умуммажбурий характердаги меъёрий ҳужжатлари мажбурий равишда «**Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, Давлат қўмиталари ва идораларининг меъёрий ҳужжатлари Ахборотномаси**»да нашр этилиши керак;

— вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг тизимий бўлимлари ва ҳудудий органлари меъёрий характердаги ҳужжатлар қабул қилишга ҳақли эмаслар. Бундай ҳуқуқ қонунчиликда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно;

— Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идоралари меъёрий ҳужжатларни улар давлат рўйхатидан ўтган кундан 10 кунлик муддат ичида манфаатдор шахсларга етиб боришини таъминлашлари шарт, умуммажбурий меъёрий ёзувларни меъёрий характерда бўлмаган ҳужжатларда ифодаланиши, шунингдек, Адлия вазирлигидан рўйхатдан ўтмаган умуммажбурий характердаги меъёрий ҳужжатларни ижрога жўнатиш ва оммавий ахборот воситаларида нашр қилинишига йўл қўймасликлари лозим;

— Адлия вазирлиги «**Халқ сўзи**», «**Народное слово**» газеталари таҳририяти билан биргаликда барча манфаатдор шахсларни, шу жумладан, тадбиркорлик субъектларини янги қабул қилинган умуммажбурий характерли идоравий меъёрий ҳужжатлар тўғрисида идоравий меъёрий ҳужжатларнинг давлат рўйхати тўғрисидаги маълумотни ҳафғалик нашр этиш йўли билан ўз вақтида хабардор қилиб туриши керак;

— вазирликлар ва идоралар ўзлари қабул қилган меъёрий ҳужжатни давлат рўйхатидан ўтказилганидан сўнг, 10 кунлик муддат ичида манфаатдор шахсларга етказишлари лозим. Меъёрий ҳужжатни манфаатдор шахсларга етказиш, меъёрий ҳужжат матни билан танишиш имконини берувчи ҳар қандай шаклда амалга оширилиши мумкин. Ушбу қонданинг бажарилмаслиги Адлия вазирлиги томонидан меъёрий ҳужжатлар ҳаракатини вазирликлар ва идоралар томонидан тегишли чоралар кўрилмагунча тўхтатиб турилишига олиб келади.

Ушбу ҳолатдан келиб чиқиб, Адлия вазирлиги вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралари билан биргаликда 2000 йил 10 июнгача бўлган муддатда идоравий меъёрий ҳужжатларни кўздан кечириш ва амалдаги қонунчиликка номувофиқларини, жамият ҳаётини барча соҳаларини эркинлаштириш сиёсати талабларига жавоб бермайдиганларини, кичик ва ўрта бизнес ривожига асосиз тўсқинлик қиладиганларини, тадбиркорлик субъектлари ташаббускорликлари ва иқтисодий эркинлигини чеклайдиганларини бекор қилиш мақсадида қайта рўйхатдан ўтказиб чиқди.

Бундай амалиётни фойдали томонини ошириш мақсадида Адлия вазирлиги мавжуд идоравий меъёрий ҳужжатлар ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлиши лозим эди. Шунинг учун Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 5 августдаги № 304-сонли «**Қонунчилик тизимини мувофиқлаштириш ва ҳуқуқий ахборот тарқатишни йўлга қўйиш чора-тадбирлари тўғрисида**»ги қарори юридик ва жисмоний шахсларнинг меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларини эркин олишларини таъминлаш, жамият ҳуқуқий ахборотлаш тизимини мувофиқлаштириш мақсадида, 2001 йил 1 сентябрдан бошлаб, Ўзбекистон Республикасининг барча меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларини Адлия вазирлигида давлат рўйхатини юритиш амалга оширилди. Бу жараённинг давоми сифатида Адлия вазирлиги Давлат Матбаа қўмитаси ва «Матбуот тарқатувчи акционерлик компанияси билан биргаликда даврий, ойда 2 марта Ўзбекистон Республикаси қонунлари тўғрисида» ва вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралари меъёрий ҳужжатлари Ахборотномасини чиқаришни таъминлаш ҳамда уларни очиқ ёзилиш йўли билан тарқатиш топшириғи юклатилган.

Ўзбекистон Республикасининг Давлат Солиқ қўмитаси. Назаримизда ҳеч қайси давлат органи Давлат Солиқ қўмитаси ва унинг ҳудудий органлари (бошқарма ва инспекция)лари сингари тадбиркорлар билан, шу билан бирга ахборот каналлари билан узвий боғлиқ эмас.

Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 29 августдаги №474—1- сонли «**Давлат солиқ хизмати тўғрисида**»ги Қонунининг **4- моддасига** мувофиқ, Давлат солиқ хизмати органларининг асосий вазифалари жумласига, хусусан, солиқ қонунчилигига риоя қилишнинг зарурий шартларини таъминлаш, солиқ тўловчиларга солиқ мажбуриятларини бажаришда ёрдам бериш киради. Шунга мувофиқ, давлат солиқ хизмати органлари солиқ қонунчилигини қўллаш бўйича кўрсатмалар, услубий кўрсатмалар ва қўлланмалар; солиқ тўловчиларни солиқ қонунчилигидаги меъёрий ҳужжатлар билан ўз вақтида танишишларини таъминлашлари шарт (6-модда).

Қоидага кўра, амалиётда бу ҳолат солиқ тўлашнинг ҳаракатдаги тартибида ўзгартиришлар киритиш, солиқнинг янги ставкалари, солиқ имтиёзлари бўйича тушунтиришлар тўғрисидаги солиқ инспекциясида тадбиркорлар билан ўтказиладиган доимий семинар-кеңашларда амалга оширилади ва Вазирлар Маҳкамасининг давлат бюджети мезонлари асосидаги ҳар йиллик қарориди ифодаланади. Бундай мажлисларга тегишли туманнинг барча тадбиркорлари таклиф этиладиган ва уларнинг саволларига бевосита ижрочилар-солиқ инспекторлари жавоб беришади.

Бошқа, айтарли тез ва кенг тарқалган усул, бу-тадбиркорларга солиқ қонунчилиги ҳақидаги ахборотларни тушунтириш ва етказиш бўлиб, амалиётда кенг тарқалган солиқ кўмитасининг матбуот органлари «**Солиқ ва боғхона хабарлари**»да қонунлар ва қонун ости ҳужжатларини, мутахассисларнинг шарҳлари ва жавобларини нашр этиш орқали амалга оширилади.

Шунингдек, солиқ қонунчилигига риоя қилишнинг зарурий шартларини таъминлашда солиқ тўловчиларга солиқ мажбуриятларини бажаришга ёрдам бериш мақсадида Давлат солиқ кўмитаси маслаҳат хизмати кўрсатиш учун солиқ тўловчиларни солиқларни тўғри ва ўз вақтида ҳисоблаш қоидаларига, ҳисоботларни ва декларацияларни топширишга ўргатиш учун сервис-маркази ташкил этади. Солиқ қонунчилигини қўллашмасалалари бўйича меърий ҳужжатларни солиқ тўловчиларга ўз вақтида етказиш ишларини ташкил этади.

Хусусий ва кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш фонди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 26 июлдаги № УП—1208- сонли «**Хусусий тадбиркорлик ва кичик**

бизнесни қўллаб-қувватлаш Фондини ташкил этиш тўғрисида»ги Фармонига асосан, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга қўмаклашиш Фонди базасида жойларда ҳудудий бўлимларга эга бўлган очиқ турдаги акциядорлик жамияти шаклида тузилди. Бизнес-Фонд махсус нодавлат органи бўлиб, у хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш, шу жумладан, маслаҳат ва ахборот хизмати шаклида техник ёрдам кўрсатади.

Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар Палатаси — нотижорат, нодавлат ташкилоти бўлиб, Ўзбекистон тадбиркорлар уюшмаси базасида ташкил топган ва жойларда ҳудудий бўлимлари мавжуд. Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар Палатасининг асосий вазифаларига: кичик, ўрта ва хусусий тадбиркорликка маркетинглик, реклама, юридик, ахборот ва бошқа турдаги консалтинглик хизмат кўрсатиш; товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорларга бухгалтерлик ҳисоби ва ҳисоботи, аудиторлик текширувини ташкил этиш ва ўтказишда ёрдам бериш; кичик, ўрта ва хусусий тадбиркорликка бизнес-режа ва лойиҳаларни техникавий-иқтисодий асослантиришда қўмак бериш киради.

Ушбу вазифани бажариш учун Бизнес-Фонд ва товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар Палатаси ўртасидаги Республикада кичик, ўрта ва хусусий тадбиркорликка молиявий, маслаҳат ва бошқа турдаги хизмат кўрсатишда ҳамкорлик қилиш тўғрисидаги шартнома тузилган.

Белгиланган вазифа ва топшириқларни бажаришда товар ишлаб чиқарувчилар ва *тадбиркорлар Палатаси қуйидаги ҳуқуқларга эга бўлади*: Палата аъзоларига консалтинглик, аудиторлик, юридик, ахборот хизмати кўрсатиш, шу билан бирга, кадрлар тайёрлаш ва улар малакасини ошириш бўйича хўжалик ҳисобидаги ташкилотлар (марказлар, хизматлар, фирмалар) ташкил этиш; Палата аъзоларининг топшириғига кўра, солиқ ва бошқа органларга тақдим этиш учун бухгалтерлик ва молиявий ҳисоботларни тайёрлаш.

Ахборотлаш соҳасида Палата қуйидаги вазифаларни бажаради: Корхона ҳажмидан, мулк шакли ва соҳавий бўйисинувидан қатъи назар барча товар ишлаб чиқарувчиларга дастлаб ҳисоб ва ҳисоботни юритиш билан, молиявий маблағлардан оқилона фойдаланиш билан, инвестицияни жалб қилиш, маҳсулотни экспорт қилиш имкониятлари билан, кадрларни касбий таёрлаш билан боғлиқ масалаларда ёрдам бериш.

Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар Палатасида, шу билан бирга, қуйидагилар таъсис этилган:

- кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга ёрдам Маркази;
- бозор тўғрисидаги билимларни ошириш Маркази;
- ишбилармонлик алоқалари Маркази;
- кичик ва ўрта бизнес учун кадрлар тайёрлаш Маркази.

Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш Фонди — Ўзбекистон тадбиркорлар Уюшмасининг тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш Фонди базасида ташкил этилган. Фонд фаолиятининг вазифалари ва йўналишининг асослари бўлиб, хусусан, кичик, ўрта ва хусусий тадбиркорлик субъектларига маркетинглик, реклама, юридик, хизмат ва бошқа турдаги консалтинглик хизмати кўрсатувчи тузилмалар тузиш ва уларни ривожлантиришда иштирок этиш; тадбиркорларга маслаҳат ва ахборот кўрсатиш; тадбиркорлик муаммолари бўйича конференциялар, семинарлар, Халқаро симпозиум ва ярмаркалар ташкил этиш ва уларда иштирок этиш.

4- §. АХБОРОТЛАШНИНГ МАХСУС ТИЗИМИ

Махсус ахборотлар органлари. Барча тадбиркорларни Ўзбекистон Республикаси хўжалик қонунчилиги ҳақида ахборотлашнинг институционал тизимида белгиланган доирадаги тадбиркорларни ахборот билан таъминловчи махсус органлар ташкил этилган. Бундай органларнинг мавжудлиги у ёки бу соҳадаги тадбиркорлар (масалан, қишлоқ хўжалик ва хорижий тижоратчилар)ни ахборот билан таъминлашнинг қийинчилигига ёки у ёки тадбиркор фаолияти (масалан, фонд бозорида, қишлоқ хўжалигида)нинг ўзига хос характерга эгаллигига тадбиркорларнинг алоҳида ҳолати (масалан, ночорлик ёки хусусийлаштириш)га боғлиқлигидан келиб чиқади. **Бундай органлар жумласига, хусусан, қуйидагилар киради:**

— давлат органлари-давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш Давлат қўмитаси, Маркоиктисодиёт ва статистика вазирлиги қошидаги иқтисодий ночор тадбиркорлар ишлари бўйича қўмита, Ташқи ишлар вазирлиги қошидаги Ахборот агентлиги;

— нодавлат органлари-хорижий инвестициялар бўйича Агентлик, деҳқон ва фермер хўжаликлари бўйича Ассоциация, деҳқон ва фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш Фонди, қимматли қоғозлар бозори иштирокчиларига маслаҳат-аудииторлик ва ахборот хизмати кўрсатиш бўйича Агентлик.

Давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш Давлат қўмитаси. Давлат мулки қўмитасининг тадбиркорлик фаолиятини ахборот билан таъминланиши қўп жиҳатдан давлат корхоналарини хусусийлаштириш жараёни билан боғлиқ. Чунки, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг асосий тамойиллари сифатида меҳнат жамоасининг манфаатларини ҳисобга олиш, овоз бериш, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тадбирини амалга оширишда давлат ва жамоат назоратини ўрнатиш назарда тутилган, Давлат мулк қўмитасининг асосий вазифаси бўлиб, **меҳнат жамоаси ва жамоатчилигини ахборот билан таъминлаш ҳисобланиб:**

— Давлат мулк қўмитаси ҳукумат дастурлари ва қарорларини улар қабул қилингандан сўнг 10 кунлик муддат ичида Давлат Коорпорациялари, вазирликлари, идоралари, хўжалик Ассоциациялари, концернлари ва уюшмалари билан биргаликда тегишли тармоқдаги корхона ва ташкилотларнинг бошқа мулк шаклига ўтганлиги бўйича ҳужжатлар пакетини Давлат мулк қўмитасига ёки унинг ҳудудий бошқармаларига топширилиши жадвалини тасдиқлайди;

— вазирликлар, идоралар, концернлар, хўжалик Ассоциациялари ва давлат корпорациялари ва уюшмалар тасдиқланган жадвални қайта ташкил этилган корхонанинг маъмурияти ва меҳнат жамоасига етказадилар;

— қайта ташкил этилаётган корхона маъмурияти корхона қайта ташкил этилишини қонулар ва меъёрий ҳужжатларни тушунтириш йўли билан тўлиқ овозга қўйишни таъминланганлиги, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисидаги ахборотни эълон қилинганлиги, меҳнат жамоасининг умумий йиғилиши ўтказилганлиги, корхонанинг Давлат мулк қўмитасига ёки унинг ҳудудий бошқармаларига ўз вақтида мулк шакли ўзгарганлиги тўғрисидаги ҳужжатлар пакетини тақдим этиш устидан назорат амалга оширилганлиги бўйича тайёрланган ишни ташкил этади;

— комиссия қарори қабул қилингандан сўнг ташкил этилган корхонани давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш субъектлари учун, шунингдек, жамоатчилик учун корхона тўғрисидаги белгиланган шаклдаги ахборотни тайёрлайди.

Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги қошидаги корхоналарнинг иқтисодий нозорлиги ишлари бўйича қўмита — Ҳукумат комиссиясининг банкротлик ва санация масалари бўйича ишчи органларига хизмат қилади. Қўмита фаолият-

тининг асосий вазифалари ва йўналишларидан бири-шартнома асосида хўжалик юритувчи субъектларга банкротлик хавфини олдини олиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда ёрдам беришдир. Қўмита ва унинг ҳудудий бошқармалари банкротликни олдини олиш мақсадида корхоналарга шартнома асосида ёрдам кўрсатадилар ва шу билан бирга молиявий-иқтисодий ва хўжалик-ҳуқуқий масалалар, шунингдек, ташқи иқтисодий фаолият бўйича маслаҳат бериш йўли билан ёрдам беради. Ушбу фаолиятдан қўмита ҳудудий бошқармалари ҳисоб рақамига тушган маблағларнинг 60%и бюджет учун мажбурий чегирмалар ва тўловларни чиқариб ташлагандан сўнг, қўшимча меъёрий ҳужжатлар, услубий қўлланмалар тайёрлаш, конференциялар ўтказиш, маслаҳатчиларни жалб этиш, ахборот-маълумот адабиётларини ишлаб чиқиш ва тарқатиш ва бошқа мақсадларда фойдаланиш учун берилади.

Ташқи ишлар вазирлиги қошидаги ахборот агентлиги Ўзбекистонда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг бориши тўғрисидаги объектив ахборотни чет элда тарқатиш мақсадида ташкил этилган.

Ахборот агентлигининг асосий вазифалари бўлиб, Республика потенциал имкониятларини кенг халқаро ҳамкорлик очиб берувчи маълумот характеридаги ахборотномалар, маълумотномалар, каталоглар, буклетлар, газеталар, журналлар, бошқа матбаа, компьютар, фото ва аудиовизуал маҳсулотларни нашр этиш ва чет элга тарқатиш; хорижий давлатлар иқтисодий сиёсий-ҳуқуқий бошқа шартлари, жаҳон бозори конюктураси Ўзбекистон билан ҳамкорлик қилишдан манфаатдор бўлган халқаро ташкилотлар, кўзга кўринган хорижий компания ва фирмалар тўғрисидаги ахборотни тўплаш ва бутун Республикада тарқатиш.

Юқоридаги вазифаларни таъминлаш учун агентлик Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига мувофиқ:

— Ўзбекистонда ва хорижда барча турдаги ва савиядаги ахборотларни тўплаш, қайта ишлаш, таҳлил этиш, ишлаб чиқиш ва тарқатишни амал оширади;

— ахборотни тарқатиш мақсадида частота ва тасвирларни, товуш ва маълумотни узатувчи бошқа каналлардан фойдаланади;

— Республикада ва хорижда ўзининг ахборот хабарларини, бошқа матбаа компьютар, фото ва аудиовизуал ва бошқа маҳсулотларни нашр этади ва тарқатади;

— шартнома асосида хорижий ва миллий газеталар, журналлар, радио, телевидение, ахборот агентликлари ва бошқа ахборот воситаларига, ҳукумат ва ноҳукумат муассасаларига, жамоат бирлашмалари ва хусусий шахсларга ахборотни тақдим этади.

Хорижий сармоялар (инвестиция) бўйича Агентлик. Вазирлар Маҳкамаси қошидаги инвестицияга ёрдам бериш хизмати ва давлат мулк қўмитаси қошидаги кўчмас мулклар ва хорижий сармоялар бўйича миллий Агентлик базасида ташкил этилган нодавлат ташкилоти бўлиб, Республика иқтисодиётига хорижий сармояларни жалб этишни ривожлантиришга ёрдам бериш, Ўзбекистонда сармоя таклифларини ишлаб чиқариш ва амалга оширишда потенциал сармоядорлар ва маҳаллий шерикларга амалий ёрдам кўрсатиш мақсадида ташкил этилган.

Агентлик асосий вазифалари бўлиб:

— хорижий сармояларни жалб қилишнинг меъёрий ҳуқуқий базаси соҳасида таклифлар ишлаб чиқаришда иштироқ этиш;

— Ўзбекистон Республикасининг сармоявий фаолияти ва сиёсати масалалари бўйича ахборот реклама нашрини тайёрлаш ва уларни халқаро тадбиркорлар доирасига тарқатиш;

— ишбилармонлик алоқаларини кенгайтириш, хорижий тажрибани тарқатиш ва чет эл сармояларини жалб қилиш бўйича семинарлар, конференция ва бошқа тадбирларни тайёрлаш ва ўтказиш;

— хорижий ва маҳаллий тадбиркорлар иштирокидаги «айлана столлар» ташкилоти орқали ишбилармон шериклик институтини ташкил этишда қўмаклашиш,

Деҳқон ва фермер хўжаликлари Ассоциациялари шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжаликлари Ассоциациялари ўрнига фермер ва деҳқон хўжаликлари ташкилий фаолиятини яхшилаш мақсадида ташкил этилган бўлиб, бир вақтнинг ўзида шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжалиklarини қўллаб-қувватлаш Фонди деҳқон ва фермер хўжалиklarини қўллаб-қувватлаш Фонди деб номланадиган бўлди. Деҳқон ва фермер хўжаликлари Ассоциацияси шартнома асосида ўз аъзолари сифатида деҳқон ва фермер хўжалиklarини бирлаштиради ва юридик шахс ҳуқуқига эга мустақил шахс нодавлат ташкилоти ҳисобланади.

Ассоциациянинг асосий вазифалари бўлиб: деҳқон ва фермер хўжалиklarига ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотни

ички ва ташқи бозорда сотишга кўмаклашиш, деҳқон ва фермер хўжаликларига кредит олиш (хорижий кредит олиш ҳам) ва ишлатишда маслаҳат ва услубий ёрдам бериш; шахсий деҳқон ва фермер хўжаликларига юридик, ахборот, маркетинглик ва бошқа хизмаг кўрсатиш ҳисобланади.

Ассоциация Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги илмий-ишлаб чиқариш маркази, қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Адлия вазирлиги, Молия вазирлиги, Тижорат банклари билан биргаликда деҳқон ва фермер хўжаликлари раҳбарларини бозор иқтисодиёти тамойиллари, ҳуқуқий меъёрлар ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини мустақил юрийтиш услублари тўғрисида ўқитишни ташкил этади.

Шунингдек, Ассоциацияга деҳқон ва фермер хўжаликлари ўртасида ташкилий ишларни ўтказиш ва қишлоқ хўжалик техникаларига биргаликда эгалик қилиш ва фойдаланиш, улар томонидан етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрлаш, қайта ишлаш, сақлаш, сотиш ва экспорт қилиш, моддий-техникавий таъминлаш, омухта ем ишлаб чиқариш бўйича уларга кўнгилли асосда махсуслаштирилган кооперативлар ташкил этишда зарурий ёрдам бериш топширилган.

Деҳқон ва фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш Фонди деҳқон ва фермер Ассоциацияси аъзоларини қўллаб-қувватлаш ва уларга молиявий ёрдам кўрсатиш мақсадида тузилган. Фонднинг ахборотлаш соҳасидаги фаолиятининг йўналиши ва вазифалари бўлиб, деҳқон ва фермер хўжаликлари Ассоциацияси аъзоларига маслаҳат ва ахборот кўрсатиш ҳисобланади. Бу вазифаларни амалга оширишда Фонд ўз маблағларини *конференциялар, семинарлар, Ассоциация аъзоларининг реклама-ноширлик фаолиятлари* учун сарфлаш ҳуқуқига эга.

Қишлоқ хўжалиги тадбиркорларини ахборот билан таъминловчи бошқа органлар. «**Ўзбекбирлашув**» акциядорлик компаниясининг асосий вазифаларидан бири сифатида қишлоқдаги савдо ва тайёрлов корхоналари ва ташкилотларига, уларнинг мулк шакли ва идоравий бўйсунувидан қатъи назар, шартнома асосида ахборот хизмати кўрсатиш топширилган. Ҳудудий «**Матлуботсавдо**» акциядорлик компаниялари фаолиятининг асосий йўналишлари қишлоқ хўжалигида савдо билан шуғулланувчи акциядорлик жамиятлари, корхона ва ташкилотлар фаолиятини мувофиқлаштириш, уларни мулк шаклидан қатъи назар шартнома асосида маркетинглик хизмати кўрсатиш; савдо, тайёрлов ва бошқа

корхоналарга реклама, маҳсулот етказиб бериш шартномаларини тузиш ва товарларни сотиш масалаларида консалтинглик хизмати кўрсатиш, товар ишлаб чиқарувчилар билан узоқ муддатли фойдали хўжалик алоқаларини ўрнатиш ҳисобланади.

Қимматли қоғозлар бозори иштирокчиларига маслаҳат-аудиторлик ва ахборот хизмати кўрсатиш бўйича Агентлик ёпиқ турдаги акциядорлик жамияти шаклидаги нодавлат Агентлиги сифатида ташкил этилган.

Агентлик фаолиятининг йўналишлари ва асосий вазифалари қуйидагилар ҳисобланади: инвесторлар ва аҳолини ҳудудий ахборот-маслаҳат марказлари тармоғи, маълумотлар банки ва уларни тузатиш тармоғини ривожлантириш асосида қимматли қоғозлар бозорининг ҳолати ҳақидаги ахборотлар тизими фаолиятини яратиш, уни амалиётга киритиш ва етказишни таъминлаш; қимматли қоғозлар бозори иштирокчиларига, шу жумладан, жисмоний шахсларга маслаҳат ва ахборот-маълумотномали хизмат қилиш, уларнинг акциядорлик жамиятлари фаолияти, акцияларнинг қиймати ҳақидаги маълумотлар билан таъминлаш; миллий ва хорижий **эмитент**лар акцияларини чиқариш ва муомалага киритишни оммавий ахборот воситалари ва реклама фаолияти орқали тарғиб қилиш.

Ушбу вазифани бажариш учун Агентлик қонунда белгиланган тартибда хабарномалар ва маълумотли ахборотномалар чиқариш ҳуқуқига эга. Ўзбекистон Республикаси Давлат Мулк қўмитаси қошидаги қимматли қоғозлар бозори фаолиятини назорат қилиш ва мувофиқлаштириш бўйича Марказ Агентликка фойда бозорида ягона ахборот кенглигини, эмитент касбий иштирокчилари тўғрисидаги маълумотлар банкни яратиш ва қимматли қоғозлар бозори фаолияти ҳолати масалалари бўйича *маслаҳат-аудиторлик* ва *ахборот хизмат кўрсатиш* бўйича ёрдам беради.

Ахборот (ёки рейтинг) Агентликлари қимматли қоғозлар бозори мавжудлигини асосий шarti ҳисобланган, қимматли қоғозлар бозори ранг-баранглигини таъминлайди. Чунки, қимматли қоғозлар бозорида *сармоядорларга* ҳам, *эмитентларга* ҳам зарурий ахборотни тарқата оладиган бошқа ахборот агентликлари ҳам мавжуд.

XII БОБ. ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИ КРЕДИТЛАШНИНГ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБИ

1- §. ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИ КРЕДИТЛАШТИРИШ ТУШУНЧАСИ ВА МОҲИЯТИ

Кредит муносабати кредит шартномаси асосида расмийлаштириладиган ҳуқуқий муносабат бўлиб, икки субъект ўртасида: бир тараф пул эгаси, яъни қарз берувчи; иккинчи тараф пулга муҳтож, яъни қарз олувчи ҳисобланади. Кредит пул кўринишдаги маблағларни Ўзбекистон Республикасининг «**Банклар ва банк фаолияти тўғрисида**»ги қонунининг **4- моддаси**да белгиланган қоидага кўра: қайтариб бериш, муддатлилик ва фоиз тўлаш шартлари асосида амалдаги қонунчилик талабларига мувофиқ маблағ бериш натижасида юзага келади.

Тадбиркорлик фаолиятларини кредитлаштириш республикада асосан тижорат банклари томонидан амалга оширилади. Бозор муносабатларининг субъектлари ҳисобланган тадбиркорлик фаолиятларини кредитлаштириш ва молиялаштириш тушунчалари ўртасида ҳуқуқий жиҳатларида бир томондан умумийлик бўлса, иккинчи томондан фарқли жиҳатлари мавжуд. Бунда, молия тадбиркорлик субъектларининг ўзига тегишли пул маблағлари билан боғлиқ алоқаларини аниқлашса, кредит — ўзга шахснинг мулки бўлган пулни қарзга олиб, ишлатиш борасидаги муносабатларни билдиради. Кредит бозор муносабатларини ҳаракатга келтирувчи ҳуқуқий унсур ҳисобланади. Молия билан кредитнинг ҳуқуқий муносабатларда умумийлиги шундаки, уларнинг ҳар иккаласи пул маблағлари юзасидан келиб чиққан ҳуқуқ ва мажбуриятлар асосида пул маблағини ишлатиш усулининг ҳар хил бўлишидан келиб чиқади.

Молия муносабатларида тадбиркорлик тузилмалари ўз мулки бўлган пул ресурсларини хоҳлаган вақтда, ҳеч бир монеликсиз ишлатиши мумкин. Кредит муносабатларида эса ўзгалар пул маблағини ҳақ тўлаган ҳолда ишлатиб туриш ва кредит шартномасига мувофиқ муддати келганда қайтариб

бериш тушунилади. Кредит товар-пул муносабатларига хос бўлган ва пул маблағлари ҳаракатини юзага келтирувчи категориядир.

Тадбиркорлик фаолиятида кредит субъекти тадбиркорлик фаолиятларини юритиш ҳуқуқига эга бўлган барча тадбиркорлик тузилмалари бўлиши мумкин. Тадбиркорлик фаолиятида кредит объекти — бу ҳар қандай кўринишдаги пул маблағи эмас, балки вақтинча бўш турган, тижорат банклари томонидан кредит бериш учун жалб қилинган пул маблағлари тушунилади.

Кредит тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришда қуйидаги тўрт вазифани бажаради: пулга тенглаштирилган тўлов воситаларини амалга оширади; бўш пул маблағларини ҳаракатга келтиради, муайян ишни бажариб, унинг натижасини капиталга айлантириб, пул-пул топади, деган қоидани амалга оширади; қарз бериш орқали пул маблағларини тадбиркорликнинг турли тармоқлари ўртасида қайта тақсимлаш билан ишлаб чиқариш ресурсларининг кўчиб туришига хизмат қилади; қарз бериш, қарзни ундириш ҳуқуқий воситалар орқали иқтисодий ўсишни таъминлаб, тадбиркорлик тузилмалари фаолиятида ижтимоий, иқтисодий масалаларни ҳал этишга хизмат қилади.

Тадбиркорлик тузилмалари томонидан олинган кредитдан фойдаланиш оқибатда турли натижаларга эришилади. Улар ижобий ёки салбий бўлиши мумкин. Ижобий натижалар деганда, олинган кредитдан самарали фойдаланиш натижасида тадбиркорлик субъектида иқтисодий кўрсаткичларни ўсиши ҳамда бизнес режада белгиланган фойдани олиши орқали иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлаш тушунилади.

Тадбиркорлик фаолиятларини кредитлаштиришда кредитнинг салбий жиҳати қуйидаги икки ҳолатда намоён бўлади: кредит халқ хўжалигига ва тадбиркорлик тузилмаларига турли йўналишлар бўйича асоссиз равишда кўп берилиши натижасида пул массаси кўпайиб кетади, оқибатда миллий пул бирлигининг қадрсизланишига олиб келади. Миллий пулнинг қадрсизланиши умумиқтисодиётни, шу жумладан, тадбиркорлик тузилмалари фаолиятларининг ривожланишига ҳам салбий таъсир кўрсатиб, ижтимоий, иқтисодий муаммоларни келтириб чиқаради; агар, халқаро шартномалар асосида олинган кредитлардан давлат томонидан тасдиқланган дастурлар асосида, белгиланган мақсадга

мувофиқ самарали фойдаланилмаса ва олинган халқаро кредитларни бошқа даромад манбалари ҳисобидан, ёки олгинни сотиш ҳисобидан кредит қайтарилса давлатнинг тўлов балансига салбий таъсир қилиши мумкин.

Кредит ҳуқуқий моҳияти жиҳатдан қарзни қайтаришлик, муддатлилиқ ва фоиз тўлаш асосида амалга оширилади.

Қарз шартномаси деб шундай шартномага айтиладики, бунга асосан бир тараф (қарз берувчи) иккинчи тараф қарз олувчи)га пул ёки турга хос аломатлари билан белгиланган бошқа ашёларни мулк қилиб беради. Қарз олувчи эса қарз берувчига бир йўла ёки бўлиб-бўлиб, ўшанча суммадаги пулни ёки қарзни олинган ашёларнинг хили, сифати ва миқдорига барабар ашёларни (қарз суммасини) қайтариб бериш мажбуриятини олади (**ФК-732- моддаси**).

Кредит муносабатида ҳуқуқ ва мажбуриятлар кредит шартномаси воситасида белгиланади. Кредит шартномаси бўйича бир тараф — банк ёки бошқа кредит ташкилоти (кредит берувчи — кредитор) иккинчи тарафга (кредит олувчига) шартномада назарда тутилган миқдорда ва шартлар асосида пул маблағлари (кредит) бериш, қарз олувчи эса олинган пул суммасини қайтариш ва унинг учун фоизлар тўлаш мажбуриятини олади (**ФКнинг 744- моддаси**).

Тадбиркорлик фаолиятларини кредитлаштириш муносабатларини ҳуқуқий тартибга солувчи «**Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида**» ва «**Банклар ва банк фаолияти тўғрисида**», «**Гаров тўғрисида**», «**Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида**», «**Экологик экспертиза тўғрисида**»ги Қонунлар ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 21 январдаги «**Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида**» ҳамда 2000 йил 21 мартдаги «**Банк тизимини янада эркинлаштириш ва ислох қилиш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида**»ги Фармони ва шу Фармон асосида «**Тижорат банкларининг кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантиришда қатнашишини рағбатлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида**»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 19 майдаги 155- сонли қарори ҳамда бошқа қонун ҳужжатлари муҳим аҳамият касб этади. Кредит шартномаси ёзма шаклда тузилиши шарт. Тадбиркор билан банк ўртасида тузиладиган кредит шартномасини тузишда ёзма шаклга риоя

қилмаслик ушбу кредит шартномасини ҳақиқий деб ҳисобла-
ламасликка олиб келади. Бундай шартнома ўз-ўзидан ҳақиқий
ҳисобланмайди.

Тадбиркорлик фаолиятини кредитлаштиришда қарз ва
кредит шартномалари ўргасида умумийлик ва жиддий фарқ-
лар мавжуд.

Биринчидан, тадбиркорлик тузилмаларини кредитлаш
бўйича тузилган кредит шартномасида кредитор сифатида махсус
объектлар — банк ёки бошқа кредит ташкилоти қатнашади.

Иккинчидан, кредит шартномаси бўйича қарз олувчи
кредиторга фоизлар тўлаши шарт.

Учинчидан, кредит шартномаси фақат ёзма шаклда тузилади.

Тўртинчидан, кредит шартномаси реал эмас, балки кон-
сенсуал шартномалар гуруҳига мансуб. Кредит шартномаси
тузилгандан кейин тарафлар ўртасида ҳуқуқ ва мажбурият-
ларни вужудга келтиради. Бундай ҳолда шартноманинг бажар-
илмаслигига **ФКнинг 746- моддаси**да белгиланган ҳоллар-
дагина йўл қўйилади.

Бешинчидан, кредит шартномасида белгиланган
муддатда қайтарилиши лозим.

Олтинчидан, банкдан кредит шартномаси асосида олин-
ган кредит тадбиркорлик субъекти томонидан пул шаклида
қайтарилиши лозим.

Кредит муносабатлари пул эгаси билан қарз олувчи
ўртасида бевосита ёки билвосита тарзда бўлиши мумкин.
Биринчи ҳолатда улар тўғридан-тўғри ҳуқуқий муносабатда
муомалага киришади. *Иккинчи ҳолатда* улар ўртасидаги
ҳуқуқий муносабатда кредит алоқаси воситачилар орқали
(учинчи шахснинг кафиллиги асосида) амалга оширилади.
Юқоридагига мувофиқ кредитнинг **қуйидаги асосий шакл-
лари мавжуд**: тижорат кредити, банк кредити, истеъмолчи
кредити, давлат кредити, халқаро кредит.

Тижорат кредити — бу сотувчиларнинг харидорларга
товар шаклида бериладиган кредитдир. Тижорат кредитида
товарлар маълум муддатда пулини тўлаш шarti билан
насияга берилди. Тижорат кредитини насияга олувчи кредит
берувчига (товар берувчига) қарз мажбуриятномасини беради.
Тижорат кредитининг асосий мақсади қимматбаҳо товар-
ларни (автомашина, уй, телевизор, компьютер, видеомаг-
нитофон ва ҳ.к.) аҳолига насияга сотишдир.

Тижорат кредити беришнинг қуйидаги усуллари мавжуд:
вексель усули (вексель операцияларини амалга оширишга

хукумат қарорига мувофиқ баъзи чекловлар мавжуд); очик счёт орқали бериш; тўловни маълум белгиланган муддатда амалга оширган шароитда чегирма бериш; мавсумий кредит; консигнация.

Очик счёт орқали тижорат кредитини бериш усулида ҳуқуқий мазмун шундан иборатки, харидор товарга буюртма бериши биланоқ, у товарни юклаб жўнатади, тўлов эса шартномада белгиланган муддатларда вақти-вақти билан амалга оширилиб борилади.

Чегирма бериш усулида агар харидор тўлов ҳужжатлари ёзилгандан сўнг, шартномада келишилган маълум давр ичида амалга оширса тўлов йиғиндисидан чегирма берилди. Агар ушбу давр ичида тўловни тўлай олмаса, унда тўловни белгиланган муддатда тўлиқ амалга оширади.

Мавсумий кредит бериш усулида кенг истеъмол молларини сотишда кенг қўлланилади.

Консигнация асосида тижорат кредити бериш усулида сотиб олувчилар товарларни мажбуриятсиз сотиб оладилар, яъни товар сотилгандан сўнг пули тўланади. Агар товар сотилмай қолса, унда у эгасига қайтариб берилди.

Банклар ва кредит ташкилотлари тадбиркорлик фаолиятларини кредитлаштиришда асосан нақд пулсиз шаклда, айрим ҳолларда қонунчиликда белгиланган тартибда нақд пул шаклида ҳам берилиши мумкин. Тадбиркорлик фаолиятини кредитлаш муносабатларида уч субъект қатнашади. Бунда банк юридик ва жисмоний шахсларнинг бўш маблағларини омонат ёки депозит шартномалари асосида фоиз тўлаш шarti билан кредит ресурсига жалб қилади ва жалб қилинган маблағлар ҳисобидан ўз номидан кредит шартномаси воситасида банк кредитини расмийлаштирган ҳолда, тадбиркорлик субъектларига қайтариб беришлик, муддатлилилик ва фоиз тўлаш шarti билан беради. Бу ҳолатда пул эгаси пул маблағини омонат ёки депозит шартномасига мувофиқ фоиз олиш шarti билан маълум бир муддатта банкка мазкур маблағни тасарруф қилиш ҳуқуқи асосида беради. Банк эса ўз навбатида ушбу маблағни банк кредити шаклида фоиз тўлаш, муддатлилилик ва қайтаришлик шартларига биноан кредит шартномасига мувофиқ расмийлаштирган ҳолда, тижорат тавакалчилиги асосида тадбиркорлик субъектига беради. Бунда тижорат банклари воситачилик вазифасини бажаради. Умуман тижорат банклари кредит муносабатларида воситачи сифатида иштирок этишда асосий бўғин ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг «**Банклар ва банк фаолияти тўғрисида**»ги Қонунига биноан тижорат банклари акцияли, давлат тижорат банки, шунингдек, хусусий банклар ва қўшма банклар сифатида фаолият юритиб, мижозларга омонатлар ва депозитларга бўш пул маблағларини жалб қилиш, кредит бериш ҳамда ҳисоб-китобларни, яъни тўловларни амалга ошириш ва бошқа хил банк хизматларини кўрсатадилар.

Тижорат банклари бозор муносабатларининг таянчи сифатида ишончли, пулни самарали ишлатишга қодир, инвестиция жараёнларини ўзлаштирган тадбиркорлик субъектларига қарз сифатида кредит берадилар. Тадбиркорлик субъектлари эса ўз навбатида тижорат банкидан олган кредитни кредит олишдан олдин тузилган бизнес режа асосида тасарруф қилади, натижада тадбиркорлик субъекти фаолиятида иқтисодий ўсишга эришадилар.

Тижорат банклари ишончли мижозларни танлаган ҳолда, кредитни уларнинг мол-мулки ёхуд тегишли товарлари ёки бошқа хил кўринишдаги бойлигини белгиланган тартибда гаров шартномаси асосида бериши мумкин. Бунда олинadиган кредитга нисбатан гаровга қўйилган мулк суммаси аксарият ҳолларда ортиқ бўлиши талаб этилади.

Тижорат банклари тадбиркорлик фаолиятини юритиш учун ўрта ва кичик бизнес субъектларига қарз сифатида кредит берса, истеъмомчиларга товар сотиб олиши учун қарзга кредит беради. Бунинг натижасида истеъмомчилик кредити пайдо бўлади.

Банклар давлатга ҳам қарз беради. Шунингдек, давлатдан қарз ҳам олади. Бунда давлат кредити пайдо бўлади. қарз ва унинг фоизи бюджет ҳисобидан қайтарилади. Давлат қарзни турли шаклда, шу жумладан, давлат заёмлари (заём-русча қарз демакдир) шаклида олади. Заём давлатнинг қарздорлик гувоҳномаси бўлиб, у қарзни вақти келганда қайтариб олиш ва фоиз тўлашни кафолатлайди. Заёмлар қарз ҳақи тўлаш жиҳатидан фоиз тўланадиган, ютуқ чиқадиган, ютуқ ҳам, фоиз ҳам берилadиган ва баъзан фоизсиз ҳам бўлиши мумкин.

Кредит муносабатларида давлат фақат қарздор вазифасини ўтамайди, балки, қарз берувчи ролини ҳам бажаради. Давлат бюджетидан қарз корхона, фирма ва ташкилотларга уларнинг молиявий санацияси (соғломлаштирилиши) учун сарфланиши мумкин. Ушбу қарз ҳам маълум муддатга, қайтариб бериш ва фоиз тўлаш шарти билан берилadi. Бунда фоиз имтиёзли бўлиб, даромад олишни назарда тутмайди. Давлат лозим топса ўз қарзидан кечиши ҳам мумкин.

Халқаро кредит — бу қарз капиталининг халқаро миқёсда тузилган шартномалар асосидаги ҳаракати бўлиб, бу ҳаракат товар ва валюта кўринишидаги маблағларни қайтариб беришлик, муддатлилиқ ва ҳақ тўлашлиқ асосида бериш билан боғлиқ халқаро муносабатдир.

Халқаро кредит муносабатларида қатнашувчи субъектлар сифатида куйидагилар қатнашиши мумкин: тижорат банклари, марказий банклар ва давлат органлари, ҳукуматлар, йирик корпорациялар ҳамда халқаро ва регионал молия-кредит ташкилотлари.

Халқаро кредитнинг асосий шакллари фирмавий кредит, акцептли кредит ва акцептли-рамбурсли кредитлар ташкил қилади.

Фирмавий кредит — бу бир мамлакат фирмаси томонидан иккинчи мамлакатдаги фирмага берилган кредитдир. Бу кредитнинг кенг тарқалган тури — бу экспортёрнинг импортёрга товарларни тўлов муддатини кечиктириши асосида сотишига асосланган кредитдир.

Акцептли кредит — бу йирик банклар томонидан тратталарни акцептлаш шаклида бериладиган кредитдир. Агар экспорт қилувчи импорт қилувчининг тўловга қобилиятига шубҳа қилса ёки тўлов суммасини (йиғиндисини) тезда олишни хоҳласа, мазкур кредитдан фойдаланилади.

Акцептли — рамбурсли кредитнинг маъноси шундаки, экспорт қилувчининг вексели учинчи мамлакат банки томонидан акцептланади ва импортёр векселда кўрсатилган йиғиндини акцептланган банкка ўтказилади.

Кредит жамиятдаги вақтинчалик бўш маблағларни пул ва молиявий маблағларга эҳтиёжманд бўлган субъектлар ўртасида тақсимлайди.

Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик субъектларига кредитлар тижорат банклари томонидан амалга оширилмоқда. Ўзбекистон ҳудудида ўз фаолиятини амалга ошираётган барча тижорат банклари ўз мижозларига мулкӣ ва ташкилий-ҳуқуқӣ шаклидан қатъи назар кредит операцияларини тақдим этади.

Кредитлаш жараёнида иккала томон — ҳам банк ва ҳам кредит олувчи мижоз манфаатдордир. Тижорат банки учун кредит бериш ўзига қўшимча даромад олишдир. Кўп ҳолларда кредит операцияларидан олинадиган фойда банк даромадининг асосий қисмини ташкил қилади.

Мижоз кредит олиш орқали эса ўзига вақтинча керак

бўлган молиявий маблағларга эга бўлади, улар эвазига хом-ашё, асбоб-ускуна ва бошқа керакли товарларни сотиб олади, улардан фойдаланади ва даромад топади.

Кредит — бу банк томонидан мижозга қайтарилиш, мақсадли, ҳақ тўлаш, муддатли ва таъминланганлик шартлари билан бериладиган пул маблағларидир.

Кредит қайтарилишлилиги билан ва ҳақ эвазига берилиши билан молиявий ёрдам ва эҳсондан ажралиб туради. Мижоз банкдан олган кредит маблағларини кредит шарномасида кўрсатилган муддатдан кечиктирмай қайтариши лозим.

Кредитнинг *мақсадлилиги* кредит банк томонидан аниқ мақсадларга ажратилишини билдиради. Кредит шартномасида кредит маблағлари қайси маҳсулотларни, хом-ашё ёки асбоб-ускуналарни харид қилишга ажратиётганлиги кўрсатиб ўтилади. Кредит шартномаси кучда бўлган давр ичида тижорат банки ўз кредит бўлими ходимлари орқали кредит маблағларидан мақсадли фойдаланилишини назорат қилади. Бундай назорат банкка мижоз томондан тақдим этилаётган ва ажратилган кредит маблағларидан ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун асос бўладиган тўлов ҳужжатларини текшириш, шартномаларни ўрганиш, лозим бўлса, мижоз фаолият амалга ошираётган ҳудудларга чиқиб, кредит ресурсларини ўзлаштириш жараёнини ўрганиш йўллари билан амалга оширилади.

Агар мижоз ажратилган кредит маблағларидан мақсадсиз фойдаланса, тижорат банки кредитнинг қолган қисмини ажратишдан бош тортиб, мижоздан аввал ажратилган кредит маблағларини муддатидан олдин қайтаришни ва шартномада белгиланган жарима ва пеняларни тўлашни талаб қилишга ҳаққидир.

Кредитнинг ҳақ эвазига берилиши банкларни тижорат корхонаси сифатидаги мақомидан келиб чиқади. Банк кредит бериш жараёнида, авваламбор, ажратилган кредитлардан даромад олишни ўзига мақсад қилиб қўяди.

Тақдим этилган кредитлар учун ҳақ кредит миқдоридан келиб чиққан ҳолда, белгиланган фоизлар шаклида ўрнатилади. Кредит учун фоизлар томонларнинг келишуви асосида (микрокредитлаш ва имтиёзли фонддан кредитлаштириш бундан мустасно) белгиланади. Кредит учун фоизнинг аниқ миқдорини белгилашда кредитнинг мақсади, мижознинг молиявий ҳолати, мижоз томондан тақдим этилган таъминот ва бошқа факторлар инобатга олинади.

2- §. КРЕДИТЛАШТИРИШ ТАМОЙИЛЛАРИ ВА КРЕДИТ ШАРТНОМАСИНИНГ ҲУҚУҚИЙ МОҲИЯТИ

Кредитнинг *муддатлилиги* — принципада кредит томонлар ўртасида имзоланган кредит шартномасида белгиланган муддатга берилади. Кредит муддатсиз бўлиши мумкин эмас. Кредит учун белгиланган фоизларни ўз вақтида тўланмаслиги тижорат банки томонидан мижозга нисбатан жазо чораларини кўриш учун асос бўлади. Бу ҳолларда тижорат банклари кредит учун юқори фоизларни тўлашни ва етказилган зарарни қоплашни талаб қиладилар, кредит таъминотидан фойдаланадилар.

Кредитлар ўз муддатлари бўйича амалиётда **қисқа муддатли**, яъни 12 ойгача бериладиган кредитлар; **ўрта муддатли**, яъни 12 ойдан 5 йилгача бериладиган ва **узоқ муддатли**, яъни 5 йилдан кўп бўлган муддатга бериладиган кредитлар турларига бўлинадилар. Қисқа муддатли кредитлар амалиётда савдо корхоналарига, хўжалик субъектларга ўз айланма маблағларини тўлдиришга ва бошқа қисқа муддатда ўзини қоплайдиган ва даромад келтирадиган мақсадларга ажратилади. Ўрта муддатли кредитлар хўжалик субъектларининг асосий воситаларини таъмирлашга, капитал қурилишга ва иншоотларни реконструкция қилишга ажратилади. Узоқ муддатли кредитлар инновацион мақсадларга, ижтимоий аҳамиятга эга бўлган лойиҳалар бўйича ва харажатларни узоқ муддатдан сўнг қоплайдиган бошқа чора-тадбирларга ажратилади.

Кредитнинг таъминланганлиги кредит олувчи мижознинг кредит шартномаси бўйича мажбуриятларини бажармаган ҳолларида банк ўзига тегишли кредит маблағларини ва кредит учун фоизларни олиш имкониятини берадиган усулларни кредит бериш жараёнида белгиланишини англатади.

Кредитни таъминлашнинг асосий усули гаровдир. Кредит олувчи мижоз ўзининг ёки учинчи шахсларнинг мулкани уларнинг розилигига кўра тижорат банкига гаров шаклида тақдим этади. Мулк гаровга қўйилиши гаров шартномаси билан расмийлаштирилади. Кўчмас мулкларнинг гаров шартномаси нотариал тасдиқланиши лозим.

Кредитни таъминлашда кафиликдан ҳам амалиётда кенг фойдаланилади. Агар кредит олган банк мижози кредит шартномаси бўйича ўз мажбуриятларини вақтида ва тўла бажармаса кафилик шартномасига кўра кафил банк олдида қарздор учун жавоб беради. Кафилик ёзма шаклдаги шартнома шаклида расмийлаштирилади.

Кафиллик шартномасини кредитни таъминлаш усули сифатида қабул қилишдан аввал банк кафилнинг молиявий ҳолатини ўрганади ва фақат молиявий барқарор ҳўжалик субъектлари томонидан берилган кафиллик мажбуриятларини қабул қилади.

Кредитни қайтаришнинг кейинги усули — кафолатдир. Кафолат бўйича кафил сифатида фақат банк, суғурта жамияти ёки бошқа кредит ташкилоти бўлиши мумкин.

Мажбуриятларни таъминлашнинг юқоридаги 3 усули амалиётда кенг фойдаланадиган усуллардандир. Амалиётда баъзи бир ҳолларда кредитни қайтариш усули сифатида миждознинг кредит шартномаси бўйича мажбуриятларини суғурталаш, миждозга тегишли мулкни шартномага асосан банк балансига олиб, кейин сотиш асосида кредитни қоплаш усулларида фойдаланилмоқда.

Агар банк миждози ўз молиявий барқарорлигини кўп йиллар давомида исботлаб келаётган бўлса, у ишлаб чиқараётган маҳсулот бозорда юқори харидга эга бўлса, тижорат банки истисно тарзида бундай миждозга таъминотсиз кредит ажратиши мумкин.

Банк томонидан миждозни кредитлаш *тартиби* ҳар бир тижорат банки томонидан Ўзбекистон Марказий банки ўрнатган талаблар доирасида мустақил равишда ўрнатилади.

Миждозларни кредитлаш жараёни ўз **ичига қуйидаги босқичлар асосида амалга оширилади**: 1- *босқичда* миждоз банкка кредит олиш масаласини муҳокама қилиш учун муружаат қилади. Тижорат банкининг кредит бўлимининг ходимлари кредит беришнинг қоидалари, тартиби, муддати, кредит учун фоизлар, кредитдан фойдаланиш тартиби, кредит берилгандан сўнг банк томонидан кредитнинг мақсадли фойдаланилишини текшириш шартлари, кредитни қайтариш ва фоизларни тўлаш тартиби билан боғлиқ бўлган масалалар бўйича миждозга маълумотларни етказадилар;

2- *босқичда* миждоз тижорат банкларида белгиланган ҳужжатлар тўпламини банкка тақдим этади. Бу — кредит олиш учун ариза, бизнес-режа, корхона баланси (агар кредит олувчи юридик шахс бўлса), кредитнинг қайтарилишининг таъминоти тўғрисидаги ҳужжат (гаров, кафолат, кафиллик ва ҳоказолар). Агар олинаётган кредит Ўзбекистон ҳудудида лицензия асосида амалга ошириладиган фаолият учун олинаётган бўлса, кредит олувчи банкка бундай лицензиянинг нусхасини тақдим этиши керак;

3- босқич уз ичига тижорат банки ходимлари томонидан миждоз тақдим этган ҳужжаларни таҳлил этиш бўйича ишларни киритади. Банк кредит бўлимининг ходимлари бизнес-режанинг амалга ошириши мумкинлигини, гаровнинг ликвидлигини (яъни керакли ҳолда уни тез ва осон сотиб, миждозни кредит бўйича бўлган қарзини қоплашини), юридик шахсларни кредитга лаёқатини ўрганадилар;

3- босқичнинг муддати тижорат банкларнинг кредит операцияларини тартибга солувчи ички ҳужжатлар билан тартибга солинади. Лекин амалдаги қонунчилик тижорат банклар учун хусусий тадбиркорлар ва юридик мақомга эга бўлмаган деҳқон ҳўжаликлари мурожатлари бўйича 5 кундан ортиқ бўлмаган муддат, фермер ҳўжаликлари, ўрта ва кичик бизнес субъектларини мурожатлари бўйича филиалларга эга бўлмаган хусусий банклар учун 10 кун, вилоятлардаги филиаллар учун 15 кун, республика банклари учун 20 кундан кўп бўлмаган муддатлар белгиланган. 3- босқич банк кредит қўмитаси томонидан миждозга кредит аризаси бўйича кредит бериш ёки бермаслик тўғрисида қарор чиқариши билан яқунланади;

4- босқич ўз ичига банк ва миждоз ўртасида кредит шартномасини имзолашни киритади. Банк томонидан кредит шартномасини банк бошқаруви раиси ёки унинг ваколатли ўринбосари, банк филиалининг бошқарувчиси ёки унинг ўринбосари имзолайди. Миждоз томондан шартномани хусусий тадбиркор ёки корхонанинг раҳбари (агар миждоз юридик шахс мақомига эга бўлса) ёки унинг ваколатли ўринбосари имзолайди.

Кредитни ўзлаштириш жараёнида кредит шартномаси томонлар учун асосий ҳужжат ҳисобланади.

Кредит шартномаси — бу банк ўз миждозига шартномада назарда тутилган миқдорда ва шартлар асосида пул маблағлари (кредит) бериши, қарз олувчи эса олинган пул суммасини қайтариши ва унинг учун фоизлар тўлаш мажбуриятини олиши тўғрисидаги келишувдир.

Шартнома шакли — *оддий ёзма шаклдир. Ёзма шаклга риоя қилинмаса, шартнома ҳақиқий эмас деб ҳисобланади.*

Кредит шартномаси бўйича кредитор қўйидаги ҳуқуқларга эга: қарз олувчидан кредит бериш учун аҳамиятга эга бўлган бухгалтерия ва статистик ҳисоботни (ҳўжалик-молиявий ҳолати, кредитга лаёқатлилиги, кредитни мақсадли сарф қилиниши ва унинг таъминоти тўғрисида маълум-

могларни) олиш: берилган кредитлар учун фоизлар олиш; қарздорнинг тўловга лаёқатсизлиги, кредитни таъминлаш, кредитни аниқ мақсадга ишлатиш бўйича мажбуриятларини бажармаслиги ва шартномада кўрсатилган бошқа ҳолларда (масалан, ҳисоботларни банкка етказмаганлиги учун ёки нотўғри ҳисобот берганлиги учун) шартномани бекор қилиб муддатидан олдин кредитни ва унга фоизларни ундириб олиш; шартномада кўрсатилган бошқа ҳуқуқлар.

Кредит шартномаси бўйича кредитор қуйидаги мажбуриятларни ўз зиммасига олади: ўз вақтида кредитни бериш ва пул-ҳисоб ҳужжатлари бўйича тўловларни амалга ошириш; кредит шартномасига биноан ҳар ойда кредитларга фоизларни ҳисоблаш; кредитни ва унга фоизларни муддатидан олдин ундириш ҳолларида бу тўғрисида қарз олувчига маълумот бериш; шартномада кўрсатилган бошқа мажбуриятлар.

Кредит шартномаси бўйича қарз олувчи **қуйидаги ҳуқуқларга эгадир**: кредит шартномасида назарда тутилган миқдорда ва муддатда кредитни олиш; агар шартномада кўрсатилган бўлса ёки кредитор қарши бўлмаса, кредитни муддатидан олдин қайтариш; шартномада кўрсатилган бошқа ҳуқуқлар.

Кредит олувчи кредит шартномасига мувофиқ қуйидаги мажбуриятларни ўз зиммасига олади: кредитдан белгиланган мақсадларда фойдаланишни таъминлаш; кредитни гаров, кафолат, кафиллик ёки бошқа йўл билан таъминлаш; ўз вақтида фоизларни тўлаш ва кредитни қайтариш; кредитдан мақсадли фойдаланиши, ўз тўловга лаёқатлилиги тўғрисида банкка маълумотлар бериш; шартномага биноан бошқа мажбуриятлар.

Шартномавий мажбуриятларни бажармаганликлари учун томонлар кредит шартномада кўрсатилган, агар шартномада кўрсатилмаган бўлса, Фуқаролик кодексининг **327- моддаси** ва Ўзбекистон Республикасининг **«Хўжалик юридувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий асослари тўғрисида»**ги қонуни меъёрларига биноан жавоб берадилар.

Шартномавий мажбуриятларни бажармаганликлари учун қарз олувчи ва кредитор мажбуриятни бажаришни кечиктирилган ҳар кун учун пеня ва етказилган зарарларни қоплаш шакларида жавоб берадилар.

Кредитлашнинг **5- босқичи** берилган кредитни ва унга фоизларни қайтарилишини ўз ичига киритади. Мижоз кредит шартномасида белгиланган муддатда ва тартибда олган

кредитини қайтариши керак. Агар кредит шартномасида ўрнатилган муддатлар бузилган бўлса, мижоз кредитнинг асосий суммасига қўшимча жарима фоизларини ҳам тўлаши керак.

Агар мижоз ўз молиявий ҳолати ёки бошқа сабабларга кўра кредитни қайтармаса, банк кредит олиш жараёнида тақдим этилган таъминотдан фойдаланиш ҳуқуқига эга. Бундай ҳолларда банк гаровга олинган мулкни сотиб, уни сотишдан тушган маблағлар эвазига мижознинг кредит шартномаси бўйича бўлган қарзларини қоплайди; кафилни кафолат ёки кафиллик шартномалари асосида жавобгарликка тортади; суғурта компаниясидан етказилган зарарни қоплашни талаб қилади ва ҳоказо.

3- §. КИЧИК БИЗНЕС СУБЪЕКТЛАРИ, ДЕҲҚОН ВА ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИНИ МИКРОКРЕДИТЛАШТИРИШ ТАРТИБИ

Кичик бизнес субъектлари ҳамда деҳқон ва фермер хўжалиklarини бошланғич сармоя билан таъминлаш масалаларини ҳал этишда уларга микрокредитлар ажратишни йўлга қўйишда Марказий банк томонидан 2000 йил 29 декабрда «Тижорат банклари томонидан юридик шахс мақомини олмасдан фаолият кўрсатаётган якка тартибдаги тадбиркорлар ва деҳқон хўжалиklarини миллий ва чет эл валютасида микрокредитлаш Тартиби» 902- сон билан, «Тижорат банклари томонидан юридик шахс мақомини олиб фаолият кўрсатаётган фермер хўжалиklари ва кичик бизнеснинг бошқа субъектларини миллий ва чет эл валютасида микрокредитлаш Тартиби» 903- сон билан ишлаб чиқилиб, белгиланган тартибда Адлия вазирлигидан рўйхатдан ўтказилиб, кучга киритилиши тадбиркорлик субъектларига, шу жумладан, деҳқон фермер хўжалиklарига тижорат банклари томонидан микрокредитларнинг ажратилиши мамлакатимиз аҳолисининг катта қисмига фойдали тадбиркорлик фаолияти билан шуғуланишга шарт-шароитлар яратмоқда.

Ушбу иккала Тартиб ҳам Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, «Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикасининг Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонунлар, Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 11 февралдаги 1- сонли мажлис баёнига мувофиқ ишлаб чиқилган бўлиб, улар юридик шахс мақомини олмасдан фаолият кўрсатаётган якка тартибдаги

тадбиркорлар ва деҳқон хўжаликларининг ҳамда юридик шахс мақомини олиб фаолият кўрсатаётган фермер хўжаликлари ва кичик кичик бизнеснинг бошқа субъектлари ривожланиши учун шарт-шароитлар яратишга йўналтирилганлиги билан характерлидир.

902- Тартибнинг 1.2- бандида ўрнатилган қондага кўра «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида тижорат банклари томонидан микрокредитларни бериш қайтаришлик, тўловлилик, таъминланганлик, муддатлилик ва мақсадли фойдаланиш шартлари асосида амалга оширилади» деб белгиланган. Ушбу Тартиб шартлари тижорат банклари томонидан бюджетдан ташқари жамғармаларнинг кредит линиялари ҳисобидан юридик шахс мақомини олмасдан фаолият кўрсатаётган якка тартибдаги тадбиркорлар ва деҳқон хўжаликларини микрокредитлашга ҳам таъбиқ этилади.

Тартибнинг 1.3- бандида «Юридик шахс мақомини олмасдан фаолият кўрсатаётган якка тартибдаги тадбиркорлар ва деҳқон хўжаликларига бериладиган микрокредитлар деганда, кредит бериладиган кундаги биржадан ташқари валюта бозори курси ҳисобида 5000 (беш минг) АҚШ долларига эквивалент миқдоридан ошмайдиган ҳажмда миллий ёки чет эл валютасида бериладиган кредитлар тушунилади» дейилган.

Микрокредитларнинг, мазкур Тартибнинг 1.4- бандига мувофиқ, фақат Ўзбекистон Республикаси резидентларигагина берилиши ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланган. **Шунингдек, 1.5- бандига** биноан, «Тижорат банклари микрокредитларни қарз олувчиларга шартнома асосида 3 йилгача бўлган муддатга берадилар. Кредитлар миқдорнинг талаб қилиб олинмайдиган депозит ҳисоб рақами жойлашган манзил бўйича берилади. Микрокредитларнинг 50 фоизигача миқдори 1,5 йил (18 ой)гача бўлган муддатда қайтариш шarti билан, нақд пулда берилиши мумкин»лиги белгиланган.

Банкларга ўз даромадлари ҳисобидан махсус микрокредитлаш жамғармасини ташкил қилиш тавсия этилган (Тартибнинг 1.6- банди).

Микрокредитлар қарз олувчиларга қуйидаги мақсадларга берилади: кичик (мини) ускуналарни харид қилиш; хусусий ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва кенгайтириш, шу жумладан, уруғлик, чорва моллари, ёш чорва моллари, парранда, ем-хашак ва омукта ем, ветеринария дори-дормонлари, ўсимликларни ҳимоя қилиш кимёвий воситалари ва минерал ўғитларни сотиб олиш; хом-ашё ва материалларга

бирламчи ишлов бериш; меҳнат қуролилари, хом-ашё, ярим тайёр маҳсулотлар ва ёрдамчи ашёларни харид қилиш; халқ бадийи хунармандчилиги ва амалий санъати буюмларини ишлаб чиқариш; хунармандчиликни ривожлантириш, уй меҳнати (касаначилиқ)ни ташкил қилиш; сервис хизмати ва маиший хизмат кўрсатишни ривожлантириш; Соғлиқни сақлашни ривожлантириш; сайёҳлик (туризм) соҳасини ривожлантириш; кичик кўламдаги ишлаб чиқаришларни ташкил қилиш; Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилиги билан тақиқланмаган халқ истеъмоли молларини ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаси бўлиқ тадбиркорлик фаолиятининг бошқа турлари (Тартибнинг **1.7- банди**).

Микрокредитлар қуйидаги мақсадларга берилиши мумкин эмас: илгари олинган кредитларни ёки бошқа ҳар қандай қарзларни қошлаш; тамакичилик ва спиртли ичимликларни ишлаб чиқиш; савдо-воситачилиқ фаолиятини амалга ошириш; ишлаб чиқариш мақсадларида фойдаланилмайдиган, шахсий мулкни харид қилиш (Тартибнинг **1.8- банди**).

Микрокредитларни расмийлаштириш тартибига мувофиқ, микрокредитлар олиш учун юридик шахс мақомини олмасдан фаолият кўрсатаётган якка тартибдаги тадбиркорлар ва деҳқон хўжаликлари томонидан банкка қуйидаги ҳужжаглар тақдим этилади: сўралаётган микрокредит миқдори кўрсатилган кредит аризаси; кредитнинг қайси мақсадга ишлатилиши кўрсатилган бизнес — режа. Бундан ташқари, якка тартибдаги тадбиркор ва деҳқон хўжалиги бошлиғи ўз паспортини шахсан кўрсатади ва паспорт нусхасини кредит йиғма жилдига тикиб қўйилади (Тартибнинг **2.1- банди**).

Кредит қайтарилмай қолиши хавфининг олдини олиш мақсадида қарз олувчи банкка қуйидаги таъминот турларидан бирини тақдим этиш ҳуқуқига эга: мулк ёки қимматли қоғозлар гарови; банк ёки суғурта ташкилоти кафолаги; учинчи шахснинг кафиллиги; суғурта компаниясининг қарз олувчининг қайтара олмаслик хатари суғурта қилингани тўғрисидаги суғурта полиси; фуқаролар йиғинларининг маҳалла, қишлоқ, овул Кенгашлари кафиллиги (Тартибнинг **2.3- банди**).

Банклар ўзлари билан доимий алоқага эга, банк ҳисоб рақамида мунтазам пул оқими мавжуд бўлган, яхши обрў ва кредит тарихига эга қарз олувчиларга, мазкур Тартибнинг **2.2- бандида** кўрсатилган таъминотни талаб қилмай, бланкали (ишончли) микрокредит бериш ҳуқуқига эгадирлар (Тартибнинг **2.3- банди**).

Микрокредитларнинг қайтарилиш таъминоти шакллари-дан бири сифатида мол-мулк гарови хизмат қилади. Ўзбекистон Республикасининг «**Гаров тўғрисида**»ги қонунига мувофиқ, муомаладан чиқарилган буюмлардан ташқари, ҳар қандай мулк, шу жумладан, буюмлар ва мулккий ҳуқуқлар (талаблар), қимматбаҳо буюмлар, заргарлик буюмлари, эркин айирбошланадиган валюта ва бошқалар гаров предмети бўлиши мумкин (Тартибнинг **2.4- банди**).

Кредит сўраб, мазкур Тартибнинг **2.1- бандида** кўрсатилган барча зарур ҳужжатлар илова қилинган ҳолда, берилган аризининг банкка келиб тушган кундан бошлаб ушбу ариза бўйича банк томонидан хулоса бериш муддати 5 иш кунидан ошмаслиги лозим (Тартибнинг **2.6- банди**).

Кредит шартномаси тузилгандан сўнг кредит бўлими ходими, муддати ва фоиз ставкасини кўрсатган ҳолда, *ссуда ҳисоб рақамини очиш* тўғрисида бухгалтерияга кўрсатма беради (Тартибнинг **2.7- банди**).

Микрокредит бериш тўғрисида қарор қабул қилинган вақтдан бошлаб қарз олувчига *кредит варақачаси очилади* ва унинг ёрдамида кредит устидан назорат амалга оширилади (Тартибнинг **2.8- банди**).

Кредитларни бериш мижознинг талаб қилиб олгунча депозит ҳисоб рақами жойлашган манзил бўйича берилади. Кредитлар алоҳида ссуда ҳисоб рақамини очиш ва ушбу ҳисоб рақамидан қарз олувчининг тўлов топшириқномалари асосида моддий товар бойликлари учун нақд пулсиз ўтказиш йўли билан ёки микрокредитнинг 50 фоизигача миқдорида нақд пул шаклида, пул чекларини тўлаш йўли билан берилади (Тартибнинг **3.1- банди**).

Нақд пул шаклида берилган микрокредитларни қайтариш ва уларнинг фоизларини тўлаш мажбурий тарзда банк кассасига нақд пул топшириш йўли билан амалга оширилади (Тартибнинг **3.2- банди**).

Қарз олувчи томонидан асосий қарз ва унга ҳисобланган фоизлар кредит шартномасида келишилган муддатда қайтарилмаса, банк Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг **280- моддаси** иккинчи қисмига мувофиқ мустақил равишда, судга мурожаат қилмасдан гаров предмети тасаруф қилиш ҳуқуқига эга бўлади (Тартибнинг **3.8- банди**).

Чет эл валютасида микрокредитлар бериш тартиби. Тижорат банклари ўз Низомларига ва валюта операцияларини амалга ошириш учун уларга Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан берилган ҳуқуқларга

мувофиқ равишда мазкур Тартибнинг **1.7- бандида** санаб ўтилган мақсадларни амалга ошириш пайтида, фақат ўз ишлаб чиқариш фаолияти учун республикада ишлаб чиқарилмайдиган асбоб-ускуналар, хом ашё ва бутловчи қисмларни импорт йўли билан харид қилишга чет эл валютасида микрокредитлар беришлари мумкин (Тартибнинг **4- банди**).

Тижорат банклари томонидан чет эл валютасидаги микрокредитлар ўз кредит ресурслари ва четдан жалб қилинган кредит маблағлари, шу жумладан, хорижий банкларнинг кредит линиялари ҳисобидан амалга оширилади. Чет эл валютасидаги микрокредитлар банклар билан қарз олувчилар ўртасида тузиладиган кредит шартномаларида белгиладиган тижорат шартлари асосида нақдсиз шаклда берилади.

Чет эл валютасида берилган кредитлар бўйича фоизларнинг тўлови тўлов санасидаги биржадан ташқари валюта бозори курси бўйича миллий валютада амалга оширилади.

Асосий қарзни тўлаш чет эл валютасида амалга оширилади, қарздорнинг чет эл валютасидаги ҳисоб рақамида маблағ мавжуд бўлмаган тақдирда — тўлов санасидаги биржадан ташқари валюта бозор курси бўйича миллий валютада тўланиши мумкин (Тартибнинг **4.2—4.3- бандлари**).

Қарз олувчи чет эл валютасида микрокредит олиш учун, мазкур Тартибнинг **2.1- бандида** қайд этилган ҳужжатлардан ташқари хориждан сотиб олиннадиган маҳсулот тавсифи, у харид қилинадиган мамлакат, унинг қиймати, тўлов валютаси, ускуналар сотиб олиннадиган ҳолда зарур хом-ашё билан таъминланганлигига оид маълумотларни банкка тақдим этади. Микрокредит бўйича қарзни тўлаш чоғида, биринчи навбатда кредитдан фойдаланганлик учун фоизлар ундирилади (Тартибнинг **4.6—4.8- бандлари**).

Микрокредит белгиланган муддатларда қайтарилмаган тақдирда, шунингдек, қарздорнинг миллий валютадаги талаб қилиб олгунча депозит ҳисоб рақамида маблағлар етарли бўлмаган ёки мавжуд бўлмаган ҳолларда, тижорат банклари микрокредитнинг қайтарилмаган суммасини қонунчиликда белгиланган тартибда қарздорнинг чет эл валютасидаги талаб қилиб олингунча депозит ҳисоб рақамидан ундириб олиш ҳуқуқига эгадирлар. Қарз олувчининг талаб қилиб олгунча депозит ҳисоб рақамида маблағлар етарли бўлмаган ёки йўқ бўлган тақдирда микрокредитнинг суммаси қонунчиликда белгиланган тартибда кафолат берувчининг ёки кафилнинг чет эл валютасидаги талаб қилиб олингунча депозит ҳисоб рақамидан ундириб олинади (Тартибнинг **4.9—4.10- бандлари**).

Тижорат банклари қарз олувчилар томонидан кредит шартномалари шартларининг бажарилиши, чет эл валюта-сидаги микрокредитлардан мақсадли ва ўз вақтида фойдаланиши, унинг таъминланганлиги, қарз олувчиларнинг асосий қарз ва фоизларини ўз вақтида тўлаши, мажбурият бўйича воситачилик ҳақининг тўланишини назорат қиладилар. Тижорат банклари кредит шартномаси бўйича ўз мажбуриятларини бажармаётган қарз олувчиларга нисбатан қуйидаги чораларни кўриш ҳуқуқига эга: кредитлашни вақтинча ёки бутунлай тўхтатиш; берилган кредит бўйича қарзнинг бутун суммасини муддатидан олдин ундириб олиш. қарз олувчи кредит шартномаси шартларини мунтазам равишда бажармаса, тижорат банки кредит шартномаси шартларига мувофиқ қарз олувчига илгари берилган чет эл валютасидаги барча кредитларни муддатидан олдин қайтаришни талаб қилишга ҳақли бўлади (Тартибнинг 4.11; 4.12—4.13- бандлари).

903- Тартибнинг 1.3- бандига мувофиқ, «Юридик шахс мақомини олиб фаолият кўрсатаётган фермер хўжаликлари ва кичик бизнеснинг бошқа субъектларига бериладиган микрокредитлар деганда, кредит бериладиган кундаги бир-жадан ташқари валюта бозори курси ҳисобида 10000 (ўн минг) АҚШ долларига эквивалент миқдоридан ошмайдиган ҳажмда миллий ёки чет эл валютасида бериладиган кредитлар тушунилади».

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 9 апрелдаги 1987—ПФ- сонли Фармони, Ўзбекистон Республикасининг «Дехқон хўжаликлари тўғрисида» ва «Фермер хўжаликлари тўғрисида»ги қонунларига мувофиқ қуйидагилар микрокредитлаш субъектлари (бундан кейин матнда қарз олувчилар) ҳисобланади: **Микрофирма** — бу мулкчилик шаклидан қатъи назар, иш билан банд бўлган ходимларнинг ўртача йиллик сони ишлаб чиқариш соҳасида 10 кишигача, савдо, хизмат кўрсатиш ва бошқа ноишлаб чиқариш соҳаси тармоқларида 5 кишигача бўлган корхоналар.

Кичик корхона — бу мулкчилик шаклидан қатъи назар, иш билан банд бўлган ходимларнинг ўртача йиллик сони саноат соҳасида 40 кишигача, қурилиш, қишлоқ хўжалиги ва бошқа ишлаб чиқариш соҳаларида 20 кишигача, фан, илмий хизмат кўрсатиш, чакана савдо ва бошқа ноишлаб чиқариш соҳаси тармоқларида 10 кишигача банд бўлган корхоналар.

Юридик шахс мақомини олиб фаолият кўрсатаётган деҳқон хўжалиги — бу оила аъзоларининг шахсий меҳнати асосида оила бошлиғига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эғалик қилишга бериладиган томорқа ер участкасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва сотишни амалга оширадиган оилавий майда товар хўжалигидир. Фермер хўжалиги — бу юридик шахс мақомига эга бўлган, фермер хўжалиги аъзоларининг биргаликдаги меҳнати асосида узоқ муддатта ижарага берилган ер участкасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари товар ишлаб чиқаришга асосланган мустақил хўжалик юритувчи субъектдир (Тартибнинг **1.4- банди**).

Микрокредитлар фақат Ўзбекистон Республикаси резидентларига берилади (Тартибнинг **1.5- банди**). Фақат деҳқон ва фермер хўжалиklarига — микрокредитларнинг 50 фоизгача миқдорини аҳолидан чорва моллари, парранда ва кўчагларни сотиб олишга, 1,5 йил (18 ой)гача бўлган муддатда қайтариш шарти билан, нақд пулда берилишга рухсат этилади (Тартибнинг **1.6- банди**).

Республикамызда кредит муносабатларини тартибга солиш ишлари босқичма-босқич соддалаштирилмоқда.

2000 йил 21 мартдаги ПФ—2564- сонли Ўзбекистон Республикаси Президентининг «**Банк тизимини янада эркинлаштириш ва ислоҳ қилиш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида**»ги Фармони кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш учун: банк тизимини янада эркинлаштириш ва ислоҳ қилиш, тижорат банкларининг мустақиллигини ошириш ҳамда уларни инвестиция жараёнларининг фаол иштирокчиларига айлантириш, деҳқон, фермер хўжалиklarини ҳамда кичик ва ўрта бизнес субъектларини кредитлашни кенгайтириш, банкларнинг омонатчилари манфаатларини ҳимоя қилишни кучайтириш, шунингдек, банклар билан уларнинг миждозлари ўртасида ўзаро манфаатли шериклик муносабатларини шакллантириш, хорижий банклар билан ҳамкорликни кенгайтириш каби мақсадлар асосида қабул қилинган.

Мазкур фармоннинг **1- бандига** мувофиқ, Тижорат банкларига ўз фойдасининг 25 фоизга қадар миқдорини ажратиш йўли билан банкларда ишлаб чиқариш микрофирмаларини, кичик ва ўрта корхоналарини, деҳқон ва фермер хўжалиklarини, юқори технологик ва инновация лойиҳаларини амалга ошириш учун Имтиёзли кредитлаш махсус жамғармасини тузишга рухсат берилган. Тижорат банкларининг

Имтиёзли кредитлаш махсус жамғармаси маблағлари ҳисобидан кредитлар беришдан оладиган даромадлари ана шу маблағлар мазкур Жамғарманинг ресурсларининг кўпайтиришга мақсадли йўналтирилган тақдирда 5 йил муддатга даромад солиқидан озод қилиниши республикамизда бево-сита ишлаб чиқариш билан шуғулланадиган кичик ва ўрта бизнес субъектларини кредитлаштириш ишларининг ташкилий-ҳуқуқий масалаларини ҳал этиш имкониятларини яратди.

Ушбу Фармоннинг **2- бандига** мувофиқ, «Хорижий банкларнинг тажрибасини ҳисобга олган ҳолда, ўз сармоясини ва жалб этиладиган маблағлар ҳажмини муттасил кўпайтириб бориш учун барча имкониятлардан фойдаланиш, шунингдек, иқтисодийётнинг реал тармоғи, аввало кичик ва ўрта биз-несни кредитлаш шакллари, турлари ва миқдорини кенгай-тириш тижорат банкларининг энг муҳим вазифалари ҳисоб-лансин» дейилган.

Тижорат банклари томонидан жисмоний шахсларнинг жалб этиладиган муддатли омонатлари (депозитлари) бўйича Марказий банкнинг қайта молиялаш бўйича амалдаги став-касининг камида 75 фоизи миқдориди, жисмоний шахслар-нинг депозитлари бўйича эса камида 50 фоизи миқдориди фоиз ставкаларини белгилашлари мақсадга мувофиқ деб қабул қилинди, бунда ўз вақтида жалб этилган депозитлар бўйича депозит битимининг амал қиладиган бутун муддати мобайнида ўзгармас фоиз ставкалари сақлаб қолиниши лозимлигининг мазкур фармонда белгиланиши тижорат банкларига кредит ресурсларини кўпроқ жалб қилишга имкониятлар яратади.

Тижорат банкларидаги омонатларга жисмоний шахслар томонидан қўйиладиган маблағларнинг манбалари декларация қилинмаслигини ушбу фармонда белгиланиши эса жисмоний шахслар томонидан тижорат банклари омонат-ларига пул маблағларини кўпроқ қўйишига хизмат қилади.

Вазирлик ва идоралар, маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органлари раҳбарларининг тижорат банклари ва уларнинг филиаллари фаолиятига, шу жумладан, филиалларнинг раҳ-бар ходимларини тайинлашга аралашилари, банк маблағ-лари ҳисобидан турли хил тўловлар ва бадалларни талаб қилишлари ман этилганлиги; назорат қилувчи ва ҳуқуқни муҳофаза этувчи органларнинг банк-кредит портфели ва активларини шакллантириш билан боғлиқ тадбиркорлик таваккалчилигини бошқариш бўйича банкларнинг фаолият-ига аралашилари мазкур Фармоннинг **10- бандига** муво-

фиқ тақиқланиши кредит муносабатларини ташкилий-ҳуқуқий масалаларини ҳал этишда тижорат банкларининг мустақиллигини оширишга ҳуқуқий маънода кенг имконият ва шарт-шароитлар яратади.

2000 йил 7 мартда 907- сон билан Адлия вазирлигидан рўйхатдан ўтган «**Тижорат банклари томонидан фермер хўжаликларини ҳамда кичик ва ўрта бизнес субъектларини миллий валютада кредитлаш Тартиби**»га асосан кредитлаштириш фермер хўжаликлари, кичик ва ўрта бизнеснинг бошқа субъектларининг ривожланиши учун шарт-шароитлар яратишга йўналтирилган. Мазкур Тартиб кичик ва ўрта бизнес субъектларини, фермер ва деҳқон хўжаликларини ҳамда якка тартибдаги тадбиркорликни банклар томонидан микрокредитлашга татбиқ этилмайди.

Ушбу Тартибга мувофиқ тижорат банклари қарз олувчиларга кредит беришни шартнома асосида амалга оширади.

Берилаётган кредитларнинг муддати кредитланаётган тадбирнинг қопланишига боғлиқ бўлади, жумладан: кичик ва ўрта бизнес субъектларига айланма маблағларни тўлдириш учун бериладиган кредитлар, одатда, 1 йилгача муддатга берилади; қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиш учун фермер хўжаликларига, шунингдек, юридик шахс мақомига эга бўлган деҳқон хўжаликларига айланма маблағни тўлдириш учун бериладиган кредитлар, одатда, 2 йилдан кам бўлмаган муддатга берилади; кичик ва ўрта бизнеснинг барча субъектларига, шу жумладан, юридик шахс мақомига эга фермер ва деҳқон хўжаликларига инвестицион лойиҳаларни молиялаш учун бериладиган кредитлар, қайтариш муддатини узайтириш ҳуқуқисиз 5 йилгача муддатга берилиши мумкин (Тартибнинг **1.5- банди**).

Ўрта ва кичик бизнес субъектларига айланма маблағларни тўлдириш мақсадида берилган кредитларнинг қайтарилиш муддати, уларнинг қайтарилишини узайтирилишини ҳисобга олган ҳолда, форс-мажор ҳолатларини истисно қилганда, 12 ойдан ошмаслиги керак (Тартибнинг **1.6- банди**). Деҳқон ва фермер хўжаликларига қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этишга мўлжалланган айланма маблағларни тўлдириш учун берилган кредитларни қайтариш муддати, уни қайтариш муддати узайтирилиши ҳисобга олинган ҳолда, форс—мажор ҳолатларини истисно қилганда, 30 ойдан ошмаслиги керак. Фермер ва деҳқон хўжаликларининг ўз айланма маблағларини тўлдириш мақсадида, қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлмаган фаолияти учун

олинган кредитдан фойдаланиш муддати, уни қайтариш муддати узайтирилишини ҳисобга олган ҳолда 12 ойдан ошмаслиги керак (Тартибнинг **1.7- банди**).

Инвестиция мақсадлари учун берилган кредитлар бўйича банклар имтиёзли давр белгилаши мумкин. Кредитлардан фойдаланганлик учун фоиз ставкалари миқдори қарз олувчи ва банк ўртасидаги ўзаро келишувга кўра кредит шартномаси асосида белгиланади. Кредитларни бериш мижознинг талаб қилиб олингунча депозит ҳисоб-рақами жойлашган манзил бўйича амалга оширилади. Зарар кўриб ишловчи, ноликвид балансга эга бўлган хўжалик субъектларига кредит берилмайди. Берилган кредитлар ўрнатилган тартибда, муддатидан олдин ундириб олинади. Бу қоида кредит шартномасида албатта қайд этилган бўлиши керак (Тартибнинг **1.8, 1.9, 1.10 ва 1.11- бандлари**).

Кафолат Фуқаролик кодексининг **299- моддасига** мувофиқ кафолат берувчининг ёзма мажбурияти шаклида расмийлаштирилади. Кафиллик Фуқаролик кодексининг **292- моддасига** мувофиқ, банк-бенефициар фойдасига қарз олувчи ва кафил ўртасида тузиладиган ёзма шаклдаги кафиллик шартномаси билан расмийлаштирилади (Тартибнинг **2.5— 2.6- бандлари**).

Курилиш, техникавий қайта жиҳозлаш ва реконструкция қилишга берилган кредитлар ҳисобига молиялаштириш фақатгина банкка «**Ер кодекси**», «**Инвестицион фаолият тўғрисида**» қонун, Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 31 декабрдаги 472- сонли, 1997 йил 29 октябрдаги 488- сонли, 1999 йил 13 сентябрдаги 420-сонли, 1999 йил 20 декабрдаги 532-сонли қарорларида белгиланган зарур лойиҳа-смета ҳужжатлари ва бошқа ҳужжатлар тақдим этилгандан кейин очилади.

Ўзбекистонда тадбиркорлик субъектлари фаолиятларини кредитлаштиришнинг ташкилий-ҳуқуқий жиҳатларини ҳал этишда тадбиркорлик ва кичик бизнес субъектларига, деҳқон-фермер хўжаликларига микрокредитлар ажратиш воситасида ҳамда тижорат банклари фойдасининг 25 фоизи ҳисобига ташкил қилинган имтиёзли фондлардан имтиёзли кредитлар бериш республикамізда бозор муносабатларига ўтиш жараёнида тадбиркорликни йўлга қўйиш, уларнинг фаолиятларини бошланғич сармоя билан таъминлаш ва кичик бизнес субъектларида ишлаб чиқаришга замонавий технологияни жалб қилиш ишларини юқори босқичга кўтарди. Бу эса ўз навбатида кичик ва ўрта бизнесни ривожланишига ҳуқуқий-иқтисодий маънода зарур шарт-шароитлар яратмоқда.

XIII БОБ. ТАДБИРКОРЛИК СОҲАСИДА СУҒУРТАНИНГ ҲУҚУҚИЙ ҚОИДАЛАРИ

1- §. СУҒУРТА ТУШУНЧАСИ, МОҲИЯТИ ВА ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Маълумки, мамлакатимизда демократик йўналишлар асосида ривожланиш, бозор иқтисодиётини том маънода шакллантириш, маҳсулот сифатини ошириш, эркин рақобатни кенгайтириш соҳасида кенг миқёсда ислоҳотлар амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти **И. А. Каримов** Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ҳамда 2001 йилда иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг устувор йўналишларига бағишланган мажлисдаги маърузасида давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни рағбатлантириш суръат ва миқёслари сезиларли даражада ўсганлиги, жойларда бу борадаги ишлар анча кучайганини эътироф этган эди.

Товар ишлаб чиқариш, маҳсулот етиштириш, турли хизмат доирасида иш юритаётган тадбиркорлар, кичик ва ўрта бизнес корхоналари, фермер хўжаликлари *кутилмаган табиий офат, бахтсиз ҳодиса, ёнғин, авария* ва *бошқа ҳоллардан зарар кўришдан суғурталанган* бўлишлари лозим. Акс ҳолда ишлаб чиқариш издан чиқиши, белгиланган маҳсулот етиштирилмаслиги, режалаштирилган даромад олинмаслиги, охир-оқибатда эса инқироз юзага келиши мумкин. Бундан ташқари тадбиркорларнинг ҳаёти ва саломатлигини суғуртавий ҳимоялашга алоҳида эътибор берилмоғи лозим.

Мустақилликка эришгандан кейин Ўзбекистон Республикасида бозор инфратузилмаларига суғурта хизмати кўрсатишга йўналтирувчи бир қатор қонун ва ҳукумат қарорлари қабул қилинди.

Суғуртани ривожлантиришнинг, суғурта бозорини шакллантиришнинг ҳуқуқий асосларини, республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришда суғуртанинг мавқеси ва ўрнини белгилаб берувчи, фуқаролар ва юридик шахсларнинг суғурта хизматларига бўлган талаблари қондирилишини кафолатловчи, суғурта муносабатлари барча иштирокчиларининг манфаатларини ҳимоя қилувчи ва мажбуриятларига роя этилишини таъминловчи Ўзбекистон Республикасининг **«Суғурта тўғрисида»**ги қонуни 1993 йил 6 майда қабул қилинди.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2001 йил 7 декабрдаги қарори билан **«Суғурта фаолияти тўғрисида»**ги қонун лойиҳаси маъқулланиб, умум-халқ муҳокамаси учун эълон қилинган.

Суғурта — инсон фаолияти соҳаларида содир бўладиган табиий офатлар, фавқулодда ҳодисалар натижасида етказилган зарар ҳамда талафотларни жисмоний ва юридик шахслар тўлаган суғурта бадалларидан ҳосил қилинадиган пул фондлари ҳисобидан тўлиқ ёки қисман қоплаш йўли билан жисмоний ёки юридик шахслар манфаатлари суғурталанишини таъминлашга доир муносабатлардан иборатдир.

Бошқача айтганда, юридик ва жисмоний шахслар тўлайдиган суғурта мукофотларидан шакллантириладиган пул жамғармалари ҳисобидан муайян воқеалар (суғурта ҳодисалари) юз берганда ушбу шахсларга суғурта тўловини бериш йўли билан уларнинг манфаатини ҳимоя қилиш *суғурта* ҳисобланади. Суғурта фаолияти суғурта бозори профессионал иштирокчиларининг суғуртани амалга ошириш билан боғлиқ фаолиятдан иборат бўлади.

Суғурта ташкилоти рўй бериши эҳтимоли бўлган ҳодисалар таваккалчилигини ҳисоблаш орқали (ҳаётий, статистик ва бошқа маълумотлар) суғурта бадали миқдорини белгилайди ва шунга асосан мол-мулк, ҳаёт ва саломатлик, жавобгарлик сингари суғурта шартномаларини тузишдан ҳосил бўлган фондлар орқали ўз шартномавий мажбуриятларини бажаради.

Тадбиркорларнинг ҳаёти, соғлиги, меҳнат қобилияти, фуқаролар ва юридик шахсларнинг мол-мулки, моддий бойликлари, жавобгарлик мажбуриятлари, мулкий ҳамда мулкка оид бўлмаган ҳуқуқлари суғурта объектлари бўлиб ҳисобланади. Суғурта ихтиёрий ва мажбурий шаклларда амалга оширилади.

Мажбурий суғурта Ўзбекистон Республикаси қонунларига асосан амалга оширилади.

Ихтиёрий суғурта эса томонларнинг (суғурта ташкилоти билан юридик ёки жисмоний шахс) хоҳиш-иродасига кўра амалга оширилади.

Мажбурий суғурта унинг тури, жавобгарлик миқдори, тартиби ва бадали Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади. Ихтиёрий суғуртада эса бу шартлар суғурта ташкилоти билан мижоз ўртасида тузиладиган шартномада ўз аксини топади.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига суғурта муносабатларини тартибга солувчи нормалар ўз ифодасини топган.

Асосий шартлардан бири бўлиб суғурта шартномасининг фақат ҳисобланган суғурта бадали суғурта ташкилотига тўлангач кучга кириши ҳисобланади. *Тажрибада томонлар суғурта шартномасини имзолагач белгиланган муддатда суғурта бадали тўланмаса, бу шартнома тузилмаган деб ҳисобланади.*

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 28 февралдаги Фармонида асосан «**Ўзагросуғурта**» давлат-акциядорлик суғурта компанияси ташкил этилди. Бу компаниянинг асосий йўналишлари этиб қишлоқ хўжалиги маҳсулотни етиштирувчиларнинг мол-мулки, экинлари ҳосили, маҳсулот етиштириш учун тижорат банкларидан олинadиган мақсадли кредитлари қайтарилиши, маҳсулот етиштириш учун аванс тариқасида ажратилadиган маблағлар қайтарилиши, шунингдек, қишлоқ ва шаҳар жойларидаги аҳоли ва юридик шахсларга комплекс суғурта хизмати кўрсатиш белгилаб берилган.

Компаниянинг фаолиятини ташкил этиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 6 мартда 125 сонли Қарори билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 31 январдаги «**Суғурта бозорини янада эркинлаштириш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида**»¹ги Фармонида асосан суғурта хизматлари соҳасидаги эркинлаштириш жараёнини янада ривожлантириш ва иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, республикада суғурта бозорини тараққий эттиришнинг иқтисодий омиллари кучайтириш, суғурта ташкилотларнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ҳамда уларнинг молиявий барқарорлигини

¹ «Халқ сўзи». 2002 йил 1- февраль.

таъминлаш мақсадида 2002 йилнинг 1 февралидан бошлаб, мулкчилик шаклларида қатъи назар, суғурта ташкилотлари 3 йил муддатга даромад (фойда) солиғи тўлашдан озод қилиниб ва бунинг натижасида бўшайдиган маблағлар аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда мазкур ташкилотларнинг моддий-техника базасини ривожлантиришга, минтақаларда кенг тармоқли агентлик шахобчаларини ташкил этишга, кадрларни тайёрлашга, шу жумладан, чет элда тайёрлаш ва қайта тайёрлашга йўналтириш белгиланган. Солиқ олишдан бўшайдиган маблағлар таркибидан давлат улуши бўлган суғурта ташкилотлари устав жамғармаларини кўпайтиришга йўналтириш чоғида мазкур маблағлар давлатга тегишли улуш миқдорига қўшиб ҳисобланади. 2002 йилнинг 1 февралидан бошлаб тўрт йил мобайнида суғурта ташкилоти тугатилган ёки у суғурта фаолиятини тўхтатган ҳолда даромад (фойда) солиғининг суммаси ушбу фармонга мувофиқ берилган бутун имтиёзли давр учун тўлиқ миқдорда ундириб олиниш кўзда тутилган.

Мазкур фармонда белгиланган, юридик шахсларнинг ихтиёрий суғурта турлари бўйича сарф-ҳаражатлари даромад (фойда) солиғини ҳисоб-китоб қилиш чоғида қонунчиликда белгиланган меъёрлар доирасида солиққа тортиладиган база ҳисобидан чегириб ташлаш лозим. Бундан ташқари, 2002 йилнинг 1 февралидан бошлаб ҳўжалик юритувчи субъектлар харидорларга хизмат қиладиган банкларнинг кафолатлари ёки экспорт шартномаларининг сиёсий ва тижорат таваккалчиликларидан суғурта полиси мавжуд бўлган тақдирда олдиндан ҳақ олмасдан ва аккредитов очмасдан эркин алмаштириладиган валютага товарлар (ишлар, хизматлар)ни экспорт қилишлари мумкин.

Тадбиркорлик соҳасида қўлланиладиган суғуртанинг алоҳида турларининг ўзига хос хусусиятлари мавжуддир.

2- §. МАЖБУРИЙ СУГУРТА

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 30 декабрь 632 сонли Қарорига асосан юридик ва жисмоний шахсларга тегишли транспорт воситалари эгаларининг Фуқаролик жавобгарлиги мажбурий суғуртаси амалга оширилмоқда. Ҳаракат даврида инсон ҳаётига ёки юридик ҳамда жисмоний шахсларга етказилиши мумкин бўлган зарар суғурталаниши лозим.

Суғурта жавобгарлиги мол-мулк суғуртасидан Ўзбекистон Республикасида белгиланган энг кам иш ҳақининг 20 баравари, ҳаёт суғуртасидан эса 30 баравари миқдорида белгиланган бўлиб, йиллик тўлов ставкаси эса 0.5—2.0 фоиз миқдорида тўланади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 29 июль 321- сонли қарорига асосан юридик ва жисмоний шахсларнинг гаровга қўйилган мол-мулки табиий офатлар, авария, ёнғин, портлаш ва бошқа ҳодисалардан суғурталанadi.

Маълумки, кейинги пайтларда тадбиркорларга ҳар хил белгиланган фаолият учун мулкни гаровга қўйиш орқали кредит маблағлари берилмоқда. Ана шу мулкнинг бутлигини таъминлаш мақсадида ушбу суғурта жорий этилган. Тўлов ставкаси мулк қийматининг 0.5 фоизи миқдорида белгиланган.

Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни амалга оширишда фермерлик ва деҳқон хўжаликлари алоҳида ўрин тутadi. Бутунги кунда Республикамизда 45 мингдан ортиқ фермер хўжаликлари фаолият юритмоқдалар.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 6 март 125- сонли Қарорига асосан давлат буюртмаси учун маҳсулот етиштиришга ажратиладиган аванс маблағлари қайтарилишини суғурталаш амалга оширилмоқда. Фермер хўжаликлари тайёрлов ташкилотлари билан тузган контрактация шартномаларида кўзда тутилган аванс маблағи қайтишига 50 фоиз мол-мулкни гаровга қўядилар. Қолган ярми эса тайёрлов ташкилоти томонидан суғурта қилинади. Берилган аванс табиий офат натижасида қайтарилмаган ҳолда хўжалик ўрнига суғурта компанияси маблағни тўлаб беради.

Юқорида кўрсатилган қарорга асосан фермерлар маҳсулот етиштириш учун тижорат банкларидан оладиган мақсадли кредитлар қайтишини суғурта қилдирадilar. Бунда суғурта жавобгарлигига нисбатан тўлов бадали 2.5 фоизни ташкил қилади.

Ажратилган кредит мақсадли ишлатилиб, ўз вақтида банкка қайтарилмаган ҳолда суғурта компанияси банкка суғурта пули ёки бир қисмини тўлаб туради ва хўжалиқдан шу миқдордаги маблағни Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонунчилигида белгиланган тартибда ундириш ҳуқуқига эга бўлади.

3- §. ТАДБИРКОРЛИК ТАВАККАЛЧИЛИГИНИ СУҒУРТА ҚИЛИШ

Суғурта ҳуқуқий муносабатларида энг муҳим рўй берган янгиликлардан бири бўлиб, *таваккалчиликни* суғурта қилиш ҳисобланади. Тадбиркорлик фаолияти таваккалчилик асосида амалга оширилганлиги сабабли тадбиркорлик субъекти ўзининг тадбиркорлик таваккалчилигини суғурта қилдириш имкониятига эга бўлиш ва ҳуқуқий жиҳатдан кафолатланиш муҳим аҳамиятга эгадир. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 920- моддасида тадбиркорлик таваккалчилигини суғурта қилдиришга оид қоидалар ўзининг ҳуқуқий ифодасини топган. Ушбу моддага кўра, тадбиркорлик таваккалчилигини суғурта қилиш шартномаси бўйича фақат суғурта қилдирувчининг ўз *тадбиркорлик таваккалчилигини* ва фақат унинг фойдасига суғурталаниши мумкин. Суғурта қилдирувчи бўлмаган шахснинг тадбиркорлик таваккалчилигини суғурта қилиш шартномаси ўз-ўзидан ҳақиқий эмас. Суғурта қилдирувчи бўлмаган шахснинг фойдасига тадбиркорлик таваккалчилигини суғурта қилиш шартномаси суғурта қилдирувчи фойдасига тузилган ҳисобланади.

Суғурта таваккалчилиги деганда статистик маълумотларга таянган ва юқори аниқликда ҳисоблаб чиқиши мумкин бўлган зарарнинг математик йўл билан текширилган эҳтимоли (олдиндан назарда тутилган ҳодиса натижаси), шунингдек, суғуртанинг аниқ объекти тушунилади.

Айрим кишиларнинг эътироф этишларича, молиявий хавф тижорат (тадбиркорлик) таваккалчиги билан муайян ўхшашликка эгадир.

Бу қандайдир пул суммасининг (фондининг) олинмай қолиши ёки қўлдан кетиши хавфидир. Бунга фойданинг қўлдан кетиши эҳтимоли суғурта қилиш (иккинчи даражали зарар суғуртаси), тўланмай қолган маблағ суғуртаси (кредит суғуртаси) ва кафолат суғуртаси киради. Бошқача нуқтаи назардан қараганда, тижорат таваккалчилиги жуда ҳам кенг моҳият ва мазмунга эга бўлган тушунчада ифодаланади. Яъни у ўз ичига ҳар қандай тижорат (хўжалик) фаолиятидаги эҳтимол тутилган тасодифий йўқотишлар суғуртасини келишиб олади. қайд этилганларга асосан хулоса қилиш мумкин, молиявий таваккалчиликка нисбатан тадбиркорлик (хўжалик) фаолиятининг таваккалчилиги кенг маънода тушунилади. Шу сабабли гап нафақат молиявий таваккалчилик ҳақида, балки тадбиркорлик фаолиятининг ҳамма таваккалчилигини суғурта қилиш назарда тутилади. Ушбу ўринда

шунини таъкидлаш керакки, адабиётларда тадбиркорлик таваккалчилиги ва тижорат таваккалчилиги каби тушунчалардан ҳам фойдаланиб унинг мазмуни ёритиб берилган. Бу тушунчалар бир-бирига яқин бўлган тушунчалар бўлиб, ҳар иккисидан ҳам тадбиркорлик (тижорат) таваккалчилиги суғуртасига суғуртанинг тижорат (хўжалик) фаолияти билан барча турлари киради. Суғуртанинг пул тўлашга қаратилган турлари, жавобгарлик суғуртаси (товар ишлаб чиқарувчининг жавобгарлигидан ташқари) ва жисмоний шахслар мулкнинг суғуртаси бундан мустасно.

Тадбиркорлик (тижорат, хўжалик) таваккалчилигини қоплайдиган суғуртанинг **қуйидаги турларини ажратиб кўрсатиш мумкин:**

- 1) юридик шахслар мулкни суғурталашнинг барча турлари;
- 2) ишлаб чиқариш (тижорат фаолияти) тўхтаб қолиши натижасида даромаддан (фойдадан) маҳрум бўлиши хавфини суғурта қилиш;
- 3) товар ишлаб чиқарувчининг жавобгарлиги суғуртаси;
- 4) кредитор суғуртаси (қарздорнинг қарзини қайтармаслиги ва жавобгарлиги хавфи);
- 5) молиявий мажбуриятларни бажармаслик хавфини (молия кафолатларини) суғурта қилиш;
- 6) техника таваккалчилигини (қурилиш-монтаж ишлари, эксплуатация таваккалчилигини) суғурта қилиш;
- 7) корхоналарнинг ишчиларини ўғирликлар ва камомадлардан суғурта қилиш (камомадли суғурта)

Қайд этилган тадбиркорлик (тижорат, хўжалик) таваккалчилиги билан боғлиқ суғурта қилиш ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, тадбиркорлик субъектларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишда муҳим ўрин тутди. Шу сабабли тадбиркорликнинг ўз тадбиркорлик таваккалчилигини турли хил тасодифий суғурта ҳодисаларидан ишончли ҳимояси учун бу турдаги суғурта қилишнинг имкониятларидан кенг фойдаланишни тақозо этади. Тадбиркорларда суғурта маданиятининг қарор топтирилиши, ўз навбатида, жамиятда тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришнинг муҳим омили бўлиб хизмат қилади.

4- §. ИХТИЁРИЙ СУГУРТА

Амалдаги қонун ҳужжатлари асосида суғурта компанияси тадбиркорлар, кичик ва ўрта бизнес билан шуғулланувчилар мол-мулкни ихтиёрий суғурталаш бўйича суғур-

та шартномаси тузади ва бу шартнома асосида шартнома кимнинг фойдасига тузилганига қараб, мулкни шартноманинг амал қилиш муддати даврида зарарланиши бўйича суғурта қопламасини тўлаб бериш мажбуриятини олади.

Суғурталанувчининг мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва тасарруф этиш билан боғлиқ бўлган мулккий манфаатлари суғурта объекти ҳисобланади. Мулк суғуртаси деганда суғурталанувчи шахсан эгалик қиладиган кўчмас ва кўчар мол-мулк, яъни бино, иншоотлар ва транспорт воситалари тушунилади.

Тузилган суғурта шартномаси билан суғурталанувчининг мулккий манфаатлари (мулкнинг йўқ бўлиши ва шикастланиши билан боғлиқ бўлган таваккалчилиги) суғуртланиши мумкин.

Суғурта шартномаси қуйидаги суғурта таваккалчилигининг умумий ёки бирор хил ҳодисалар мажмуи бўйича тузилиши мумкин:

— оловнинг таъсири, жумладан, момақалди роқ, кундалик турмушда ишлатиладиган газнинг портлаши;

— электр, иситиш, сув, газ, канализация ва телефон алоқаси тармоқларидаги авария, қўшни хоналардан сув босиб кириши, транспорт воситаси босиб кетиши, дарахтлар қулаши;

— табиий офат: сув тошқини, довул, бўрон, жала, дўл, ер кўчиши ёки ўпирилиши, ер ости сувларининг кўтарилиши, ушбу ҳудудга хос бўлмаган тинимсиз қор ва ёмғир ёғиши, сел, чақмоқ уриши ва ер қимирлаши (зилзила);

— учинчи шахсларнинг ноҳуқуқий ҳаракатлари; ўт қўйишга уриниш ёки ўт қўйиш, ўғрилиқ, босқинчилик, зўравонлик ҳаракатлари.

Қуйидаги воқеа ва ҳодисалар суғурта ҳодисасига кирмайди:

Ҳар қандай ҳарбий ҳаракатлар, фуқаролик уруши ёки унинг оқибатда халқ норозиликлари, иш ташлаш, мусодара қилиш, реквизиция, қамоққа олиш, мулкни ҳарбий ёки фуқаролик ҳукумати кўрсатмалари туфайли шикастланиши ёки йўқ қилиниши.

— ҳар қандай шаклдаги ядро энергиясининг таъсири;

— суғурталанувчининг ва у билан яшовчиларнинг ёки ундаги хизмат кўрсатувчи ходимларнинг қабиҳ, гараз ниятдаги ҳаракатлари;

— суғурта ҳодисасисиз бинонинг бир қисми ёки тўлиқ қулаши;

— суғурта ҳодисаси даврида мулкнинг ўғирланиши ва талон-торож қилиниши (суғурталанмаган мулкнинг учинчи шахсларнинг ноҳуқуқий ҳаракатлари натижасида йўқолиши таваккалчилиги бўйича суғурталанмаган ҳолда).

Суғурта пули миқдори томонларнинг ўзаро келишувига биноан, суғурталанган мулкнинг ҳақиқий қийматидан ошиб кетмаган равишда белгиланади. Бундай қиймат мулкнинг шартнома тузилиши вақтида жойлашган жойи бўйича ҳақиқий нархи ҳисобланади.

Суғурталовчи томонидан тўлаб бериладиган суғурта қопламасининг миқдорини камайтириш мақсадида суғурталанувчи томонидан суғурталовчининг кўрсатмаларига асосан зарар миқдорини камайтириш учун (ёнғинни ўчириш ёки ёнғиннинг тарқаб кетишига йўл қўймаслик чоралари, авария ва ҳоказо) амалга оширилган ишлар бўйича харажатлар агар улар мавжуд бўлган бўлса, суғурталовчи томонидан қоплаб берилади, ҳатто бу чоралар натижасиз бўлган бўлса ҳам.

Бундай харажатлар суғурта пулини суғурта нархига бўлган нисбат билан қопланади ва ҳатто зарарларни камайтиришга қаратилган харажатлар Суғурта пулидан ошиб кетган ҳолда ҳам.

Суғурта бадаллари ставкалари суғурта пулига нисбатан қуйидагича ўрнатилган:

- иморат ва иншоотларни суғурталаш бўйича — 1 %,
- транспорт воситаларини суғурталаш бўйича — 3 %.

Суғурта бадаллари тўлаш:

Шартнома тузилган кундан бошлаб беш банк куни мобайнида суғурталовчининг ҳисоб рақамига пул ўтказиш йўли билан.

— суғурта шартномаси тузилган куни суғурталовчининг ҳисоб рақамига нақд пул тўлаш йўли билан амалга оширилади.

— суғурта шартномаси суғурталанувчининг суғуртага олинаётган мулкнинг рўйхати тўлиқ акс этирилган аризаси асосида тузилади.

— суғурта шартномаси тузилганидан сўнг ушбу ариза шартноманинг ажралмас қисми бўлиб қолади.

— суғурта шартномаси бир йил муддатга тузилади.

— суғурта шартномаси суғурта бадали суғурталовчининг ҳисоб рақамига келиб тушган кундан кучга киради. Агар шартномада белгиланган кунгача суғурта бадали тўланмаса шартнома тузилмаган деб ҳисобланади. Суғурта шартнома-

сининг амал қилиш муддати тугаши шартномада кўрсатилган кундан бир кун олдинги кунини тугаши билан якунланади.

Суғурта шартномаси ёзма равишда тузилади ва ёзма равишда тузилмаган шартнома ҳаққоний эмас деб ҳисобланади. Суғурта тўловлари тушганидан сўнг суғурталанувчига суғурта полиси ёзиб берилади.

Суғурта шартномасининг амал қилиш даврида *суғурта полисини* йўқотиб қўйиш ҳоллари бўлса, суғурталанувчига унинг ёзма аризаси асосида полисининг нусхаси ёзиб берилади ва йўқолган полис бекор қилинади.

Суғурта шартномасининг амал қилишдан тўхташи:

- суғурта шартноманинг амал қилиш муддати тугаганда;
- суғурталовчининг шартномадаги ўз мажбуриятларини тўлиқ ижро этгани (суғурта қопламасини суғурта пули миқдоридан тўлиқ тўлаб берилгани);
- Ўзбекистон Республикасида амал қилувчи тартибда суғурталовчининг тугатилиши;
- суд қарорига биноан суғурта шартномасини ҳаққоний эмас деб топилиши.

Суғурталанувчининг ҳуқуқлари:

— суғурта қоидаси билан тўлиқ танишиб чиқиш ва ўзининг хоҳиши бўйича исталган суғурта таваккалчилигини танлаш, суғурталовчи томонидан мулкни баҳоланган нархи билан рози бўлмаслик ва суғурталанувчи ўзи баҳолаган мулкнинг нархини ҳимоялаб исботлаб бериш;

— амалдаги қонунчилик асосида суғурталовчи тўғрисида маълумот олиш;

— суғурта ҳодисаси рўй берганидан сўнг мулкни қолган қисмидан, мулкни тиклашни имконияти бўлмаса ёки мулкни тиклаш харажатлари мулкнинг шартнома тузиш давридаги нархидан ошиб кетса, суғурталовчининг фойдасига воз кечиш.

Суғурталанувчи суғурталовчига ёзма равишда ариза билан суғурта ҳодисаси рўй бергани тўғрисида, барча зарурий ҳужжатларни илова қилган ҳолда (ёнғиндан ҳимоя қилиш бўлимининг, ички ишлар бўлимининг, гидрометеорология бошқармасининг ва ҳоказоларнинг маълумотномаси) мурожаат қилиши шарт.

Шундан кейин суғурталовчи ўн кун ичида суғурта далолатномасини тузиши шарт. Суғурта қопламаси барча керакли ҳужжатлар расмийлаштирилаб бўлинганидан сўнг беш банк кун ичида тўлаб берилиши шарт.

Агарда суғурта қопламаси белгиланган муддатларда тўлаб берилмаган бўлса, суғурталанувчига суғурта шартномасида ва Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида белгиланган тартибда суғурталовчи томонидан жарима тўланади.

Зарар миқдори ва суғурта ҳодисаси сабаблари суғурталовчи томонидан жойида кўриб чиқилиб, экспертиза ва ҳужжатлар асосида аниқланади. Бу эса ўз навбатида бўлиб ўтган ҳодиса тавсифини тўлиқ аниқлаш мақсадида ва Ўзбекистон Республикаси қонунчилигининг талабларига асосан бажарилади.

Томонларда суғурта ҳодисаси ва қопламалар миқдори бўйича ўзаро келишмовчиликлар вужудга келган тақдирда ҳар иккала томон ҳам экспертиза ўтказилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Экспертиза талабгор томон ҳисобидан амалга оширилади.

Суғурта қопламаси тўланиши:

— мулкнинг тўлиқ нобуд бўлиши — мулкнинг шартнома тузилган кундаги ҳақиқий нархи даражасида, лекин суғурта пулидан ошиб кетмаган ҳолда;

— мулкнинг қисман шикастланишида — тиклаш харажатлари доирасида, лекин суғурта пулидан ошмаган ҳолда.

Агарда суғурталанувчи учинчи шахслардан зарар қопламаси олган бўлса, у ҳолда суғурталовчи суғурталанувчига аниқланган суғурта қопламаси билан учинчи шахслардан олган зарар қопламаси орасидаги фарқни тўлаб беради.

Суғурталанувчи бундай ҳолларда суғурталовчига ушбу суммалар тўғрисида дарҳол хабар бериши шарт.

5- §. КИЧИК ВА ЎРТА БИЗНЕС БИЛАН ШУҒУЛЛАНУВЧИ ТАДБИРКОРЛАРНИ БАХТСИЗ ҲОДИСАЛАРДАН СУҒУРТАЛАШ

«Ўзгросуғурта» давлат — акциядорлик суғурта компанияси Ўзбекистон Республикаси фуқоролари ҳисобланган 16 ёшдан 60 ёшгача бўлган «**Кичик ва ўрта бизнес билан шуғулланувчи тадбиркорлар**» ни бахтсиз ҳодисалардан муҳофаза қилувчи суғурта шартномалари тузади.

Суғурта шартномаси бир йилга тузилади.

Суғурта пули 200 минг сўмдан кам бўлмаган миқдорда белгиланади, суғурта бадали эса суғурта пулидан 0,2 фоизни ташкил қилади.

Агарда бир вақтнинг ўзида мулк суғурта туридан шартнома тузса, у ҳолда ҳаёт суғурта шартномаси бўйича 25 фоиз миқдоридан имтиёз берилади.

Суғурта бадалини нақд пул билан, нақд пулсиз ҳисоб-китоб йўли билан, халқ банкидаги омонати ҳисобидан ва алоқа бўлими орқали тўлаш мумкин.

Суғурталовчини ҳисоб рақамига бадал келиб тушгандан сўнг 5 кун ичида суғурта полиси ёзиб берилади.

Суғурталовчи қуйидаги ҳолларда жавобгарлик олиб боради:

- бахтсиз ҳодиса натижасида жароҳат олиш ;
- озиқ-овқат токсикоинфекцияси (сальмонеллез, ичбуруғ ва ҳоказо)дан ташқари заҳарли ўсимликлар, кимёвий моддалар (саноат ёки маиший), сифатсиз озиқ-овқатлар маҳсулотлари, дорилар билан тасодифан кучли заҳарланиш;
- тасодифан суяк синиши, чиқиши, тиш синиши, куйиш, аъзоларнинг узилиши (жароҳатланиши);
- ўлим.

Қуйидагилар суғурта ҳодисаси ҳисобланмайди:

- касаллик ёки шу орқали вафот этиш;
- суғурталанувчи қасддан, била туриб жиноий хатти-ҳаракатларини содир этганлиги аниқланса;
- суғурталанган спиртли ичимлик, наркотик ёки заҳарловчи моддалар таъсирида маст ҳолатда ички ёнув двигатели ёки электр двигателли барча ўзюорар воситани бошқариш ҳамда спиртли ичимлик, наркотик ёхуд заҳарловчи моддалар таъсирида маст ҳолатда бўлган шахсга бошқаришни бериши натижасида;
- суғурта шартномаси амал қилаётган даврда юз берган суғурта ҳодисаси туфайли даволаш билан боғлиқ бўлмаган ташҳис қўйиш, даволаш ва олдини олиш чора-тадбирларининг (шу жумладан тери остига, мушакларга ёки томирга дори юборишни) салбий оқибатлари суғурта ҳодисаси ҳисобланмайди.

Суғурталовчи барча зарур ҳужжатларни олгандан кейин 3 кун ичида суғурта пулини тўлайди.

Фермер хўжаликларининг асосий воситалари ва бошқа мол-мулклари ихтиёрий суғуртаси

Фермер хўжаликларининг бино ва иншоотлари, юк ташиш воситалари, узатиш тузилмалари, иш ва бошқа ускуналари, овлаш, юк ташиш кемалари, ов анжомлари, асбоб-ускуналар, тайёр маҳсулот, хом ашёлари ихтиёрий суғурта қилинади ва қуйидаги суғурта ҳодисалар натижасида зарарланиш ёки нобуд бўлиш ҳолатлари бўйича жавобгарлик олиб борилади:

— сув тошқини, бўрон, жала ва дўл ёғиши, одатдан кўра кўп қор ёғиши, қор кўчиши, ер ости сувлари таъсири, сел келиши, яшин уриши, ер қимирлаши, ер ўприлиши, ёнғин;

— мол-мулкни ўғирлаш;

— улов воситаларини олиб қочиш;

— йўл-транспорт ҳодисалари натижасида улов воситаларининг шикастланиши.

Овга чиққан — ов, юк ташиш ва бошқа кемалар ҳамда ов қуроллари ва ускуналари юқорида қайд қилинган ҳодисалардан ташқари сув тўфони, саёз жойларда қумга тиқилиб қолиш ҳолатлари бўйича жавобгарлик олиб борилади.

Суғурта шартномаси 3 ойдан 1 йил муддатга суғурталанувчининг ихтиёрига кўра бир нечта ёки алоҳида бирон-бир асосий воситага тузилиши мумкин. Суғурта қиймати асосий воситалар баланс қийматининг тўлиқ ёки 50 фоизидан кам бўлмаган миқдорида, хўжалиқда егиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, ишлаб чиқарилган ёки сотиб олинган моддий товар бойликлар таннарх миқдоридан белгиланади.

Суғурта тўловларини ҳисоблашда тариф миқдорлари Республика ҳудудида 0.5 фоиздан 3 фоизгача миқдорида белгиланган.

Суғурталанувчи суғурта ҳодисаси тўғрисида ҳодиса юз берган кундан бошлаб 3 кун ичида суғурта бўлимига ёзма равишда хабарнома бергандан сўнг суғурталанувчи мутахассислар иштирокида мол-мулк бутунлай ишдан чиққанлиги ёки шикастланганлигини жойларда кўриб, натижаси тўғрисида далолатнома тузилади ва суғурта қопламаси тўлаш учун барча ҳужжатлар жамлангандан кейин суғурта қопламаси тўлаб берилади.

Қишлоқ хўжалигида экинлар ҳосили ихтиёрий суғуртаси

Қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосили суғуртаси, ихтиёрий суғуртасининг асосий турларидан бири ҳисобланади.

Суғурта объекти қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосили ҳисобланади. Қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосили суғуртаси уларнинг *музлаш, дўл, жала, сел, гармсел, шамол тезлигининг ошиши, суғориш манбаларидаги сувсизлик ёки камсувлик сабабли, сув босиш, zilзила натижасида ер ўприлиши, ер ости сувларининг кўтарилиши, зараркунандалар,*

биологик касалликлар, ёнғин, узоқ давом этган ёнғингарчилик натижасида ётиб қолиш каби ҳодисалар юзасидан ўтказилади.

Суғурта шартномаси фермер хўжалиklarининг ёзма аризасига асосан, экинлар униб чиққач, унинг ҳолати ўрганиб чиқилгандан сўнг тузилади.

Суғурта бадалларини ҳисоблаш учун қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилининг қиймати фермер хўжалигининг ҳисобкитоби ва бошланғич ҳисобот ҳужжатлари бўйича мазкур йилда режалаштирилган 1 га экин майдонидан олинадиган ҳосилдорлик (охирги уч йил ичида олинган ҳақиқий ҳосилдорликдан юқори эмас) маҳсулотни сотиш нархи ва экин майдонига асосан ҳисобланади. Экинлар ҳосили қийматининг 50 фоизи суғуртага қабул қилинади.

Агар мазкур йилда режалаштирилган ҳосилдорлик охирги уч йилда ҳақиқий ўртача ҳосилдорликдан ортиқ бўлса, суғурта тўловлари ўртача уч йиллик ҳосилдорлик бўйича ҳисобланади.

Суғурта бадаллари ҳисоблаш учун компания томонидан, қишлоқ хўжалиги регионал жойлашувига ва экинлар турига қараб тариф ставкалари ишлаб чиқилган бўлиб, 2—10 фоизгача белгиланган.

Ҳисобланган суғурта тўловлари суғурта бўлими ҳисобига келиб тушгач, суғурталанувчига суғурта полиси ёзиб берилди. Суғурта полиси, суғурта ҳодисаси юз берганда, суғурта қопламаси тўлаш учун асосий ҳужжат ҳисобланади.

Юқорида қайд қилинган ҳодисалар натижасида қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилининг зарарланиши ёки нобуд бўлиши суғурта ҳодисаси ҳисобланади.

Суғурта шартномаси бўйича суғурталанган бир гектар ҳосил қиймати билан ҳисобот йилида бир гектардан олинган кам ҳосил қиймати орасидаги фарқ суғурталанувчининг экинлар ҳосилидан кўрган зарари ҳисобланади.

Суғурта қопламаси фермер хўжалигининг 29- шаклдаги қишлоқ хўжалиги ҳисоботи тасдиқлангач 70%, қолган қисми хўжаликнинг йиллик ҳисоботи тасдиқлангач тўлаб берилди.

Қишлоқ хўжалик ҳайвонларини ихтиёрий суғурталаш

Фермер хўжалиklarининг қишлоқ хўжалик ҳайвонлари 1 йил муддатга юқумли касалликлардан, табиий офатлар (зилзила, сел, чақмоқ натижасида ёнғин чиқиши, ток

уриши) натижасида нобуд бўлиши ёки мажбурий сўйилиши ҳодисаларидан ихтиёрий суғурталанади.

Суғурта объектлари қорамол, қўй-эчкилар, уй паррандалари 6 ойликдан, отлар, туялар, эшаклар ва хачирлар 1 ёшдан, чўчқалар, қуёнлар ва мўйнали ҳайвонлар 4 ойликдан суғуртага қабул қилинади.

Суғурта шартномаси фермер хўжалигининг ариза берган кунда мавжуд бўлган ҳайвонлар сонидан келиб чиққан ҳолда ҳисобланади.

Суғурта пули миқдори фермер хўжалигининг тақдим этилган қиймати бўйича белгиланади, лекин у давлат харид нархларининг 80 фоизидан юқори бўлмаслиги керак.

Суғурта қилинган ҳайвонларнинг тўлов ставкалари белгиланган ставкалар асосида олиб борилади:

- Йирик шоҳли қорамоллар 4 фоиз.
- Қўй ва эчкилар 6 фоиз.
- Чўчқалар 10 фоиз.
- Отлар, туялар, эшаклар, хачирлар 4 фоиз.
- Уй паррандалари 6 фоиз.
- Қуёнлар ва мўйнали ҳайвонлар 10 фоиз.
- Асалари уйлалари 8 фоиз.

Суғурта ҳодисаси юз берганда суғурталанувчи томонидан 16 иш соати давомида суғурталанувчига хабарнома берилиши шарт. Суғурталовчи хабарномани олгандан сўнг 8 иш соати давомида суғурта ҳодисаси рўй берган суғурта объектини ўрганиб, суғурта ҳодисаси тўғрисида далолатнома тузади.

Хабарномада баён қилинган суғурта ҳодисасини тасдиқлаш учун мутасадди ташкилотлардан тасдиқловчи ҳужжат талаб қилиниши шарт.

Суғурта далолатномаси ҳайвонлар ҳалок бўлган ёки мажбурий сўйилган жойда тузилади.

Суғурта қилинган ҳайвонлар нобуд бўлганда суғурта қопламаси шартномада белгиланган суғурта пулидан ошмаган миқдорида тўланади.

Агар мажбуран сўйилган ҳайвоннинг гўшти одамлар истеъмоли учун тўла яроқсиз бўлса, суғурта қопламаси тўлиқ тўланади.

Қуйидаги ҳолларда суғурталовчи суғурта қопламасини тўлашни рад этиши мумкин:

- ҳайвонлар хўжалик мақсадлари учун сўйилган бўлса;
- суғурталанувчи имконияти бўлган ҳолда, суғурта ҳодисаси бўлганлиги тўғрисида хабар қилмаса;

— ҳисобланган суғурта бадали табиий офат бўлиб ўтгандан кейин ёки юқумли касалликлар тарқагандан кейин келиб тушган бўлса;

— суғурта ҳодисаси бўлиб ўтгандан кейин, қолган қишлоқ хўжалик ҳайвонларини сақлаб қолиш учун суғурталанувчи ўз вақтида керакли чора-тадбирларни кўрмас қўшимча зарарланган мол-мулклар учун суғурта қопламаси тўланмайди.

Боғ ва узумзорлар ҳосилини ихтиёрий суғурта қилиш

Фермер хўжаликлари ҳосилга кирган уруғли, данакли боғ, ҳосилга кирган узумзорлар ҳосилини *музлаш, дўл, гармсел, жала, сел* натижасида зарарланиши ёки нобуд бўлишидан *ихтиёрий суғурта* қилиши мумкин.

Уруғли, данакли мева берувчи ёшдаги боғ ва узумзорлар кейинги уч йил давомида ҳосил бермаган бўлса, 50 ва ундан ортиқ фоизда эскириш вужудга келган боғлар ва узумзорлар, қишда кўмилмай қолган узумзорлар суғуртага қабул қилинмайди.

Боғ ва узумзорлар ҳосилини тўлиқ қийматининг муайян ҳиссасида, аммо 70 фоиздан ошмаган миқдорда суғурта қилинади.

Суғурта тўловларини ҳисоблаш учун боғ ва узумзорлар ҳосилининг қиймати хўжаликнинг ҳисоб-китоб ва бошланғич ҳисобот ҳужжатлари бўйича мазкур йилда режалаштирилган I гектар майдондан олинадиган ҳосилдорлик (охирги уч йил ичида олинган ҳақиқий ҳосилдорликдан юқори эмас), келишилган нархлардан келиб чиққан ҳолда ва ҳосил олишга режалаштирилган майдонига асосан ҳисобланади. Суғурта шартномаси тузишда уруғли меваларнинг даврий ҳосил бериши албатта назарда тутилиши шарт.

Агар мазкур йилда режалаштирилган ҳосилдорлик охириги уч йилдаги ҳақиқий ўртача ҳосилдорликдан ортиқ бўлса, суғурта тўловлари ўртача уч йиллик ҳосилдорлик бўйича ҳисобланади.

Республика ҳудудида суғурта ставка миқдори 2030 фоиз қилиб белгиланган. Суғурта шартномаси тузилгандан кейин, ўн банк кун муддатида ҳисобланган суғурта тўловлари суғурталанувчи томонидан суғурталовчи ҳисоб рақамига пул ўтказиш йўли билан амалга оширилади.

Суғурта ҳодисалари юз берганда суғурталанувчи томонидан 24 соат давомида суғурта ташкилотига хабарнома берилиши шарт.

Суғурталовчи хабарномани олгандан сўнг, 24 иш соати давомида суғурта объектини ўрганиб ва суғурта ҳодисаси тўғрисида далолатнома тузиши шарт.

Суғурта шартномаси бўйича суғурталанган бир гектар ҳосил қиймати билан ҳисобот йилида бир гектардан олинган кам ҳосил қиймати орасидаги фарқ суғурталанувчининг боғ ва узумзорлар ҳосилидан кўрган зарари ҳисобланади.

Суғурта қопламаси, боғ ва узумзорлардан ҳосил тўлиқ йиғиштириб олингандан сўнг, фермер хўжалиги томонидан тақдим қилинган дастлабки ҳужжатлар бўйича аниқланиб, Хўжаликнинг йиллик ҳисоботи тасдиқлангач тўлаб берилади.

Хулоса қилиб айтганда, тадбиркорлик соҳасида суғуртанинг ҳуқуқий қоидаларига риоя қилиниши таъминланиши тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқ ва манфаатларининг ҳимоя қилинишининг муҳим омили бўлиб ҳисобланади.

6- §. ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИ ИШТИРОКИДАГИ СУҒУРТА БИЛАН БОҒЛИҚ НИЗОЛАРНИНГ ХЎЖАЛИК СУДЛАРИДА ҲАЛ ҚИЛИНИШИ

Тадбиркорлик субъектлари иштирокидаги хўжалик судларида ҳал қилинадиган туркум низоларнинг муайян қисми суғурта билан бевосита боғлиқдир. Бундай низолар ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, уни ҳал қилиш бевосита ҳуқуқ нормасини татбиқ этишни талаб этади.

Суғурта — бу бахтсиз ҳодисалар, табиий офатлар ва қонунда кўрсатилган бошқа ҳолатлар натижасида етказилган зарарни қоплаш, суғурта жамғармасини шакллантириш ва ундан фойдаланиш вақтида келиб чиқадиган ташкилий, мулкӣ ва шахсий номулкӣ муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқӣ меъёрлар тизимидан иборат бўлган фуқаролик-ҳуқуқӣ институтидир.

Умумий қоидага кўра, суғурта ҳуқуқӣ муносабати фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатининг алоҳида турларидан бири бўлиб, яъни суғурта қилдирувчи белгиланган суғурта бадалларини тўлаб бориш мажбуриятини олса, иккинчи томон яъни суғурталовчи юқорида тилга олинган ҳодисалар содир бўлган тақдирда суғурта қилдирувчига (ёки шу ҳуқуқ берилган бошқа шахсга) суғурта ҳақини тўлаш мажбуриятини олади.

Суғурта — шахслар (субъектлар)нинг суғурта ҳодисаси келиб чиқиши натижасида ишлаб чиқариш кучлари ва воситаларини, фуқаролик ҳуқуқий жавобгарлигини суғурта қилдирувчининг кўрган мулкӣ зарарини қоплаш орқали унинг ҳуқуқ манфаатлари ҳимоя қилинади. Суғурта ташкилоти (суғурталовчи) ва суғурта қилдирувчи ўртасидаги муносабат Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси, Ўзбекистон Республикасининг «**Суғурта тўғрисида**»ги Қонуни ҳамда бошқа норматив меъёрий ҳужжатлар билан тартибга солинади.

Суғурта шартномасини тузиш, ижро этиш ва бошқа суғурта ҳодисалари юзасидан келиб чиқадиган низоларда республикамызда фаолият кўрсатган турли мулкӣ шаклдаги суғурта ташкилотлари, хусусан «Мадад» суғурта агентлиги, «Агросуғурта» ва «Кафолат» Давлат акциядорлик суғурта компаниялари, «Узбекинвест» Экспорт-импорт миллий суғурта компанияси, «Бизнес-Фонд» акциядорлик жамияти ва бошқалар тараф сифатида иштирок этмоқда.

Суд амалиётининг кўрсатишича, суғурта муносабатларидан келиб чиқадиган низолар аксарият суғурталовчилар томонидан суғурта бадалини тўлашдан бош тортганликлари туфайли келиб чиқадиган низолардан иборатдир.

Хусусан, «Узагросуғурта» ДАСК туман бўлими хўжалик судига мурожаат қилиб, тумандаги «**Агромашсервис**» ҳиссадорлик жамиятининг банкдан олган кредитини қайтаришини суғурталаганлигини, аммо ҳиссадорлик жамияти суғурта бадалини тўламаганлигини таъкидлаб, тўланиши лозим бўлган суғурта бадали 800,0 минг сўми ва ушбу суммани вақтида ўтказмаганлиги учун 235200 сўм пеняни ҳиссадорлик жамияти ҳисоб рақамида пул маблағи йўқлиги сабабли унинг молмулки ҳисобидан ундириб беришни сўраган.

Ишдаги ҳолатларга кўра, жавобгар Дўстлик тумани «**Агромашсервис**» корхонаси тумандаги ИАТ «**Пахтабанк**»дан техника эҳтиёт қисмлари сотиб олиш учун 40,0 млн. сўм кредит олиш учун 1997 йил 19 ноябрда кредит шартномаси тузган. Жавобгар кредит олиш учун ўзининг 49,5 млн. сўмлик мулкани гаровга қўйиб, ушбу мулкани суғурта қилдириш учун суғурта идорасига мурожаат этган ва туман «Агросуғурта» идораси вилоят «Агромашсервис» бирлашмаси томонидан берилган 1998 йил 7 январдаги 426-р сонли кафолат хатига асосан 1998 йил 26 январдаги бир йиллик муддат суғурта гувоҳномаси берган, лекин жавобгар суғурта гувоҳномаси олиш учун олдиндан 800,0 минг сўм суғурта бадали

тўлаш лозим бўлса-да, аммо имкони йўқлиги сабабли тўламаган, унинг юқори турувчи корхонаси — Жиззах вилояти «Агромашсервис» бирлашмаси, вилоят «Пахтабанк»и томонидан тасдиқланган 1998 йил 7 январдаги 426-р-сонли қафолат хатини берган.

Суғурта бадалидан бўлган жавобгарнинг қарзи томонлар ўртасида 1998 йил 26 январдаги ва 1998 йил 1 августдаги тузилган таққослаш далолатномалари билан тўлиқ исботини топганлиги сабабли даъвогарнинг даъвоси қисман қаноатлантирилиб, жавобгарнинг мол-мулки ҳисобидан даъвогар фойдасига 8000 минг сўм асосий қарзи ва 24550 сўм давлат божи харажатлари ундирилган.

Бундан ташқари, даъвогор «Кафолат» давлат акциядорлик суғурта компанияси Жиззах вилояти филиалининг жавобгар Жиззах шаҳридаги «Ўктамжон» хусусий ишлаб чиқариш корхонасидан 78000 сўм қарзни ва 26200 сўм жаримани жами 104200 сўмни ундириб бериш бўйича вилоят хўжалик судига даъво аризаси берган.

Ишдаги ҳужжатлардан кўринишича, «Ўктамжон» хусусий ишлаб чиқариш фирмаси банкдан кредит олиш учун 3800000 сўмлик маиший хизмат биносини гаровга қўйган. Гаровга қўйилган мол-мулк учун 78000 сўм суғурта бадалини Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги ва Адлия Вазирлигининг 1997 йил 29 апрелдаги 335- сонли йўриқномасига асосан суғурталаниб, суғурта гувоҳномаси берилган. Жавобгар 78000 сўмлик суғурта бадалини тўламаган. Суд даъвогарнинг даъво талабларини қисман қаноатлантириб, яъни 78000 сўм асосий қарзини ва 7800 сўм жаримани, жами 85800 сўмни ундириш тўғрисида 2000 йил 4 февралда ҳал қилув қарори қабул қилган.

Ушбу хўжалик ишлари бўйича шуни айтиш мумкинки, суғурта ташкилотлари гаровга қўйиладиган мулкни мажбурий суғурталаш бўйича суғурта бадалини олмасдан туриб суғурта гувоҳномаларини бериб юборган ва кейинчалик суд орқали бадал суммаларини ундириб олишган.

Суғурта идоралари суғурта шартномасида олинган мажбуриятларни суғурта ҳодисаси юзага келган ҳолда етказилган зарар тасдиқланган ҳолдагина тўлаб беришлари мумкин. Етказилган зарар тасдиқланмаса, бу ҳол суғурталанувчининг талаблари суд томонидан рад этилишига сабаб бўлади.

Жумладан, Самарқанд вилоят хўжалик судида кўзгатирилган 7-250- сонли хўжалик иши бўйича даъвогар Булунгур

туман «Губдин» жамоа хўжалиги жавобгар «Ўзагросуғурта» ДАСК Булунғур булимидан 13669000 сўм суғурта тўловини ундириб беришни сўраб Самарқанд вилоят хўжалик судига мурожаат қилган. Суднинг 1999 йил 26 октябрдаги ҳал қилув қарорига асосан даъвогарнинг талаби рад этилган.

Иш ҳужжатларидан маълум бўлишича, томонлар ўрта-сида қишлоқ хўжалигидаги экинлари ҳосилини суғурталаш бўйича 4- сонли суғурта шартномаси тузилган бўлиб, унга асосан хўжаликнинг жами 3927 гектар ғалла майдонидан олинадиган ғалланинг нархи 1300 сўмдан ҳисоблаб, жами ҳосилнинг қиймати 25575,5 минг сўм миқдорида суғурталанган. Суғурта тўлови 1531530 сўм миқдорида тўланган. Даъвогар даъво аризасида 1999 йил 23—24 апрелда бўлиб ўтган совуқ ва ёққан қор натижасида экин майдонларидан 2107,5 гектар майдон зарар кўрганлиги тўғрисида тегишли тарзда расмийлаштирилган маълумотномани, Булунғур туман ва Самарқанд вилоят ҳокимлигининг табиий офат туфайли етказилган зарарни тасдиқловчи қарорини судга тақдим этиб, хўжаликда 2107,5 га ғалла майдонидан умуман ҳосил олинмаганлигини таъкидлаб, шартномада кўзда тутилган тўла-ниши лозим бўлган 1054 тонна ҳосилнинг ўртача баҳоси 13699000 сўм миқдоридаги зарарни ундириб беришни сўраган.

Қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилини суғурталаш бўйича тузилган шартнома «Ўзагросуғурта» ДАСК бошқарув томонидан 1998 йил 24 ноябрда 36- рақам билан тасдиқланган қоидаларига асосан тузилганлиги, суғурта қопламасининг ҳисоб-китоби ушбу қоидаларининг 5- иловасида кўрсатилган жадвалига асосан амалга оширилиши лозимлиги, Булунғур туман Марказий статистика бўлими маълумотига кўра, «Губдин» жамоа хўжалиги 1999 йил ғалла экинидан олинган ҳосилдорлиги 1819,5 га майдондан 27843 центнерни ташкил этганлиги, 1 гектар ердан ўртача 7,1 ц ҳосил олинганлиги тасдиқланганлигини инобатга олиб, қоидаларнинг 5- иловасига кўра, суд томонидан тузилган ҳисоб-китобда хўжаликнинг зарар кўрмаганлиги аниқланган. Натижада даъво талаблари рад этилиши билан биргаликда ишни кўриш билан боғлиқ 136990 сўм давлат божи харажатлари ҳам даъвогардан ундирилган.

Суғурта билан боғлиқ кўрилган ишларнинг кўпчилик қисми мулк суғуртаси шартномасидан келиб чиққан низолар бўлиб, бу низолар хўжалик судлари томонидан суғурта муносабатларини тартибга соладиган нормалар ва меъёрий ҳужжатлар тўғри қўлланилаётганлигидан далолат беради.

Аммо, суғурта муносабатларидан келиб чиқадиган низо-ларни судда кўриш ва суғурта товонини ундириш жараёнида айрим судлар томонидан суғурта шартномаси шартлари ва суғурта ҳодисаси келиб чиқиш сабаби ҳар томонлама таҳлил этилмаяпти. Даввони қаноатлантиришда фақат *суғурта полиси* мавжудлиги асос бўлиб ҳисобланмаслиги лозим. Бинобарин, «**Суғурта ҳақида**»ги қонуннинг **13-моддаси** 3-бандига мувофиқ суғурта полиси фақат тарафлар ўртасида суғурта шартномаси тузилганлик фактинигина тасдиқлайди, ҳолос. Шу муносабат билан, суғурта полиси шартноманинг ўрнини эгаллай олмайди, ишни ҳал қилишда унга жавобгарликни белгилловчи асос сифатида қарамаслик лозим.

Суғурта идораларидан суғурта эвазини ундиришда уни (кредитни) тўлаб бермаслик сабабларини, ҳолатларини аниқлагандан сўнггина бу ҳақда суд қарор чиқариши лозим, яъни суғурта тўловини тўлаб бермаслик ҳолатлари шартномада кўрсатилган ҳолатларга мослиги текширилиб, тўғри аниқланиши талаб этилади.

Суғурта ташкилотлари иштирокидаги ишлар кўпинча кредит ва қарз муносабатларидан келиб чиқувчи низолар туркумига киритилиб, аксарият ҳолларда суғурта идоралари кўшимча жавобгар сифатида иштирок этганлар.

Кредит суммаларини қайтарилишини, камайтирилишини кафолатлаш учун тузилган суғурта шартномаларига мувофиқ қарз олувчининг кредитни ўз вақтида қайтармаганлиги учун суғурта агентлиги кредит берувчи (фойда олувчи) олдида қарзнинг тўла ёки қисман қайтарилиши кафолатини олади. Бунда кредитнинг аниқ мақсад бўйича фойдаланилгани асос бўлади.

Низони ҳал қилишда қайтарилмаган кредит суммаси унинг тайинланиш мақсади бўйича шартнома шартларига амал қилиб бизнес режа бўйича фойдаланилган тақдирдагина суғурта ташкилотидан ундирилиб берилиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг **943-моддаси** талабидан келиб чиқиб суғурта шартномасида суғурта предмети (нарсаси) сифатида белгиланадиган ҳодиса воқеа эҳтимол тутиладиган ва тасодифлик белгиларига эга бўлиши лозим. Бинобарин, қарздорнинг кредит суммасини қайтариш мажбуриятининг бажарилмаслиги фақат тасодиф бўлгандагина, яъни қарздорнинг эркига боғлиқ бўлмаганда, суғурта ҳодисаси содир бўлган, деб баҳоланиши, яъни суғурталанувчининг эркидан ташқари содир бўлган ҳолат деб баҳоланиши лозим.

Кези келганда шуни ҳам таъкидлаш лозимки, низони кўриб ҳал қилишда олинган кредитнинг тайинланишига кўра, яъни мақсадга мувофиқ фойдаланилмаётганлик ҳолатларини ҳисобга олиш лозим. Жумладан, шартномаларнинг мавжудлиги, кредит суммаларини бизнес режада кўрсатилган мақсадларга ўтказиш бўйича тўлов талабномаларининг мавжудлиги судлар томонидан кредит мақсадга мувофиқ ишлатилган деб хулосага келиш учун асос бўлиб ҳисобланмайди.

Пулнинг бизнес-режа асосида ўтказиб берилиши ҳали унинг тайинланишга қараб фойдаланилганлигини билдирмасдан, балки режани амалга ошириш учун сарфланган ҳам бўлишини тақозо қилади. Қарз олувчиларни ҳаракатларига тўғри ҳуқуқий баҳо беришни тақозо этади. Улар олинган маблағни айланиши натижасида ҳақиқатда олинган даромадларни ёки кредитга сотиб олинган мулк (жиҳоз, хом ашё, қорамол ва бошқа)ларни ўз хоҳишига қараб фойдаланадилар ва ҳар қандай ҳолда ҳам суғурта тўлови амалга оширилади деб шу муносабат билан олдиндан суғурта ҳодисасининг келиб чиқишига имкон яратилади.

Суғурта шартномасининг муҳим жиҳатларидан яна бири суғурта ҳодисасининг келиб чиқиш пайти ҳисобланади. Амалдаги қонунчилик ва шартнома шартига мувофиқ суғурта ҳодисаси бўлиб, жумладан, кредитни қайтарилишини кафолатловчи суғурта шартномасига кўра суғурталанувчининг кредитордан олган кредит қарзини унинг муддати келган пайтда қайтармаслиги ҳисобланади. Ушбу ҳолат Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 26- июндаги 292- сонли қарорига қилинган 4- илова (Хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнес субъектларини суғурта қилиш тартиби)нинг 6- бандида ҳам мустаҳкамланган. Олинган кредитни тўла қайтариш муддати суғурта хавф-хатарини аниқлашда муҳим ҳолат ва шарт ҳисобланади, чунки молиялаштирилаётган лойиҳанинг амалга оширилиши сарф қилинган харажатларнинг тўла қопланиш вақти билан белгиланади. Айнан мана шу эришиладиган натижани мақсад қилиб кредитнинг тўлиқ қайтарилиш пайти, яъни кредит шартномасининг амалдаги бўлиш муддати тугаган вақтда суғурта ҳодисаси юзага келиши назарда тутилиши керак.

Шу билан бирга, айрим ҳолларда фойда олувчининг кредитни қайтариш муддати келмасдан аввал уни қайтарилишини талаб қилиш холлари учрайди. Башарти, қарз олувчи

томонидан шартнома шартларини жиддий бузилганида ёки бошқа ҳолатларда фойда олувчида шартномани муддатидан аввал бекор қилиб кредитни қайтариб олиш ҳуқуқи вужудга келади. Бунга мисол қилиб «**Муқимий**» фермер хўжалиги (Тошкент вилояти хўжалик суди, 692- сонли иш, 20.09.1999 й.), «**Бибигул**» хусусий фирмалари (Тошкент шаҳар хўжалик суди, 858/00-у-сонли иш, 05.04.2000 й.) иштирокида кўрилган Хўжалик ишларини кўрсатиш мумкин. Чунки, Ўзбекистон Республикаси ФКнинг **385- моддасига** мувофиқ шартноманинг муддатидан аввал бекор қилинишида айбдор томон унинг туфайли етказилган зарарни қоплаши зарур. қонунда бундай талабнинг белгиланиши кўп ҳолларда кредитни олган шахслар томонидан давлат мулкини талон-тарож қилмасликлари учун муҳим ҳуқуқий восита бўлиб ҳисобланади.

Кредит олган корхонани кредитни қайтариш муддати келмасдан аввал суд томонидан «банкрот» деб эълон қилиниши суғурта ҳодисаси бўлса-да, аммо суғурта ташкилотлари кредитни қайтарилмаганлиги учун жавобгар бўлиб ҳисобланади.

Суғурталанган кредитни қайтармаслик туфайли келиб чиққан низоларни кўриб ҳал қилишда судлар суғурта ҳодисаси келиб чиқиши билан суғурта қилдирувчи томонидан суғурта ташкилотига бу ҳақда ўз вақтида ёзма ариза билан мурожаат қилинганлигини аниқлаши, суғурта ҳодисасининг келиб чиқиши сабаби ва оқибатини тасдиқловчи ҳужжатлар тақдим қилиниши ҳамда етказилган зарар ҳажмини белгилаш (аниқлаш) учун зарур бўлган ҳужжатларни талаб қилиб олишлари лозим.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 26 июндаги қарорига қилинган 4- иловаси билан тасдиқланган «**Хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнес субъектларини суғурта қилиш тартиби**»нинг 6- бандида ҳамда суғурта шартномасига асосан суғурта ҳодисаси келиб чиққан тақдирда «**Мадад**» суғурта агентлиги «**Бизнес-Фонд**» тақдирномасига кўра суғурта ҳолати бошлангани ҳақида далолатнома тузади ва муддатда тегишли суммани тўлов топшириғи орқали «Бизнес-Фонд»га ўтказади. Фақат мазкур ҳужжатлар мавжуд бўлгандагина суғурта ташкилоти суғурта қопламасини тўлаш ёки тўлашни рад қилиш ҳақида қарор чиқаради.

Судларнинг ишларни кўришида низони судгача ҳал қилиш тартиби белгиланган бўлиб, бу тартиб кўп ҳолларда фойда олувчи ва суғурталанувчи томонидан бузилади. Мазкур

талабнинг бажарилмаслиги, яъни суғурта ҳодисаси юз берганлиги тўғрисидаги хабарни суғурталовчига етказилмаслиги, суғурта тўловчи томонидан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг **951- моддасига** кўра, суғурта товонини тўлашни рад этишга асос бўлиши мумкин. Хўжалик процессуал кодексининг 88- моддасининг 5- бандига мувофиқ даъвогар томонидан бу тартибга риоя қилинмаган бўлса, судлар бундай даъволарни кўрмасдан қолдиришга ҳақлидир.

Суғурталанувчи ёки фойда олувчилар томонидан кўп ҳолларда хўжалик судларига кредит шартномаси муддати ўтиб кетгандан кейин (айрим ҳолларда 1,5 йил) уни суғурта ташкилотидан ундириб беришни сўраб мурожаат қиладилар. Бундай талаблар аксарият ҳолларда судлар томонидан шартномада суғурталанувчининг бу ҳақда суғурта ташкилотига мурожаат қилиш муддатларини ўтказиб берилаётганлигига эътибор бермасдан кўрилмоқда.

Суғурта бадалларини тўламаслик суғурта шартномаси амал қилинишининг тўхтатилишига, суғурта ҳолати юзага келганда эса суғурта товонини амалга оширишни рад этилишига асос бўлади.

Бинобарин, Бахмал тумани «**Файрат**» фермер хўжалиги Жиззах вилоят хўжалик судига мурожаат қилиб, Бахмал туман «**Агросуғурта**» бўлимидан суғурта қилинган мол-мулкнинг ёнгин натижасида ёниб кетганлиги туфайли етказилган мулкий зарарни ундириб беришни сўраган.

Вилоят хўжалик судининг ҳал қилув қарори билан даъвогарнинг даъвоси тўлиқ қаноатлантирилиб, жавобгардан даъвогарга 1116000 сўм келтирилган зарар, давлат божи ва суд ҳаражатлари ундирилган.

Бахмал тумани «**Агросуғурта**» бўлимининг ҳал қилув қарори устидан келтирилган шикоятни **апелляция судлов ҳайъатининг** 1999 йил 16 майдаги Қарори билан ҳал қилув қарори бекор қилиниб, даъвогарнинг даъвоси рад этилган.

«Файрат» фермер хўжалиги вилоят хўжалик судининг қароридан норози бўлиб, Олий хўжалик судига келтирилган кассация шикоятда даъво аризаси суд томонидан асоссиз важлар билан рад этилганлиги учун суд қарорини бекор қилиб, 1999 йил 10 майдаги ҳал қилув қарорини кучида қолдиришни сўраган.

Иш ҳужжатларига қараганда, «Файрат» фермер хўжалиги вилоят «Бизнес-Фонд» бошқармасидан имтиёзли кредит олиш мақсадида ўзига тегишли молхонани Бахмал туман

Кадастр бўлимида 1755874 сўмга нархлаб, туман «Агросуғурта» бўлимида суғурталаб, № 2- сонли суғурта гувоҳномасини олган. Шу гувоҳнома асосида фермер хўжалигига бошқарма томонидан 1000000 сўм кредит берилган. Аммо, 1999 йил 3 мартдан 4 мартга ўтар кечаси молхонада ёнғин чиқиб, унга 1116000 сўм зарар етказилганлигини билдириб, уни Бахмал туман «Агросуғурта» бўлимидан ундиришни сўраган.

Ишни кассация судлов ҳайъатида кўриш жараёнида аниқланишича, ҳақиқатан ҳам Бахмал тумани «Агросуғурта» бўлими томонидан «Ғайрат» фермер хўжалигига 1998 йил 27 мартда 2- сонли суғурта гувоҳномаси берилган. Лекин, фермер хўжалиги суғурта бадалларини тўламаган.

Ушбу суғурта шартномасига асосан 1755874 сўмлик мол-мулк суғурталанган. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 927- моддасига кўра, суғурта шартномаси битта ҳужжатни тузиш ёки суғурталовчи томонидан суғурта қилдирувчига унинг ёзма ёки оғзаки аризасига биноан суғурталовчи имзолаган, суғурта шартномасининг шартларини ўз ичига олган суғурта полиси (шаҳодатномаси, сертификати, квитанцияси)ни топшириш йўли билан тузиши мумкинлиги ифода этилган. Тарафлар суғурта шартномаси шартларини суғурта гувоҳномасида белгилаб, ушбу суғурталанган мол-мулк учун «Ғайрат» фермер хўжалиги 10 кун мобайнида 35117 сўм 48 тийин суғурта бадали тўланиши лозим бўлган. Аммо ушбу хўжалик томонидан ўз зиммасига олган шартнома мажбурияти бўйича суғурта бадали тўланмаган. Фуқаролик Кодексининг 947-моддасига кўра, суғурта шартномаси, агар унда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, суғурта мукофоти ёки биринчи бадал тўланган пайтда кучга киради.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 6 майда қабул қилинган «**Суғурта тўғрисида**»ги қонуннинг **14- моддасига** асосан суғурталанувчининг мажбуриятларидан бири бўлиб суғурта тўловларининг белгиланган тартибда тўлаб бориш ҳисобланади. Шунингдек, ушбу қонуннинг **17- моддасига** биноан суғурта шартномаси суғурталанувчи суғурта бадалларини шартномада белгиланган муддатларда тўланмаганда унинг амал қилиши тўхтатилади. Суғурта шартномасининг шартларини ўз ичига олган суғурта гувоҳномасида 10 кун ичида суғурта бадали тўланиши лозимлиги ҳақида ўзаро келишиб шартлашилган бўлса-да, «Ғайрат» фермер хўжалиги томонидан бу шартномавий мажбурият бажарилмаган, яъни суғурта бадали суғурталанувчи томонидан тўланмаган.

Биринчи инстанция судида ишни кўришда суд томонидан моддий ҳуқуқ нормаси бузилган. Кассация судлов ҳайъати вилоят хўжалик суди апелляция инстанцияси томонидан моддий ҳуқуқ нормасига таяниб, тўғри қарор чиқарилганлигини эътиборга олиб, 1999 йил 10 майдаги даъво талабини рад этиш тўғрисидаги қарор қонуний ва асослантирилган тарзда чиқарилган, деб топди.

Жиззах вилояти прокуратурасининг «Бизнес-Фонд» бошқармаси манфаатларини кўзлаб вилоят хўжалик судига даъво аризаси билан мурожаат этиб, жавобгар «Оллоёр—М» хусусий фирмаси 1996 йил 9 мартда тузилган 36- сонли кредит шартномасига асосан 500,0 минг сўм имтиёзли кредит олганлигини, лекин ўз вақтида қайтармаганлигини, олинган кредитнинг 425000 сўмини «Мадад» суғурта агентлиги вилоят бўлими суғурталаб, 1999 йил 9 январда 41- сонли суғурта полис берганлиги, шунинг учун жавобгар «Оллоёр-М» хусусий фирмасидан 96250 сўм қарз, 347300 сўм кредит фоизини ва 286660 сўм жарима, «Мадад» суғурта агентлиги вилоят бўлими суғурталаган 425000 сўмни ундириб беришни сўраган.

Вилоят хўжалик судининг 1999 йил 13 августдаги ҳал қилув қарори билан даъво талаби қисман қаноатлантирилган. Жавобгар «Оллоёр-М» хусусий фирмасидан «Бизнес-Фонд» бошқармаси фойдасига 75000 сўм қарз, 347300 сўм қарз фоизи, 286660 сўм жарима, «Мадад» суғурта агентлигидан «Бизнес-Фонд» бошқармаси фойдасига эса 425000 сўм асосий қарз ундирилган.

Вилоят хўжалик суди апелляция судлов ҳайъати қарори билан «Мадад» суғурта агентлигининг 1999 йил 9 сентябрдаги 62- сонли апелляция шикоятни кўриб чиқилиб қаноатлантирилган. Вилоят хўжалик судининг ҳал қилув қарори қисман ўзгартирилиб давлат божи ҳаражатлари «Бизнес-Фонд» бошқармаси зиммасига юклатилган. «Мадад» суғурта агентлиги мазкур хўжалик низоси бўйича жавобгарликдан озод қилинган. Даъво талаби тўлиқ қаноатлантирилаб, 500000 сўм кредит қарзи, 347300 сўм устама фоиз, 286660 сўм жарима «Оллоёр-М» хусусий фирмаси зиммасига юклатилган.

Жиззах вилояти «Бизнес-Фонд» бошқармаси судлов ҳайъатининг ушбу қароридан норози бўлиб Олий хўжалик судига келтирилган кассация шикоятда Жиззах вилояти хўжалик судининг 1999 йил 14 октябрдаги Қарорини бекор қилишни, 1999 йил 13 августдаги ҳал қилув Қарорини ўз кучида қолдиришни сўраган.

Ишдаги ҳужжатларга қараганда, Жиззах вилояти «Бизнес-Фонд» бошқармаси бошқармаси «Оллоёр-М» хусусий фирмасига 1996 йил 9 мартдаги № 36-сонли шартномага кўра 500 минг сўм кредитни мақсадли фойдаланиш учун 35% йиллик устама билан 3 йил муддатга берган. Кредит қайтарилишини таъминлаш мақсадида кредит олувчи «Оллоёр-М» хусусий фирмаси «Мадад» суғурта агентлиги билан 1996 йил 25 январдаги 41-сонли суғурта шартномасини тузган ва суғурта полиси олган. Хусусий фирма олган кредит қарзини мақсадли ишлатиши лозим бўлган. Аммо, 1997 йил 8 апрелдаги ўтказилган мониторинг текшируви асосида тузилган № 173-сонли мониторинг далолатномасига биноан хусусий фирма кредит маблағини 120000 сўмини аввал олинган қарз учун тўлаганлиги аниқланиб, кредитни мақсадсиз фойдаланилганлиги тасдиқланган.

Хусусий тадбиркор ва кичик бизнес лойиҳаларини кўриб чиқиш, кредитлаш мониторинги тартиб қоидаларини 4.7-бандига асосан тадбиркор кредитни мақсадсиз фойдаланган тақдирда «Бизнес-Фонд» бошқармаси кредит маблағини муддатидан олдин мажбурий қайтариш чораларини кўриши лозим. Аммо, «Оллоёр-М» хусусий фирмаси томонидан кредит ва устама фоизларни қайтариш чоралари кўрилмаган. «Мадад» суғурта агентлиги билан «Оллоёр-М» хусусий фирмаси ўртасида тузилган суғурта шартномасининг 4.6.в бандига асосан, кредит маблағи мақсадсиз фойдаланган тақдирда суғурталовчи кредитни тўлаб бериш масъулиятини олмаслиги кўзда тутилган. Фуқаролик Кодексининг 951-моддасига кўра, мулкӣ суғурта шартномаси бўйича суғурта қилдирувчи суғурта ҳодисаси ўзига маълум бўлганидан кейин бу ҳақда дарҳол суғурталовчисини ёки унинг вакилини хабардор қилиши шарт. Агар шартномада хабар қилиш муддати ва (ёки) усули назарда тутилган бўлса, бу шартлашилган муддатда ва шартномада кўрсатилган усулда қилиниши лозим.

Ушбу мажбуриятнинг бажарилмаслиги суғурталовчига, агар суғурталовчи суғурта ҳодисаси юз берганини ўз вақтида билганлиги, ёхуд бу ҳақда суғурталовчида маълумотлар йўқлиги унинг суғурта товонини тўлаш мажбуриятига таъсир этмаслиги исботланмаса, суғурта товонини тўлашни рад этиш ҳуқуқини беради. Бинобарин, кредит олувчи суғурталовчига суғурта шартномасида назарда тутилган (3.1.7 банди) суғурта ҳодисаси юз бергандан сўнг 3 кун муддат мобайнида «Суғурта қоидалари»нинг 6.1 бандида кўрсатилган

хужжатлар тўпламини тақдим этмаган. Демак, суғурта қилдирувчи суғурта ҳодисаси ўзига маълум бўлгандан сўнг шартномада белгиланган 3 кун муддатда наф олувчи ва суғурталовчини бу ҳақда хабардор қилиш мажбуриятини бажармаган. Шу сабабли, кассация судлов ҳайъатининг апелляция инстанциясини «Мадад» суғурта агентлигини жавобгар деб топиб бўлмайди ва жавобгарликдан озод қилиш лозимлиги ҳақидаги хулосалари моддий ҳуқуқ нормалари ва иш материалларига асосланиб чиқарилганлигидан далолат беради.

«Мадад» суғурта агентлиги Фарғона филиали даъво аризаси билан мурожаат қилиб, Фарғона вилоят хўжалик судининг 1999 йил 24 мартдаги қарори билан вилоят «Бизнес-Фонд» томонидан Қува тумани «Умурзоқ» хусусий фирмасига ажратилаётган имтиёзли кредитни мақсадли сарфлаган қисмини, яъни 756000 сўмни «Мадад» суғурта агентлиги ҳисобидан суғурта қопламаси сифатида вилоят «Бизнес-Фонд» бошқармаси фойдасига ундирилиб берилганлигини, ҳозирги кунда «Мадад» суғурта агентлиги юқоридаги суғурта қопламасини вилоят «Бизнес-Фонд» бошқармасига ўтказиб берганлигини, Ўзбекистон Республикасининг «Суғурта тўғрисида»ги қонунига асосан **регресс** тартибда тўланган суғурта қопламаларини қайта талаб қилиш ҳуқуқига эга эканлигини кўрсатиб, жавобгар «Умурзоқ» хусусий фирмасидан 756000 сўм суғурта қопламаси ва суд хужжатларини ундириб беришни сўраган.

Вилоят хўжалик суди ҳал қилув қарори билан даъво қаноатлантирилиб, Қува туманидаги «Умурзоқ» хусусий фирмасининг мулкидан «Мадад» суғурта агентлиги фойдасига 756000 сўм суғурта қопламасини ва 23680 сўм суд харажатлари, жами 779680 сўм ундирилган.

«Умурзоқ» хусусий фирмаси қарордан норози бўлиб апелляция шикоятни келтириб, шикоятда хусусий фирма вилоят «Бизнес-Фонд»ига 866700 сўмни тўлаганлигини инобатга олмай суд 756000 сўм ундириш ҳақида қарор чиқарганлигини, кредит суммаси гаровга қўйилган мулкдан ундирилиши лозимлигини, кредит мақсадли фойдаланилганлигини инобатга олиб, кредит фоизларини «Мадад» суғурта агентлиги вилоят бўлими қоплаши кераклиги кўрсатилган.

Апелляция судлов ҳайъати қарори билан ҳал қилув қарори ўзгаришсиз қолдирилган.

Вилоят суди қароридан норози бўлган фирма кассация шикоятни билан Олий хўжалик судига мурожаат қилган.

Иш ҳужжатларига қараганда, хўжалик судининг 1999 йил 24 мартдаги қарорига асосан Фарғона вилоят «Бизнес-Фонд» бошқармаси томонидан Қува туманидаги «Умурзоқ» фирмаси билан «Мадад» суғурта агентлиги вилоят филиали ўртасида тузилган қарз олувчининг кредитни тўлай олмаслик ҳолатидаги жавобгарликни суғурталаш ҳақидаги 1996 йил 5 майдаги 89- сонли шартномага кўра, кредитни суғурталанган 756000 сўмлик қисми суғурта агентлигидан ундирилган бўлиб, ушбу сумма «Бизнес-Фонд» бошқармаси 1997 йил 7 апрелдаги 42- сонли тўлов топшириги орқали тўлангандан сўнг, «Мадад» суғурта агентлиги ушбу суммани регресс тартибида «Умурзоқ» хусусий фирмасидан ундиришлик учун даъво аризаси билан мурожаат этган ва суднинг 1999 йил 26 августдаги ҳал қилув қарори билан даъво тўлиқ қаноатлантирилган.

Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 6 майда қабул қилинган «Суғурта тўғрисида»ги Қонуннинг 24- моддасига кўра, Фуқаролик жавобгарлигини кафолатлаган ва шу асосида пул тўловини амалга оширган суғурта ташкилоти ўзи тўлаган сумма ҳажмида мажбуриятни бажармаган тарафдан қайтарма даъво тартибида ундириб олишга ҳақли эканлигини инобатга олиб, кассация судлов ҳайъати томонидан суд қарорлари ўзгаришсиз қолдирилган.

Хулоса қилиб айтганда, тадбиркорлик субъектлари иштирокида суғурта билан боғлиқ низоларнинг тўғри ҳал қилиниши қонун устуворлигини таъминлашнинг муҳим омили бўлиб ҳисобланади.

XIV БОБ. ТАДБИРКОРЛИК СОҲАСИДАГИ ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАР УЧУН МАЪМУРИЙ ЖАВОБГАРЛИК

1- §. ТАДБИРКОРЛИК СОҲАСИДАГИ ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАР УЧУН МАЪМУРИЙ ЖАВОБГАРЛИК ТУШУНЧАСИ ВА АСОСЛАРИ

Маъмурий ҳуқуқбузарлик деганда қонун ҳужжатларига биноан маъмурий жавобгарликка тортиш назарда тутилган шахсга, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, мулкчиликка, давлат ва жамоат тартибига, табиий муҳитга тажовуз қилувчи *ғайриҳуқуқий, айбли, қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида содир этилган ҳаракат, ёки ҳаракатсизлик* тушунилади.

Маъмурий ҳуқуқбузарликнинг содир этилиши маъмурий жавобгарликка тортиш учун асос бўлади.

Тадбиркорлик соҳасидаги маъмурий ҳуқуқбузарлик деганда юридик ва жисмоний шахсларнинг қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасидан Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодексда белгиланган қоидаларни бузишга қаратилган ҳаракат ёки ҳаракатсизликлари тушунилади.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодексининг **11- моддасига** асосан маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган шахс ўз ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги гайриҳуқуқий эканлигини билган, унинг зарарли оқибатларига кўзи етган, юз беришини истаган ёки бу оқибатларнинг келиб чиқишига онгли равишда йўл қўйган бўлса, бундай маъмурий ҳуқуқбузарлик қасддан содир этилган деб ҳисобланади.¹

Ушбу Кодекснинг **12- моддасига** асосан маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган шахс ўз ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги зарарли оқибатларга олиб келиши мумкинлигини

¹ Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекси. Тошкент: «Адолат», 2001 й., 9- бет.

олдиндан кўра билган бўлса ҳам, лекин калтабинлик билан уларнинг олдини олиш мумкин деб ўйлаган, ёхуд бундай оқибатларнинг келиб чиқиши мумкинлигини олдиндан кўриши лозим ва мумкин бўлгани ҳолда олдиндан кўра билмаган бўлса, бундай маъмурий ҳуқуқбузарлик эҳтиётсизлик орқасида содир этилган деб ҳисобланади.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган пайтда ўн олти ёшга тўлган тадбиркорлар маъмурий жавобгарликка тортиладилар.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган ўн олти ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган тадбиркорларга нисбатан Ўзбекистон Республикасининг вояга етмаганлар иши билан шуғулланувчи комиссиялари тўғрисидаги Низомида назарда тутилган чоралар қўлланилади.

Қонунчиликда мансабдор шахсларнинг маъмурий жавобгарлиги масаласи алоҳида хусусиятга эгадир. Улар бошқарув, давлат ва жамоат тартибини сақлаш, табиий муҳитни, аҳоли соғлиғини муҳофаза қилиш соҳасида белгиланган қоидаларга ва ўз хизмат вазифалари билан боғлиқ бўлган бошқа қоидаларга риоя етмаганликлари сабабли маъмурий жавобгарликка тортиладилар.

Мансабдор шахс деб, мулкчилик шаклидан қатъи назар корхона, муассаса, ташкилотда муайян мансабни эгаллаб турган, унга раҳбарлик, ташкилий, фармойиш бериш, текширув-назорат ўтказиш ёки моддий бойликлар жавобгарлиги билан боғлиқ бўлган вазифалар юклатилган кишиларга айтилади.

Ҳарбий хизматчилар, шунингдек, муддатли ҳарбий хизматга чақирилганлар, ички ишлар органларининг оддий ва раҳбар ходимлари маъмурий ҳуқуқбузарлик содир қилганликлари учун интизомий уставга мувофиқ жавобгар бўладилар. Мазкур шахслар йўл ҳаракати қоидаларини, ов қилиш, балиқ тутиш ва балиқ захираларини сақлаш қоидаларини, божхона қоидаларини бузганликлари учун умумий асосларда маъмурий жавобгарликка тортиладир. Уларга нисбатан маъмурий қamoқ чораси қўлланилмайди. Муддатли ҳарбий хизматчиларга эса жарима солиш мумкин эмас.

Шу билан биргаликда, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида тадбиркорлик фаолияти билан машғул бўлган чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар умумий асосларда маъмурий жавобгарликка тортиладилар.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодексининг **18—20** ва **21**- моддаларида маъму-

рий жавобгарликдан озод қилиш йўллари қайд этилган. Хусусан, 18- моддада маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексда ёки маъмурий ҳуқуқбузарлик учун Маъмурий жавобгарлик белгилловчи бошқа норматив ҳужжатларда назарда тутилган, лекин зарурий мудофаа ҳолатида, яъни шахсни ёки мудофааланувчининг, ёхуд бошқа шахсинг ҳуқуқларини, жамият ёки давлат манфаатларини ғайриҳуқуқий тажовузлардан шундай тажовуз қилаётган шахсга зарар етказиш йўли билан ҳимоя қилиш вақтида, башарти бунда зарурий мудофаа чегарасидан чиқиб кетилишига йўл қўйилмаган бўлса, содир этилган ҳаракатлар маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳисобланмайди.

Ёхуд бўлмаса, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодексда ёки бошқа норматив ҳужжатларда назарда тутилган ҳуқуқларга ҳамда қонун билан ҳимоя этиладиган манфаатларга зарар етказган, охириги зарурат ҳолатида, яъни шахсга ёки мазкур шахсинг, ёхуд бошқа шахсинг ҳуқуқларига, жамият, ёки давлат манфаатларига таҳдид этаётган хавфни, башарти бу хавфни ўша ҳолатда бошқача чоралар билан бартараф этиб бўлмаса ҳамда етказилган зарар олди олинган зарарга қараганда камроқ бўлса, бартараф этиш учун содир этилган ҳаракатлар маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳисобланмайди.

Шунингдек, ғайриҳуқуқий ҳаракат ёки ҳаракатсизлик содир этган вақтида ақли норасолик ҳолатида бўлган шахс, яъни сурункали руҳий касаллик, руҳий фаолияти вақтинча бузилганлиги, ақли заифлиги ёхуд бошқа хил касаллик оқибатда ўз ҳаракати, ёки ҳаракатсизлигининг аҳамиятини идрок эта олмаган ёки бошқара олмаган шахс маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкин эмас.

Бундан ташқари, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекснинг 21- моддасига асосан содир этилган маъмурий ҳуқуқбузарлик кам аҳамиятли бўлган тақдирда, шу ишни кўриб чиқишга ваколати бўлган орган ёки мансабдор шахс ҳуқуқбузарни маъмурий жавобгарликдан озод этиб, уни огоҳлантириш билан кифояланиши мумкин.

Тадбиркорлик соҳасидаги Маъмурий ҳуқуқбузарликнинг таркиби тўртта элементдан ташкил топади. Агарда ана шу элементлардан биронтаси иштирок этмаса, бундай ғайриҳуқуқий ҳаракат ёки ҳаракатсизлик маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳисобланмайди.

Булар: *объект, объектив томон, субъект ва субъектив томон.*

Тадбиркорлик соҳасидаги ҳуқуқбузарликнинг объекти уч турга: *умумий, турдош ва махсус объектларга* бўлинади.

Жамиятдаги ижтимоий муносабатлар маъмурий ҳуқуқбузарликнинг умумий объекти ҳисобланади.

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекснинг 10-моддасида назарда тутилган шахс, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари, мулк, давлат ва жамоат тартиби, табиий муҳит маъмурий ҳуқуқбузарликнинг турдош объектлари саналади.

Шунингдек, ҳар қайси муайян маъмурий ҳуқуқбузарлик бевосита (махсус) ўзининг объектига эгадир. *Масалан*, хўжалик юритувчи бошқа субъектнинг мол-мулки ва тадбиркорлик обрўсига зиён етказиши мумкин бўлган ёлғон, ноаниқ ёки бузиб кўрсатилган маълумотларни тарқатиш; товар белгисидан, товарнинг фирма номидан ёки маркасидан ўзбошимчалик билан фойдаланиш, шунингдек, хўжалик юритувчи бошқа субъект товарининг шаклини, ташқи безагини айнан кўчириб олиш; илмий-техникавий, ишлаб чиқариш, иқтисодий, тадбиркорлик, савдо ва бошқа соҳага оид махфий ахборотни эгасининг розилигисиз олиш, ундан фойдаланиш ва уни ошкор қилиш; товарларнинг хусусияти, уларни тайёрлаш усули ва ўрни, истеъмол хоссалари ва сифати хусусида истеъмолчиларни чалғитиш; хўжалик юритувчи бошқа субъектларни бозорга киришини чекловчи хатти-ҳаракатлар содир этиш-тадбиркорликда фирром рақобатнинг бевосита (махсус) объектидир.

Маъмурий ҳуқуқбузарликнинг объектив томони — ғайриқонуний ҳаракат ёки ҳаракатсизликдир. Масалан, ҳокимият органидаги мансабдор шахснинг тадбиркорлик билан шуғулланиш мақсадида тузилаётган корхона, ширкат ёки хусусий фирмани рўйхатдан ўтказишдан бўйин товлаши ёхуд фуқаронинг қонун билан тақиқланган, ёки қонунга ҳилоф бўлган тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш сингари ғайриқонуний ҳаракат ва ҳаракатсизликлар маъмурий ҳуқуқбузарликнинг объектив томони ҳисобланади.

Тадбиркорлик соҳасидаги маъмурий ҳуқуқбузарликнинг субъекти: умумий, махсус ва алоҳида сингари турларга бўлинади. 16 ёшга тўлган фуқаролар (жисмоний шахслар) маъмурий ҳуқуқбузарликнинг умумий субъектлари, мансабдор шахслар, хорижий давлат фуқароси ва фуқаролиги бўлмаган шахслар маъмурий ҳуқуқбузарликнинг махсус субъектлари, шунингдек, ҳарбий хизматчилар, ички ишлар органларининг ходимлари маъмурий ҳуқуқбузарликнинг алоҳида субъектлари бўлиб ҳисобланади.

Тадбиркорлик соҳасидаги маъмурий ҳуқуқбузарликнинг субъектив томони — бу ҳуқуқбузарнинг айби, мақсади, руҳий ҳолати, қасд ёки эҳтиётсизлиги кабиларни ўз ичига олади.

Тадбиркорлик соҳасидаги маъмурий ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарлик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган қонунлар, Президент Фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг ва ҳокимларнинг қарор ва фармойишлари билан белгиланади.

2- §. ТАДБИРКОРЛИК СОҲАСИДАГИ МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚБУЗАРЛИК УЧУН ЖАЗО ЧОРАЛАРИ ВА УНИ ҚЎЛЛАШ ТАРТИБИ

Тадбиркорлик соҳасидаги маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳаракатлари учун қуйидаги маъмурий жазо чоралари қўлланилади:

1. Жарима солиш.
2. Мусодара қилиш.

Жарима солиш тадбиркорлик соҳасида содир этилган барча ҳуқуқбузарликлар учун қўлланилади.

Жарима ўз моҳиятига кўра маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этишда айбдор шахсдан давлат ҳисобига пул ундиришидир.

Жариманинг миқдори маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этилган вақтдаги, давом этаётган маъмурий ҳуқуқбузарлик учун бундай ҳуқуқбузарлик аниқланган вақтда белгиланган энг кам ойлик иш ҳақидан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Фуқароларга солинадиган жариманинг энг кам миқдори энг кам иш ҳақининг элликдан бир қисмидан, мансабдор шахсларга эса ўндан бир қисмидан кам бўлмаслиги керак.

Фуқароларга солинадиган жариманинг энг кўп миқдори энг кам иш ҳақининг беш бараваридан, мансабдор шахсга эса ўн бараваридан ошмаслиги лозим. Қонунларда назарда тутилган айрим ҳолларда баъзи ҳуқуқбузарликлар учун фуқароларга энг кам иш ҳақининг ўн бараваригача ва мансабдор шахсларга ўн беш бараваригача миқдорда жарима солиниши мумкин.

Халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар Кенгашилари, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимлари қарорлари билан белгиланган савдо ёки хизмат кўрсатиш қоидаларини бузиш (164- модданинг иккинчи қисми) фуқароларга энг кам иш ҳақининг 5—10, мансабдор шахсларга 10—15 бараварида ҳамда бозорларда савдо қилиш қоидаларини бузиш (168- модда)да белгиланадиган жариманинг энг кўп миқдори

фуқароларга энг кам иш ҳақининг уч бараваридан, мансабдор шахсларга эса беш бараваригача ошмаслиги талаб қилинади.

Маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этиш қуроли ҳисобланган ёки бевосита шундай нарса бўлган ашёни мусодара қилиш — буюм (ашё)нинг ҳақини тўламасдан мажбурий тарзда давлат мулкига ўтказишдир. Агарда Ўзбекистон Республикаси қонунларида бошқа ҳолатлар назарда тутилмаган бўлса, фақат ҳуқуқбузарнинг шахсий мулкигина мусодара қилиниши мумкин.

Ўқотар қуроллар ва ўқ-дориларни, бошқа ов қуролларини мусодара қилиш асосий тирикчилик манбаи овчилик бўлган шахсларга нисбатан қўлланилмайди.

Мусодара қилиш чорасининг қўлланиш тартиби ҳамда мусодара қилиш мумкин бўлмаган ашёларнинг рўйхати Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекси ва бошқа қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилади.

Маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни кўриб чиқишга ваколати бўлган органлар ва мансабдор шахсларнинг тоифалари Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекси учинчи бўлим ўн еттинчи бобининг **242—262- моддалари**да ўз ифодасини топган. Жумладан, Кодексининг **242- моддасига** биноан **маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни:**

1. Туман (шаҳар) судининг маъмурий ишлар бўйича судьяси, хўжалик судлари.

2. Шаҳарча, қишлоқ ва овул фуқароларининг ўзини ўзи бошқариш органлари қошидаги маъмурий комиссиялар.

3. Вояга етмаганлар ишлари билан шуғулланувчи туман (шаҳар) комиссиялари.

4. Ички ишлар (милиция) органлари (мансабдор шахслари), давлат инспекцияси органлари (мансабдор шахслари) ва Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекси билан ваколат берилган бошқа органлар (мансабдор шахслар) кўриб чиқдилар.

Шундан, тадбиркорлик соҳасидаги маъмурий ҳуқуқбузарликлар туман (шаҳар) судининг маъмурий ишлар бўйича судьяси ҳамда давлат солиқ органлари томонидан кўрилади.

Туман (шаҳар) судларининг маъмурий ишлар бўйича судьялари Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодексининг ўн учинчи бобидаги савдо ёки хизмат кўрсатиш қоидаларини бузиш (**164- модданин**г 2- қисми);

— молларнинг сифатини ва ишлаб чиқариш маркасини тасдиқлайдиган ҳужжатларсиз сотиш **(166- модда)**; видео ёзувли кассеталарни сотиш ва видео муассасаларнинг ишлаш қоидаларини бузиш **(167-модда)**;

— таркибда кимёвий моддаларнинг қолдиғи йўл қўйилмайдиган даражадан ортиқ бўлган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиш **(169- модда)**;

— валюта бойликларини қонунга хилоф равишда олиш ёки ўтказиш **(170- модда)**;

— валюта ва экспорт-импорт операцияларини амалга ошириш тартибини бузиш **(171- модданинг 1- қисми)**;

— стандарт талабларига ёки техник шартларга жавоб бермайдиган ёнилғи-мойлаш материалларини реализация қилиш **(173- модда)**;

— солиқ солинадиган объектларнинг ҳисобини олиб бормаслик ёки касса операцияларини юритиш тартиби, шунингдек, тўлов интизомини бузиш **(175- модданинг 5- қисми)**;

— бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини юритиш тартибини бузиш **(175¹- модда)**;

— солиқ тўловларининг идентификация рақамларини қўлланиш тартибини бузиш **(175³- модда)**;

— тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш тартибини бузиш **(176- модданинг 2- қисми)**;

— маҳсулот белгиси ёки хизмат кўрсатиш белгиси эгасининг ҳуқуқларини бузиш **(177- модда)**;

— аудиторнинг қонун ҳужжатлари бузилганлиги ҳолларини яшириш **(179- модда)** сингари тадбиркорлик соҳаси билан боғлиқ бўлган ишларни кўриб чиқадилар.

Давлат солиқ органлари эса бозорларда савдо қилиш фойдаларини бузиш **(168- модда)**; ёнилғи-мойлаш материалларини қабул қилиш, ҳисобга олиш, сақлаш, бериш, олиш қоидаларини бузиш **(172- модда)**; солиқлар ва бошқа тўловлар тўлашдан бўйин товлаш **(174- модда)**; солиқ солинадиган объектларнинг ҳисобини олиб бормаслик ёки касса операцияларини юритиш тартибини, шунингдек, тўлов интизомини бузиш **(175- модда)**; хўжалик юритувчи субъектларнинг манзили, банк реквизитлари ўзгарганлиги ёки қайта рўйхатдан ўтганлиги тўғрисидаги маълумотларни тақдим этмаслиги, ёки ёлғон маълумотларни тақдим этиш **(176²- модда)**; мажбурий аудиторлик текширувини ўтказишдан бош тортиш **(179¹- модда)** каби ишларни кўриб чиқадилар.

Бундан ташқари, давлат солиқ органларига Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги

кодексининг **164- моддаси** биринчи ва учинчи қисмларида; **171- моддаси** иккинчи, учинчи ва тўртинчи қисмларида; **176- моддаси** биринчи қисмида назарда тутилган маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишлар ҳам тааллуқлидир.

Маъмурий ҳуқуқбузарликка нисбатан қўлланиладиган жазо меъёрий ҳужжатларга аниқ риоя қилган ҳолда белгиланади. Ваколатли органлар (мансабдор шахслар) жазони қўллаш чоғида содир этилган ҳуқуқбузарликларнинг шахси, унинг айбдорлик даражаси, мулкӣ аҳволи, жавобгарликни енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларини ҳисобга олишади.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекси **31- моддасига** мувофиқ маъмурий жавобгарликни енгиллаштирувчи ҳолатлар жумласига қуйидагилар киради:

1) айбдорнинг ўз қилмишидан чин кўнгилдан пушаймон бўлиши;

2) айбдорнинг ҳуқуқбузарлик ва унинг зарарли оқибатларининг олдини олиши, етказилган зиённи ихтиёрий равишда тўлаши ёки келтирилган зарарни бартараф қилиши;

3) ҳуқуқбузарликнинг кучли руҳий ҳаяжонланиш ёки оғир шахсий, оилавий ёхуд бошқа шароитлар юзага келиши оқибатда содир этилиши;

4) ҳуқуқбузарликнинг таҳдид ёки мажбурлов таъсирида ёхуд хизмат юзасидан, моддий ва бошқа жиҳатдан қарамлиги таъсири остида содир этилиши;

5) ҳуқуқбузарликнинг вояга етмаган шахс томонидан содир этилиши;

6) ҳуқуқбузарликнинг ҳомиладор аёл ёки ўн тўрт ёшгача бўлган боласини якка ўзи тарбиялаётган шахс томонидан содир этилиши.

Амалдаги қонунларда Маъмурий ҳуқуқбузарлик учун жавобгарликни енгиллаштирувчи бошқа ҳолатлар ҳам назарда тутилади. Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишни кўрувчи орган (мансабдор шахс) бошқа ҳолатларни ҳам жавобгарликни енгиллаштирувчи ҳолат деб топиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекси **32- моддасига** мувофиқ маъмурий жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатлар жумласига **қуйидагилар киради:**

1) ғайриҳуқуқий ҳаракатларни тўхтатиш ваколатига эга бўлган шахсларнинг огоҳлантиришларига қарамасдан бундай ҳаракатларни давом эттириш;

2) Маъмурий жазога тортилган шахснинг бир йил мобайнида яна шу хилдаги ҳуқуқбузарликни содир этиши, худди, шунингдек, ҳуқуқбузарлик ҳаракатининг илгари судланган шахс томонидан содир этилиши;

3) вояга етмаган шахсни ҳуқуқбузарликка жалб қилиш;

4) ҳуқуқбузарликнинг бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилиши;

5) ҳуқуқбузарлик ҳаракатининг табиий офат ёки бошқа фавқулодда ҳолатлар пайтида содир этилиши;

6) ҳуқуқбузарликнинг маст ҳолда содир этилиши.

Маъмурий жазо чорасини қўлловчи орган (мансабдор шахс) содир этилган маъмурий ҳуқуқбузарликнинг хусусиятига қараб мазкур — ҳолатни айбни оғирлаштирувчи ҳолат деб топмаслиги ҳам мумкин.

Ваколатли орган (мансабдор шахс) маъмурий жазо чорасини қўллаётганида жавобгарликни енгиллаштирувчи ҳолатларни ва ҳуқуқбузарнинг моддий аҳволини инобатга олган ҳолда, унинг сабабини албатта кўрсатиб, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекснинг махсус қисмидаги моддаларнинг жазо белгилаш қисмида назарда тутилган энг кам жазодан ҳам енгилроқ жазо чорасини қўллаши мумкин (33- модда).

Амалдаги қонунчиликда бир неча ҳуқуқбузарликлар содир этганлик учун маъмурий жазо қўллаш белгиланган. Битта шахс икки ёки ундан ортиқ маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган бўлса, маъмурий жазо ҳар бир ҳуқуқбузарлик учун алоҳида-алоҳида қўлланилади. Агарда шахс бир неча маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳаракатларини содир этган бўлиб, мазкур ишлар бир вақтнинг ўзида айнан бир орган (мансабдор шахс) томонидан кўриб чиқиляётган бўлса, бундай шахсга нисбатан узил-кесил жазо содир этилган маъмурий ҳуқуқбузарлик учун оғирроқ, маъмурий жазони назарда тутувчи санкция доирасида қўлланилади.

Маъмурий жазо ҳуқуқбузарлик содир этилган кундан бошлаб, давом этаётган ҳуқуқбузарлик учун эса, ҳуқуқбузарлик аниқланган кундан бошлаб икки ойдан кечиктирмай қўлланилиши лозим. Жиноят ишини қўзғатишни рад этилган ёки жиноят иши тўхтатилган бўлса-ю лекин ҳуқуқбузарнинг ҳаракатларида маъмурий ҳуқуқбузарлик аломатлари мавжуд бўлса, маъмурий жазо чораси жиноят иши қўзғатиш, рад этиш ёки жиноят ишини тўхтатиш тўғрисида қарор қабул қилинган кундан бошлаб бир ойдан кечиктирмай қўлланилиши даркор.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекси 37-моддасига мувофиқ маъмурий жазога тортилган шахс шу жазони ўташ муддати тугаган кундан бошлаб, бир йил мобайнида янги маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этмаган бўлса, у ҳолда мазкур шахс маъмурий жазога тортилмаган ҳисобланади.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган шахс маъмурий ҳуқуқбузарлик оқибатда етказилган зарарни қоплаши шарт.

Агарда маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этиш оқибатда жисмоний шахсга корхона, муассаса, ташкилотга, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи ёки давлатга етказилган мулкӣ зарар белгилаб қўйилган энг кам иш ҳақидан кўп бўлмаса, ваколатли орган(мансабдор шахс) жазо қўлаш пайтида айбдор ушбу зарарни қоплаши тўғрисидаги масалани ҳам ҳал этиш ҳуқуқига эгадир.

Туман (шаҳар) судининг маъмурий ишлар бўйича судьяси эса етказилган зарарнинг миқдоридан қатъий назар бу масалани ҳал қилаверади.

XV БОБ. ТАДБИРКОРЛИК СОҲАСИДАГИ ҚИЛМИШЛАР УЧУН ЖИНОЙ ЖАВОБГАРЛИК

1- §. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING МАНФААТЛАРИГА ХИЛОФ РАВИШДА БИТИМЛАР ТУЗГАНЛИК УЧУН ЖАВОБГАРЛИК

Ўзбекистон Республикаси манфаатларига хилоф равишда битимлар тузиш Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг асосларига қарши қилинган ҳаракатлардир.

Жиноят давлат органи, мулкчилик шаклидан қатъий назар корхона, муассаса, ташкилот, жамоа бирлашмасининг мансабдор шахслари томонидан республика манфаатларига кўп миқдорда зарар етказилишига сабаб бўлган, наф келтирилмаслиги аён бўлган битимнинг тузилишида ифодаланadi.

Битим деганда, товарлар, озиқ-овқат маҳсулотлари, хом-ашё, ускуналар етказиб бериш, турли иншоотлар қуриш ва ҳоказо учун чет эллик шерик билан иқтисодий келишув, шартнома тузиш тушунилади.

Битим тузиш натижасида республиканинг иқтисодий манфаатларига катта зарар етказадиган ҳар қандай битим наф келтирмайдиган битим деб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси манфаатларига хилоф равишда битим тузиш натижасида кўп миқдорда зарар етказиш жиноятининг *зарурий белгиси* ҳисобланади.

Кўп миқдордаги зарарни аниқлашда *«зарар»* тушунчаси жинояткорона қилмишдан кўрилган зарарнигина ўз ичига олишни назарда тутмоқ лозим.

Зарар миқдорини аниқлашда Ўзбекистон Республикасининг манфаатларига хилоф равишда битим тузиш туфайли бой берилган наф эътиборга олинмайди.

Агар битим тузиш натижасида республика манфаатларига кўп миқдорда зарар етказилган бўлса, жиноят тамом бўлган, деб топилади.

Ушбу жиноят нафақат тўғри қасд билан содир этилади. Мансабдор шахс битим тузилгунга қадар унинг Республика манфаатлари учун наф келтирмаслигини билиш керак.

Агар мансабдор шахс ўзининг совуққонлиги орқасида шундай битим тузса, унинг хатти-ҳаракати ЖК 207- моддасига биноан (мансабга совуққонлик билан қараш) баҳоланади.

Жиноятнинг мотив ва мақсади унинг квалификациясига таъсир қилмайди.

Давлат органи, мулкчилик шаклидан қатъи назар корхона, муассаса, ташкилот ёки жамоат бирлашмасининг мансабдор шахсигина ушбу жиноятни содир қилишда айбдор деб топилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 175-моддаси 1- қисмига кўра, давлат органининг, мулкчилик шаклидан қатъи назар, корхона, муассаса, ташкилотнинг, жамоат бирлашмасининг мансабдор шахси томонидан наф келтирмаслиги аён бўлган битимини тузиш республика манфаатларига кўп миқдорда зарар етказилишига сабаб бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг йигирма беш бараваридан эллик бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача ахлоқ тузатиш ишлари, ёхуд мол-мулки мусодара қилиниб ёки қилинмай олти ойгача қамоқ билан жазоланади.

Ўзбекистон Республикасининг манфаатларига хилоф равишда битим тузишда айбдор бўлган мансабдор шахс қилмишни: а) такроран, б) бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб, в) жуда кўп миқдорда зарар етказган ҳолда содир этган бўлса, ЎзР ЖК 175- моддаси 2-қисми билан жавобгарликка тортилади ҳамда энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки муайян ҳуқуқдан маҳрум этилган ҳолда ва мол-мулки мусодара қилиниб, беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

2- §. СОХТА ТАДБИРКОРЛИК УЧУН ЖИНОИЙ ЖАВОБГАРЛИК

Сохта тadbиркорлик жинояти корхоналар ёки бошқа тadbиркорлик билан шуғулланувчи тузилманинг қонунда, ўз Низомида белгиланган фаолиятини таъминловчи ижтимоий муносабатлардан келиб чиқади.

Ушбу жиноят Низомда кўрсатилган фаолиятни амалга ошириш мақсадини кўзламасдан корхоналар ёки тadbиркорлик билан шуғулланувчи ташкилотларни тузишда ифодаланади. ЎзР ЖК 40- моддасига мувофиқ, фойда олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олган (тижоратчи ташкилот) ёки фойда олишни мақсад қилиб олмаган (тижоратчи бўлмаган ташкилот) юридик шахс бўлиши мумкин.

Тижоратчи ташкилот бўлган юридик шахс хўжалик ширкати ва жамияти, ишлаб чиқариш кооперативи, унитар корхона ва қонунларда назарда тутилган бошқача шаклда тузиши мумкин.

Тижоратчи ташкилот бўлмаган юридик шахс жамоат бирлашмаси, ижтимоий фонд ва мулкдор томонидан молиявий таъминлаб туриладиган муассаса шаклида, шунингдек, қонунларда назарда тутилган бошқача шаклда ташкил этилиши мумкин.

ЎзР 41- моддасида эса юридик шахс ўзининг таъсис ҳужжатларида назарда тутилган фаолият мақсадларига мувофиқ, Фуқаролик ҳуқуқ лаёқатига эга бўлади. Юридик шахснинг махсус ҳуқуқ, лаёқати, унинг устави, низоми ёки қонун ҳужжатлари билан белгиланган бўлади.

Ҳар бир тузилган корхона ёки бошқа тадбиркорлик тузилмаси асосан ўз низомида *кўзғатилган фаолият турлари* билан шуғулланиши керак. Сохта тадбиркорликда эса тузувчилар ўз низомида кўрсатилган фаолиятни амалга ошириш мақсадини мутлақо кўзламайди, балки корхона бошқа мақсадларини кўзлаб тузилади.

Корхонани тузиш (вужудга келтириш) фактининг ўзи тўла ёки қонунга асосланган бўлади, унинг низоми, зарурий таъсис ҳужжатлари қабул қилинади, рўйхатдан ўтказилади, бироқ ишни бошлаш вақти келганда, бундай корхона ўз низомида кўрсатилган фаолият билан умуман шуғулланмайди ва низомида кўрсатилмаган фаолият билан шуғулланади.

Низомда белгиланган фаолиятни амалга ошириш мақсадининг йўқлиги таъсис ҳужжатларида кўрсатилган мажбуриятларни бажармасликда намоён бўлади.

Низомда кўрсатилган фаолиятни амалга ошириш мақсадини кўзламаса корхона ёки бошқа тадбиркорлик тузилмаси тузилган пайтдан эътиборан жиноят тамом бўлган деб топилади.

Сохта тадбиркорлик жинояти қасд билан шуғулланмаслик ва қарз кредит олиш, фойдани (даромадни) солиқлардан озод қилиш (пасайтириш) ёки бошқа мулкий наф кўриш жиноят мақсадининг зарурий аломати ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг «**Банкротлик тўғрисида**»ги 1994 йил 5 май Қонуннинг **1- моддасига** мувофиқ, банкрот бўлиш деганда қарздорнинг мажбуриятлари мол-мулкидан ошиб кетганлиги сабабли, товарларга (ишларга, хизматларга) ҳақ тўлаш юзасидан кредиторларнинг талабларини қондиришга қодир эмаслиги, шу жумладан бюджетга ва

бюджетдан ташқари фондларга мажбурий тўловларни таъминлашга қодир эмаслиги тушунилади.

Кредиторнинг талабларини бажариш муддати бошланган кундан эътиборан хўжалик юритиш субъекти уч ой мобайнида уларни бажара олмаётганлиги ёки бажаришга қодир эмаслигининг муқаррарлиги сабабли жорий тўловларни тўхтатиб қўйилиши хўжалик юритувчи субъект банкрот бўлишининг ташқи аломати ҳисобланади.

Хўжалик юритувчи субъект ихтиёрий равишда тугатилаётганида унинг ўзи банкрот бўлганлиги расман эълон қилганидан кейин у банкрот бўлган ҳисобланади.

Ушбу жиноят юзасидан 16 ёшга тўлган ва сохта корхона тузган ҳар қандай шахс жавобгарликка тортилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг ЖК 179- моддасига кўра, сохта тадбиркорлик жиноятини содир этган шахслар энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш, ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари, ёхуд мол-мулки мусодара қилиниб, беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси билан жазоланади.

3- §. СОХТА БАНКРОТЛИК УЧУН ЖИНОЙИ ЖАВОБГАРЛИК

Мазкур жиноят тадбиркорлик тузилмаларининг нормал фаолият кўрсатилишини, хўжалик юритувчи субъектларининг манфаатларини таъминловчи ижтимоий муносабатларга қарши қаратилган ҳаракатлардир.

Банкротликка таалуқли кўпгина қоидалар

Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 5 майда қабул қилинган «**Банкротлик тўғрисида**»ги Қонунда тушунтириб берилган.

Ушбу жиноят хўжалик юритувчи субъектнинг ўз мажбуриятларини иқтисодий жиҳатдан бажара олмаслиги ҳақида била туриб ҳақиқатга тўғри келмайдиган эълон бериш натижасида кредиторларга кўп миқдорда зарар етказилишида намоён бўлади.

Субъектнинг била туриб, ўзининг ночорлиги ҳақидаги маълумотни қонунда белгиланган тартибда эълон қилиши ёлғон маълумотни бериш ҳисобланади.

Хўжалик юритувчи субъект ҳақиқатда кредиторлар олдидаги ўз мажбуриятларини бажаришга қодир бўлгани ҳолда, уларни бажаришдан жўртгага бўйин товлаб, ўзича банкрот деб эълон қилиш била туриб ҳақиқатга тўғри келмайдиган эълон бериш ҳисобланади.

Хўжалик юритувчи субъект қонунда белгиланган тартибни бузиб, ўзининг иқтисодий ночорлигини эълон қилган ҳолларда, айбдорнинг қилимиши муайян ҳолатлар мавжуд бўлган фирибгарликни вужудга келтиради.

Агар мансабдор шахс сохта ҳужжатлар тақдим этиб, банкротлик тўғрисида эълон берса, унинг қилимишлари (жиноятлари) жами **209- модда** (мансаб сохтакорлиги) билан ҳам квалификация қилинади.

Хўжалик юритувчи субъектнинг жинойий ҳаракатлари оқибатда кредиторларга кўп миқдорда зарар етказилиши сохта тадбиркорликнинг белгиси ҳисобланади.

Кўп миқдорда зарар етказилган пайтдан эътиборан жиноят тамом бўлган деб топилади.

Сохта банкротлик жинояти тўғри қасд билан содир этилади. Жиноятнинг мотив ва мақсади қилимишнинг квалификациясига таъсир қилмайди.

Сохта банкротлик жиноятини содир этган, тадбиркорлик билан шуғулланувчи 16 ёшга тўлган ҳар қандай шахс жинойий жавобгарликка тортилади.

ЎЗР ЖК **180- моддаси** 1- қисмига кўра, сохта банкротлик жиноятини содир этган шахс — энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш, ёхуд уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари, ёхуд мол-мулки мусодара қилиниб, беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 29 августда қабул қилинган қонуни билан Жиноят Кодексининг **180-моддаси қуйидаги мазмундаги 2- қисм билан тўлдирилган**: «*Етказилган моддий зарар уч карра миқдорида қопланган тақдирда, озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо қўлланилмайди*».

4- §. БАНКРОТЛИКНИ ЯШИРИШ УЧУН ЖИНОЙИЙ ЖАВОБГАРЛИК

Таҳлил этилаётган жиноят бозор иқтисодиёти шароитида банкротликни амалга оширишнинг белгилаб қўйилган тартибини белгиловчи, таъминловчи ижтимоий муносабатларда намоён бўлади.

Ушбу жиноят хўжалик юритувчи субъектнинг ҳақиқатга тўғри келмайдиган маълумот ёки ҳужжатларни тақдим этиш, бухгалтерия ҳисоботларини бузиб кўрсатиш йўли билан иқтисодий жиҳатдан ўзининг тўловга қодир эмаслигини,

ёки иқтисодий ночорлигини бошқача тарзда қасддан яшириши кредиторларга кўп миқдорда зарар етказилишига сабаб бўлишда ифодаланади.

Яшириш деганда, ўзининг тўловга қодир эмаслиги тўғрисидаги маълумотларни бузиб кўрсатиш ёки ҳақиқатга тўғри келмайдиган ҳужжатларни кредиторларга тақдим этиш ёхуд бухгалтерия ҳисоботларини бузиб кўрсатиш, ёхуд ўзининг иқтисодий ночорлиги ҳақидаги бошқа фактларни беркитиш тушунилади.

Ушбу қилмиш моддий таркибли жиноят бўлиб, кредиторларга кўп миқдорда зарар етказилган пайтдан эътиборан тамом бўлган деб топилади.

Банкротликни яшириш жинояти қасддан содир этилади. Уни содир этишнинг мақсади ва мотиви *жиноятнинг квалификацияси* учун аҳамият касб этмайди.

Банкротликни яшириш жинояти бўйича 16 ёшга тўлган ҳар қандай шахс жавобгарликка тортилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг ЖК 181-моддаси 1-қисмига кўра, хўжалик юритувчи субъектнинг ҳақиқатга тўғри келмайдиган маълумот ва ҳужжатларни тақдим этиш, бухгалтерлик ҳисоботларини бузиб кўрсатиш йўли билан иқтисодий жиҳатдан ўзининг тўловга қодирлигини йўқотганлиги ёки иқтисодий ночорлиги бошқача тарзда қасддан яшириши кредиторларга кўп миқдорда зарар етказилишига сабаб бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш, ёхуд уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари, ёхуд мол-мулк мусодара қилиниб, беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 20 августда қабул қилинган қонуни билан ЖК 181-моддаси: *«Етказилган моддий зарар уч карра миқдорида қопланган тақдирда, озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо қўлланилмайди»*, дейилган 2-қисми билан тўлдирилди.

5- §. МОНОПОЛИЯГА ҚАРШИ ҚОНУН ҲУЖЖАТЛАРИНИ БУЗГАНЛИК УЧУН ЖИНОЙ ЖАВОБГАРЛИК

1992 йил 2 июлда қабул қилинган **«Монополия фаолиятини чеклаш тўғрисида»**ги Қонун хўжалик юритувчи субъектларнинг бозорда рақобатлаштишига боғлиқ бўлган муносабатларни тартибга солиди, монополия фаолияти, яъни

монополияга қарши қонунга зид бўлган фаолиятнинг олдини олиш ва уни бартараф қилишнинг ҳуқуқий асосларини белгилайди.

Ушбу жиноят хўжалик юритувчи субъектларнинг товар бозорида фаолият кўрсатиши бўйича белгиланган тартибга, истеъмолчилар ва жамиятнинг қонуний манфаатларига қарши қаратилганлигини таъкидлаш лозим.

ЎЗР ЖКнинг **183- моддаси 1-** қисмида назарда тутилган ҳаракатлар монополияга қарши фаолият олиб бориш ваколати берилган органга ахборот бермасликдан ёки била туриб ҳақиқатга тўғри келмайдиган маълумотларни тақдим қилишдан иборат бўлади.

ЖК 183- моддаси 1- қисмида назарда тутилган жиноят монополияга қарши фаолият олиб бориш ваколати берилган органга ахборот ўтган ёхуд бу органларга била туриб ҳақиқатга тўғри келмайдиган ахборот тақдим этилган пайтдан эътиборан тамом бўлган деб топилади.

Шахсни ЖКнинг **183- моддасининг 1-қисми** билан жавобгар қилиш учун у худди шундай қилмишни содир этганлиги учун маъмурий жавобгарликка тортилган бўлиши зарур.

ЖК 183- моддаси 2- қисми монополияга қарши фаолият олиб бориш ваколати берилган органнинг қонунбузарликни тўхтатиш, дастлабки ҳолатни тиклаш, шартномаларни бекор қилиш ёки ўзгартириш ҳақидаги талабларини, ёхуд бошқа қонуний кўрсатмаларини бажаришдан бўйин товлаш, ёки уларни ўз вақтида бажармасликда ифодаланади.

«Монополия фаолиятини чеклаш тўғрисида»ги Қонунга мувофиқ, бозорда катта мавқега эга бўлган хўжалик юритувчи субъектларга бозорда маҳсулот тақчиллигини келтириб чиқариш ёки сақлаб туриш мақсадида товарлар ишлаб чиқаришни камайтириш, ёхуд тўхтатиб қўйиш, шунингдек, уларни муомаладан олиш, мўмай фойда олиш мақсадида бозорда ҳаддан ташқари баланд нарх белгилаш, ёки уни сунъий равишда ушлаб туриш, нархларни асоссиз равишда пасайтириш, давлат томонидан бажарилиб туриладиган шартнома тузаётган томонларга уларни бошқа хўжалик юритувчи субъектларнинг зиммасига тенг бўлмаган аҳволга солиб қўядиган шартларни юклаш, хўжалик юритувчи субъектларга ўзгача тўсиқларни вужудга келтириш ҳамда монополистик фаолият ва фирром рақобатни бошқача чеклаш ҳамда таъқиқлаш каби ҳаракатларни содир этиш ман қилинади.

ЖК 183- моддаси 2- қисмида назарда тутилган жиноят ушбу қисмнинг диспозициясида назарда тутилган ҳаракатлардан биттаси содир этилган пайтдан эътиборан тамом бўлган, деб топилади.

Монополияга қарши қонун ҳужжатларини бузиш жинояти қасддан содир этилади. Унинг мотив ва мақсади жиноятни квалификация қилишда аҳамиятга эга бўлмайди.

Ушбу жиноят юзасидан 16 ёшга тўлган шахс жавобгарликка тортилиши мумкин. У яқка тартибдаги тадбирлар, ташкилотлар ёки улар бирлашмаларининг раҳбарлари ва бошқа Хўжалик юритувчи субъектлар бўлиши мумкин.

ЎзР ЖК нинг 183- моддасида назарда тутилган жиноятни содир қилган шахслар энг кам ойлик иш ҳақининг йигирма беш бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

6- §. СОЛИҚ ВА БОШҚА ТЎЛОВЛАРНИ ТЎЛАШДАН БЎЙИН ТОВЛАГАНЛИК УЧУН ЖИНОЙИ ЖАВОБГАРЛИК

1997 йил 24 апрелда Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекси қабул қилинди. Солиқ тизимининг ҳуқуқий асосларини, солиқ тўловчиларнинг ҳуқуқлари, алоҳида мажбуриятлари, солиқ ишларини юритиш тартибини ва солиқ ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик белгиланган.

Солиқ ва бошқа тўловларни тўлашда бўйин товлаш жинояти давлатнинг молиявий соҳада фаолият кўрсатиши билан боғлиқ ижтимоий муносабатларга қарши қаратилган тажовузларда ифодаланади. Солиқ солиниши лозим бўлган объектлар Солиқ Кодексида белгилаб қўйилади. Ўзбекистон ҳудудида **қуйидаги солиқлар ва йиғимлар мавжуд:**

1) умумдавлат солиқлари, юридик шахслардан олинадиган даромад (фойда) солиғи, жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи, қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи, ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ, экология солиғи, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ;

2) маҳаллий солиқлар ва йиғимлар, мол-мулк солиғи, ер солиғи, реклама солиғи, автотранспорт воситаларини олиб сотганлик учун йиғим, шу жумладан, айрим турлардаги товарларни сотиш ҳуқуқини берувчи лицензия йиғимлари, юридик шахсларни, шунингдек, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи шахсларни рўйхатга олганлик учун

йиғим, автотранспорт тўхташ жойидан фойдаланганлик учун йиғим ва ҳоказо солинадиган бошқа объектларни яшириш, камайтириб кўрсатиш, шунингдек, давлат томонидан белгиланган солиқларни, йиғимларни, бож ёки анча миқдордаги бошқа тўловларни тўлашда қасддан бўйин товлашда ифодаланади.

Солиқ Кодексининг **16-моддасига** мувофиқ, жами даромад билан мазкур Кодексда белгиланган чегирмалар ўртасидаги фарқ сифатида ҳисобланган даромад (фойда) солиқ солиш объектидир.

Солиқ солинадиган объектларни яшириш деганда, бухгалтерия ҳисоботларида даромадлар ва харажатлардан ташқари солиқ солиш объектларини акс эттирмаслик тушунилади.

Солиқ солинадиган объектларни камайтириб кўрсатиш деганда, солиқ солинадиган асосларни тўғри ҳисобламаслик, уни қонунга хилоф равишда камайтириб кўрсатиш тушунилади.

Давлат томонидан белгиланган солиқлар, йиғимлар, бож ва бошқа тўловларни тўлашдан бўйин товлаш деганда, шу тўловларни тўламасликка қаратилган ҳар қандай ҳаракатларни содир этиш тушунилади.

Анча миқдордаги солиқлар ва бошқа тўловларни тўлашдан бўйин товлаш таҳлил қилинаётган модда бўйича жиноий жавобгарлик юзага келишининг зарурий шарти ҳисобланади.

Жиноят анча миқдордаги солиқлар ёки бошқа тўловларни тўлашдан бўйин товлашга қаратилган ҳаракатлар содир этилган пайтдан эътиборан тамом бўлган деб топилади.

Солиқ ва бошқа тўловларни тўлашдан бўйин товлаш жинояти қасддан содир этилади. Унинг мотиви ва мақсади жиноятни квалификациялашда эътиборга олинмайди.

Ушбу жиноят бўйича 16 ёшга тўлган ҳар қандай шахс жавобгарликка тортилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг **ЖК 184-моддаси** 1-қисмига кўра, фойда (даромад) ёки солиқ тўланадиган бошқа объектларни қасддан яшириш, камайтириб кўрсатиш, шунингдек, давлат томонидаи белгиланган солиқларни, йиғимларни, бож ёки бошқа тўловларни тўлашдан қасддан бўйин товлаш, башарти тўланмаган сумма анча миқдорни ташкил қилса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача миқдорда жарима ёки икки йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд мол-мулк мусодара қилиниб ёки мусодара қилинмай олти ойгача қамоқ билан жазоланади.

Ушбу қилмишнинг такроран, кўп миқдорда (ЖК 184-моддаси 2- қисми), жуда кўп миқдорда (ЖК 184- моддаси 3- қисми) содир этилиши жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатлар ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 184-моддаси 2- қисмига кўра, шахс ушбу қилмишни такроран, жуда кўп миқдорда содир этган бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан етмиш беш бараваригача миқдорда жарима ёки икки йилдан уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари, ёхуд мол-мулк мусодара қилиниб ёки мусодара қилинмай уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 184- моддаси 3- қисмига кўра, қилмиш жуда кўп миқдорда содир этилган бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг етмиш беш бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки мол-мулк мусодара қилиниб ёки мусодара қилинмай уч йилдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 20 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги Қонунига биноан ЖК 184- моддаси қуйидаги фойдалар (даромадлар) бўйича: *«солиқлар ва бошқа тўловлар тўлиқ тўланган тақдирда, озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо қўлланилмайди»* деган қисми билан тўлдирилган.

7- §. БЮДЖЕТ ИНТИЗОМИНИ БУЗГАНЛИК УЧУН ЖИНОЙ ЖАВОБГАРЛИК

Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 15 апрелда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги Қонунига биноан Жиноят Кодекси 1841-модда билан тўлдирилган.

Мазкур жиноят бюджет интизомининг белгиланган тартиби, шунингдек, фуқароларнинг манфаатларига қарши қаратилган ҳаракатдир.

ЖК 184¹- моддасида назарда тутилган жиноят:

1) бюджет маблағларини бюджетда ёки бюджетдан молияланадиган муассасалар ва ташкилотларнинг сметаларида назарда тутилмаган харажатларга йўллашда, 2) шундай муассасалар ва ташкилотларда ҳаражатлар қисми бўйича

бюджетдан ажратилган маблағларнинг лимитлардан ортиб кетишида, 3) штат смета интизомини бузишда ифодаланadi.

Жинойт мазкур модданинг диспозиция қисмида назарда тутилган ҳаракатлардан биттаси содир этилган пайдан эътиборан тамом бўлган, деб топилади.

Айбдор маъмурий жавобгарликка тортилганидан сўнг, яна бюджет интизомини бузса, ЖК 184 (1)-моддасининг 1-қисми билан жавобгарликка тортилади.

Бюджет интизомини кўп миқдорда бузиш 184 (1) модданинг 2- қисмида, жуда кўп миқдорда бузиш эса 184(1)-модданинг 3- қисмида кўрсатилган жиноят учун жавобгарликни келтириб чиқаради.

Ушбу модданинг 4-қисми бюджетдан молияланадиган муассаса ва ташкилотларга иш ҳақи, нафақалар, стипендиялар ва уларга тенглаштирилган бошқа ҳаракатлар тўлови учун пул маблағлари беришнинг банк раҳбарлари ва бошқа мансабдор шахслар томонидан асоссиз равишда кечиктирилишида ифодаланadi.

Жиноят бюджетдан молияланадиган муассаса ва ташкилотларга иш ҳақи, нафақалар, стипендиялар ва бошқа харажатлар тўлови учун пул маблағлари бериш асоссиз равишда кечиктирилган пайдан тамом бўлган, деб топилади.

ЖК 184 (1)- моддасининг 4- қисми ҳам маъмурий прелюдияга эгадир.

Бюджет интизомини бузиш жинояти қасддан содир этилади.

184 (1)- модданинг 1, 2, 3- қисмлари бўйича 16 ёшга тўлган ва бюджет интизомини бузган шахс, 4- қисми бўйича эса пул маблағларини бериш ҳақида қарор қабул қилиниши ўзига боғлиқ бўлган раҳбарлар ёки бошқа мансабдор шахслар жавобгар бўлишлари мумкин.

Ўзбекистон Республикаси **ЖК 184 (1)- моддаси 1-қисмига** кўра, бюджет интизомини бузиш, яъни бюджет маблағларини бюджетда ёки бюджетдан молияланадиган муассасалар ва ташкилотларнинг сметаларида назарда тутилмаган харажатларга йўллаш, шундай муассасалар ва ташкилотларда харажатлар қисми бўйича бюджетдан ажратилмаган маблағларнинг лимитларидан ортиб кетиши, штат-смета интизомини бузиш, шундай қилмиш учун маъмурий жазо қўлланилгандан кейин содир этилган бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача миқдорда жарима ёки бир йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд олти ойгача қамоқ билан жазоланади.

ЖК 184(1)- моддаси 2- қисмига кўра эса, ўша қилмиш кўп миқдорда содир этилган бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан етмиш беш бараваригача, ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд бир йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Шунингдек, ЖК 184 (1)- моддаси 3- қисмига кўра, ўша қилмиш жуда кўп миқдорда содир этилган бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг етмиш беш бараваридан 100 бараваригача миқдорда жарима ёки икки йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

ЖК 184(1)- моддасининг 4- қисмига кўра эса, бюджетдан молияланадиган муассасалар ва ташкилотларга иш ҳақи, нафақалар, стипендиялар ва уларга тенглаштирилган бошқа харажатлар тўлови учун пул маблағлари бериш банкларнинг раҳбарлари ва бошқа мансабдор шахслари томонидан асоссиз равишда кечиртиктирилганлиги, шундай ҳаракатлар учун маъмурий жазо қўлланилгандан кейин содир этилган бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёхуд бир йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

8- §. СИФАТСИЗ МАҲСУЛОТ ЧИҚАРИШ ЁКИ СОТИШ УЧУН ЖИНОЙИ ЖАВОБГАРЛИК

1996 йил 26 апрелда Ўзбекистон Республикасининг **«Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»**ги қонуни билан истеъмолчиларни сифатли ва хавфсиз, бехатар товарлар, хизматларга бўлган ҳуқуқи кафолатланган.

Ушбу жиноят шахснинг хўжалик фаолияти соҳасидаги манфаатлари, шунингдек, фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиғига қарши қаратилган тажовузларда ифодаланади.

Сифатсиз маҳсулот чиқариш ёки уни сотиш жинояти товар бозорига сифатсиз маҳсулот чиқариш, ёки уни сотиш натижасида истеъмолчиликнинг, бу баданга ўртача оғир ёки оғир шикаст етказиш етказилишида ифодаланади.

Маҳсулот **чиқариш** деганда, бирор-бир маҳсулотни буюртмачи ёки истеъмолчига **топшириш**, ёки **жўнатиш** тушунилади. **«Сотиш»**, деганда, товарларни бевосита истеъмолчиларга сотиш назарда тутилади.

Таҳлил қилинаётган модда бўйича жавобгарлик сифатсиз маҳсулотни товар бозорига чиқариш ёки сотиш натижасида баданга ўртача оғир ёки оғир шикаст етказилган ҳоллардагина вужудга келади.

Сифатсиз маҳсулот деганда, давлат стандарти талабларига, меъёрий нормаларга жавоб бермайдиган ва сифат сертификатига эга бўлмаган маҳсулотлар тушунилади. Маҳсулот ҳар қанча сифатсиз бўлса-да, ўртача оғир ёки оғир тан жароҳати етказиш хусусиятига эга бўлмаса, ЖКнинг 186-моддасидаги жиноятнинг предмети бўла олмайди. Унда ушбу жиноятни содир қилган шахсларга маъмурий, интизомий ва бошқача чоралар кўрилади.

Яна шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, ушбу жиноятнинг предмети деб ҳар қандай озиқ-овқат маҳсулотлари назарда тутилган. Лекин жинойий жавобгарлик юзага келишининг шарти сифатида жинойий оқибат кўрсатилган. Қилмишни бевосита ушбу модда билан квалификация қилиш учун жинойий оқибат келиб чиққан бўлиши шарт¹.

Товар бозорига сифатсиз маҳсулотни чиқариш ёки сотиш натижасида фуқароларнинг СОҒЛИФИ учун мазкур моддада кўрсатилган оқибатлар келиб чиқмаса, жинойий жавобгарлик ҳам бўлмайди. Бироқ, «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 20- моддасига мувофиқ, товар (иш, хизмат)нинг тузилиши, ишлаб чиқарилиши таркибидаги ва бошқа нуқсонлари, шунингдек, истеъмолчининг ҳаёти, СОҒЛИФИ ёки мол-мулкининг хавфсизлигини таъмин эта олмайдиган материаллар, ускуналар, асбоб-анжомлар, мосламалар ёки бошқа воситалар қўлланилиши оқибатда истеъмолчининг ҳаётига, СОҒЛИФИ ёки мол-мулкига етказилган зарар сотувчи (ишлаб чиқарувчи, ижрочи) томонидан қопланиши лозим.

Сотувчи (ишлаб чиқарувчи, ижрочи) билан шартнома муносабатларига киришган, киришмаганлигидан қатъи назар, ҳар қандай истеъмолчи товар (иш, хизмат)нинг нуқсони туфайли етказилган зарарнинг қопланишини талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Истеъмолчининг ҳаёти, СОҒЛИФИ ёки мол-мулкига етказилган зарар, агар у норматив ҳужжатларда назарда тутилган товарнинг хизмат (яроғлик) муддати мобайнида, бундай муддат белгиланмаган тақдирда эса, товар ишлаб чиқарилган (иш, хизмат қабул қилинган) пайтдан эътиборан ўн йил мобайнида юзага келган бўлса қопланиши лозим.

Сотувчи (ишлаб чиқарувчи, ижрочи) бартараф қилиб бўлмайдиган куч ёки фойдаланиш, уни сақлаш, ёхуд ташишнинг белгиланган қоидалари истеъмолчи томонидан бузи-

¹ Ф. Тоҳиров. Сифатсиз маҳсулот чиқариш ёки сотиш учун жинойий жавобгарлик. «Қонун ҳимоясида» 2000 йил, 2- сон, 42- бет.

лиши туфайли зарар етказилганлигини исботласа, у жавобгарликдан озод қилинади.

Сифатсиз маҳсулот чиқариш ёки сотиш қасддан содир этилади, келиб чиққан оқибатлар (соғлиққа зарар етказилиши, одамлар ўлими) борасида эса шахснинг айби эҳтиётсизликда ифодаланади.

Товар бозорига сифатсиз маҳсулот чиқариш учун жавобгар ёки сотиш билан шуғулланаётган шахс жинойий жавобгарликка тортилади.

ЎзР ЖКнинг 186- моддаси 1- қисмига кўра, товар бозорига сифатсиз маҳсулот чиқариш ёки уни сотиш баданга ўртача оғир ёки оғир шикаст етказилишига сабаб бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари, ёхуд мол-мулк мусодара қилиниб, ёки мусодара қилинмай олти ойгача қамоқ билан жазоланади.

Ушбу модданинг 2- қисмида одамнинг ўлимига сабаб бўлган сифатсиз маҳсулотни чиқарганлик ёки сотганлик учун жавобгарлик назарда тутилган. Унга кўра шахс мол-мулки мусодара қилиниб беш йилдан ўн йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Таҳлил қилинаётган модданинг 3- қисмида **сифатсиз маҳсулот чиқарганлик ёки сотганлик натижасида:**

а) одамлар ўлими,

б) бошқа оғир оқибатларнинг юзага келганлиги учун жавобгарлик назарда тутилган.

Бошқача оғир оқибатлар деганда, икки ёки бундан ортиқ шахснинг баданига ўртача оғир ёки оғир шикаст етказилиши соғлиққа зарар етказиш, одамларнинг ялпи заҳарланиши ва бошқалар тушунилади. Унга кўра шахс мол-мулки мусодара қилиниб ўн йилдан ўн икки йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

9- §. САВДО ЁКИ ВОСИТАЧИЛИК ФАОЛИЯТИ БИЛАН ҚОНУНГА ХИЛОФ РАВИШДА ШУҒУЛЛАНГАНЛИК УЧУН ЖИНОИЙ ЖАВОБГАРЛИК

Мазкур жиноят қонунда белгилаб қўйилган рўйхатдан ўтиш ва савдо ёки воситачилик фаолияти билан шуғулланиш тартибини бузишда намоён бўлади.

Жиноят назорат қилинмайдиган фойда (даромад) олиш мақсадида белгиланган тартибда рўйхатдан ўтишдан бўйин товлаб, савдо ёки воситачилик фаолияти билан шуғулланишда ифодаланади.

Қонунга хилоф савдо ёки воситачилик фаолияти деганда, назорат қилинмайдиган фойда (даромад) олиш мақсадида қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтмасдан шундай фаолиятни ошириш тушунилади.

Айбдор рўйхатдан ўтмасдан савдо ёки воситачилик фаолияти билан қонунга хилоф равишда шуғулланилган пайтдан эътиборан жиноят тамом бўлган деб топилади.

ЎзР ЖК 188- моддаси 1- қисми маъмурий прелюдияга эга, яъни айбдор маъмурий жазо қўлланилганидан кейин ҳам юқоридаги қилмишни содир этса, мазкур модданинг кўриб чиқиладиган қисми бўйича жинойий жавобгар бўлади. Мазкур жиноят айбнинг қасд шакли билан содир этилади. Жиноятни содир этиш мақсади — назорат қилинмайдиган фойда (даромад) олиш жиноятининг зарурий белгиси ҳисобланади.

Савдо ёки воситачилик фаолияти билан қонунга хилоф равишда шуғулланган, 16 ёшга тўлган ҳар қандай шахс жавобгарликка тортилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси **ЖК 188- моддаси 1-** қисмига кўра, назорат қилинмайдиган фойда (даромад) олиш мақсадида белгиланган тартибда рўйхатдан ўтишдан бўйин товлаб, савдо ёки воситачилик фаолияти билан шуғулланиши, шундай ҳаракатлар учун маъмурий жазо қўлланилганидан кейин содир этилган бўлса, уч йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиниб, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача миқдорда жарима ёки икки йилгача ахлоқ тузатиш ишлари, ёхуд мол-мулк мусодара қилиниб, олти ойгача қамоқ билан жазоланади.

Савдо ёки воситачилик фаолияти билан қонунга хилоф равишда шуғулланиш хавфли рецидивист томонидан, анча миқдорда ёки бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб содир этилган бўлса, айбдор **ЖК 188- моддаси 2-** қисми билан жавобгар, деб топилади. Унга кўра шахс уч йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиниб, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача миқдорда жарима ёки мол-мулки мусодара қилиниб, уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Мазкур модданинг 3- қисмида кўп миқдорда ёки уюшган гуруҳ томонидан ва унинг манфаатларини кўзлаб содир этилган савдо ёки воситачилик фаолияти билан шуғулланганлик учун жавобгарлик назарда тутилган. Унга кўра шахс мол-мулки мусодара қилиниб, уч йилдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Шах савдо ёки воситачилик фаолияти билан қонунга хилоф равишда шуғуллана туриб, харидорлар ёки буюртмачиларни алдаса, унинг қилмишлари ЎЗР ЖК 187, 188-моддалари бўйича жиноятлар жамига кўра квалификация қилинади.

10- §. САВДО ЁКИ ХИЗМАТ КЎРСАТИШ ҚОИДАЛАРИНИ БУЗГАНЛИК УЧУН ЖИНОЙ ЖАВОБГАРЛИК

Мазкур жиноят фуқароларнинг манфаатлари, мулк шаклидан қатъи назар савдо корхоналари, умумий овқатланиш корхоналарининг нормал фаолиятини юритилишига хилоф ҳаракатларда намоён бўлади.

Жиноят савдо ва хизмат кўрсатиш қоидаларини бузишда намоён бўлади. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 1996 йил 15 мартдаги «Савдо соҳасидаги жиноятлар ва бошқа ҳуқуқбузарликларга оид ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги 9- сонли Пленум қарорида «Жиноят Кодексининг 189- моддаси ва Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекснинг 164- ва 168- моддаларида жавобгарлик назарда тутилган савдо ёки хизмат кўрсатиш қоидаларини бузиш деганда, савдо ва хизмат кўрсатиш соҳасидаги ҳуқуқий муносабатларни тартибга соладиган Ўзбекистон Республикаси қонунларининг бузилиши тушунилмоғи лозим.

Бунда «Суд айбдор томонидан айнан қайси савдо қоидалари бузилганлигини кўрсатиши шарт»¹, деб тушунтириш берилган. Жиноятни квалификация қилишда ҳар бир айбдор томонидан қайси қоида, шу қоидаларнинг қайси банди бузилганлигини аниқлаш зарур. Масалан, 1995 йил 15 февралда қабул қилинган «Аҳоли билан пулли ҳисоб-китобларни амалга оширишда назорат-касса машиналарини мажбурий қўлланиш тартиби тўғрисидаги Низом»га мувофиқ ҳар бир савдо шохобчасида касса аппарати ўрнатилган бўлиши керак. Унинг йўқ эканлиги савдо қоидаларини бузиш ҳисобланади.

ЖК 189- моддасининг 1- қисмида маъмурий прелюдия ҳақида (кириш)га эга, яъни ЖК 189- моддасининг 1- қисми бўйича жиноий жавобгарлик худди шундай ҳаракатлар учун маъмурий жазо қўлланилгандан кейин юзага келади.

¹ «Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорларининг тўплами (1991—1997), 1- жилд, Т., «Шарқ». 1997, 97-бет.

ЖК 189- моддасининг 1- қисмида назарда тутилган жиноят савдо ёки хизмат кўрсатиш қоидаларининг бирор-бир банди бузилган пайдан эътиборан тамом бўлган, деб топилади.

Савдо ёки хизмат кўрсатиш қоидаларини бузиш қасддан содир этилади. Жиноятнинг мотиви ва мақсади уни квалификация қилишда аҳамиятга эга эмас.

Савдо ёки хизмат кўрсатиш соҳасида ишловчи ва 16 ёшга тўлган ҳар қандай шахс ушбу жиноят бўйича жавобгарликка тортилиши мумкин.

Кўриб чиқиладиган модданинг 2- қисмида анча миқдорда хавфли рецидивист томонидан ёки илгари ушбу кодекснинг 187, 188 ёки **190- моддалари**да назарда тутилган жиноятларни содир этган шахс томонидан, ёхуд бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб содир этилган савдо, ёки хизмат кўрсатиш қоидаларини бузганлик учун жавобгарлик назарда тутилган. Унга кўра шахс энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки икки йилдан уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд мол-мулк мусодара қилиниб, ёки мусодара қилинмай уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

ЖК 189- моддаси 3- қисмида кўп миқдорда содир этилган савдо ва хизмат кўрсатиш қоидаларини бузганлик учун жавобгарлик назарда тутилиб, шахс олти ойгача қамоқ, ёки мол-мулк мусодара қилиниб, уч йилдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Айбдор шахс савдо ёки хизмат кўрсатиш қоидаларини бузган ва, айна, пайтда харидорлар ёки буюртмачиларни алдаган бўлса, унинг ҳаракатларини шу жиноятларнинг жами бўйича квалификация қилиш зарур.

Агар савдо ва хизмат кўрсатиш қоидаларини бузиш товламачилик йўли билан содир этилган бўлса, айбдорнинг қилмишлари, юқорида айтилганидек, жиноятлар жами бўйича квалификация қилинади.

11- §. ФАОЛИЯТ БИЛАН ЛИЦЕНЗИЯСИЗ ШУҒУЛЛАНГАНЛИК УЧУН ЖИНОИЙ ЖАВОБГАРЛИК

Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 15 февралда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасидаги корхоналар тўғрисида»ги Қонуннинг 8- моддасида айтилишича: *Лицензия олиниши керак бўлган фаолият турларини амалга ошириши учун зарур лицензияни олиши шарт.*

Тадбиркорларнинг лицензия олинishi керак бўлган фаолиятига рухсатнома бериш ва бундай рухсатномани ҳақиқий эмас деб топиш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган 2000 йил 25 май «**Фаолиятни айрим турларини лицензиялаш тўғрисида**»ги қонун билан белгиланади¹. Унда мулкчиликнинг барча шаклидаги корхоналар (ташкilotлар), шу жумладан, чет эл корхоналари ва қўшма корхоналар фақат махсус рухсатнома (лицензия) асосидагина шуғулланишга ҳақли бўлган фаолият турлари қонунларда белгилаб қўйилади деб кўрсатилган. Масалан, портловчи ва захарли моддаси ҳамда бундай моддаларни қўллаган ҳолда бошқа буюмлар яратиш, ишлаб чиқариш, уларни ташиш ва сотиш, ов ва спортга мўлжалланган ўқотар қуроллари ва унинг ўқ-дориларини, шунингдек, тигли қурооллар (миллий пичоқ турларидан ташқари) ишлаб чиқариш, уларни таъмирлаш ва сотиш, корхоналар ташкил этиш, лотереялар ва шунга ўхшаш тадбирлар ўтказиш учун албатта лицензия олинishi лозим.

Қонунда мустаҳкамлаб қўйилганидек, мазкур жиноят тадбиркорлик билан шуғулланишни амалга оширилишини тартибга солувчи ижтимоий муносабатларга қаратилган тажовузда намоён бўлади.

Жиноят лицензия олинishi лозим бўлган фаолият билан махсус рухсатнома олмасдан шуғулланишда ифодаланади, яъни бу жиноят формал таркибли ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленумининг «**Савдо соҳасидаги жиноятларга оид ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида**»ги Қарорида: «Амалдаги қонунларига мувофиқ, савдо фаолиятининг айрим турлари билан шуғулланиш учун махсус рухсатнома (лицензия) талаб қилинади. Бундай рухсатноманинг йўқлиги, айбдор муқаддам шундай ҳаракатлар учун бир йил мобайнида Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекснинг **176-моддаси** билан маъмурий жавобгарликка тортилган бўлса, Жиноят Кодексининг **190-моддаси** бўйича жавобгарликни юзага келтиради. Агар бунда айбдорнинг савдо фаолиятини фақат рухсатнома (лицензия) сиз амалга оширибгина қолмай, балки рўйхатдан ўтишдан ҳам бўйин товлаганлиги аниқланса, унинг ҳаракатлари Жиноят Кодексининг **188** ва **190-моддалари** мажмуи билан квалификация **ҚИЛИНМОҒИ** лозим»² деб тушунтирди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси - 2000, № 5—6.

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми Қарорларининг тўплами (1991—1997), 1-жилд, Т., «Шарқ». 1997, 3-бет

Ушбу модда маъмурий прелюдияга эга. Шунинг учун ЎзР ЖК 190- моддасининг 1- қисми бўйича жиноий жавобгарлик лицензия олиниши шарт бўлган фаолият билан махсус рухсатнома олмасдан шуғулланган шахсга нисбатан маъмурий жазо чоралари қўлланилганидан кейин содир этилган ҳоллардагина юзага келади.

Фаолият билан лицензиясиз шуғулланиш жинояти қасддан содир этилади. Жиноятнинг мотив ва мақсади ҳар хил бўлиши мумкин, аммо улар қилмишнинг квалификациясига таъсир кўрсатмайди.

Мазкур жиноят бўйича 16 ёшга тўлган ҳар қандай шахс жавобгарликка тортилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси ЖК 190- моддаси 1- қисмига кўра, шахс лицензия олиши шарт бўлган фаолият билан рухсатнома олмасдан шуғулланиш шундай ҳаракатлар учун маъмурий жазо қўлланилганидан кейин содир этган бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш, ёхуд мол-мулк мусодара қилиниб ёки мусодара қилинмай уч йилгача муддатта ахлоқ тузатиш ишлари билан жазоланади.

Ушбу қилмишнинг хавфли рецидивист ёхуд бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб содир этиши фаолият билан лицензиясиз шуғулланиш учун жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолат ҳисобланади. Унга кўра шахс ЖК 184- моддасининг 2- қисмига кўра энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки мол-мулки мусодара қилиниб ёки мусодара қилинмай олти ойгача қamoқ билан жазоланади.

Мазкур жиноятни квалификация қилишда фаолият билан лицензиясиз шуғулланган шахс солиқларни тўлашдан ҳам буйин товлаган бўлса, унинг ҳаракатлари ЎзР ЖК 190- ва 184- моддаларида назарда тутилган жиноятларнинг жами бўйича жавобгарликни вужудга келтиришни назарда тутмоқ лозим.

12- §. РАҚОБАТЧИНИ ОБРЎСИЗЛАНТИРГАНЛИК УЧУН ЖИНОИЙ ЖАВОБГАРЛИК

Рақобатчини обрўсизлантириш жинояти хўжалик юридувчи субъектларнинг товар бозорида қонуний рақобат қилмишни тартибга солувчи ижтимоий муносабатларга қарши қаратилган тажовузларда намоён бўлади.

Жиноят босма ёки бошқача усулда кўпайтирилган матнлари ёки оммавий ахборот воситалари орқали хўжалик юритувчи субъектнинг ишбилармонлик нуфузига путур етказиш мақсадида бида туриб ёлгон, ноаниқ ёки бузиб кўрсатилган маълумотларни тарқатишда ифодаланади.

Тарқатиш деганда, босма ёки бошқача усулда кўпайтирилган матнларни ёки оммавий ахборот воситалари орқали ёлгон, ноаниқ ёки бузиб кўрсатилган маълумотларни хабар қилиш тушунилади.

Агар маълумотлар бутунлай ҳақиқатга мос келмаса, улар ёлгон ҳисобланади. *Ноаниқ маълумотлар* эса, уларнинг қисман рост эканлигини билдиради. Ҳақиқий маълумотларга мос келмайдиган маълумотлар бузиб кўрсатилган бўлиши ҳам мумкин.

Босма усулда кўпайтириш деганда, маълумотларни ҳар қандай бошқача усулда (ксеронусха олиш, кўпайтириш, фотосуратга олиш, турли ёзув машинкаларидан фойдаланиш, маълумотларни қўлда ёзиб олиш ва ҳоказо йўл билан) кўпайтириш тушунилади.

Жиноят босма ёки бошқача усулда кўпайтирилган матнларда, ёки оммавий ахборот воситалари орқали бида туриб ёлгон, ноаниқ ёки бузиб кўрсатилган маълумотлар ошқор қилинган пайтдан эътиборан, яъни улар ўзга шахсларга маълум бўлган, пайтдан тамом бўлган деб топилади.

Ушбу жиноят тўғри қасд билан содир этилади. Айбдор ёлгон, ноаниқ ёки бузиб кўрсатилган ахборотни тарқатаётганини олдиндан бидади.

Жиноятни содир этишдан мақсад — хўжалик юритувчи субъектларнинг ишбилармонлик нуфузига путур етказиш бўлиб, у субъектив томонининг зарурий белгиси ҳисобланади. Бундай маълумотларни тарқатган шахс хўжалик юритувчи субъектнинг ишбилармонлик нуфузига путур етказишни ўз олдига мақсад қилиб қўймаган бўлса, унинг ҳаракатларида мазкур жиноят таркиби бўлмайди.

Ушбу жиноят бўйича 16 ёшга тўлган ҳар қандай ақли расо шахс жавобгарликка тортилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 192-моддасига кўра, шахс ушбу жиноятни содир этганлиги учун, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари, ёхуд олти ойгача қамоқ билан жазоланади.

XVI БОБ. ТАДБИРКОРЛАРНИНГ ҲУҚУҚЛАРИ ВА ҚОНУНИЙ МАНФААТЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ

1- §. ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИ СОҲАСИДА ВУЖУДГА КЕЛАДИГАН НИЗОЛАР ТУШУНЧАСИ ВА МОҲИЯТИ

Ҳўжалик судига иқтисодиёт соҳасида юридик шахслар, юридик шахс тузмаган ҳолда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган ва якка тартибдаги тадбиркор мақомини қонунда белгиланган тарзда олган фуқаролар ўртасидаги фуқаровий, маъмурий ва бошқа ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларга доир ишлар, иқтисодиёт соҳасида ташкилотлар ва фуқароларнинг ҳуқуқлари вужудга келиши, ўзгариши ва бекор бўлиши учун аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги ишлар ва ташкилотлар, фуқароларнинг банкротлиги тўғрисидаги ишлар тааллуқлидир.

Қонун билан ҳўжалик судига тааллуқли ишлар жумласига бошқа ишлар ҳам киритилиши мумкин¹.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53- моддасига кўра, бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади. Давлат истеъмолчилари ҳуқуқининг устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини, барча мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлилигини муҳофаза этилишини кафолатлайди.²

Тадбиркорлик соҳасида вужудга келадиган низолар турлича бўлиб, бу қонун ҳужжатлари орқали белгиланади.

Бундай қонунчилик ҳужжатларига Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси³, Ўзбекистон Республика-

¹ Ўзбекистон Республикаси Хўжалик процессуал кодекси. Т: «Адолат». 1998 й. 23 — м.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т: «Ўзбекистон». 2000 й, 53 — м.

³ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Т. «Адолат». 1996 й.

сида Мулкчилик тўғрисида¹ги қонуни, Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги «Ижара тўғрисида»ги², «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги³, «Акциядорлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги⁴, «Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида»ги⁵, «Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида»ги⁶, «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги⁷, «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги⁸ қонулар, Ўзбекистон Республикаси хўжалик процессуал кодекси⁹ ва бошқа бир қатор қонуларни киритиш мумкин.

Тадбиркорлик фаолиятида келиб чиқувчи низоларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

— тузилиши қонунда назарда тутилган шартнома юзасидан келиб чиққан келишмовчиликлар ёки шартнома юзасидан келиб чиққан бўлиб, ҳал этиш учун Хўжалик судига топшириш ҳақида тарафлар ўзаро келишган ихтилофлар;

— шартнома шартларини ўзгартириш ёки шартномани бекор қилиш ҳақидаги низолар;

— мулк ҳуқуқини тан олиш тўғрисидаги низолар;

— мажбуриятлар бажарилмаганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлиги тўғрисидаги низолар;

— мулкдор ёки мулкнинг бошқа қонуний эгаси томонидан мол-мулкни бошқа шахснинг қонунсиз эгалигидан талаб қилиб олиш тўғрисидаги низолар;

— мулкдорнинг ёки мол-мулкнинг бошқа қонуний эгасининг ҳуқуқлари эгалик қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган ҳолда бузилганлиги тўғрисидаги низолар;

¹ «Халқ сўзи» — 2000 йил. 15- июнь.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1992 й. № 1, 45- м.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998 й. № 5—6, 91- м.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1996 й. № 5—6, 61- м.

⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1993 й. № 1, 13 — м.

⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998 й. № 5—6, 84-м.

⁷ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. - 1998 й. № 5—6, 86- м.

⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. - 1998. № 5—6, 88- м.

⁹ Ўзбекистон Республикаси Хўжалик процессуал кодекси. Т: «Адолат» 1998 й.

— етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги низолар;
— шаън, қадр-қиммат ва ишчанлик обрўсини ҳимоя қилиш тўғрисидаги низолар;

— давлат органлари ва фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган, ташкилотлар ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузадиган ҳужжатларини (бутунлай ёки қисман) ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги низолар;

— ундириш сўзсиз (акцептсиз) тартибда амалга оширилмаган ижро ҳужжатини ёки бошқа ҳужжатни ижро этилиши мумкин эмас деб топиш тўғрисидаги низолар;

— давлат рўйхатига олишни рад этганлик ёки белгиланган муддатда давлат рўйхатига олишдан бош тортганлик устидан берилган шикоят;

— агар қонунда сўзсиз (акцептсиз) тартибда жарима ундирилиши назарда тутилмаган бўлса, текширув вазифаларини амалга оширувчи давлат органлари томонидан ташкилотлар ва фуқаролардан жарималар ундирилиши тўғрисидаги низолар;

— текширув вазифаларини амалга оширувчи органлар томонидан қонун ҳужжатлари талабларини бузган ҳолда сўзсиз (акцептсиз) тартибда ҳисобдан чиқарилган пул маблағларини бюджетдан қайтариш тўғрисидаги низолар ва бошқа низолар ҳам келиб чиқиши мумкин.

Қайд этилган низоларни тоифалари ва хусусиятига қараб, Фуқаролик, маъмурий ва бошқа ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқувчи иқтисодий низолар деб аташимиз мумкин.

Бундан ташқари, тадбиркорлик соҳасида бошқа тоифадаги низолар, жумладан, тадбиркорлар ҳуқуқларининг вужудга келиши, ўзгариши ва бекор бўлиши учун аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш (юрidik аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш), ташкилотлар ва фуқароларнинг банкротлиги билан боғлиқ низолар келиб чиқиши мумкин.¹

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг **111-моддаси**², Ўзбекистон Республикаси хўжалик процессуал кодексининг **3-моддаси** мулкчиликни турли шаклларига асосланган тадбиркорлар ўртасидаги низоларни иқтисодиёт

¹ М. Абдусаломов. Ўзбекистон Республикаси Хўжалик судлари. Т. «Шарқ». — 1998- й. 23 - бет.

² Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т. «Ўзбекистон». 33 - бет

соҳасида вужудга келувчи низолар ва иқтисодийётни бошқариш жараёнида вужудга келувчи низоларга ажратади.¹ Иқтисодийёт соҳасида ва уни бошқариш жараёнида вужудга келувчи низоларни умумийлиги шундан иборатки, иккаласи ҳам иқтисодийёт соҳасидаги муносабатларни тартибга солиди.²

Ўзбекистон Республикаси Хўжалик процессуал кодексининг **24-моддаси**да тадбиркорлик соҳасида вужудга келувчи низолар батафсил кўрсатилган.³ қайд этилган ушбу низоларни Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқувчи низолар ва маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқувчи иқтисодий низоларга ажратиш мумкин.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқувчи иқтисодий низоларга:

— тузилиши қонунда назарда тутилган шартнома юзасидан келиб чиққан келишмовчиликлар ёки шартнома юзасидан келиб чиққан бўлиб, ҳал этиш учун хўжалик судига топшириш ҳақида тарафлар ўзаро келишган ихтилофлар;

— шартнома шартларини ўзгартириш ёки шартномани бекор қилиш ҳақидаги низолар;

— мулк ҳуқуқини тан олиш тўғрисидаги низолар;

— мажбуриятлар бажарилмаганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлиги тўғрисидаги низолар;

— мулкдор ёки мулкнинг бошқа қонуний эгаси томонидан мол-мулкни бошқа шахснинг қонунсиз эгалитидан талаб қилиб олиш тўғрисидаги низолар (виндикация);

— мулкдорнинг ёки мол-мулкнинг бошқа қонуний эгасининг ҳуқуқлари эгалик қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган ҳолда бузилганлиги тўғрисидаги низолар;

— етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги низолар;

— шаън, қадр-қиммат ва ишчанлик обрўсини ҳимоя қилиш тўғрисидаги низоларни киритиш мумкин.

— Тузилиши қонунда назарда тутилган шартнома юзасидан келиб чиққан келишмовчиликлар ёки шартнома юзасидан келиб чиққан бўлиб, ҳал этиш учун Хўжалик судига топшириш ҳақида тарафлар ўзаро келишган ихтилофлар ўз моҳиятига кўра шартнома олди низоси бўлиб ҳисобланади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Хўжалик процессуал кодекси. Т. «Адолат» 1998 й.

² В. С. Анохин. Арбитражное процессуальное право России. М: ГИЦ Владос. 1999 г., 131- бет.

³ Ўзбекистон Республикаси Хўжалик процессуал кодекси. Т. «Адолат». 1998 й., 11- бет.

Бундай низонинг келиб чиқиши икки ҳолатда; шартнома тузиш қонун бўйича кўриб чиқилган ёки тарафлар розилигида шартнома бўйича келишмовчиликни ҳал этиш учун хўжалик судига мурожаат этишга келишилган бўлса.

Масалан: Фуқаролик кодексининг 377-моддасини б қисмида кўрсатилганидек, агар Фуқаролик кодекси ёки бошқа қонунларга мувофиқ шартнома тузиши мажбурий бўлган тараф уни тузишдан бош тортса, иккинчи тараф уни шартнома тузишга мажбур қилиш талаби билан хўжалик судига мурожаат қилишга ҳақли.

Тадбиркорлар ўртасидаги шартнома тузишдан олдин келиб чиқадиган низоларга яна ташкилотни оммавий шартнома тузишдан бош тортиши оқибатда (ФКнинг 358-моддаси, 4- қисми), дастлабки шартномани тузган тараф асосий шартномани тузишдан бош тортганида (ФКнинг 361-моддаси, 5- қисми) келиб чиқувчи низоларни келтириш мумкин.

Тадбиркорлар ўртасидаги шартнома шартларини ўзгартириш ёки шартномани бекор қилиш ҳақидаги низолар шартнома тури ва тузилиши тартиби қандай бўлишидан қатъи назар хўжалик судлари томонидан кўриб чиқилади.

Бундай низоларга яна шартномага ўзгартириш кириши, шартномани бекор қилиш ҳақидаги (ФКнинг 382, 384- моддаларининг 1- қисми) низоларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Бунда Фуқаролик кодексининг 382- моддасига кўра агар кодексда, бошқа қонунларда ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, шартнома тарафларнинг келишувига мувофиқ ўзгартирилиши ва бекор қилиниши мумкин.

Тарафлардан бирининг талаби билан шартнома суд томонидан фақат иккинчи тараф шартномани жиддий равишда бузган ҳолларда, Фуқаролик кодекси, бошқа қонунлар ва шартномада кўзда тутилган ўзга ҳолларда ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин.

Тарафлардан бирининг шартномани бузиши иккинчи тарафга у шартнома тузишда умид қилишга ҳақли бўлган нарсадан кўп даражада маҳрум бўладиган қилиб зарар этказиши шартномани жиддий бузиш ҳисобланади.

Бир тараф шартномани бажаришдан тўла ёки қисман бош тортиб, қонун ёхуд тарафларнинг келишувида бунга йўл қўйилса, шартнома тегишлича бекор қилинган ёки ўзгартирилган ҳисобланади.

Бундан ташқари, шартнома тузишда тарафлар учун асос бўлган вазиятнинг жиддий ўзгариши, агар бошқача тартиб шартномада белгиланган бўлмаса ёки унинг моҳиятидан англашилмаса, шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш учун асос бўлади.

Вазиятнинг жиддий ўзгариши деб, агар унинг шундай даражада ўзгаришини тарафлар олдиндан кўра билганларида улар шартномани умуман тузмасликлари ёки анча бошқача шартлар билан тузган бўлишлари мумкинлигига айтилади. Бундай вазият туфайли шартномага ўзгартишлар киритиш ёки уни бекор қилиш масаласини биринчи галда тарафларнинг ўзи ҳал қилишлари мумкин. Агар тарафлар бу масалада келиша олмасалар низо суд томонидан ҳал қилинади.¹

Тадбиркорлик соҳасидаги мулк ҳуқуқини тан олиш тўғрисидаги низоларга реквизиция ўтказилишига сабаб бўлган вазиятларнинг амал қилиши тўхтаганидан сўнг мол-мулк эгасининг мол-мулк қиймати ёки сақланиб қолинган мол-мулкни қайтариб бериши ҳақидаги (ФКнинг 203- модда) улушли мулк иштирокчисини ўз улушини умумий мол-мулкдан ажратиб беришни талаб қилиши ҳақидаги (ФКнинг 223- модда) ва бошқа низоларни келтириш мумкин.

Мажбуриятлар бажарилмаганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлиги тўғрисидаги низолар тадбиркорлар ўртасида энг кўп миқдорни ташкил қилувчи низоларга киради.²

Бу ерда сўз мажбуриятдан келиб чикувчи ҳуқуқий муносабатлар билан боғлиқ низолар хусусида боради. Бундай низоларга шартнома мажбуриятларини бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик натижасида келиб чикувчи низоларни, яъни маҳсулот етказиб бермаганлик учун неустойка ундириш, **сифатсиз маҳсулот етказиб берганлик учун неустойка ундириш ҳақидаги низоларни келтириш мумкин:**

— мулкдор ёки мулкнинг бошқа қонуний эгаси томонидан мол-мулкни бошқа шахснинг қонунсиз эгалитидан талаб қилиб олиш тўғрисидаги низолар;

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 228-моддасига кўра мулкдор ўз мол-мулкни бошқа шахснинг қонунсиз эгалитидан талаб қилиб олишга ҳақли (виндикация).

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. Т. «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи. 1997 й., 497—500- бетлар.

² М. Азимов. Хўжалик суди томонидан ҳал этиладиган низолар (Хўжалик процессуал кодексига шарҳлар). Хўжалик ва ҳуқуқ. 1999 й, 1- сон, 22—24- бетлар

Виндикацион даъво агарда, аниқ бир шахснинг мулкка эгалик ҳуқуқи бузилган бўлса, мулк мулкдорнинг эгалигида бўлмаса ва унинг эгалигидан чиқиб кетган бўлса, мулк қонунсиз эгалловчи эгалигида ҳақиқатда (фактически) мавжуд бўлса ҳамда қонунсиз эгалловчи мулкнинг ноқонуний эгаси бўлган тақдирда судга мурожаат қилиш учун асос бўлади.

— мулкдорнинг ёки мол-мулкнинг бошқа қонуний эгасининг ҳуқуқлари эгалик қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган ҳолда бузилганлиги тўғрисидаги низолар;

— етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги низолар;

— шаън, қадр-қиммат ва ишчанлик обрўсини ҳимоя қилиш тўғрисидаги низоларни киритиш мумкин.

2- §. ТАДБИРКОРЛАР ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИ

Тадбиркорнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш — бу фуқаролик ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг дастлабки ҳаракати, воситаси ҳисобланиб, унга мувофиқ судларда иш қўзғатилади; асос бўлиб эса ариза, шикоят, даъво, расмий илтимоснома ёки бузилган ҳуқуқни ҳимоя қилишга қаратилган бошқа қонун йўл қўйган ҳаракат ҳисобланади. Айтиш лозимки, *ҳимоя қилиш усули* — бу ҳимояланаётган ҳуқуқни муҳофазалашдаги юридик фаолиятнинг бир кўриниши ва тартиби бўлиб ҳисобланади.

Ҳозирда республикамиздаги қонунлар билан назарда тутилган чоралар тадбиркорларнинг фуқаролик ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг яқунловчи кўриниши ҳисобланади. Республикамиздаги қабул қилинган, амал қилаётган Фуқаролик (цивилистик) қонунлари *тадбиркор-фуқароларнинг фуқаролик ҳуқуқини* ҳимоя қилишнинг бошқа усуллари ҳам қўллаб-қўллайди. Тадбиркорларнинг субъектив ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари деганда қонун билан мустаҳкамланган мажбурлаш ҳаракатларидаги моддий-ҳуқуқий нормалар воситаси билан ҳуқуқни тан олиш, бузилган ёки низолашилаётган ҳуқуқни тиклаш ва ҳуқуқни бузувчига нисбатан иқтисодий таъсир чоралар кўришга тушунилади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг **11-моддаси** фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари билан белгилаб берган. Унга кўра, Фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тубандаги усуллар билан амалга оширилади: ҳуқуқни тан олиш орқали; ҳуқуқ бузилишидан аввалги ҳолатни

тиклаш ва ҳуқуқни бузадиган ёки унинг бузилиши хавфини туғдирадиган ҳаракатнинг олдини олиш; битимни ҳақиқий эмас деб топиш ва унинг ҳақиқий эмаслиги оқибатларини қўллаш; давлат органининг ёки фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органининг ҳужжатини ҳақиқий эмас деб топиш; тадбиркорнинг ўз ҳуқуқини ҳимоя қилиши; қонун ёки шартномадан келиб чиқадиган бурчни аслича (натура шаклида) бажаришга мажбур қилиш; зарарни тўлаттириш; неустойка (жарима)ни ундириш; маънавий зарар, зиённи қоплаш; ҳуқуқий муносабатни бекор қилиш ёки ўзгартириш; давлат органининг ёки фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органининг қонунга зид ҳужжатини низоларни кўришда суд томонидан қўлламаслик ва тадбиркорнинг фуқаролик ҳуқуқларини қонунда назарда тутилган бошқача усуллар билан ҳам ҳимоя қилинади.

Юқориди санаб ўтилган тадбиркорнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш усулларининг қонунда белгилаб қўйилганлиги ҳуқуқни бузилган тадбиркорга ўзининг бузилган ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг айнан ўзига мақбул бўлган ана шу аниқ бир усулини танлаб олиш имкониятини беради. Айтиш керакки, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг **11- моддаси**да ҳам тадбиркорликка оид бошқа қонунларда бузилган ҳуқуқни ҳимоя қилишнинг тўлиқ рўйхати берилмаган. Чунки, бузилган ҳуқуқни ҳимоя қилиш усули бевосита қонуннинг ўзида ёки амалдаги қонун ҳужжатларида кўрсатилмасдан, балки унга зид бўлмаган ҳолда тарафлар томонидан шартномада ҳам назарда тутилиши мумкин. *Масалан*, пудрат шартномаси бўйича пудратчи шартномада назарда тутилган пудрат ишларини ўз муддатида бажаришга киришмайди ёки, аксинча, киришган бўлса-да жуда секинлик билан бажараётган бўлиб, уни муддатида тугатиши аниқ мумкин бўлмайдиган ҳолат келиб чиққанида, буюртмачи шартномадан воз кечиб, етказилган зарарнинг қопланишини талаб қилишга ҳақли ҳисобланади (**ФКнинг 642- моддаси**).

Тадбиркорнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишга бағишланган Фуқаролик кодексининг **11- моддаси**даги санаб ўтилган усуллар, қонунда ва шартномада белгиланган бошқа усуллар назарий жиҳатдан 3- гуруҳга бўлинади: а) ҳимоянинг фақат суд орқали амалга оширилиши; б) ҳуқуқни ҳимоя қилишни суд орқали амалга ошириш ҳамда судга мурожаат қилмасдан амалга ошириш; в) ҳуқуқни ҳимоя қилишни суднинг иштирокисиз, яъни ўз ҳуқуқини ўзи ҳимоя қилиш усули билан амалга оширилади.

Тадбиркорнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг яна бир муҳим усули бўлиб давлат органининг ҳокимият, бошқарув усулларини қўллаш билан амалга оширилади. Агар давлат ёки бошқа орган томонидан унинг ваколатига ёки қонунчилик талабларига мувофиқ келмайдиган ҳужжат чиқарилиши натижасида тадбиркорнинг ҳуқуқи бузилса, у бундай ҳужжатни қонуний кучга эга эмас деб эътироф этиш ҳақида ариза билан хўжалик судига мурожаат қилишга ҳақли ҳисобланади. Давлат тадбиркорнинг ҳуқуқларига ва қонуний манфаатларига риоя қилинишини кафолатлайди, эркин, ҳалол рақобат учун шароит яратади, молиявий-ашёвий, меҳнат, ахборот ва бошқа ресурсларни олишда, бу ресурслар бозорининг монополия қилинишига йўл қўймай, тенг имкониятларни таъминлайди.¹

Давлат ёки бошқа органларнинг ёхуд уларнинг мансабдор шахсларининг тадбиркор ҳуқуқини бузадиган, чеклайдиган кўрсатмаларнинг бажарилиши натижасида тадбиркорга етказилган зарар шу органлар томонидан бой берилган фойдани ҳам киритиб қопланилиши лозим.

Тадбиркорнинг Фуқаролик ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари рўйхатидан жавобгарликнинг учта аниқ чораларини ажратиш мумкин: а) зарарни қоплаш; б) неустойка (айбона)ни ундириш; в) маънавий зарарни қоплаш; жавобгарликнинг бу чоралари шу билан характерланадики, бунда тадбиркорнинг ҳуқуқини бузган айбдор шахсга нисбатан қонун ёки шартномадан келиб чиқадиган асосий бурчни бажаришга мажбур қилишдан ташқари уни қўшимча жавобгарлик сифатида қўлланилади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг **11-моддаси**да ҳуқуқни ҳимоя қилиш усули сифатида «*ҳуқуқни тан олиш*» кўрсатилган. Даъвогарнинг ўзига ва фақат ўзига тегишли бўлган ҳуқуқни тан олиш ҳақидаги даъвоси суд органига қаратилган бўлиб, ҳуқуқни бу тарзда ҳимоя қилиш бу ҳақда маълум шаклдаги суд ҳужжатини чиқариш орқали амалга оширилади. Бу ҳужжатда тадбиркорнинг низолаштилаётган ҳуқуқининг мавжудлигини тан олиш ёки бундай ҳуқуқнинг унга тегишли эмаслиги аниқ кўрсатилиши лозим.

Истисно тариқасида даъвогарга бу ҳуқуқнинг тегишинча ихтиёрий равишда судгача тан олинishi ҳоллари ҳам ҳуқуқни

¹ Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабрда қабул қилинган «Говар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида»ги қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси. 1997 й. № 2—54- модда.

ҳимоя қилиш усули бўлиши мумкин. Фуқаролик кодекси **11- моддасида** тадбиркорнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг иккинчи усули сифатида «*ҳуқуқ бузилишидан аввалги ҳолатни тиклаш ва ҳуқуқни бузадиган ёки унинг бузилиши хавфини туғдирадиган ҳаракатларнинг олдини олиш*» кўрсатилган. Ҳуқуқнинг бузилишидан аввалги ҳолатни тиклаш виндикациялаш усули орқали амалга оширилиб, биз буни мол-мулкни бошқа шахснинг қонунсиз эгаллашидан талаб қилиб олишда вужудга келадиган Фуқаролик ҳуқуқий муносабатда кўришимиз мумкин. (ФКнинг 228- моддаси).¹

Умумий қоидага кўра, ҳуқуқни ҳимоя қилишнинг виндикациялаш усули мулкдорнинг ўзига хусусий мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлган мулкнинг ўзига боғлиқ бўлмаган ҳолатлар бўйича ўзининг эгаллигидан чиқиб кетиши туфайли унинг ўзгаларнинг ноқонуний эгаллашидан талаб қилиб олиниши ҳисобланади. Бунда даъвогар бўлиб мулкдор тадбиркорнинг ўзи, айрим ҳолларда эса унинг манфаатини ҳимоя қилиб, прокуратура идоралари мансабдор шахслари мурожаат қиладилар.

Тадбиркорнинг субъектив ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг кенг тарқалган усулларида бири унинг ҳуқуқини бузадиган ёки унинг бузилиши хавфини туғдирадиган ҳаракатнинг олдини олиш ҳисобланади. Мазкур ҳуқуқни айнан шу шахсга тегишли эканлигини тан олиш орқали ҳимоя қилишнинг бошқа усуллари: масалан, зарарни қоплаш, неустойкани ундириш билан бирга қўшилиб амалга оширилиши мумкин. Шу билан бирга бу усул агар мулкдор ҳуқуқининг бузилиши мулк ҳуқуқидан маҳрум қилинмаган ҳолларда кўпроқ қўлланади. Бундай усул бузилган ҳуқуқни негатор даъво орқали ҳимоя қилиш бўлиб, мулкдан фойдаланиш ва тасаруф қилишни ҳимоя қилишга қаратилган усул ҳисобланади (ФКнинг 231- модда).² *Масалан*, тадбиркорлик билан шуғулланувчи тузилма (корхона) ижарага олинган ер участкасидан ёки сотиб олинган бинодан бошқа бир тузилма (корхона) нинг ўзига тегишли қисмидан фойдаланишига тўсқинлик қилганда бунда ердан чекланган ҳолда фойдала-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. Т. «Иқтисодий ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи. 1997 й. 375—376- бетлар

² Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. Т. «Иқтисодий ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи. 1997 й. 375—376- бетлар

нишга бўлган ҳуқуқ-сервитут ҳуқуқи вужудга келади. Низоли битимни ҳақиқий эмас деб топиш ва уни ҳақиқий ҳисобланмаслиги оқибатларини қўллаш билан ҳуқуқни ҳимоя қилиш орқали мулкдор тадбиркорнинг ҳуқуқ бузилишидан аввалги ҳолатини тиклаш усули амалиётда кам бўлса ҳам учрайди. Ҳуқуқни ҳимоя қилишнинг бу усули Фуқаролик Кодексининг 9- боби, 2- параграфи (113, 128-моддалари) қоидалари билан тартибга солинади.

Тадбиркорнинг ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг кейинги усули бу давлат органининг ёки фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органининг ҳужжатини ҳақиқий эмас деб топиш ҳисобланади. Мазкур тартиб Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қоидаларига мувофиқ келади. Ҳар бир шахс, жумладан тадбиркор ўзининг қонун билан ҳимояланадиган ҳуқуқларининг давлат органлари томонидан қонун талабларига мувофиқ бўлмаган давлат ва жамият манфаатларига зид бўлган маъмурий ҳужжат қабул қилиниши ёки мансабдор шахсларнинг ғайриқонуний ҳаракатлари билан унинг манфаатларига зарар етказиладиган бўлса, улар ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қилишлари мумкин (Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 44- модда). Мазкур ҳужжатни бекор қилиш ҳақида судга мурожаат қилиш учун асос бўлиб қабул қилинган ҳужжатнинг қонунга, қонун ҳужжатларига ва мулкдорнинг қонун билан ҳимояланадиган манфаатларига хилоф бўлиши ҳисобланади. Қабул қилинган ҳужжатни бекор қилишни сўраб судга мурожаат қилишнинг яна бир асоси, бу актнинг ваколати бўлмаган идора томонидан қабул қилиниши ҳисобланади. Ҳужжатни бекор қилиш ҳақидаги аризани кўриб чиқишда суд ҳужжатни ҳақиқий эмас деб топади, бу ҳолат эса ҳужжатнинг юридик кучини, аҳамиятини йўқотганлигини тасдиқлайди.

Қонунга хилоф қабул қилинган ҳужжатларни ҳақиқий эмас деб топиш Ўзбекистон Республикаси ХПКнинг 24-моддаси қоидасига кўра бошқарув соҳасидан келиб чиқадиган низоларга нисбатан қўлланилади.

Тадбиркор ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг яна бир усули мажбуриятни, яъни бурчни аслича (натура) бажаришга мажбур қилиш ҳисобланади.

Бунга кўра ҳуқуқни бузувчи жабрланган тарафнинг талаби бўйича шартномада мажбурият сифатида белгиланган ҳаракатни реал ижро этиши лозим. Юридик адабиётларда қонуннинг мазмунидан келиб чиқиб шартномадан ёки қонундан келиб чиққан мажбуриятни бажаришни пул

компенсацияси тарзида ижро этилишидан фарқланади. Бундай ҳолларда жабрланган тараф шартнома иштирокчиси сифатида, мажбуриятни аслича (натура) ижро этишни талаб қилишга ҳақли, фақат кредиторда мажбуриятни аслича ижро этишга қизиқиш йўқолганида ёки мажбуриятни аслича ижро этиш учун қарздорнинг имконияти объектив равишда йўқ бўлганида жабрланган кредиторнинг ҳоҳишига кўра ҳуқуқни ҳимоя қилишнинг бошқа усули билан алмаштирилиши мумкин.

Тадбиркорнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг яна бир муҳим усулларида бири бўлиб зарарни қоплаш ва айбона (неустойка)ни ундириш ҳисобланади. Бу тадбиркорнинг қонун билан кўриқладиган манфаатлари ва ҳуқуқларининг ҳимоя қилишнинг жуда кенг тарқалган усули ҳисобланади.¹ Фуқаролик ҳуқуқида зарарни икки турга бўлиниб, яъни реал зарар ҳамда олинмай қолинган даромад шаклига ажратиб ўрганилади. Умумий қоидага кўра зарар — бу ҳуқуқи бузилган шахснинг бузилган ҳуқуқни йўқолган, зарарланган мулкига тиклаш учун қилган ёки қилиши лозим бўлган харажатларига тушунилади. Ҳуқуқ ҳужжатларини амалиётда қўллашда реал зарарни бевосита кўрилган зарар деб аталади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг **14-моддаси**да олинмай қолинган даромаднинг расмий тушунчаси берилган бўлиб, унга кўра шахснинг ўз ҳуқуқлари бузилмаганида одатдаги Фуқаролик муомаласи шароитида олиши мумкин бўлган, лекин ололмай қолган даромадлари (бой берилган фойда) деб тушунилиши белгиланган. Мазкур модда қоидасига кўра агар ҳуқуқни бузган шахс бошқа зарар билан бир қаторда бой берилган фойданинг бундай даромаддан кам бўлмаган миқдорда тўланишини талаб қилишга ҳақли бўлади (**14-модда 3-қисм**). Бундай ҳолатни фуқаролик ҳуқуқида етказилган зарар уни етказган шахс томонидан тўлиқ қоплаш тамойили асосида ундирилиши деб аталади.²

Амалдаги қонунчилик билан давлат эҳтиёжлари учун товар етказиб беришда етказилган зарарни қоплашнинг махсус режими белгиланган. Фуқаролик кодексининг **464-**

¹ Е. К. Есниязов. Масъулиятсизлик учун жавобгарлик. «Корхоналар банкротлиги ва санацияси масалалари» хабарномаси. 2000 й. октябр. 10 (21)- сон.

² Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. Т. «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи. 1997. 91—101- бетлар

моддаси 1- қисми қонунда кўра агар давлат эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш тўғрисидаги қонун ҳужжатларида ёки давлат контрактида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, давлат контрактининг бажарилиши муносабати билан маҳсулот етказиб берувчи (ижрочи)га етказилган зарар давлат контрактига мувофиқ товар топширилмаган кундан эътиборан кўпи билан ўттиз (30) кун мобайнида давлат буюртмачиси томонидан қопланиши лозим.¹

3- §. НИЗОЛАРНИ ҲАЛ ҚИЛУВЧИ СУД ИДОРАЛАРИ, УЛАРНИНГ ВАКОЛАТЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси «Судлар тўғрисида»ги (янги таҳрири) қонуннинг 3- моддасига биноан Ўзбекистон Республикасида одил судлов фақат судлар томонидан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси суд тизими Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий Хўжалик суди, Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича вилоят ва Тошкент шаҳар судлари, Фуқаролик ишлари бўйича туманлараро, туман (шаҳар) судлари, жиноят ишлари бўйича туман (шаҳар) судлари, ҳарбий судлар, Қорақалпоғистон Республикаси Хўжалик суди, вилоят ва Тошкент шаҳар хўжалик судларини ўз ичига олади. Фақат мазкур судларгина одил судловни амалга ошириш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 111- моддасига кўра мулкчиликнинг турли шаклларига асосланган корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ўртасидаги, шунингдек тадбиркорлар ўртасидаги, иқтисодиёт соҳасида ва уни бошқариш жараёнида вужудга келадиган хўжалик низоларини ҳал этиш Олий хўжалик суди ва хўжалик судлари томонидан уларнинг ваколатлари доирасида амалга оширилади.²

Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, иқтисодий низоларни кўриб чиқиш ва ҳал қилиш хўжалик судларининг мутлақ ваколати ҳисобланади.³

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. Т. «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи. 1998 й. 151—153 - бетлар.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т: «Ўзбекистон» 2000 й. 33- бет

³ М. Абдусаломов. Ўзбекистон Республикаси Хўжалик судлари. Т: «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни. 1998 й. 35- бет

Ўзбекистон Республикаси Хўжалик процессуал кодексининг 3-моддасига биноан хўжалик судларида суд ишларини юритиш вазифалари:

— иқтисодийёт соҳасида корхона, муассаса, ташкилотлар ва фуқароларнинг бузилган ёки низолашилаётган ҳуқуқларини ёхуд қонун билан қўриқланидиган манфаатларини ҳимоя қилиш;

— иқтисодийёт соҳасида қонунчиликни мустақамлаш ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишга кўмаклашиш кабилардан иборат.

Республикамизда Хўжалик судлари тизими Олий Хўжалик суди, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар хўжалик судларидан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Олий Хўжалик суди Республика хўжалик суд судлови соҳасида суд ҳокимиятининг энг Олий органи бўлиб ҳисобланади. У томонидан қабул қилинадиган ҳужжатлар қатъий, узил-кесил характерга эга ва республиканинг ҳамма ҳудудида бажарилиши мажбурийдир. У, Қорақалпоғистон Республикаси, барча вилоятлар ва Тошкент шаҳар хўжалик судлари судлов фаолияти устидан назорат қилиш ҳуқуқига эгадир. Унинг ваколати доирасига Олий хўжалик суди Пленуми раҳбарий кўрсатмаларининг хўжалик судлари томонидан бажарилиши устидан назорат қилиш, ишларни биринчи инстанция суди сифатида, касация тартибида ва назорат тартибида кўриш, қуйи хўжалик судлари фаолиятини текшириш, хўжалик судлари ишларини ташкил қилишнинг ижобий тажрибадарини ўрганиш, умумлаштириш ва кенг ёйиши киради.

Олий Хўжалик суди — унинг Раиси, биринчи ўринбосари, ўринбосарлари, судлов ҳайъатларининг раислари, судьялар ва мутахассислардан иборат. Унинг таркибида Олий Хўжалик суди Пленуми, Раёсати, ихтисослаштирилган Фуқаролик ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқувчи ва маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқувчи низоларни ҳал этиш бўйича судлов ҳайъатлари, жамоатчилик асосидаги илмий-маслаҳат кенгаши, судьялар малака ҳайъати, бошқарма ва бўлимлар, «Хўжалик ва ҳуқуқ» — «Хозяйство и право» журнали таҳририяти, «Корхоналар банкротлиги ва санация масалалари» хабарномаси фаолият юритади.

Ўзбекистон Республикасининг «Судлар тўғрисида»ги қонунига мувофиқ **Олий Хўжалик судининг Раиси:**

— Олий Хўжалик суди фаолиятига ташкилий раҳбарлик қилади;

— Ўзбекистон Республикаси Хўжалик судларининг ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорлари устидан протестлар киритади;

— ишларни назорат тартибида текшириш учун талаб қилиб олади;

— қонунда белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси хўжалик судларининг ҳал қилув қарорлари, ажримлари, қарорларининг ижросини тўхтатиб туради;

— суд амалиётини умумлаштириш, шунингдек, Олий Хўжалик суди Пленуми раҳбарий кўрсатмаларининг бажарилиши юзасидан назоратни амалга ошириш ишларини ташкил қилади;

— ишларни республиканинг бир хўжалик судидан иккинчи хўжалик судига олиб бериш масаласини ҳал қилади;

— Олий Хўжалик суди Пленуми ва Раёсатини чақиради, уларнинг мажлисларида раислик қилади;

— Олий Хўжалик суди Пленуми ва Раёсати муҳокамасига қонунга биноан уларнинг ваколатига тааллуқли бўлган масалаларни киритади;

— Зарур ҳолларда бир ҳайъат таркибига кирувчи судьяларни бошқа ҳайъат таркибида иш кўришга жалб этади;

— Олий Хўжалик суди Пленумининг раҳбарий кўрсатмалари Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунларига мувофиқ эмаслиги ҳақида Олий Хўжалик суди Пленумига тақдимномалар киритади;

— Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларини шарҳлаб бериш ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг Ўзбекистон Конституциясига мувофиқ эмаслиги ҳақида Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судига тақдимномалар киритади;

— Олий Хўжалик суди Пленумига судлов ҳайъатларининг таркиби, уларнинг раислари ҳақида, Олий Хўжалик суди Раёсати ҳамда судьяларнинг малака ҳайъати таркиби тўғрисида тақдимнома киритади;

— Хўжалик судлари судьялигига номзодлар ҳақида Ўзбекистон Республикаси Президентига тақдимномалар киритади;

— Ўзбекистон Республикаси хўжалик судлари судьяларини интизомий жавобгарликка тортиш ҳақида иш кўзғатади;

— Раис ўринбосарлари ўртасида вазифаларни тақсимлайди;

— Олий Хўжалик суди ходимларини ишга қабул қилади ва бўшатади;

- буйруқлар ва фармойишлар чиқаради;
- Фуқароларни ва корхона, муассаса, ташкилотларнинг вакилларини шахсан қабул қилади ҳамда ариза ва шикоятларни кўриб чиқишни ташкил этади;
- қонун ҳужжатларидан ўзига берилган бошқа ваколатларни амалга оширади.¹

«Судлар тўғрисида»ги Қонуннинг 54- моддаси Олий Хўжалик суди Раисининг биринчи ўринбосари ва ўринбосарларининг вазифаларини белгилайди.

Улар:

- хўжалик судларининг чиқарган ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорлари устидан протестлар киритадилар;
- Олий хўжалик суди судлов ҳайъатларининг ташкилий ишларига раҳбарлик қилади ва суд мажлисларида раислик қилиши мумкин;
- ишларни назорат тартибида текшириш учун талаб қилиб оладилар;
- Ўзбекистон Республикаси хўжалик судлари томонидан чиқарилган, ўзлари протест киритиш ҳуқуқига эга бўлган ҳал қилув қарори, ажримлар ва қарорларнинг ижросини тўхташиб турадилар;
- Фуқаролар ва корхона, муассаса, ташкилотларнинг вакилларини шахсан қабул қиладилар;
- Вазифа тақсимотига мувофиқ Олий Хўжалик судининг таркибий бўлинмалари ишига раҳбарлик қиладилар;
- қонун ҳужжатларида ўзларига берилган бошқа ваколатларни амалга оширадилар.

«Судлар тўғрисида»ги Қонунга мувофиқ Олий Хўжалик суди Пленуми хўжалик судларининг қонунларни татбиқ қилиши ва уларнинг фаолиятини ташкил этиш бўйича муҳим масалаларни ҳал қилади.

Олий Хўжалик суди Пленуми:

- Суд амалиёти умумлаштириш натижаларини кўриб чиқади ва қонун ҳужжатларини қўллаш масалалари юзасидан тушунтиришлар беради;
- Олий Хўжалик суди раисининг тақдимномаларига биноан Олий Хўжалик суди Раёсати таркибини, судлов ҳайъатларининг раислари ва таркибини, шунингдек, Пленум котибини тасдиқлайди;

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Судлар тўғрисида»ги Қонуни (янги таҳрирда). «Халқ сўзи». февраль.

— Олий Хўжалик суди Раисининг тақдимномасига биноан Олий Хўжалик суди ҳузуридаги Илмий маслаҳат кенгаши таркибини тасдиқлайди;

— Раёсат иши тўғрисидаги ахборотни, шунингдек, Олий Хўжалик суди судлов ҳайъатлари раисларининг ҳайъатлар фаолияти ҳақидаги маърузаларини тинглайди;

— қонун ҳужжатларини қўллаш амалиёти, шунингдек, Олий Хўжалик суди Пленуми раҳбарий кўрсатмаларининг бажарилиши тўғрисида Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар хўжалик судлари раисларининг маърузаларини тинглайди;

— судьялар малака ҳайъатини сайлайди ва унинг фаолияти тўғрисидаги ахборотини тинглайди;

— Олий Хўжалик суди матбуот органининг таҳрир ҳайъати таркибини тасдиқлайди;

— қонун ҳужжатлари билан ўзига берилган бошқа ваколатларни амалга оширади.

Олий Хўжалик суди Раёсати:

— Ишларни назорат тартибида кўради, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар Хўжалик судларининг ишларни ташкил қилиш тўғрисидаги маърузаларини тинглайди;

— Хўжалик судлари, Олий Хўжалик судининг судлов ҳайъатлари ва аппарати ишини ташкил этиш масалаларини кўриб чиқади;

— қонунга мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Олий Хўжалик суди судлов ҳайъатлари:

— ишларни биринчи инстанция ва кассация тартибида кўради;

— суд амалиётини ўрганади ва умумлаштиради;

— қонун ҳужжатларини такомиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқади;

— суд статистикасини таҳлил қилади;

— қонунга мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Қорақалпоғистон Республикаси Хўжалик суди, вилоятлар ва Тошкент шаҳар хўжалик судлари раис, раис ўринбосарлари ва судьялардан иборат бўладилар.

Қорақалпоғистон Республикаси Хўжалик суди, вилоятлар ва Тошкент шаҳар Хўжалик суди:

— ишларни ўз ваколатлари доирасида биринчи инстанция суди сифатида ва апелляция тартибида кўради;

- суд амалиётини умумлаштиради;
- қонунга мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Қорақалпоғистон Республикаси Хўжалик суди, вилоятлар ва Тошкент шаҳар хўжалик судлари раиси:

- суд фаолиятига раҳбарлик қилади;
- судлов ҳайъатлари мажлисларида раислик қилиши мумкин;
- зарур ҳолларда бир ҳайъат таркибига кирувчи судьяларни бошқа ҳайъат таркибида иш кўришга жалб этади;
- раис ўринбосарлари ўртасида вазифаларни тақсимлайди;
- судьялар ўртасида ишларни тақсимлайди;
- судьялар ва суднинг бошқа ходимлари малакасини ошириш ишини ташкил этади;
- суд амалиётини умумлаштириш ва суд статистикасини юритиш ишларини ташкил этади;
- фуқароларни, корхоналар, муассасалар, ташкилотларнинг вакилларини шахсан қабул қилади ҳамда ариза ва шикоятларни кўриб чиқиш ишини ташкил этади;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Қорақалпоғистон Республикаси Хўжалик суди, вилоятлар ва Тошкент шаҳар хўжалик судлари раисининг ўринбосари:

- вазифалар тақсимоғига мувофиқ суд ишига раҳбарлик қилади;
- тегишли судлов ҳайъатлари ишини ташкил этади;
- фуқароларни ҳамда корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг вакилларини шахсан қабул қилади;
- суд раиси йўқлигида унинг ваколатларини амалга оширади;
- Қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

4- §. НИЗОЛИ ИШЛАРНИ КЎРИШ ВА ҲАЛ ҚИЛИШНИНГ ТАРТИБ-ҚОИДАЛАРИ

Даъво аризаси хўжалик судига ёзма шаклда берилади. У даъвогар ёки унинг вакили томонидан имзоланади.

Даъво аризасида қуйидагилар кўрсатилиши керак:

- 1) ариза берилаётган хўжалик судининг номи;
- 2) ишда иштирок этувчи шахсларнинг номи ва уларнинг почта манзиллари;

3) агар даъво баҳоланиши лозим бўлса, даъвонинг баҳоси;

4) даъво талабларига асос бўлган ҳолатлар;

5) даъво талабларини асосларини тасдиқловчи далиллар;

6) ундириладиган ёки низолашилаётган сумманинг ҳисоб-китоби;

7) даъвогарнинг қонун ҳужжатларини далил қилиб келтирган талаблари, даъво бир неча жавобгарга нисбатан тақдим этилганда эса уларнинг ҳар бирига қўйилган талаблар;

8) низони жавобгар билан судгача ҳал қилиш (талабнома юбориш) тартибига риоя этилганлиги тўғрисидаги маълумотлар, агар бу тоифадаги низолар учун қонунда ёки шартномада назарда тутилган бўлса;

9) илова қилинаётган ҳужжатлар рўйхати;

Даъво аризасида, агар низони тўғри ҳал қилиш учун зарур бўлса, бошқа маълумотлар ҳам, шунингдек, даъвогарда мавжуд илтимосномалар кўрсатилади.

Даъво аризасига қуйидагиларни тасдиқловчи ҳужжатлар илова қилинади:

1) белгиланган тартибда ва миқдорда давлат божи тўланганлигини;

2) даъво аризасининг ва унга илова қилинган ҳужжатларнинг нусхалари юборилганлигини;

3) низони жавобгар билан судгача ҳал қилиш (талабнома юбориш) тартибига риоя этилганлигини, агар бу шу тоифадаги низолар учун қонунда ёки шартномада назарда тутилган бўлса;

4) даъво талабларига асос бўлган ҳолатларни.

Агар даъво аризаси даъвогарнинг вакили томонидан имзоланган бўлса, унинг даъво тақдим этишга ваколатли эканлигини тасдиқловчи ишончнома илова қилинади.

Шартнома тузишга мажбур этганлик тўғрисидаги аризага шартнома лойиҳаси илова қилинади.

ХПКнинг 117- моддасига мувофиқ судья қуйидаги ҳолларда даъво аризасини қабул қилишни рад этиши мумкин:

1) агар низо хўжалик судида кўриб чиқишга тегишли бўлмаса.

2) айти бир шахслар ўртасидаги, айти бир предмет тўғрисидаги ва айти бир асослар бўйича низо юзасидан иш юритишни тугатиш тўғрисида хўжалик судининг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори ёки ажрими, ёхуд умумий суднинг келишув битимини тасдиқлаш тўғрисида ҳал қилув қарори ёки ажрими бўлса даъво аризани қабул қилиш рад этилади;

3) хўжалик судининг, умумий суднинг, ҳакамлар судининг иш юритишида айнаи бир шахслар ўртасида, айнаи бир предмет тўғрисида ва айнаи бир асослар бўйича низо юзасидан иш мавжуд бўлса;

4) айнаи бир шахслар ўртасидаги, айнаи бир предмет тўғрисидаги ва айнаи бир асослар бўйича низо юзасидан қабул қилинган ҳакамлар судининг қонуний кучга кирган қарори бўлса, хўжалик суди ҳакамлар судининг қарорини мажбурий ижро этиш учун ижро варақасини беришни рад этиб, ишни қарорни қабул қилган ҳакамлар судига янгидан кўриш учун қайтарган, бироқ ишни ўша ҳакамлар судида кўриш имконияти бўлмаган ҳоллар бундан мустасно.

Судья даъво аризасини қабул қилишни рад этиш тўғрисида ажрим чиқаради.

Судья даъво аризасини ва унга илова қилинган ҳужжатларни қуйидаги ҳолларда қайтаради, яъни:

1) даъво аризасининг ХПКнинг 112- моддасида белгиланган шакли ва мазмунига риоя қилинмаган бўлса;

2) даъво аризаси имзоланмаган ёки унц имзолаш ҳуқуқига эга бўлмаган шахс, ёхуд мансаб мавқеи кўрсатилмаган шахс томонидан имзоланган бўлса;

3) иш мазкур хўжалик суди судловига тегишли бўлмаса;

4) ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга даъво аризасининг нусхалари юборилганлигини тасдиқловчи далиллар тақдим этилмаган бўлса;

5) белгиланган тартибда ва миқдорда давлат божи тўланганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар тақдим этилмаган бўлса, давлат божини тўлашни кечиктириш, бўлиб-бўлиб тўлаш мумкинлиги қонунда назарда тутилган ҳолларда бу ҳақда илтимоснома берилмаган ёхуд илтимоснома рад этилган бўлса;

6) шу тоифадаги низолар учун қонунда ёки шартномада назарда тутилган ҳолларда даъвогар жавобгар билан низони судгача ҳал қилиш (талабнома юбориш) тартибига риоя этилганини тасдиқловчи ҳужжатларни тақдим этмаган бўлса;

7) битта даъво аризасида бир ёки бир неча жавобгарга ўзаро боғланмаган бир неча талаб бирлаштирилган бўлса;

8) қонун ҳужжатларига ёки шартномага мувофиқ қарз ёхуд бошқа кредит муассасаси орқали олинishi лозим бўлганида, жавобгардан қарзни олиш учун банкка ёки бошқа кредит муассасасига мурожаат қилинганлиги ҳақида далиллар тақдим этилмаган бўлса;

9) агар даъво аризасини иш юритишга қабул қилиш тўғрисида ажрим чиқарилгунга қадар уни қайтариб олиш тўғрисида даъвогардан ариза тушган бўлса.

Хўжалик судининг судьяси юқорида қайд этилган асослар мавжудлигини аниқлаган ҳолларда, даъво аризасини қайтариш ҳақида у олинган кундан бошлаб беш кундан кечиктирмай ажрим чиқаради.

Даъвогарга жўнатиладиган ажримга даъво материаллари кўшиб юборилади.

Ишда иштирок этувчи шахс даъво аризаси юзасидан даъвога қарши эътирозларини тасдиқловчи ҳужжатлар илова қилинган ёзма фикрини ва ишда иштирок этувчи шахсларга ёзма фикрнинг ҳамда уларда бўлмаган ҳужжатларнинг нусхалари юборилганлигини тасдиқловчи далилларни иш кўриладиган кунгача етиб боришини таъминлайдиган муддатда хўжалик судига юборишга ҳақли.

Ёзма фикрда қуйидагилар кўрсатилади:

1) ёзма фикр юборилаётган хўжалик судининг номи;
2) даъвогарнинг номи ва ишнинг тартиб рақами;
3) даъво талаблари рад этилган тақдирда, даъвогарнинг талабларини тўлиқ ёки қисман рад этишнинг қонун ҳужжатларига асосланган сабаблари, шунингдек, эътирозларни асословчи далиллар;

4) ёзма фикрга илова қилинаётган ҳужжатлар рўйхати; бошқа маълумотлар, шунингдек, жавобгарда мавжуд бўлган илгимосномалар.

Ёзма фикр ишда иштирок этувчи шахс ёки унинг вакили томонидан имзоланади. Вакил томонидан имзоланган ёзма фикрга унинг ишни юритишга вақолати борлигини тасдиқловчи ишончнома илова қилинади.

Жавобгар иш бўйича ҳал қилув қарори қабул қилингунга қадар дастлабки даъво билан бирга кўриб чиқиш учун даъвогарга қарши даъво тақдим этишга ҳақлидир.

Қарши даъво тақдим этиш даъво тақдим этишнинг умумий қоидалари бўйича амалга оширилади.

Қарши даъво куйидаги ҳолларда қабул қилинади:

1) қарши талаб дастлабки талабни ҳисобга ўтказиш (зачет)га қаратилган бўлса;

2) қарши даъвони қаноатлантириш дастлабки даъвони қаноатлантиришни тўлиқ ёки қисман истисно этса;

3) қарши даъво билан дастлабки даъво ўртасида ўзаро боғлиқлик бўлиб, уларни биргаликда кўриб чиқиш низони тез ва тўғри кўришга олиб келса.

Хўжалик судларида биринчи инстанция бўйича ишлар судьянинг якка ўзи томонидан, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судида эса уч нафар судьядан иборат таркибда кўрилади.

Суд раисининг қарори билан ҳар қандай иш ҳайъатда кўрилиши мумкин.

Апелляция, кассация, назорат инстанцияларида барча ишлар хўжалик суди томонидан ҳайъатда кўрилади.

Иш ҳайъатда кўрилаётганда суднинг таркиби уч ёки ундан ортиқ тоқ нафар судьядан иборат бўлиши керак.

Ишни кўриш чоғида ҳамма судьялар тенг ҳуқуқлардан фойдаланадилар.

Хўжалик процессуал кодексининг 15- моддасига мувофиқ судьяга ишни ва айрим масалаларни якка тартибда ҳал қилиш ҳуқуқи берилган бўлса, у хўжалик суди номидан ҳаракат қилади.

Хўжалик судида иш ҳайъатда кўрилаётганда ва ҳал қилинаётганда келиб чиқадиган масалалар судьяларнинг кўпчилики овози билан ҳал қилинади. Судьяларнинг бирортаси овоз беришда бетараф қолишга ҳақли эмас. Мажлисга раислик қилувчи ҳаммадан кейин овоз беради.

Бошқа судьяларнинг қарорига қўшилмаган судья бу қарорга имзо чекишга мажбур ва у ўзининг алоҳида фикрини ёзма равишда баён қилишга ҳақли. Алоҳида фикр ишга қўшиб қўйилади, лекин эълон қилинмайди. Ишда иштирок этувчи шахслар судьянинг алоҳида фикри билан таништирилмайдилар.

Судья ишда иштирок этувчи шахсларнинг ёки улар вакилларининг қариндоши бўлса, шу иш илгари кўрилганида эксперт, таржимон, прокурор, вакил ёки гувоҳ сифатида иштирок этган бўлса, ишнинг пировард натижасидан шахсан, бевосита ёки билвосита манфаатдор бўлса, ёхуд унинг ҳолислигига шубҳа туғдирувчи бошқа ҳолатлар мавжуд бўлса ишни кўришда иштирок этиши мумкин эмас ва у рад қилиниши лозим.

Ишни кўраётган хўжалик суди таркибига бир-бирига қариндош бўлган судьялар кириши мумкин эмас.

Рад қилиш тўғрисида арз қилинган тақдирда, хўжалик суди ишда иштирок этувчи шахсларнинг фикрини эшитиши, шунингдек, агар рад қилиниши талаб этилаётган шахс тушунтириш беришни хоҳласа, уни эшитиши керак.

Ишни якка ўзи кўраётган судьяни рад қилиш масаласини хўжалик судининг раиси ёки суд ҳайъатининг раиси ҳал қилади.

Иш ҳайъатда кўрилатганда судьяни рад қилиш тўғрисидаги масала рад қилиниши талаб этилатган судьянинг иштирокисиз қолган судьялар томонидан ҳал қилинади. Рад қилишни ёқлаб ва унга қарши берилган овозлар сони тенг бўлиб қолса, судья рад қилинган ҳисобланади.

Бир нечта судьяни ёки ишни кўраётган суд таркибини бутунлай рад қилиш масаласи шу суднинг тўлиқ таркибида, оддий кўпчилилик овоз билан ҳал қилинади.

Прокурор, эксперт ва таржимонни рад қилиш масаласини ишни кўраётган суд ҳал қилади.

Рад қилиш масаласини кўриш натижалари бўйича ажрим чиқарилади.

Ишни судда кўришга тайёрлаш пайтида судья даъво аризаси келиб тушган кундан бошлаб ўн кундан кечиктирмай куйидаги ҳаракатларни амалга оширади:

1) ишда иштирок этиш учун бошқа жавобгар ёки учинчи шахсни жалб этиш масаласини кўриб чиқади;

2) ишни юритиш тўғрисида манфаатдор шахсларни хабардор қилади;

3) ишда иштирок этувчи шахсларга, бошқа ташкилотларга, уларнинг мансабдор шахсларига муайян ҳаракатларни бажаришни, шу жумладан, низони ҳал қилиш учун аҳамиятли ҳужжатлар ва маълумотларни тақдим этишни таклиф этади;

4) далилларнинг дахлдорлиги ва уларга йўл қўйилиши мумкинлигини текширади;

5) гувоҳларни чақиртиради;

6) экспертиза тайинлаш масаласини кўриб чиқади;

7) бошқа хўжалик судларига суд топшириқларини юборади;

8) ишда иштирок этувчи шахсларни чақиртиради;

9) тарафларни муросага келтириш чораларини кўради;

10) ишда иштирок этувчи ташкилотлар раҳбарларини тушунтириш бериш учун чақириш масаласини ҳал қилади;

11) даъвони таъминлаш чораларини кўради.

Судья низони тўғри ва ўз вақтида ҳал қилишга қаратилган бошқа ҳаракатларни ҳам амалга оширади.

Иш хўжалик судининг мажлисида кўрилади.

Мажлисга раислик қилувчи судья:

1) хўжалик судининг мажлисини очади ва қандай иш кўрилишини эълон қилади;

2) ишда иштирок этувчи шахслар, хўжалик судлов иш-

ларини юритишнинг бошқа иштирокчилари мажлисга келганлигини, уларнинг ваколатларини, мажлисга келмаган шахслар тегишли равишда хабардор қилинганликларини ҳамда улар келмаганлигининг сабаблари тўғрисида қандай маълумотлар борлигини текширади;

3) суд таркибини эълон қилади, прокурор, эксперт, таржимон сифатида кимлар иштирок этаётганлигини маълум қилади ҳамда ишда иштирок этувчи шахсларга уларнинг рад қилиш ҳуқуқини тушунтиради;

4) келган гувоҳларни сўроқ қилиш бошлангунча уларни мажлис залидан чиқариб юборади;

5) ишда иштирок этувчи шахсларга ҳамда хўжалик судлов ишларини юритишнинг бошқа иштирокчиларига уларнинг процессуал ҳуқуқлари ва мажбуриятларини тушунтиради;

б) таржимонни била туриб нотўғри таржима қилганлик учун, экспертни била туриб нотўғри хулоса берганлик ёки хулоса беришдан бош тортганлик учун, гувоҳларни била туриб ёлғон кўрсатув берганлик ва кўрсатув беришдан бош тортганлик, ёки, бўйин товлаганлик учун жавобгарлик тўғрисида огоҳлантиради;

7) мажлисни олиб бориш ва далилларни текшириш тартибини белгилайди;

8) мажлисга раҳбарлик қилиб, иш учун аҳамиятли ҳолатлар аниқланишини таъминлайди;

9) мажлисда тегишли тартибни таъминлаш чораларини кўради.

Мажлис залида ҳозир бўлганлар ёзма қайдномалар қилиш, стенограмма олиб бориш ва овоз ёзиб олиш ҳуқуқига эга. Суд мажлисини кинога ва фотосуратга олиш, видеотасвирга олиш, шунингдек, радио ва телевидение орқали кўрсатишга ишни кўраётган суднинг рухсати билан йўл қўйилади.

Судьялар мажлис залига кирганларида залда ҳозир бўлганларнинг барчаси ўринларидан туради. Хўжалик судининг ҳал қилув қарорини залда ҳозир бўлганларнинг барчаси тик турган ҳолда тинглайди.

Ишда иштирок этувчи шахслар ва хўжалик судлов ишларининг юритишнинг бошқа иштирокчилари хўжалик судига тик турган ҳолда мурожаат қилади ҳамда тушунтиришлар ва кўрсатувлар беради. Бу қоидадан четга чиқишга фақат раислик қилувчининг рухсати билангина йўл қўйилиши мумкин.

Мажлис вақтида тартиб бузилган тақдирда раислик қилувчи хўжалик суди номидан тартибни бузган шахсни огоҳлантиради. Тартиб такроран бузилган тақдирда мазкур шахс раислик қилувчининг фармойиши билан чиқариб юборилиши мумкин.

Хўжалик суди ишни шу мажлисда кўриш мумкин бўлмаган тақдирда, шу жумладан ишда иштирок этувчи шахслар, гувоҳлар, экспертлар ва таржимонлардан бири келмаганлиги ёки қўшимча далиллар тақдим этиш зарурлиги сабабли ишни кўришни кейинга қолдиришга ҳақли.

Ишни кўришни кейинга қолдириш тўғрисида ажрим чиқарилади.

Хўжалик суди янги мажлисининг вақти ва жойи тўғрисида хўжалик судлов ишларини юритишнинг иштирокчилари топширилганлиги маълум қилинадиган хат билан ажрим ёки бошқа ҳужжатни юбориш орқали хабардор қилинади.

Ишни кўриш кейинга қолдирилгач, уни янгидан кўриш бошидан бошланади.

Суд мажлисида, шунингдек, суд мажлисидан ташқарида айрим процессуал ҳаракатлар бажарилганда баённома тузилади.

Суд мажлисининг баённомасида қуйидагилар кўрсатилади:

- 1) суд мажлиси ўтказилган йил, ой, кун ва жой;
- 2) ишни кўраётган суднинг номи, суд таркиби;
- 3) ишнинг номи;
- 4) ишда иштирок этувчи шахслар ва хўжалик судлов ишларини юритишнинг бошқа иштирокчилари келганлиги тўғрисидаги маълумотлар;
- 5) ишда иштирок этувчи шахсларга ва хўжалик судлов ишларини юритишнинг бошқа иштирокчиларига уларнинг процессуал ҳуқуқлари ва мажбуриятлари тушунтирилганлиги тўғрисидаги маълумотлар;
- 6) суд томонидан мажлис залидан чиқиб кетмасдан чиқарилган ажримлар;
- 7) ишда иштирок этувчи шахсларнинг оғзаки арзлари ва илтимосномалари;
- 8) гувоҳларнинг кўрсатувлари, экспертларнинг ўз хулосаларини оғзаки тушунтиришлари;
- 9) айрим процессуал ҳаракатлар бажарилганда олинган маълумотлар.

5- §. ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРИНИ ЮРИДИК МОҲИЯТИ ВА ИЖРО ЭТИШ ТАРТИБИ

Хўжалик суди ҳал қилув қарорини қабул қилишда:

- 1) далилларга баҳо беради;
- 2) иш учун аҳамиятли бўлган қайси ҳолатлар аниқланганлигини ва қайсилари аниқланмаганлигини белгилайди;
- 3) ишда иштирок этувчи шахслар асос қилиб келтирган қайси қонун ҳужжатларини ушбу иш бўйича қўллаш мумкин эмаслигини ҳал қилади;
- 4) ушбу иш бўйича қайси қонун ҳужжатларини қўллаш зарурлигини белгилайди;
- 5) ишда иштирок этувчи шахсларнинг қандай ҳуқуқ ва мажбуриятлари борлигини аниқлайди;
- 6) даъвони қаноатлантириш лозимлиги ёки лозим эмаслигини ҳал қилади.

Хўжалик суди маслаҳат вақтида далилларни қўшимча равишда текширишни ёки иш учун аҳамиятли ҳолатларни аниқлашни давом эттиришни зарур деб топса, ишни кўришни янгидан бошлайди.

Хўжалик суди ҳал қилув қарорини Ўзбекистон Республикаси номидан қабул қилади.

Хўжалик судининг ҳал қилув қарори кириш, баён қилиш, асослантирувчи ва хулоса қисмларидан иборат бўлади.

Ҳал қилув қарорининг кириш қисмида уни қабул қилган хўжалик судининг номи, суд таркиби, ишнинг тартиб рақами, иш кўрилган сана ва жой, ишда иштирок этувчи шахсларнинг номи, низо предмети, мажлисда ҳозир бўлган шахсларнинг фамилиялари ва ваколатлари кўрсатилиши лозим.

Ҳал қилув қарорининг баён қилиш қисмида даъво аризасининг, унинг юзасидан билдирилган мулоҳазанинг, бошқа тушунтиришларнинг, ишда иштирок этувчи шахслар аризаларининг қисқача мазмуни ифодаланиши лозим.

Ҳал қилув қарорининг асослантирувчи қисмида ишнинг хўжалик суди томонидан аниқланган ҳолатлари, хўжалик судининг бу ҳолатлар тўғрисидаги хулосаларига асос бўлган далиллар ва хўжалик суди у ёки бу далилларни рад қилишига ҳамда ишда иштирок этувчи шахслар асос қилиб келтирган қонун ҳужжатларини қўлламаслигига сабаб бўлган ваз, шунингдек, суд ҳал қилув қарорини қабул қилишда таянган қонун ҳужжатлари кўрсатилиши лозим.

Ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида ҳар бир даъво талабини қаноатлантириш ёки қаноатлантиришни рад этиш тўғрисидаги хулосалар бўлиши лозим.

Ишда бир неча даъвогар ва жавобгар иштирок этаётган бўлса, қарорда низо улардан ҳар бирига нисбатан қандай ҳал қилингани кўрсатилади.

Дастлабки даъво ва қарши даъво тўла ёки қисман қаноатлантирилганда ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида даъволарни ўзаро ҳисобга олиш натижасида ундирилиши лозим бўлган сумма кўрсатилади.

Ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида ишда иштирок этувчи шахслар ўртасида суд харажатларининг қандай тақсимланиши, ҳал қилув қарори устидан шикоят бериш муддати ва тартиби кўрсатилади.

Агар хўжалик суди ҳал қилув қарорини ижро этиш тартибини белгиласа ёки унинг ижросини таъминлаш чораларини кўрса, бу тўғрида ҳал қилув қароридан кўрсатилади.

Ҳал қилув қарори имзолангандан кейин иш кўрилган мажлиснинг ўзида раислик қилувчи томонидан эълон қилинади. Алоҳида ҳолларда ўта мураккаб ишлар юзасидан асослантирилган ҳал қилув қарорини тузиш кўпи билан уч кунга кечиктирилиши мумкин, аммо ҳал қилув қарорининг хулоса қисми ишнинг муҳокамаси тутаган мажлиснинг ўзида эълон қилинади. Айни бир вақтда раислик қилувчи ишда иштирок этувчи шахслар асослантирилган ҳал қилув қарори билан қачон танишишлари мумкинлиги эълон қилади.

Ҳал қилув қарорининг эълон қилинган хулоса қисми барча судьялар томонидан имзоланиши ва ишга қўшиб қўйилиши лозим.

Ҳал қилув қарорини қабул қилган хўжалик суди куйидаги ҳолларда қўшимча ҳал қилув қарори қабул қилади:

1) ишда иштирок этувчи шахслар далиллар тақдим этган бирон-бир талаб бўйича ҳал қилув қарори қабул қилинмаган бўлса;

2) суд ҳуқуқ масаласини ҳал қилиб, ундириладиган сумма миқдорини, берилиши лозим бўлган мол-мулкни ёки жавобгар бажариши шарт бўлган ҳаракатларни кўрсатмаган бўлса;

3) суд харажатлари тўғрисидаги масала ҳал қилинмаган бўлса.

Қўшимча ҳал қилув қарорини қабул қилиш масаласи ҳал қилув қарори қонуний кучга киргунча қўйилиши мумкин.

Қўшимча ҳал қилув қарорини қабул қилиш масаласи суд мажлисида ҳал қилинади. Ишда иштирок этувчи шахслар мажлис вақти ва жойи тўғрисида топширилганлиги маълум қилинади. Тегишли равишда хабардор қилинган ишда иштирок этувчи шахсларнинг келмаганлиги масалани кўришга тўсқинлик қилмайди.

Қўшимча ҳал қилув қарорини қабул қилиш рад этилган тақдирда ажрим чиқарилади.

Хўжалик судининг қўшимча ҳал қилув қарорини қабул қилишни рад этиш тўғрисидаги ажрими устидан шикоят қилиниши мумкин.

Қонуний кучга кирган суд ҳужжатлари Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида барча давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан ушбу Кодексда ва бошқа Қонунларда белгиланган тартибда ижро этилади.

Ўзбекистон Республикаси Хўжалик процессуал Кодексининг **214- моддаси** ижро варақасини ижрога тақдим этиш муддатининг узилишини кўзда тутди.

Ижро варақасини ижрога тақдим этишнинг олти ойлик муддати узилишига сабаб бўлади. Бу шунини билдирадики, олти ойлик муддат ичида ижро органига (банкка, бошқа кредит муассасасига ёки суд ижрочисига) юборилган ижро варақаси, биринчидан, ушбу орган томонидан қандайдир муддатлар билан чегараланмаган ҳолда ижро этилиши мумкин; иккинчидан, ижро ҳужжати ижро этилмасдан ёки қисман ижро этилиб, ундирувчига қайтарилганда у яна қайтарилган кунидан бошлаб ҳисобланадиган олти ойлик муддат ичида тақдирдан ижро этишга тақдим қилиниши мумкин.

Ижро варақасини ижро этиш учун тақдим этиш муддати суд ҳужжатининг қарздор томонидан қисман ижро этилиши билан узилади. Қонун ижро варақаси ижро этиш учун тақдим қилинмасидан ихтиёрий тарзда қисман ижро этилишини назарда тутди. Бу қарздор ўз мажбуриятини тан олганини ва уни бажармоқчи эканидан далолат беради. Бу ҳолатни тасдиқловчи ҳужжат пул маблағи кўчирилганлигини тасдиқловчи тўлов топшириқномаси бўлиши мумкин.

Ижро варақаси ижро этиш учун тақдим этилганидан сўнг амалга оширилган қисман ижро этиш муддатининг ўтишига таъсир қилмайди, чунки муддат узилган ва шунинг учун ўтмайдиган бўлади.

Узилган муддат ҳамиша тикланади, аммо муддат узилгунича ўтган вақт янги муддатга қўшилмайди. Шундай қилиб, Хўжалик процессуал кодекси ижро жараёнида ундирувчининг ҳуқуқларини мустаҳкакам тарзда кафолатлайди.

Узилганидан кейин янги ижро этиш муддати ижро варақаси ундирувчига қисман ижро этилиб ёки умуман ижро этилмай қайтарилганда бошланади. Қайтариш уни сифатида ижро варақаси банк ёки суд ижрочиси томонидан ундирувчига қайтарган, ёхуд почта орқали жўнатган кун ҳисобланади. Ижро варақасини ижрога тақдим қилишнинг шунгача ўтган муддати янги муддат ҳисобига киритилмайди. Хўжалик процессуал кодексининг **214- моддаси** қайтаришнинг фақат бир асосини — ижро варақасини ижро этиш имконияти йўқлигини кўрсатади.

Агар ижро варақаси банк муассасасига берилган бўлса, у фақат ундирувчининг аризасига биноан қайтарилиши мумкин, чунки қарздорнинг ҳисобварағида маблағнинг йўқлиги ўз-ўзидан ундирувчининг тегишли аризасисиз ижро варақасини қайтариш учун асос бўла олмайди. Банк унда қарздорнинг ҳисобварағи мавжуд бўлмаганда ижро варақасини қайтаради.

Қисман ундирилган ёки умуман ундирилмаган ижро варақаси ундирувчига қуйидаги ҳолларда қайтарилади, ундирувчининг аризасига кўра; агар қарздорнинг ундиришни қаратиш мумкин бўлган мол-мулки ёки даромади бўлмаса; агар ундирувчи ижро этиш давомида сотилмаган қарздор мулкани ўзига олишдан ёки қарздордан суд қароридан кўрсатилиб, тортиб олинган предметларни олишдан бош тортса; гар ундирувчи кўрсатган манзилга қарздор ташкилот ёки унинг мулки жойлашмаган бўлса.

Агар қарздорнинг (тадбиркорнинг) ёки унинг мол-мулкнинг жойлашган манзили тўғрисида маълумотлар мавжуд бўлмаса, хўжалик суди қарздорга ёки унинг мол-мулқига ички ишлар идоралари орқали қидирув эълон қилиш ҳақида ажрим чиқаради. Қидирув билан боғлиқ харажатлар қарздор ҳисобидан ундирилади.

Ижро варақасининг ундирувчига қайтарилиши бу ҳужжатни қонунда кўзда тутилган муддат чегарасида ижро этиш учун такроран тақдим қилишга монелик қилмайди.

Ўтказиб юборилган ижро варақасини ижро этиш учун тақдим этиш муддатини тиклаш тартиби Хўжалик процессуал кодексининг **215- моддасида** кўзда тутилган. Унга кўра

ижро варақасини ижрога тақдим этиш муддати хўжалик суди томонидан узрли деб топилган сабаблар билан ўтказиб юборилганда, ўтказиб юборилган муддат тикланиши мумкин.

1998 йил 27 июндаги Ўзбекистон Республикасида нақдсиз ҳисоб-китоблар тўғрисидаги Низомнинг 6,6- бандларига мувофиқ банк хўжалик субъектлари фойдасига маблағларни ўчириш ҳақидаги қонунда кўзда тутилган муддатлари ўтган инкасса ҳужжатларини қабул қилмайди. Ижро варақасини ижрога тақдим этишнинг ўтказиб юборилган муддати фақат тегишли ҳужжатни қабул қилган хўжалик судлари томонидан тикланади. Ушбу муддатни тиклаш ҳақидаги ариза билан мурожаат қилиш ҳуқуқи фақат ундирувчига ёки унинг ҳуқуқий ворисига берилади. Аризага тегишли ижро варақаси илова қилинади. Аризада муддатнинг ўтказиб юборилганига сабаб бўлган ва аризачининг фикрига кўра, муддат тикланишига асос бўлиши мумкин бўлган вазлар кўрсатилади.

Ўтказиб юборилган муддатни тиклаш тўғрисидаги ариза суд ҳужжатини қабул қилган хўжалик судига берилади. Ариза хўжалик судининг мажлисида *ундирувчи* ва *қарздор* топширилганлиги маълум қилинадиган буюртма хат орқали хабардор қилинган ҳолда кўрилади. Бироқ, уларнинг судга келмаганлиги аризани кўришга тўсқинлик қилмайди. Агар суднинг қарори ҳайъат таркибида қабул қилинган бўлса, ўтказиб юборилган муддатни тиклаш масаласи ҳам шундай тартибда кўрилади. Хўжалик суди масалани кўриб чиққанидан сўнг аризани кўриш натижалари бўйича ажрим чиқариб, унда аризани қаноатлантирилгани ёки уни рад қилинганлигининг сабаблари кўрсатилади. Ажрим ундирувчи ва қарздорга юборилади. Ажрим устидан шикоят қилиниши мумкин.

Ижро варақасини ижрога тақдим этишнинг олти ойлик муддати ўтказиб юборилган муддатни тиклаш тўғрисидаги ажрим қонуний кучга кирганидан бошлаб ҳисобланади.

Банк, кредит муассасаси ёки суд ижрочиси ундирувчидан муддати ўтказиб юборилган ижро варақасини суднинг ўтказиб юборилган муддатни тиклаш ҳақидаги ажрими бўлган тақдирдагина қабул қилади. Ижро этиш муддати ўтказиб юборилган ижро варақаси ижрога қабул қилинмайди ва ундирувчига қайтарилади.

Ижро варақасини дубликатини бериш ХПКнинг 216-моддасида белгиланган.

Хўжалик судининг ҳал қилув қарорига кўра мажбурий ундириш ижро варақаси асосида ва тегишли ҳолларда суд

буйруғи асосида амалга оширилади. Ҳал қилув қарорининг ўзи мажбурий ундириш учун ижро варақасининг ўрнини боса олмайди. Шунинг учун ижро варақаси йўқолганда унинг дубликатини бериш кўзда тутилган. Дубликат йўқотилган (ҳужжат) ўрнига бериладиган ва дастлабки ҳужжатнинг ўрнини боса оладиган *ҳужжатга* айтилади. Дастлабки ҳужжатдан у «Дубликат» деган махсус белгиси билан фарқланади. Дубликат хўжалик суди томонидан ундирувчининг аризасига кўра берилади, бунда дастлабки ҳужжат ким томонидан: банк, суд ижрочиси ёки ундирувчи — *йўқотилгани ўрин тутмайди*. Ариза йўқотилган ижро варақасини беришга асос бўлган суд ҳужжатини қабул қилган Хўжалик судига берилади.

Дубликатни бериш ҳақидаги аризада ижро варақаси йўқотилган ҳолатлар кўрсатилади ва аризачининг важларини тасдиқловчи далиллар илова қилинади. Бундай далиллар банклар ёки бошқа кредит муассасаларининг маълумотномалари, алоқа органлари ёки суд ижрочисидан олинган маълумотномалар бўлиши мумкин. Ундирувчи ташкилотнинг ижро ҳужжати йўқолгани ҳақидаги хабарномаси унинг раҳбари (ёки ўринбосари) ҳамда бош ҳисобчиси томонидан имзоланган бўлиши керак.

Ижро варақасининг дубликатини бериш ҳақидаги ариза у ижрога тақдим этилиши мумкин бўлган муддат ичида берилиши мумкин. Агар бу муддат ўтказиб юборилган бўлса, дубликат бериш ҳақидаги ариза билан бир пайтда ўтказиб юборилган муддатни тиклаш тўғрисидаги ариза билан ҳам муурожаат қилинади. Агар муддат тикланмаса, ижро варақасини дубликатини бериш ҳам рад қилиниши лозим.

Ижро варақасини дубликатини бериш ҳақидаги ариза мазкур муддатни тиклаш ҳақидаги илтимосномасиз рад қилиниши керак. Суднинг аризани қабул қилишни рад этиш ҳақидаги ажримда рад этиш сабаби кўрсатилиши ва ўтказиб юборилган муддатни тиклаш ҳақидаги ариза бериш ҳуқуқи тушунтирилиши лозим.

Ижро варақасининг дубликатини бериш тўғрисидаги ариза хўжалик судининг мажлисида, ундирувчи ва қарздорга топширилганлиги маълум қилинадиган буюртма хат орқали хабардор қилинган ҳолда кўрилади, уларнинг келмаганлиги аризани кўришга тўсқинлик қилмайди.

Дубликат бериш ҳақидаги масалани ҳал этишда Хўжалик суди йўқотилган ижро варақаси бўйича қарор ижро этилган-

этилмаганлигини аниқлаши лозим. Агар ижро этилган бўлса, дубликат бериш мумкин эмас.

Агар йўқотилган ижро варақаси бўйича, қисман ижро этилган бўлса-да, бериладиган дубликатда ундириладиган суммани тегишлича ўзгартириш мумкин эмас. Дубликат йўқолган ҳужжатни тўлалигича такрорлаши шарт. Қисман амалга оширилган ижро дастлабки ижро варақаси бўйича амалга оширилиши мумкин бўлгани каби дубликат бўйича кейинчалик амалга ошириладиган ижрода ҳисобга олиниши лозим.

Дубликат берилган пайтдан бошлаб дастлабки олинган ижро варақаси ўз кучини йўқотади. Агар у кейинчалик топилса ҳам ундирувчи ундан фойдалана олмайди.

Дубликат бериш ёки беришни рад қилиш ҳақида Хўжалик суди ажрим чиқаради ва уни тарафларга юборади. Ажрим устидан шикоят қилиниши мумкин.

Амалдаги қонунчиликка мувофиқ суд ҳужжатининг ижросини кечиктириш ёки уни бўлиб-бўлиб ижро этиш, ижро этиш усули ва тартибини ўзгартириш тўғрисидаги аризани бериш ҳуқуқига ундирувчи, қарздор ва суд ижрочиси эгадирлар. (ХПКнинг 217- моддаси). Суд ижрочиси бу ҳуқуққа хўжалик судининг ўзи ижро жараёнини олиб бораётган суд ҳужжатларига нисбатан эгадир.

Суд ижрочисининг ўзи мустақил тарзда суд ҳужжатининг ижросини кечиктириш ёки уни бўлиб-бўлиб ижро этиш, ижро усули ва тартибини ўзгартириш ҳуқуқига эга эмас. Ижро этишни қийинлаштирадиган ёки имконсиз қиладиган ҳолатлар (табiiй офатлар, ундириладиган мол-мулкнинг мавжуд эмаслиги, қарздорнинг беморлиги ва ҳоказо) мавжуд бўлганда, суд ижрочиси бу ҳақда акт тузади ва бу ҳолатларни тасдиқловчи ҳужжатларни илова қилган ҳолда судьяга суд ҳужжатини ижросини кечиктириш ёки уни бўлиб-бўлиб ижро этиш, ижро этиш усули ва тартибини ўзгартириш масаласини ҳал қилиш учун тақдим этади.

Хўжалик суди ўз ташаббуси билан суд ҳужжатининг ижросини кечиктириш ёки уни бўлиб-бўлиб ижро этиш, ижро этиш усули ва тартибини ўзгартириш масаласини ҳал этиши мумкин эмас.

Суд ҳужжатининг ижросини кечиктириш ёки уни бўлиб-бўлиб ижро этиш, ижро этиш усули ва тартибини ўзгартириш ҳақидаги ариза ижро этиш муддати ўтгунича берилиши мумкин.

Санаб ўтилган масалаларни ижро этилиши керак бўлган ҳал қилув қарорини қабул қилган хўжалик судигина ҳал этиши мумкин. Бу биринчи инстанция суди ёки агар ҳал қилув қарорини ўзгартирган, ёки янги қарор қабул қилган бўлса, апелляция инстанцияси суди бўлиши мумкин.

Агар кассация ёки назорат тартибида ҳал қилув қарори ўзгартирилган ёки янги қарор қабул қилинган бўлса, ушбу қарорнинг ижро этилиши билан боғлиқ бўлган барча масалалар низони биринчи инстанцияда кўрган суд томонидан ҳал этилади.

Суд ҳужжатининг ижросини кечиктириш ёки уни бўлиб-бўлиб ижро этиш, ижро этиш усули ва тартибини ўзгартириш ҳақидаги ариза суд мажлисида кўриб чиқилади. Унинг ўтказилиш жойи ва вақти ҳақида ундирувчи ва қарздор хабардор қилинади, аммо уларнинг келмаганлиги масалани кўриб чиқишга тўсқинлик қилмайди. Суд ижрочиси ариза у томонидан берилганда ёки хўжалик суди унинг иштирокини зарур деб топганда хабардор қилинади.

Суд ҳужжатининг ижросини кечиктириш ёки уни бўлиб-бўлиб ижро этиш, ижро этиш усули ва тартибини ўзгартириш масаласи хўжалик судининг ажрими билан ҳал этилади. Ариза қаноатлантирилганда ҳам, у рад этилганда ҳам ажрим устидан шикоят қилиш мумкин.

Суд ҳужжати ижросини кечиктириш ёки уни бўлиб-бўлиб ижро этиш деганда гап ижро этиш муддатини ўзгартириш ҳақида боради. Шу билан бирга бу тушунчаларни фарқлай олиш керак. Суд ҳужжати ижросини кечиктириш ижро этишни қонун ёки хўжалик суди белгиллаган бир муддатдан бошқасига кўчиришни назарда тутади. Бўлиб-бўлиб ижро этиш эса қарздорга ўзига юклатилган мажбуриятни тўлалигича қонун ёки хўжалик суди белгиллаган муайян муддатда эмас, қисмларга бўлиб ижро этиш ҳуқуқини беради, айти пайтда, ҳар бир қисмни ижро этиш учун аниқ сана ёки вақт оралиғи белгиланган алоҳида муддат ўрнатилади.

Ижро варақасини ижро этиш усули ва тартибини ўзгартириш деганда, ижронинг бир турини бошқаси билан алмаштириш назарда тутилади. *Масалан*, мол-мулкни бериш мажбурияти қарздордан пул маблағи ундириш билан алмаштирилиши мумкин.

Хўжалик процессуал кодексида қайси шарт-шароитлар суд ҳужжатининг ижросини кечиктириш ёки уни бўлиб-

бўлиб ижро этиш, ижро этиш усули ва тартибини ўзгартиришга сабаб бўлиши мумкинлиги кўрсатилмаган. Хўжалик суди ҳар бир аниқ ҳолатда уларнинг зарурлиги ҳақидаги масалани ҳал этиши мумкин. Айти пайтда, ундирувчининг ҳам, қарздорнинг ҳам манфаатлари ҳисобга олиниши лозим. Ижро муддатини кечиктириш кўпинча биноларни бўшатиш, бинодан чиқариш билан боғлиқ ишларда қўлланилади.

Аммо ижро этишни кечиктириш меъёрий акт билан бевосита кўзда тутилган ҳоллар ҳам мавжуд: агар ундириш қарздорнинг мол-мулкига қаратилган бўлса-ю, унга нисбатан банкротлик масаласи кўрилгунча, сўнг эса банкротлик ҳақидаги қонунчилик назарда тутилган тартибда тугатилгунча кечиктирилади.

Ижро этиш тартибини ва усулини ўзгартириш зарурияти кўпинча мол-мулкни натурада бериш ишлари муносабати билан юзага келади. Бундай қарорларни бажариш пайтида маълум бўлиши мумкинки, олиб берилиши керак бўлган мол-мулк амалда бўлмайди, шунда унинг қийматини ундириш масаласи пайдо бўлади.

ХПК 139- моддаси талабига кўра хўжалик суди мол-мулк топширилиши керак бўлганда нафақат топшириладиган мол-мулкнинг номини кўрсатади, балки унинг қийматини ҳам белгилаши керак. Агар ижро этиш жараёнида мол-мулкнинг йўқлиги аниқланса, суд ижрочиси (бундай қарорлар суд ижрочиси томонидан ижро этилади) бу ҳақда акт тузади ва, шундан сўнг, **ХПКнинг 217- моддасида** кўзда тутилган тартибда мулкнинг ўрнига унинг қийматини ундириш ҳақида ариза берилиши мумкин. Шундай ариза асосида чиқарилган ажримга асосланиб янги ижро варақаси берилади, у банкка ёки бошқа кредит муассасасига тақдим этилиши мумкин.

Мол-мулкнинг қиймати **ХПКнинг 217- моддаси** талабларига кўра ажрим чиқариладиган пайтдаги нархларда баҳоланиши керак; асосий воситаларга нисбатан уларнинг йиллик қайта баҳоланиши ҳисобга олиниши лозим. Худди шу қоидалар ундирувчи топширилган мол-мулкни унинг қадрсизлангани, бузилганлиги ёки алмаштирилганлиги туфайли олишда бош тортган ҳолларда ҳам қўлланилади.

Қарздордан пул маблағлари ёки мол-мулкни ундириш эмас, маълум ҳаракатларни содир қилиш талаб этилган қарорлар ижросида, агар қарздор бу ҳаракатларни бажармаса, шундай пайтларда ҳам ижро этиш усули ва тартибини ўзгартиришга тўғри келиши мумкин. Қонунга мувофиқ

ундирувчига бундай ҳаракатларни, агар ҳаракатлар характери имкон берса, қарздор ҳисобидан ўзи амалга ошириш ҳуқуқи берилиши мумкин. Хўжалик суди ўзининг ҳал қилув қароридаёқ агар жавобгар ҳал қилув қарорини бажармаса, даъвогар тегишли ҳаракатларни жавобгар ҳисобидан ундан зарур ҳаражатларни ундириб олган ҳолда амалга оширишга ҳақли эканлигини кўрсатиши мумкин (ХПК 142-моддасининг 2- қисми). Агар ҳал қилув қарорида бундай кўрсатма бўлмаса, тегишли ҳаракатларни содир қилиш ҳуқуқи ундирувчига ХПК 217-моддасида кўзда тутилган тартибда берилиши мумкин.

Қарздорга маълум ҳаракатларни содир қилиш мажбуриятини юкловчи пул маблағларини ундириш ёки мол-мулкни топшириш билан боғлиқ бўлмаган қарорлар суд ижрочиси томонидан ижро эттирилади. Уларга кўра қарздорга ижро этиш муддати белгиланади. Муддат хўжалик суди ёки суд ижрочиси томонидан тайинланиши мумкин. Агар қарор бу муддатда ижро этилмаса, суд ижрочиси бу ҳақда далолатнома (акт) тузади, шундан сўнг ундирувчи ХПКнинг 217- моддасида кўзда тутилган тартибда судга ижрони қарздор ҳисобидан амалга оширишга рухсат берувчи ажрим чиқаришни сўраб, ариза билан мурожаат этиши мумкин.

Қарорда кўрсатилган ҳаракатларни содир этиш билан боғлиқ амалдаги ҳаражатлар қарздордан хўжалик судининг ажрими асосида ундирилади.

ХПК 218-моддасининг биринчи қисми қарздордан пул маблағларини ундириш ҳақидаги ижро варақаси тақдим этилган банк ёки бошқа кредит муассасасининг суд ҳужжатини ижро этмаганлиги учун жавобгарликни ўрнатади.

Хўжалик суди банк ёки бошқа кредит муассасасига ХПКнинг «Суд жарималари» тўғрисидаги 13- бобида кўзда тутилган қоидалар асосида жарима солади. Жарима солиш тўғрисидаги масала ижро этилмаётган суд ҳужжатини қабул қилган хўжалик суди мажлисида кўрилади. Мажлиснинг жойи ва вақти ҳақида жарима солиниши керак бўлаётган банк ёки бошқа кредит муассасаси, шунингдек қарздор ва ундирувчи хабардор қилинади. Тегишли тарзда хабардор қилинган шахсларнинг келмаганлиги мазкур масалани кўришга тўсқинлик қилмайди.

Банк ёки бошқа кредит муассасасининг масъулияти масаласи манфаатдор томони — ундирувчи тарафидан қўйилиши мумкин, аммо қонун мазкур масала хўжалик

суди томонидан ўз ташаббусига кўра кўрилишини ҳам ман қилмаган. Хўжалик судининг бундай ҳуқуқи нафақат томонларнинг ўз поймол этилган ҳуқуқларини тиклашдаги мустақиллиги, томонларнинг қонун олдида тенг ҳуқуқлилиги тамойилларига монелик қилмайди, балки суд ҳужжатининг ҳаққоний ижро этилиши талабларига ҳам жавоб беради.¹

Жарима солиш тўғрисидаги масалани кўриш натижаларига кўра ажрим чиқарилади. Унинг устидан шикоят қилиниши мумкин, шу жумладан жарима солинган банк ёки бошқа кредит муассасасида ҳам шундай ҳуқуқ мавжуддир.

Солинадиган жариманинг аниқ миқдори хўжалик суди томонидан белгиланади, у ундирилиши керак бўлган сумманинг 50 фоизигача бўлиши мумкин, айти пайтда, суд ўз ҳужжатининг ижро этилмаганлигига сабаб бўлган барча ҳолатларни ҳисобга олиши керак. Жарима қарздорнинг ҳисоб рақамида маблағ бўлиб ҳамда банк ёки бошқа кредит муассасаси уни ўчириш имконига эга бўла туриб кўчирмаган ҳолда солинади.

Хўжалик суди томонидан банк ёки бошқа кредит муассасасига солинган жарима давлат бюджетига ва хўжалик судларини ривожлантириш фондига ўтказилади.

ХПКнинг 218- моддаси шунингдек, ижро варақасида кўрсатилган ҳаракатларни бажариш зиммасига юклатилган шахс ана шу ҳаракатларни бажармаганлиги учун ҳам жавобгарликни ўрнатади. Унга энг кам иш ҳақи миқдорининг икки юз баробаригача жарима солиниши мумкин. Бу шахслар ушбу ҳаракатларни бажариш хўжалик судининг ҳал қилув қарори билан айнан уларга юклатилган бўлгандагина масъулиятга эга бўладилар.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексида тергов қилишга ва суд ишларини ҳал қилишга аралаштиш ва суд қарорини бажармаслик одил судловга қарши жиноятлар сирасига киритилган. Шундай қилиб, Жиноят Кодексининг **232- моддасига** мувофиқ мансабдор шахснинг суд ёки судьянинг ҳукми, ҳал қилув қарори, ажрими ёки қарорини қасдан бажармаслиги ёхуд уларнинг бажарилишига тўсқинлик қилиши, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача

¹ М. Абдусаломов, Ф. Отахонов. Суд ҳужжатларини ижро этиш (Хўжалик процессуал кодексига шарҳлар). Хўжалик ва ҳуқуқ. 1999 йил 6- сон. 22- б.

миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш, ёхуд уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

ХПКнинг **219- моддаси** ундиришни тўла ёки қисман рад этиш тўғрисидаги суд ҳужжатининг қайтарма ижросини тартибга солувчи меъёрларни белгилайди.

Қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори (ажрим, қарор), гарчанд қайта кўриш пайтида ҳал қилув қарори (ажрим, қарор) аллақачон ижро этилган бўлса-да, кассация инстанциясида, назорат тартибида ёки янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриб чиқиши мумкин. Бундай шарт-шароитларда шундай ҳолатлар ҳам бўлиши мумкинки, аллақачон ижро этилган ҳал қилув қарорлари бекор қилинади ёки ўзгартирилади, даъво аризаларини қаноатлантириш рад қилинади ёки улар кам ҳажмда қаноатлантирилади, ёки иш юритиш тугатилади, ёхуд даъво кўрмасдан қолдирилади. Шунинг учун суд ҳужжатининг қайтарма ижроси институти кўп қўлланилади. Ундириш асоси йўқ бўлгани туфайли томонлар низоли масала бўйича дастлабки ҳолатга келтирилади. Собиқ қарздорга бекор қилинган суд ҳужжати бўйича ундирувчига бериш учун ундан олинган барча нарсалар (пул маблағлари, мол-мулк) қайтарилиши керак. Мол-мулкни қайтариш имкони бўлмаган ҳолатларда унинг қиймати қопланади. Биноларни бўшатиш ҳақидаги ишларда улар жавобгарга қайтариб берилади.

Шундай қилиб, суд ҳужжатининг қайтарма ижроси куйидаги шартлар бўлганда амалга оширилади: 1) суд ҳужжати (тўла ёки қисман) ижро этилган бўлса; 2) суд ҳужжати бекор қилинган ёки ўзгартирилган бўлса; 3) янги қарор қабул қилиниб, даъво (тўла ёки қисман) рад этилган бўлса ёки иш юритишни тугатиш, ёхуд даъвони кўрмасдан қолдириш тўғрисида ажрим чиқарилган бўлса.

Қайтарма ижро қарор ёки ажрим қонуний кучга кирганидан сўнг амалга оширилади.

1- ИЛОВА. ТАВСИЯ ҚИЛИНАЁТГАН ҚОНУН ҲУЖЖАТЛАРИ ВА СУД АМАЛИЁТИ МАТЕРИАЛЛАРИ

I. ҚОНУН ҲУЖЖАТЛАРИ

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси // Т.,: «Ўзбекистон», 2000 й.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси // Т.,: «Адолат», 1996 й.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат Кодекси // Т.,: Адолат, 1996 й.

Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекси // Т.,: «Адолат», 1995 й.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодекси // Т.,: 1995 й.

Ўзбекистон Республикаси Хўжалик процессуал Кодекси // Т.,: «Адолат», 1998 й.

Ўзбекистон Республикаси Ер Кодекси // Т.,: Адолат, 1999 йил.

Банкротлик тўғрисида (янги таҳрирда)ги 1998 йил 28 августда қабул қилинган қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998 й., № 9, 168- модда

Ижара тўғрисидаги 19 ноябр 1991 йилда қабул қилинган Қонун //Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1992 й., № 1, 45-модда,

Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги 25 апрелда қабул қилинган қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1996 й., № 5—6, 59- модда.

Судлар тўғрисида (янги таҳрирда)ги 2000 йил 14 декабрда қабул қилинган Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. Т.,: 2000 й. № , модда.

Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг қафолатлари тўғрисидаги 2000 йил 25 майда қабул қилинган қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 2000 й., № 5—6, 140- модда.

Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисидаги 1996 йил 26 декабрда қабул қилинган қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1997 й., № 2, 54- модда.

Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палаталари тўғрисидаги 24 апрелда қабул қилинган қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997 й. № 4—5, 112- модда.

Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисидаги 1998 йил 24 декабрда қабул қилинган қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1999 й. № 1, 8- модда.

Ўзбекистон Республикасининг айрим Қонун ҳужжатларига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш, шунингдек, айримларини ўз кучини йўқотган деб топиш тўғрисидаги 2000 йил 5 декабрда қабул қилинган Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 2000 йил.

Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш, шунингдек, айримларини ўз кучини йўқотган деб топиш тўғрисидаги 2000 йил 15 декабрда қабул қилинган Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 2000 йил.

Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш, шунингдек, айримларини ўз кучини йўқотган деб топиш тўғрисидаги 2000 йил 15 декабрда қабул қилинган Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 2000 йил.

Экологик экспертиза тўғрисидаги 2000 йил 25 майда қабул қилинган Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 2000 й № 5—6, 144- модда.

Табийий монополиялар тўғрисидаги 1997 йил 24 апрелда қабул қилинган Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997 й № 4—5, 106- модда.

Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги 1999 йил 26 апрелда қабул қилинган Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1996 й. № 5—6, 61- модда.

Ахборотлаш тўғрисидаги 1993 йил 7 майда қабул қилинган Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1993 й., № 6, 252- модда.

Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисидаги 1991 йил 19 ноябрда қабул қилинган Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси 1992 й., № 1, 51- модда.

Реклама тўғрисидаги 1999 йил 25 декабрда қабул қилинган Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1999 й., № 1, 14- модда.

Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 11 // Т.: «Адолат», 1996 йил.

Биржа ва биржа фаолияти тўғрисидаги 1992 й. 2 июлда қабул қилинган Қонун Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1992 й., № 10, 395- модда.

Аудиторлик фаолияти тўғрисидаги 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган Қонун // Ўзбекистон Репсубликаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1993 й., № 1, 15- модда.

Давлат божхона хизмати тўғрисидаги 1997 йил 29 августда қабул қилинган Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси 1997 й., № 9, 230- модда.

Давлат солиқ хизмати тўғрисидаги 1997 йил 29 августда қабул қилинган Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997 й., № 9, 232- модда.

Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисидаги 1993 йил 2 сентябрда қабул қилинган Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1993 й., № 9, 235- модда.

Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисидаги 2000 йил 25 майда қабул қилинган Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 2000 й., № 5—6, 140- модда.

Қишлоқ хўжалиги қорхоналарини санация қилиш тўғрисидаги 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998 й., № 1, 4- модда.

Автомобиль транспорти тўғрисидаги 1998 йил 29 августда қабул қилинган Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998 й., № 9, 174- модда

Мулкчилик тўғрисидаги 1990 йил 31 октябрда қабул қилинган қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1990 й., № 31—33, 374- модда

Почта алоқаси тўғрисидаги 2000 йил 30 август қабул қилинган қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 2000 й., №7—8, 210- модда.

Телекоммуникациялар тўғрисидаги 1999 йил 20 августда қабул қилинган қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1999 й., № 9, 219- модда.

Тнмир йўл транспорти тўғрисидаги 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998 й., № 5—6, 91- модда.

Чет эл инвестициялари тўғрисидаги 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998 й., № 5—6, 91- модда.

Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисидаги 1998 йил 30 апрелда

қабул қилинган қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998 й., № 5—6, 93-модда.

Шаҳар йўловчилар транспорти тўғрисидаги 1997 йил 24 апрелда қабул қилинган Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси 1997 й., № 4—5, 124- модда.

Инвестиция фаолияти тўғрисидаги 1998 йил 24 декабрда қабул қилинган Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1999 й. № 1, 10- модда.

Лизинг тўғрисидаги 1999 йил 14 апрелда қабул қилинган Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1999 й., № 1, 9- модда.

Фаолиятнинг айрим турларини лицензиялаш тўғрисидаги 2000 йил 25 майда қабул қилинган Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 2000 й., № 5—6, 142- модда.

Энергиядан оқилона фойдаланиш тўғрисидаги 1997 йил 24 апрелда қабул қилинган Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997 й., № 4—5, 118- модда

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Экспорт маҳсулоти ишлаб чиқарувчиларни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2000 йил 5 июндаги № 2613- сонли Фармони // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 2000 й., № 5—6, 174- модда

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк манфатларини ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 1994 йил 21 январдаги № 745-сонли Фармони.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тўлов интизомини ва ўзаро ҳисоб-китоблар тизимини мустаҳкамлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 1996 йил 24 январдаги № 1363- сонли Фармони // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1996 й., № 1—2, 6- модда

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги ҳузурда монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш қўмитасини ташкил этиш тўғрисида»ги 1996 йил 15 майдаги № 1464- сонли Фармони // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1996 й., № 5—6, 83- модда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнини устувор йўналишлари тўғ-

рисида» ги 1994 йил 15 мартдаги ПФ-789 сонли Фармони // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1994 й., № 3, 87- модда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ердан фойдаланиш самарадорлигини ошириш тўғрисида» 1994 йил 24 ноябрдаги № 1009- сонли Фармони // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1994 й., № 11—12, 301- модда.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ташқи иқтисодий алоқалар ва хорижий инвестициялар департаментини ташкил этиш тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 5 мартдаги 112- сонли Қарори // Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қарорлари тўплами 2001 й. № 3.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикасида биржа ва ярмарка савдоларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» 1999 йил 6 майдаги 223- сонли Қарори // Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қарорлари тўплами. 1999 й., № 6.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Аудиторлик фаолиятини такомиллаштириш ва аудиторлик текширишларининг аҳамиятини ошириш тўғрисида» 2000 йил 22 сентябрдаги 365- сонли Қарори // Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қарорлари тўплами, 2000 й., № 9.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Объектларни давлат маблағлари ва ҳукумат кафолати остидаги кредитлар ҳисобига барпо этишда қурилиш таваккалчиликларини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида» ги 1999 йил 20 декабрдаги №532- сонли Қарори // Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қарорлари тўплами 1999 й., № 12.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси корхоналари ўртасида ҳисобкитоблар механизмини кучайтиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» 1999 йил 29 ноябрдаги 514- сонли Қарори // Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қарорлари тўплами, 1999 й., № 11.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 8 июндаги 285- сонли қарори билан тасдиқланган Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қимматли қоғозлар билан битимларни тузиш ва рўйхатга олиш ҳақидаги Низом // Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қарорлари тўплами 1999 й., № 6.

Тижорат банклари томонидан юридик шахс мақомини олмасдан фаолият кўрсатаётган яқка тартибдаги тадбиркорлар

ва деҳқон хўжаликларини миллий ва чет эл валютасида микрокредитлаш Тартиби // Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан тасдиқланган (22.02.2000 йилдаги 3-сонли баённома) 463 (Адлия вазирлиги томонидан 29.02.2000 йилда 902 билан рўйхатга олинган).

II. ХАЛҚАРО-ҲУҚУҚИЙ ҲУЖЖАТЛАР

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг товарларни халқаро олди-сотди шартномалари тўғрисидаги Конвенцияси. Вена, 11.04.1980 й.

Давлатлар билан хорижий шахслар ўртасида инвестиция низоларини ҳал этиш тартиби тўғрисида Конвенция. Нью-Йорк, 1958 й.

ЕХХК доирасида ярашиш ва ҳакамлик бўйича Конвенция. 15.05.92 й. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 22.12.95 й.даги № 186—1-сон қарори билан ратификация қилинган.

Фуқаролик процесси масалалари бўйича Конвенция. Гаага, 1.03.54 й. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 22.12.95 й.даги № 183—1-сон қарори билан ратификация қилинган.

Фуқаролик, оилавий ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий муносабатлар тўғрисида Конвенция. Минск, 22.01.93 й.

«Хорижий мамлакатлар ҳакамлик қарорларини эътироф этиш ва ижро этиш тўғрисида» Конвенция. 10.06.58 й. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 22.12.95 й.даги № 184—1-сон қарори билан ратификация қилинган.

Ўзбекистон Республикаси ва Туркия Жумҳурияти ўртасида Фуқаролик, савдо ва жиноий ишлар бўйича ўзаро ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш ҳақидаги шартнома. Тошкент, 27.11.96 й.

Ўзбекистон Республикаси Олий Ҳўжалик суди билан Тожикистон Республикаси Олий иқтисодиёт суди ўртасида ўзаро ҳамкорлик ва ҳуқуқий ахборотни айирбошлаш тўғрисида битм.

Ўзбекистон Республикаси Россия Федерацияси Олий арбитраж суди ўртасида ўзаро ҳамкорлик ва ҳуқуқий ахборот алмашиш.

III. СУД АМАЛИЁТИ МАТЕРИАЛЛАРИ

«Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш билан боғлиқ низоларни кўришда Республика хўжалик судлари томонидан қонунчиликни татбиқ этиш амалиётининг айрим масалалари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Олий Ҳўжалик суди Пленумининг 1 мартдаги 1996 йил 53-сонли Қарори.

«Ўзбекистон Республикаси янги Фуқаролик Кодексни амалга киритиш билан боғлиқ масалалар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Олий Хўжалик суди Пленумининг 1999 йил 5 феврал 77- сонли Қарори.

«Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 4 мартдаги «Хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий ночорлиги ва шартнома мажбуриятларининг бажарилиши учун мансабдор шахсларнинг жавобгарлигини кучайтириш тўғрисида»ги Фармони татбиқ этиш билан боғлиқ масалалар тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумининг 6 февраль 1998 йил 72- сонли Қарори.

«Хўжалик судлари томонидан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг жавобгарлик тўғрисидаги қоидаларини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида» ги Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумининг 5 февралдаги 1999 йил 77- сонли Қарори.

«Солиқ кодекси»ни суд амалиётида қўллашнинг айрим масалалари ҳақида»ги Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумининг 16 июлдаги 1999 йил 78- сонли Қарори.

«Тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ қонунчиликни қўллаш суд амалиёти тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг ва Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумининг 28 апрелдаги 2000 йил 84- сонли Қарори.

«Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг «Пул мажбуриятларини бажармаганлик Учун жавобгарлик тўғрисида»ги Қонунини суд амалиётида қўллаш ҳақида»ги Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумининг 27.07.2001 йилдаги 97- сонли Қарори.

Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Раёсатининг 30.11.2000 йилдаги қарори билан тасдиқланган «Фермер хўжаликлари иштирокидаги ишлар бўйича суд амалиётини таҳлили».

Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Раёсатининг 28.09.2000 йилдаги қарори билан тасдиқланган «Қурилиш пудрати шартномаси бўйича келиб чиқадиган низоларни ҳал этишнинг суд амалиёти».

Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Раёсатининг 25.11.1999 йилдаги қарори билан тасдиқланган «Гаров тўғрисида»ги қонунни татбиқ этиш билан боғлиқ бўлган низоларни ҳал қилиш бўйича суд амалиётининг таҳлили».

Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Раёсатининг 25.02.1999 йилдаги қарори билан тасдиқланган «Кредит бериш бўйича кассация тартибида кўрилган ишлар юзасидан суд амалиёти».

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раёсатининг 23.12.1997 йилдаги қарори билан тасдиқланган «Ижара муносабатлардан келиб чиқадиган низоларни ҳал этиш бўйича Республика ҳўжалик судларида қонунчиликни татбиқ этиш амалиётининг айрим масалалари юзасидан тафсилоти».

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раёсатининг 28.08.2000 йилдаги қарори билан тасдиқланган «Тижорат банклари иштирокида низоларни кўриб чиқиш суд амалиёти ҳақида».

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раёсатининг 30.11.2000 йилдаги қарори билан тасдиқланган «Низоларни ҳал килиш бўйича «Сугурта тўғрисида»ги қонунини суд амалиётида қўллаш таҳлили».

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раёсатининг 26.07.2001 йилдаги қарори билан тасдиқланган «Ширкат, деҳқон ва фермер ҳўжаликлари иштирокида кўрилган ҳўжалик низолари бўйича тузилган суд амалиёти умумлашмаси».

2- ИЛОВА ТАВСИЯ ҚИЛИНАЁТГАН РАЎБАРИЙ ВА МАХСУС АДАБИЁТЛАР

I. РАЎБАРИЙ АДАБИЁТЛАР

Каримов. И. А. Ўзбекистон-келажаги буюк давлат
Тошкент, 1992 й.

Каримов И. А. Буюк мақсад йўлидан оришмайлик //
Тошкент, 1993 й.

Каримов И. А. Ўзбекистон бозор муносабатларига
ўтишнинг ўзига хос йўли // Тошкент, 1993 й.

Каримов И. А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод,
сиёсат, мафкура // Тошкент, 1993 й.

Каримов И. А. Янги уй қурмай туриб, эскисини буз-
манг // Тошкент, 1993 й.

Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин //
Тошкент, 1994 й.

Каримов И. А. Деҳқончилик тараққиёти — фаровонлик
манбаи // Тошкент, 1994 й.

Каримов И. А. Ижобий ишларимизни охирига етказай-
лик // Тошкент, 1994 й.

Каримов И. А. Иқтисодий ислоҳот: масъулиятли босқич
// Тошкент, 1994 й.

Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва
иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари // Тошкент,
1995 й.

Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни
чуқурлаштириш йўлида // «Ўзбекистон», 1995 й.

Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсиз-
ликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолат-
лари. // «Ўзбекистон». 1997 й.

Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари // «Ўзбе-
кистон». 1998 й.

Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тарақ-
қиёт йўли // «Ўзбекистон», 1992 й.

Каримов И. А. нинг Ўзбекистон Республикаси Олий
Мажлисининг иккинчи чақириқ биринчи сессиясидаги
маърузаси // «Халқ сўзи», 2000 й., 10 феврал.

Жамиятда тадбиркорлик руҳини қарор топтириш - тараққиёт гарови. И. А. Каримовнинг Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил биринчи ярми якунларига бағишланган йиқилишдаги нутқи // «Халқ сўзи», 2001 й., 18 июль,

Адолат — қонун устуворлигида. И. А. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи чақириқ олтинчи сессиясидаги маърузаси // «Халқ сўзи», 2001 й., 30 август.

II. МАХСУС АДАБИЁТЛАР

Аванесова Г. Расчеты по инкассо за поставленные товары // Хозяйство и право. 1997. № 4.

Анортоев И., Жуманиёзов Б. Фьючерс шартномалари // жалик ва ҳуқуқ. 1999 й., № 4.

Атанесян Г. Бухгалтерский учет и аудит в современной юридической практике // Закон. 1994. № 7.

Аукуционек С. Бартер в Российской промышленности эспросы экономики. 1998. № 2.

Бабилова С. Расчеты по инкассо // Хозяйство и право. № 4.

Бакаев А. Важный этап в развитии национального бухгалтерского учета // Экономика и жизнь. 1996. № 52.

Белых В. С. Приватизация государственных и муниципальных предприятий в РФ: экономико-правовые вопросы // Государство и право. 1996. № 10.

Белых В. С. Приватизация государственных и муниципальных предприятий в РФ: экономико-правовые вопросы // Государство и право. 1996. № 10.

Блинов М. Иски о выделении средств из федерального бюджета // Хозяйство и право. 1998. № 10.

Богатырев А. Г. Инвестиционное право. М., 1992.

Богуславский М. М. Иностранные инвестиции: правовое регулирование. М., 1996.

Веденин Н. Н. Приватизация и реорганизация предприятий АПК (правовые аспекты) // Государство и право. 1993. № 4.

Видяпин В. И. Журавлёва Г. П. и др. Экономическая теория: Учебник. Т.: «Шарк», 1997.

Власова О. Законодательство Великобритании: охрана коммерческой тайны и другой конфиденциальной информации // Хозяйство и право. 1998. № 8.

Вознесенский Н. Н. Иностранные инвестиции и смешанные предприятия в странах Африки. М., 1975.

Гаджиев Г. А. Предприниматель, налогоплательщик. Государство. М., 1998.

Галанов В. А., Басов А. И., Афанасьев Е. В. и др. Биржевое дело: Учебник // М.: Финансы и статистика, 1998.

Гвирцман М. В. Правовое регулирование банковской тайны // Деньги и кредит. 1992. № 6.

Гражданское право: В 2 т. Том 1: Учебник. Отв. ред. Е. А. Суханов. Изд. перераб. и доп. // М.: Издательство. БЕК, 1998.

Гусейнов О. Юридическая природа инвестиционных соглашений // Хозяйство и право. 1996. № 12.

Демин А. Общие принципы налогообложения // Хозяйство и право. 1998. № 2, 3.

Денчик Н. Иностранные инвестиции как правовая форма обновления хозяйственных связей // Хозяйство и право. 1996. № 6.

Дмитриенко Т., Печерский В. Экспертиза и аудит // Закон. 1994. № 7.

Доклад о мировых инвестициях. Обзор. ООН, Нью-Йорк, 1997. С.15.

Доронина Н. Г., Семилукина Н. Г. Порядок разрешения инвестиционных споров // Законодательство и экономика. 1995. № 7—8.

Доронина Н. Г., Семилутина Н. Г. Многосторонние международные конвенции в области защиты иностранных инвестиций и российское законодательство // Сов. государство и право, 1992, № 10.

Доронина Н. Г., Семилутина Н. Г. Правовое регулирование иностранных инвестиций в России и за рубежом М., 1993.

Дубинчин А. Некоторые аспекты правового регулирования заёмно-кредитных отношений в современных условиях // Хозяйство и право, 1998, № 2.

Еременко В. Китайская Народная Республика: право на защиту от недобросовестной конкуренции // Хозяйство и право, 1998, № 5.

Еременко В. Пресечение недобросовестной конкуренции в РФ // Государство и право. 1998. № 1.

Еременко В. И. Антимонопольное законодательство зарубежных стран // Государство и право. 1995. № 7.

Еременко В. И. Антимонопольное законодательство зарубежных стран. М., 1997.

Ершов И. В., Иванов Т. Н. Предпринимательское право, 1999.

Ершова И. В. Малые предприятия: налогообложение и бухгалтерский учет // Налоговое планирование на предприятиях и в организациях. М., 1997.

Ершова И. В. Правовой режим и бухгалтерский учет имущества предприятий // Законодательство. 1997, № 5.

Ефимова Л. Г. Банковская тайна: сравнительный аспект // Бизнес и банки. 1991. № 46.

Закупень Т. В. Правовое регулирование создания единого информационного пространства стран-участниц СНГ // Государство и право. 1997. № 6.

Ибратов Б. Ташқи иқтисодий фаолиятнинг ҳуқуқий масалалари // Хўжалик ва ҳуқуқ, 2001 й., № 5

Иванов А. Создать систему инвестирования // Хозяйство и право. 1995. № 7.

Иванова Е., Печерский В. Статистическая отчетность в условиях рыночной экономики // Закон. 1996. № 2.

Ивлиева М. Договор — основа независимости // Закон. 1994. № 7.

Китайская Народная Республика. Законодательные акты. М., 1989. С. 286.

Клейн Н. И., Авиллов Г. Е. Антимонопольные законы государств содружества // Законодательство и экономика. 1995. № 3—4.

Клейн Н. И., Авиллов Г. Е. Антимонопольные законы государств Содружества // Законодательство и экономика. 1995. № 3/4.

Козырин А. Комментарий Таможенного кодекса Российской Федерации // Хозяйство и право. 1995. № 10—12.

Колесников А., Печерский В. Защита инвестора // Закон. 1997. № 7.

Коломийченко О., Лукьянова И. Рынок недвижимости в свете антимонопольных правил // Хозяйство и право. 1997. № 2

Коломийченко О., Нэррисон Дж. Некоторые нарушения принципов антимонопольного права, остающиеся вне сферы действия существующего законодательства РФ // Хозяйство и право. 1994. № 4.

Комментарий к Налоговому кодексу РФ. М., 1999.

Конарев Н. К чему приведет приватизационное раздробление железнодорожного комплекса страны? // Российский экономический журнал. 1998. № 5.

Кондраков Н. П. Бухгалтерский учет, анализ хозяйственной деятельности и аудит. М., 1994.

Куликов В. Российская приватизация в шестилетней ретроспективе // Российский экономический журнал. 1998. № 1.

Курбатов А. Ответственность банков за несвоевременное исполнение расчетных документов — по платежам в бюджет и внебюджетные фонды // Хозяйство и право. 1996. № 3

Лабин Д. К. Некоторые проблемы международно-правового регулирования инвестиций // Государство и право. 1998. № 10.

Лаптев В. В. Хозяйственное право — право предпринимательской деятельности // Государство и право. 1993, № 1;

Луниц Л. А. Деньги и денежные обязательства. М.: Госфин. из-во Союза СССР., 1927.

Мадрахимов А. Курилиш пудрати шартномасига оид қонун ҳужжатларини қўллаш бўйича суд амалиётининг айрим масалалари // Хўжалик ва ҳуқуқ, 2001 й., № 3.

Мадрахимов А. Қишлоқ хўжалигида курилиш пудрати: қонун ҳужжатлари ва амалиёт // Хўжалик ва ҳуқуқ, 2000 й., № 6.

Малеин Н. С. Кредитно-расчетные правоотношения и финансовый контроль. М.: Наука, 1964.

Мартемьянов В. С. Хозяйственное право. Курс лекций. Т. 1. — М.: 1994.

Мартемьянов В. С. Разгосударствление и приватизация // Государство и право, 1992, № 5.

Медведев А. «Независимый» аудит на службе у налоговой полиции? // Хозяйство и право. 1999. № 2.

Мухридинов С. Чет эл инвестицияларини жалб қилишнинг ҳуқуқий жиҳатлари // Хўжалик ва ҳуқуқ, 1997 й., № 4.

Нефедов Д. Отдельные правомочия собственника приватизированного предприятия // Хозяйство и право. 1996. № 2.

Новиков С. Влияние гражданского законодательства на бухгалтерский учет и исчисление налогов // Хозяйство и право. 1997. № 12.

Новоселова Л. А. Денежные расчеты в предпринимательской деятельности. М., 1996.

Новосельцев О. Аудит интеллектуальной собственности при оценке нематериальных активов // Хозяйство и право. 1997. № 4.

Новоселова Л. А. О понятии и правовой природе безналичных расчетов. // Законодательство РФ, 1999, № 1.

Оқолов О. Ўзбекистон қонунларига шарҳлар. Ўзбекистон Республикаси Мулкчилик тўғрисидаги қонуни. Т., «Адолат», 1994 йил, 61—62- бетлар

Одилхўжаева С. Ўзбекистонда мулк ислохотининг ҳуқуқий асослари // Хўжалик ва ҳуқуқ, 1998 й., № 7.

Олейник О. И. Запреты, пределы и санкции в антимонопольном законодательстве // Закон. 1995. № 4.

Олейник О. М. Запреты, пределы и санкции в антимонопольном законодательстве // Закон. 1995. № 4.

Олейник О. М. Основы банковского права. М.: Юристъ, 1997.

Павлодский Е.А. Правовое регулирование расчетных и кредитных отношений // Право и экономика. 1993. № 3—4.

Палий Вит., Палий Вал. Бухгалтерский учет в условиях рынка // Закон. 1994. № 7.

Паращук С. Конкуренция: от экономической многозначности к правовой определенности. Право на конкуренцию // Хозяйство и право. 1998. № 12.

Пашковский В. Платежная дисциплина. Основные направления укрепления // Хозяйство и право. 1996. № 4—5.

Перова М. Иностраный капитал в приватизации государственных предприятий // Хозяйство и право. 1996. № 11.

Перова М. Международная форма регулирования иностранных инвестиций // Хозяйство и право. 1999. № 2.

Петрова Г.В. Гражданско-правовые договоры и бухгалтерский учет затрат, включаемых в себестоимость продукции при налогообложении прибыли // Законодательство и экономика. 1997. № 13—14.

Платонова Н. Правовые проблемы осуществления иностранных и отечественных инвестиций в экономику России на основе соглашений о разделе продукции // Хозяйство и право. 1996. № 6—7.

Платонова Н. Проблемы законодательного регулирования соглашений о разделе продукции // Хозяйство и право. 1998. № 4.

Рўзиназаров Ш. Қишлоқ хўжалигида қурилиш пудрати шартномаси // Хўжалик ва ҳуқуқ, 2000 й., № 9.

Самархўжаев Б. Б. Халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларини фуқаролик ҳуқуқий муносабатларга тадбиқ қилиш // Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик ҳуқуқи (II-қисм). Т.: Адолат. 1999.

Сахарчук В. Виды лизинговых операций // Хозяйство и право. 1998. № 4.

Стуков. Ответственность аудиторов в современных условиях // Хозяйство и право. 1994. № 12.

Тараканов С. // Хозяйство и право РФ. 1998, № 9.

Тернова Л. Стороны налоговых правоотношений в свете проекта Налогового кодекса Российской Федерации // Хозяйство и право. 1997. № 12.

Толмачев А. Товарный и коммерческий кредит: анализ действующего законодательства // Хозяйство и право. 1998. № 11.

Толмачева Э. От отдельных норм к основополагающему закону // Закон. 1994. № 7.

Тотьев К. Ю. Антимонопольное право России. М., 1997.

Тотьев К. Ю. Конкуренция и монополии. Правовые аспекты регулирования. М., 1996.

Тотьев К. Ю. Конкуренция и монополии. Правовые аспекты регулирования. М., 1996.

Тотьев К. Ю. Правовая поддержка конкуренции в России // Государство и право. 1997. № 12.

Тотьев К. Ю. Правовая поддержка конкуренции в России // Государство и право. 1997. № 12.

Тотьев К. Ю. Регулирование деятельности субъектов естественных монополий // Закон. 1997. № 12.

Тотьев К. Ю. Уголовная ответственность за монополистическую деятельность // Хозяйство и право. 1998. № 5, 6.

Тўхлиев Н. Қўшма корхона-қўша манфаат. Халқ сўзи, 2001 йил 6 март.

Флейшиц Е. А. Расчетные и кредитные правоотношения. М., 1956.

Фомина О. Налогообложение прибыли (доходов) юридических лиц в зарубежных странах // Хозяйство и право. 1998. № 10.

Фрэнк Вуд. Бухгалтерский учет для предпринимателей: В 2 т. М., 1999.

Химичева Н. И. Налоговое право. М., 1997.

Хожиёв Э. Ўзбекистон Республикасида сугурта муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш // Хўжалик ва ҳуқуқ, 2001 й., № 1.

Шахматова Л., Комарова С. Учет и анализ источников финансирования капитальных вложений на предприятиях // Российский экономический журнал. 1998. № 3.

Шиминский С.Э. Предпринимательское право. М., 1999.

Шодмонов Ф., Синдаров К. Кредит шартномаси бўйича мажбуриятларни бузганлиги учун тарафларнинг жавобгарлиги // Хўжалик ва ҳуқуқ, 2001 й., № 1.

Щелчков О. Приватизация предприятий: законодательство и проблемы судебно-арбитражной практики // Хозяйство и право. 1995. № 11.

Қулматов М. Кредит муносабатларининг ҳуқуқий жиҳатлари // Хўжалик ва ҳуқуқ, 2000 й., № 7.

Қулматов М. Тижорат банкларининг кичик ва ўрта бизнес субъектлари, яқка тартибдаги тадбиркорлар ва деҳ-

қон, фермер хўжаликлари билан кредит муносабатлари ўрнатишининг ҳуқуқий масалалари // Хўжалик ва ҳуқуқ, 2001 й., № 5.

Файбуллаев Р. Хўжалик юретиш субъектларини солиққа тортишни такомиллаштиришнинг услубий масалалари // Хўжалик ва ҳуқуқ, 2000 й., № 8.

Фуломов С. Ўзбекистон чет эл инвестицияларини ҳуқуқий тартибга солишдаги муаммолар ва хусусиятлар // Хўжалик ва ҳуқуқ, 2000 й., № 7.

Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси: Ноиқтисодий ўқув юртларига дарслик. —Т.: «Меҳнат», 1995 йил. 216- б.

Ҳожиев Э. Ўзбекистон Республикасида суғурта муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш // Хўжалик ва ҳуқуқ, 2001 й., № 1.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I боб. Қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик фаолиятини ҳуқуқий таъминлаш	5
1- §. Қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик фаолияти тушунчаси ва моҳияти	5
2- §. Қишлоқ хўжалигида тадбиркорлик фаолиятини режалаштириш	11
3- §. Қишлоқ хўжалигидаги тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқий мақоми	17
4- §. Қишлоқ хўжалик тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқ ва манфаатларини судда ҳимоя қилишнинг ўзига хос хусусиятлари	32
II боб. Қурилиш соҳасида тадбиркорлик фаолиятининг ҳуқуқий қондалари	45
1- §. Қурилиш пудратини ҳуқуқий тартибга солиш тушунчаси ва асослари	45
2- §. Қурилиш пудрати шартномаси ҳуқуқий табиати	53
3- §. Қурилиш пудрати шартномаси бўйича низоларни ҳал қилиш тартиби	62
III боб. Чет эл инвестиция фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш шакллари ва асослари	73
1- §. Чет эл инвестициялари тушунчаси	73
2- §. Чет эл инвестицияларининг шакллари	77
3- §. Миллий қонун ҳужжатларига кўра чет эл инвестицияларининг ҳуқуқий тартибга солиниши	78
4- §. Ўзбекистон Республикасининг чет эл инвестициялари тўғрисидаги асосий қонунлари (1991—2001 й)	80
5- §. Чет эл инвестицияларини тартибга солиш бўйича кўп томонлама шартномалар	84
6- §. Чет эл инвестицияларини рағбатлантириш ва ҳимоя қилиш тўғрисидаги икки томонлама халқаро шартномалар	87

IV боб. Алоқа, энергетика ва транспорт соҳасини ҳуқуқий тартибга солиш асослари	98
1- §. Алоқа соҳасини ҳуқуқий тартибга солиш асослари	98
2- §. Энергетика соҳасини ҳуқуқий тартибга солиш асослари	103
3- §. Транспорт соҳасини ҳуқуқий таъминлаш асослари	106
V боб. Саноат соҳасида тадбиркорлик фаолиятининг ҳуқуқий тартибга солиниши	121
1- §. Саноатда тадбиркорлик фаолияти тушунчаси ва унинг моҳияти	121
2- §. Саноат соҳасининг ҳуқуқий тартибга солиш асослари	124
3- §. Саноатда тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқий мақомининг ўзига хос хусусиятлари	128
4- §. Саноатда тадбиркорлик субъектлари иштирокидаги низоларни ҳал қилишнинг тартиби ва асослари	134
VI боб. Биржа фаолияти билан боғлиқ тадбиркорликнинг ҳуқуқий қондалари	138
1- §. Савдо, иқтисодий муносабатларининг ривожланишида биржалар фаолиятининг аҳамияти	138
2- §. Биржанинг тушунчаси, унинг турлари, шакллари ва фаолият йўналишлари	143
3- §. Биржани ташкил қилиш ва унинг фаолиятини тартибга солишнинг асосий қондалари	151
4- §. Биржа фаолиятининг объектлари ва субъектлари	156
5- §. Биржа ва унинг аъзоларининг ҳуқуқ ва бурчлари	162
6- §. Биржа шўъбалари, бўлинмалари, ваколатхоналарининг ҳуқуқий ҳолати	165
7- §. Шартномавий муносабатларни ташкил қилишда биржанинг роли	167
8- §. Биржа мулкининг ташкил топиши ва унинг ҳуқуқий ҳолати	173
9- §. Биржа фаолиятини давлат томонидан тартибга солиниши	175

VII боб. Тадбиркорлик субъектларининг божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларига риоя қилиш қоидалари	182
1- §. Ўзбекистон Республикаси божхона органлари фаолияти ҳуқуқий асослари	182
2- §. Божхона ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик тушунчаси ва аҳамияти	184
3- §. Божхонанинг суриштирув органлари	200
4- §. Божхона тўғрисида қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик асослари	204
VIII боб. Тадбиркорликда ташқи иқтисодий алоқаларнинг ҳуқуқий қоидалари	207
1- §. Ўзбекистоннинг бошқа мамлакатлар билан ташқи иқтисодий фаолиятининг зарурати ва аҳамияти	207
2- §. Ташқи иқтисодий фаолиятига оид умумий қоидалар	212
3- §. Ташқи иқтисодий фаолият объектлари ва субъектлари	215
4- §. Ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари	218
5- §. Ташқи иқтисодий фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш шакллари	218
6- §. Ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишда қўлланиладиган асосий ҳисоб-китобларнинг шакллари	233
7- §. Ташқи иқтисодий фаолият иштирокчилари ўртасида низоларни ҳал этувчи органлар	235
8- §. Ташқи иқтисодий фаолият шартномалари тизими ва унинг ҳуқуқий табиати	236
IX боб. Тадбиркорлик соҳасида аудиторлик фаолиятининг ҳуқуқий асослари	
1- §. Аудиторлик фаолияти билан боғлиқ муносабатларнинг ҳуқуқий тартибга солиниши	250
2- §. Аудиторлик ташкилотларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари	252
3- §. Аудиторлик текшируви тушунчаси ва унинг турлари	254
4- §. Аудиторлик хулосаси ва унинг аҳамияти	259

5- §. Аудиторлик фаолиятини лицензиялаш	260
6- §. Аудиторлик малака сертификати ва аудиторларнинг республика жамоат бирлашмаси	264
X боб. Тадбиркорлик соҳасида реклама ҳуқуқининг асослари	
1- §. Реклама ҳуқуқининг тушунчаси	266
2- §. Реклама тадбиркорлик ҳуқуқининг объекти сифатида	268
3- §. Рекламада шартнома муносабатлари	270
4- §. Реклама қатнашувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари	273
5- §. Рекламани жойлаштириш ва тарқатиш тартиби	274
XI боб. Тадбиркорлик фаолиятини ахборот билан таъминлашнинг ҳуқуқий асослари	
1- §. Ахборотлаш тизимини ташкил этиш	276
2- §. Ахборот билан таъминлаш сиёсати	283
3- §. Ахборотлашнинг умумий тизими	290
4- §. Ахборотлашнинг махсус тизими	296
XII боб. Тадбиркорлик фаолиятини кредитлашнинг ҳуқуқий тартиби	302
1- §. Тадбиркорлик фаолиятини кредитлаштириш тушунчаси ва моҳияти	302
2- §. Кредитлаштириш тамойиллари ва кредит шартномасининг ҳуқуқий моҳияти	310
3- §. Кичик бизнес субъектлари, деҳқон ва фермер хўжалиklarини микрокредитлаштириш тартиби	314
XIII боб. Тадбиркорлик соҳасида суғуртанинг ҳуқуқий қоидалари	324
1- §. Суғурта тушунчаси, моҳияти ва ҳуқуқий асослари	324
2- §. Мажбурий суғурта	327
3- §. Тадбиркорлик таваккалчилигини суғурта қилиш	329
4- §. Ихтиёрий суғурта	330
5- §. Кичик ва ўрта бизнес билан шуғулланувчи тадбиркорларни бахтсиз ҳодисалардан суғурталаш	334

6- §. Тадбиркорлик субъектлари иштирокидаги суғурта билан боғлиқ низоларнинг ҳўжалик судларида ҳал қилиниши	340
XIV боб. Тадбиркорлик соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик	353
1- §. Тадбиркорлик соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик тушунчаси ва асослари	353
2- §. Тадбиркорлик соҳасидаги маъмурий ҳуқуқбузарлик учун жазо чоралари ва уни қўллаш тартиби	357
XV боб. Тадбиркорлик соҳасидаги қилмишлар учун жиноий жавобгарлик	363
1- §. Ўзбекистон Республикасининг манфаатларига хилоф равишда битимлар тузганлик учун жавобгарлик	363
2- §. Сохта тадбиркорлик учун жиноий жавобгарлик	364
3- §. Сохта банкротлик учун жиноий жавобгарлик	366
4- §. Банкротликни яшириш учун жиноий жавобгарлик	367
5- §. Монополияга қарши қонун ҳужжатларини бузганлик учун жиноий жавобгарлик	368
6- §. Солиқ ва бошқа тўловларни тўлашдан бўйин товлаганлик учун жиноий жавобгарлик	370
7- §. Бюджет интизомини бузганлик учун жиноий жавобгарлик	372
8- §. Сифатсиз маҳсулот чиқариш ёки сотиш учун жиноий жавобгарлик	374
9- §. Савдо ёки воситачилик фаолияти билан қонунга хилоф равишда шуғулланганлик учун жиноий жавобгарлик	376
10- §. Савдо ёки хизмат кўрсатиш қоидаларини бузганлик учун жиноий жавобгарлик	378
11- §. Фаолият билан лицензиясиз шуғулланганлик учун жиноий жавобгарлик	379
12- §. Рақобатчини обрўсизлантирганлик учун жиноий жавобгарлик	381

XVI боб. Тадбиркорларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш	383
1- §. Тадбиркорлик фаолияти соҳасида вужудга келадиган низолар тушунчаси ва моҳияти	383
2- §. Тадбиркорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари	389
3- §. Низоларни ҳал қилувчи суд идоралари, уларнинг валюталари	395
4- §. Низоли ишларни кўриш ва ҳал қилишнинг тартиб қоидалари	400
5- §. Ҳал қилув қарорини юридик моҳияти ва ижро этиш тартиби	408
1- илова. Тавсия қилинаётган қонун ҳужжатлари ва суд амалиёти материаллари	420
2- илова. Тавсия қилинаётган раҳбарий ва махсус адабиётлар	428

УДК: (075.4)347
67.404(5У)
Т15

Тадбиркорлик ҳуқуқи: (Махсус қисм): Дарслик/Таҳририят
ҳайъати: Ш. Рўзиназаров, А. Саидов, К. Рашидов ва бошқ.;
Масъул муҳаррир: Ш. Рўзиназаров. -Т.: "Консаудитинформ",
2002.- 444 бет

Сарлавҳада: ЎЗР Олий ҳўжалик суди, Ўзбекистон Миллий
университети, Тошкент Давлат юридик институти.

ББК 67.405(5У)я73

Муаллифлар жамоаси
Масъул муҳаррир:
Шухрат Нуралиевич Рўзиназаров

ТАДБИРКОРЛИК ҲУҚУҚИ
(Махсус қисм)

Муҳаррир *С. Мирзахўжаев*
Техник муҳаррир *С. Турсунова*
Компьютерда саҳифаловчи *К. Ҳамидуллаева*
Мусаҳҳиҳ *Л. Мирзахмедова*

Босишга 12.11.2002 йилда руҳсат этилди. Қоғоз бичими
60x84¹/₁₆. Шартли босма табоқ 27,75. Адади 1000. Бўюртма 267.
Баҳоси шартнома асосида

"Консаудитинформ" Агентлиги нашриёти, 700000, Тошкент,
Бухоро, 6. Нашр шартнома асосида босилди. Тошкент шаҳри
"Тезкор" босмахонасида босилди. Тошкент 700200, Радиал тор
кўчаси, 10-уйи.

